

“AZƏRBAYCAN”

**“Azərbaycan” Qəzetində
Qərbi Azərbaycan mövzusu**

(sentyabr 1918 - oktyabr 1919)

**TRANSLİTERASIYA EDƏRƏK
NƏŞRƏ HAZIRLAYANLAR**

Mehdi GƏNCƏLİ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azad AĞAOĞLU

Filoloq, tərcüməçi

ELMİ REDAKTOR

Teymur KƏRİMLİ

Akademik

**ADA Universitetinin
təşəbbüsü və dəstəyi ilə nəşr edilir.**

“Azərbaycan” qəzetində Qərbi Azərbaycan mövzusu bir sıra xəbər və məqalələrdə Qarabağ, Naxçıvan, eləcə də müasir Türkiyə Respublikasının bəzi əraziləri ilə birgə ələ alınmışdır; mətnlərin məna bütövlüyünün qorunması baxımından, Qərbi Azərbaycanla birbaşa əlaqədar olmayan hissələri çıxarmağı məqsədəuyğun görmədik.

Mətnlərdə çətin anlaşılan söz və ifadələrin izahı kvadrat mötərizədə, əsas mətndən daha kiçik şriftlə verilmişdir. Qəzetdə səhvən buraxılan sözlər də kvadrat mötərizədə əlavə edilmişdir; bu halda, əlavə edilən sözlərlə əsas mətnin şrifti eyni ölçüdədir.

MÜNDƏRİCAT

«AZƏRBAYCAN» QƏZETİNDƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN	11
Yeri gəlmişkən, 25 sentyabr 1918, N 4	13
Azərbaycanda: Qaçqınların İrəvandan bəri gəlməsi, 28 oktyabr 1918, N 24	16
İrəvan quberniyasında müsəlmanların halı, 5 noyabr 1918, N 31	17
Azərbaycanda: Ermənilərin təcavüzü, 10 noyabr 1918, N 35	18
Zəngəzur xəsarəti, 11 noyabr 1918, N 35	19
İrəvan quberniyası müsəlmanlarının halı, 11 noyabr 1918, N 36	20
İrəvan quberniyası müsəlman nümayəndələrinin general Tomsona verdikləri yad- daşnamə, 15 noyabr 1918, N 40	22
Andranikin əmri, 17 noyabr 1918, N 42	24
Cəfərovun notası, 1 dekabr 1918, N 53	25
Erməni xüruçu, 6 dekabr 1918, N 57	26
Qarabağ əhvalı, 11 dekabr 1918, N 62	27
Qəzetəldən: General Tomsonun Andranikə teleqrafı, 12 dekabr 1918, N 63	29
Andranik məsələsi, Üzeyir Hacıbəyli, 15 dekabr 1918, N 65	30
Azərbaycanda: Qarabağ hadisəsi, 15 dekabr 1918, N 65	33
Andranikin məktubu, 18 dekabr 1918, N 67	34
General Tomson və Andranik, 18 dekabr 1918, N 67	36
Andranik nə istəyirmiş?, Fərhad Ağazadə, 19 dekabr 1918, N 68	37
Qarabağ əhvalı, 19 dekabr 1918, N 68	40
Azərbaycan Məclisi-Məbusanında, 22 dekabr 1918, N 70	41
Qarabağ əhvalı ətrafında, 22 dekabr 1918, N 70	45
Azərbaycan Məclisi-Məbusanında, 23 dekabr 1918, N 71	46
Azərbaycan Məclisi-Məbusanında, 24 dekabr 1918, N 72	51
Nəzarətlərdə: Zəngəzur qaçqınları, 24 dekabr 1918, N 72	53
Zəngəzur müsəlmanlarının əhvalı, 30 dekabr 1918, N 74	54
Nəzarətlərdə, 2 yanvar 1919, N 77	55
Andranik haqqında Camalyan, 2 yanvar 1918, N 77	56
Azərbaycanda: Müsəlmanların qətl-qarətə məruz qalması, 3 yanvar 1918, N 78	57
Bakı xəbərləri: İrəvan quberniyası nümayəndələrinin iclası, 5 yanvar 1918, N 79	58
Azərbaycanda: İrəvandan gələn fəryadlar, 5 yanvar 1918, N 79	59
Məhv və nabud olmamıza razımı olacağız?, 6 yanvar 1918, N 80	61
Məhv olan millət kütləsinin naləsi: Qarabağ və İrəvan müsəlmanlarının əhvali- fəcianəsi, 6 yanvar 1918, N 80	63
İrəvan müsəlmanlarının təşəbbüsü, 6 yanvar 1918, N 80	66
Azərbaycan hökumətinin notası, 6 yanvar 1918, N 81	67
İrəvan erməni-müsəlman məsələsi, 7 yanvar 1918, N 81	68
Bakımızda daşnaksaqan qəzetəsi, 8 yanvar 1918, N 82	72
İrəvan erməni-müsəlman məsələsi II, 9 yanvar 1918, N 83	75
Azərbaycan Məclisi-Məbusanında, 10 yanvar 1919, N 84	77
Azərbaycan Məclisi-Məbusanında, 12 yanvar 1919, N 85	79

Qarabağ əhvalı, 14 yanvar 1918, N 87	81
İrəvan hadisələri, 15 yanvar 1918, N 88	83
Azərbaycanda: Qarabağda, 15 yanvar 1918, N 88	84
Azərbaycanda: Cəbrayıl uyezdindən teleqraf, 16 yanvar 1918, N 89	85
Azərbaycanda: Gəncədən, 20 yanvar 1918, N 92	86
İrəvan erməni-müsəlman məsələsi 3, 21 yanvar 1919, N 93	87
Andranikin əmri, 22 yanvar 1919, N 94	90
Fitnələr qarşısında, 23 yanvar 1919, N 95	91
İrəvan müsəlmanları və Ermənistan, 28 yanvar 1919, N 99	93
Qarabağ haqqında, 30 yanvar 1919, N 101	94
Ermənistanda: Ermənistan hökuməti rəisi Kaçaznuninin nitqi, 31 yanvar 1919, N 102	97
Azərbaycan və Ermənistan, 2 fevral 1919, N 103	98
İrəvan erməni-müsəlman məsələsi, 3 fevral 1919, N 104	99
Ermənistanda, 6 fevral 1919, N 107	101
Şuşa-Zəngəzur-Cəbrayıl-Cavanşir general-qubernatorluğu, 9 fevral 1919, N 109	102
Ermənistanda, 9 fevral 1919, N 109	104
Ermənistanda: İrəvan quberniyası müsəlmanlarının halı, 11 fevral 1919, N 111	105
Başlanırl, 13 fevral 1919, N 113	107
Ermənistan hökumətinə nota, 13 fevral 1919, N 113	109
Ermənistanda: Ermənistan Cümhuriyyətində müsəlmanların halı, 14 fevral 1919, N 114	110
Erməni hökumətinin cavabı, 23 fevral 1919, N 120	111
İrəvan müsəlmanlarının halı, 4 fevral 1919, N 128	112
Vükəla Şurasında, 5 mart 1919, N 129	116
Azərbaycan: Qarabağda, 16 mart 1919, N 137	117
İrəvan əhvalından I, 19 mart 1919, N 140	118
Nəzarətlərdə, 27 mart 1919, N 144	121
Nəzarətlərdə: Arvadların xilas haqqında, 28 mart 1919, N 145	122
Azərbaycanda: Qarabağ haqqında İngiltərə əsgəri heyətindən, 8 aprel 1919, N 152	123
Ermənistanda, 11 aprel 1919, N 155	124
Azərbaycanda: Qarabağ əhvalı, 13 aprel 1919, N 156	125
Qafqaziya Konfransı, 14 aprel 1919, N 157	126
Ermənilərin istədiyi, 16 aprel 1919, N 158	128
Fəhlə həyatı: Zəngəzurluların yığıncağı, 25 aprel 1919, N 166	129
Azərbaycanda: Zəngəzur uyezdində, 25 aprel 1919, N 166	130
Yandırıcı xəbərlər, 27 aprel 1919, N 167	131
Arxadaşlar!, 27 aprel 1919, N 167	132
Bakı xəbərləri: Zəngəzurluların iclası, 27 aprel 1919, N 167	134
Azərbaycanda: Gəncədən, 4 may 1919, N 171	135
Azərbaycanda: Zəngəzurdan bizə yazırlar, 6 may 1919, N 173	136
Ermənistan hökumət rəisinin teleqrafı, 19 may 1919, N 184	138
Ermənistanda, 19 may 1919, N 184	139

Ermənistanın vüsəti, 25 may 1919, N 187	140
Azərbaycanda: Qarabağda, 26 may 1919, N 188	143
Nəzarətlərdə: Ermənistandakı müsəlmanların əhvalına dair, 3 iyun 1919, N 194	144
Nəzarətlərdə, 5 iyun 1919, N 196	145
Erməni Cümhuriyyətində müsəlmanların halı -1, 6 iyun 1919, N 197	146
Mütəəllimlər qurultayı: Etiraz, 8 iyun 1919, N 198	148
Qarabağ: Şuşa müsadiməsi, 8 iyun 1919, N 198	149
Qarabağ: Ermənilərin dəsisesi, 8 iyun 1919, N 198	150
Erməni Cümhuriyyətində müsəlmanların halı -2, 9 iyun 1919, N 199	152
Azərbaycanda: İrəvan aclarına göndərilən buğda, 9 iyun 1919, N 199	155
Ermənistanda: Müsəlmanlar genə öldürürlər, 9 iyun 1919, N 199	156
Qarabağda, 20 iyun 1919, N 208	157
Qarabağda, 22 iyun 1919, N 209	158
Erməni bandaları, 22 iyun 1919, N 209	159
Qarabağdan, 24 iyun 1919, N 210	161
Nəzarətlərdə: Azərbaycan və Ermənistan, 26 iyun 1919, N 212	164
Sağ ayağımız da kəsilir, 29 iyun 1919, N 214	165
Ermənistana cavab, 4 iyul 1919, N 216	167
Kəndçilərimizin yaylaq yolları, 6 iyul 1919, N 217	168
Azərbaycanda: Ermənilərin hazırlığı, 6 iyul 1919, N 217	170
Erməni Cümhuriyyətində müsəlmanların yaşayışı -1, 7 iyul 1919, N 218	171
Erməni Cümhuriyyətində müsəlmanların yaşayışı -2, 8 iyul 1919, N 219	173
Mətbuat, 8 iyul 1919, N 219	175
Azərbaycanda: Qarabağda, 8 iyul 1919, N 219	176
Azərbaycanda: Zəngəzurda, 9 iyul 1919, N 220	178
Azdır, 10 iyul 1919, N 221	179
Azərbaycan Məclisi-Məbusanında, 11 iyul 1919, N 222	181
Nəzarətlərdə: İyulun 8-də Tiflisdən alınan teleqram, 11 iyul 1919, N 222	186
Azərbaycanda: Qarabağda, 11 iyul 1919, N 222	187
Azərbaycan Məclisi-Məbusanında, 13 iyul 1919, N 223	189
Nəzarətlərdə: Ermənistan və müsəlmanlar, 13 iyul 1919, N 223	195
Gorus şəhərinin Azərbaycan qoşunu tərəfindən işğalı, 13 iyul 1919, N 223	196
Ermənistanda, 13 iyul 1919, N 223	197
Nəzarətlərdə, 14 iyul 1919, N 224	198
Azdır -2, 14 iyul 1919, N 224	200
Qaçqınların teleqrafı, 14 iyul 1919, N 224	202
Azərbaycan Məclisi-Məbusanında, 15 iyul 1919, N 225	203
Nəzarətlərdə, 15 iyul 1919, N 225	207
Ermənistanda: Müsəlmanların yaşayışı, 15 iyul 1919, N 225	208
Azərbaycan Məclisi-Məbusanında, 16 iyul 1919, N 226	210
Ermənistanda: Müsəlman kəndlərinin təxribi, 16 iyul 1919, N 226	212
Səbrimiz tükənir, 17 iyul 1919, N 227	213
Azərbaycan Məclisi-Məbusanında, 17 iyul 1919, N 227	215
Naxçıvan-Şərur məsələsi, 17 iyul 1919, N 227	220

Azərbaycan Məclisi-Məbusanında, 18 iyul 1919, N 228	223
Qarabağda, 18 iyul 1919, N 228	226
İrəvanlılar İttifaqında, 18 iyul 1919, N 228	228
Fəhlə həyatı, 18 iyul 1919, N 228	229
Azərbaycan Məclisi-Məbusanında, 20 iyul 1919, N 229	231
Azərbaycan nümayəndəsinin general Koriyə müraciəti, 20 iyul 1919, N 229	235
Ermənistanda, 21 iyul 1919, N 230	236
Erməni mətbuatı: Böyük Vədi hadisəsi və daşnaklar, 21 iyul 1919, N 230	237
Azərbaycan Məclisi-Məbusanında, 22 iyul 1919, N 231	239
Azərbaycanda: Qazaxdan, 22 iyul 1919, N 231	243
Vedibasar davası, 23 iyul 1919, N 232	244
Nəzarətlərdə, 24 iyul 1919, N 233	245
Vedibasar hadisəsi ətrafında, 24 iyul 1919, N 233	246
İrəvan quberniyası, 24 iyul 1919, N 233	248
Azərbaycanda: Zəngəzurdan, 27 iyul 1919, N 235	249
Ermənistanda: Xatısov ilə müsahibə, 27 iyul 1919, N 235	250
Naxçıvan-Şərur məsələsi: Ələt-Culfa dəmiryolu, 28 iyul 1919, N 236	251
Vükəla Şurasında, 29 iyul 1919, N 237	254
Erməni fəqərəsinin yeni matəmi, 29 iyul 1919, N 237	255
Ermənistanda: Müsəlmanların yaşayışı, 29 iyul 1919, N 237	257
İrəvanlıların müxtirəsi, 31 iyul 1919, N 239	259
Naxçıvan məktubəti, 31 iyul 1919, N 239	260
Ermənistanda: Müsəlmanların yaşayışı, 3 avqust 1919, N 241	263
Mətbuat, 4 avqust 1919, N 242	264
Azərbaycanda: Zəngəzurdan bizə yazırlar, 4 avqust 1919, N 242	266
Ermənistanda, 4 avqust 1919, N 242	267
Ermənistanda: İrəvan quberniyasında, 6 avqust 1919, N 244	268
Böyük Vədi hadisəti, 7 avqust 1919, N 245	269
Azərbaycanda: Zəngəzur hadisələri, 7 avqust 1919, N 245	271
İrəvan Vilayəti Vətəndaşlar İttifaqı idarəsinin mühacirlərə xitabı, 12 avqust 1919, N 249	272
İrəvan quberniyasında, 12 avqust 1919, N 249	273
Ermənistanda, 15 avqust 1919, N 252	275
Azərbaycanda: Qarabağdan, 17 avqust 1919, N 253	276
İrəvan quberniyasında "Müsəlmanistan" 1, 19 avqust 1919, N 255	278
Ermənistanda: Parlamento seçkiləri, 20 avqust 1919, N 256	282
İrəvan quberniyasında "Müsəlmanistan" 2, 26 avqust 1919, N 261	283
İrəvan quberniyasında "Müsəlmanistan" 3, 28 avqust 1919, N 262	286
Ermənistanda: Polkovnik Haskell Ermənistanda, 4 sentyabr 1919, N 268	288
Erməni Cümhuriyyətində müsəlmanların yaşayışı -2, 11 sentyabr 1919, N 271	289
Nəzarətlərdə, 14 sentyabr 1919, N 273	291
İrəvan quberniyasında: Vedililərin hali, 14 sentyabr 1919, N 273	292
Naxçıvan nümayəndələrinin Haskell ilə müsahibəsi, 17 sentyabr 1919, N 275	295

Zaqafqaziya Baş Komissarı polkovnik Haskell həzrətlərinə, 12 sentyabr 1919, N 276	298
Erməni Cümhuriyyətində: İrəvan müsəlmanlarının halı, 18 sentyabr 1919, N 276 ..	301
Nəzarətlərdə, 19 sentyabr 1919, N 277	303
Erməniləri yeni vəhşilikləri, 19 sentyabr 1919, N 277	304
Xariciyyə Nəzarətinin Məlumat Şöbəsi, 19 sentyabr 1919, N 277	305
Bir müxtirə, 19 sentyabr 1919, N 277	306
Ermənistanda: Ermənistan Parlamanında Eser fraksiyasının istizahı, 19 sentyabr 1919, N 277	307
Erməni Cümhuriyyətində: İrəvandan gələnələr, 21 sentyabr 1919, N 278	308
Bakı xəbərləri: Zəngəzurdə, 21 sentyabr 1919, N 278	310
Azərbaycanda: Cənubi-qərb Azərbaycan hadisələri ətrafında, 21 sentyabr 1919, N 278	311
Miralay Haskellin təklifi, 22 sentyabr 1919, N 279	312
Ermənistanda, 25 sentyabr 1919, N 282	314
Azərbaycanın Ermənistanına notası, 26 sentyabr 1919, N 283	315
Gəncə İrəvan qaçqınlarının halı, 26 sentyabr 1919, N 283	317
İrəvan quberniyası Həmvətənlilər Cəmiyyətində, 29 sentyabr 1919, N 285	318
Erməni Cümhuriyyətində: İrəvan və erməni hökumətinin halı, 30 sentyabr 1919, N 286	319
Erməni Cümhuriyyətində: Zəngibasar müsəlmanlarının halı; Eçmiyədzin mahalı müsəlmanları; Sürməli mahalı müsəlmanları; Müsəlman kəndləri, 1 oktyabr 1919, N 287	322
Ermənilərin nizamsızlığı, 2 oktyabr 1919, N 288	326
Nəzarətlərdə: Qars nahiyyəsi və İrəvan quberniyası müsəlmanlarının əhvalı, 3 oktyabr 1919, N 289	328
Müxtəsər izah, 3 oktyabr 1919, N 289	331
Ermənistanda: Ermənistanda nə var?, 3 oktyabr 1919, N 289	334
Erməni Cümhuriyyətində: İrəvan və ətrafında, 8 oktyabr 1919, N 290	336
"Müsavat"da: Şuşadan teleqraf, 9 oktyabr 1919, N 291	339
Səmimiyyət lazım!, 12 oktyabr 1919, N 293	340
"Müsavat"da: Zəngəzur qaçqını; Yetim bir uşaq, 14 oktyabr 1919, N 295	342
Cəmiyyəti-Xeyriyyədə: Zəngəzur qaçqınlarına toplanmış ianələr, 14 oktyabr 1919, N 295	343
Nəzarətlərdə, 15 oktyabr 1919, N 296	344
Cəmiyyəti-Xeyriyyədə, 15 oktyabr 1919, N 296	345
Azərbaycanda: Qazaxdan, 15 oktyabr 1919, N 296	347
Zəngəzur məsələsi üstündə Azərbaycan ilə Ermənistan arasındakı mürasibat, 16 oktyabr 1919, N 297	348
Ermənistan və Azərbaycan münasibəti, 17 oktyabr 1919, N 298	351
Zəngəzur müsəlmanlarının halı, 17 oktyabr 1919, N 298	354
Azərbaycanda: Zəngəzurdə yeni hadisələr, 17 oktyabr 1919, N 298	355
Firqələr və cəmiyyətlər: "Müsavat"da Şuşadan teleqraf, 20 oktyabr 1919, N 300 ...	356
Azərbaycanda: Zəngəzurdan, 22 oktyabr 1919, N 302	357

Ermənistanda: Ermənistan donanması; Polkovnik Apresyan, 23 oktyabr 1919 N 303	358
Zəngəzur haqqında, 24 oktyabr 1919, N 304	359
Erməni zülmü altında inləyən müsəlmanların Qafqaziyaya gələn Amerika heyəti baş nümayəndəsinə verdikləri müxtirə surətidir, 26 oktyabr 1919, N 305	361
Azərbaycanda: Zəngəzurdan, 26 oktyabr 1919, N 305	362
İrəvan şəhərində konsul cənablarına, 28 oktyabr 1919, N 307	364
Azərbaycanda: Zəngəzurdan, 29 oktyabr 1919, N 308	365
İrəvan quberniyasında müsəlman qaçqınlarının əhvalı, 31 oktyabr 1919, N 310	367
QEYD VƏ ŞƏRHLƏR	369

**«AZƏRBAYCAN»
QƏZETİNDƏ
QƏRBİ AZƏRBAYCAN**

YERİ GƏLMİŞKƏN

“Azərbaycan”ın birinci nömrəsində, Avropa müharibəsinin əvvəlindən etibarən Zaqafqaziyanın müsəlman xalqının məruz qaldığı zorakılıqların araşdırılması və bu əhaliyə vurulan ziyanın ölçüsünün müəyyənləşdirilməsi üçün Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının yaradılması haqqında Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qərarı çap edilmişdir.

Qəzetin eyni nömrəsində xəbər verilir ki, İrəvan quberniyası müsəlmanlarının vəziyyəti təsvir edilməyəcək dərəcədə ağırdır: cari ilin aprel ayının axırına qədər dağıdılan müsəlman kəndlərinin sayı 199-a çatmışdır, bu kəndlərin əhalisi olan 135 min nəfər isə ermənilər tərəfindən qətl edilmiş və aclıqdan ölmüş, qismən də türk əsgərlərinin nəzarətində olan yerlərə qaçmışdır.

Zaqafqaziyadakı vəziyyətdən xəbərsiz olan hər hansı bir oxucu, bu sətirləri oxuyarkən heyrat edə bilər. Mətbuatda, xüsusilə də xarici mətbuatda sisteməlik bir şəkildə hər gün elan edilirdi ki, müsəlmanlar məzlum və müdafiəsiz xristian xalq – ermənilər üzərində zorakılıq edirlər, fəqət indi birdən-birə meydana çıxır ki, müsəlmanlar ermənilər üzərində zorakılığa yol verməmiş, bunun tərsi olmuşdur.

Zaqafqaziya xalqlarının həyatına bələd olmayanlar üçün bu hadisələr heç bir xüsusi məna kəsb etmir və ermənilərin siyasi həyatında rəhbər rolunu oynayan “Daşnaksutyun” partiyasının Zaqafqaziya müsəlmanları barəsində güddüyü siyasətin məntiqli bir nəticəsidir. “Daşnaksutyun”un Zaqafqaziya müsəlman-

ları barəsində siyasəti həmişə açıq-aşkar düşmənə və aqressiv olmuşdur.

“Bu günə qədər sahib olduğumuz sosial-mənəvi dəyərlər öylə bir şəkildə idi ki, qonşularımız olan müsəlmanlardan ayrı, qapalı bir həyat yaşayırdıq və öz aramızda dostluq, yaxın qonşuluq əlaqələrini qurmağa çalışmırdıq. Ziyalılarımız, xüsusən də bizim milli siyasətimizin başında dayananlar, xalqımızın içində, kütlənin arasında türklərə, müsəlman xalqlara düşmənə münasibət yaratmaq üçün çox say göstərmiş, onlara münasibətdə aqressiv siyasət güdmüşdür.”

Bu sətirləri tanınmış erməni qəzeti “Mşak” özünün pasxa nömrəsində yazmışdır. Bu, bizim də fikirlərimizi təsdiq edən, olduqca qiymətli bir etirafdır.

Zaqafqaziyanın müsəlman xalqına qarşı aqressiv siyasət güdmək, onunla düşmən olmaq üçün ermənilərin nə kimi əsasları var idi? Bəlkə, bu diyarın iqtisadi həyatında müsəlmanların lider rolunda olması, onların iqtisadi üstünlüyü, erməniləri kölə etmək səyləri, dənizdən-dənizə Böyük Ermənistanın qurulmasına mane olmaq cəhdləri?

Qətiyyətin yox. Erməni xalqı çoxdan bəridir ki, rus çarlarının xüsusi fərmanından istifadə edirdi. Bu, başa düşülən idi. Müsəlman Şərqi üzərinə hücum keçərkən çarizm, erməniləri öz təbii müttəfiqi olaraq görürdü. Rus himayəsi altında ermənilər iqtisadi cəhətdən böyüyür, mədəni baxımdan möhkəmlənir, təşkilatlanırdılar.

Özlərini kifayət qədər güclü hiss etdikdə, daşnaksaqanlar nəzərlərini Türkiyə Ermənistanına çevirdilər və Türkiyə

ermənilərinin müstəqilliyinə nail olmaq məqsədi ilə onlara aktiv bir şəkildə kömək etməyə başladılar. Avropa dövlətləri “xristian əhalinin qorunması” bəhanəsi ilə Türkiyənin daxili işlərinə qarışdığından, ermənilər öz məqsədlərinə asanlıqla çatırdılar. Türklərə qarşı bu zəmində yaranan düşməncə münasibət, türklərlə eyni xalqı təşkil edən Zaqafqaziya müsəlmanlarına da şamil edildi.

İrəvan, Gəncə xanlıqlarının və digər xanlıqların Rusiya imperiyasına birləşdirilməsindən sonra, Zaqafqaziya müsəlmanları siyasi səbəblərdən bərabər hüquqlu vətəndaş statusu qazana bilməmişdilər. Müsəlmanlara tətbiq edilən hüquqi məhdudiyyətlər çox yaxşı məlumdur və bu barədə geniş danışmağa dəyməz. Digər tərəfdən, müsəlmanlar arasında maariflənmənin yayılması da mümkün olan bütün vasitələrlə əngəllənirdi. Müsəlmanlar arasında hər cür təşkilatlanma, hətta maarifçilik fəaliyyəti cəhdləri separatizm və panislamizm təzahürləri kimi qiymətləndirilirdi ki, həmin o daşnaxsaqların bu işdə rolu az deyildi.

İqtisadi cəhətdən zəif, sıxışdırılmış, ikinci sort vətəndaş olan və kafi dərəcədə intellektual gücə də malik olmayan Zaqafqaziya müsəlmanları, bu diyarın həyatında heç bir rol oynamırdılar və ermənilərin Böyük Ermənistan qurmaq xülyasını həyata keçirmək cəhdlərinə, istəsələr belə, mane ola bilməzdilər.

Türkiyənin, Avropa müharibəsində iştirak etmək qərarını daşnaxsaqlar öz xülyalarını yaxın vaxtda həyata keçirmək fürsəti kimi qiymətləndirirdilər. Fəqət

Böyük Ermənistanın yaradılması üçün, etnik baxımdan “təmiz” bir ərazinin yaradılması lazım idi. Və böyləliklə, əvvəlcə Qars şəhərində və vilayətində, sonra rusların Anadolu torpaqlarının dərinliklərinə doğru irəliləməsi ilə Türkiyənin digər yerlərində də müsəlman əhaliyə zülmər başladı. Ermənilərin Ərzincan, Ərzurum, Qars və digər yerlərdə törətdikləri, bu yerlərə doğru hərəkət edən türk əsgərlərinin şahid olduqları vəhşiliklərə baxaraq, bu zümlərin xarakteri və ölçüsü haqqında bir təsəvvürə malik olmaq mümkündür.

Rus ordusunun çəkilməsi ilə ermənilərin ayaqları altından torpaq qaçdıqda, daşnaxsaqların Zaqafqaziya müsəlmanları barəsindəki siyasətini nəzərdən keçirəcəkləri, onlarla mehriban qonşuluq əlaqələri yaratmağa çalışacaqları gözlənilə bilirdi. Bunun yerinə, onlar, əvvəlki siyasətlərini davam etdirirlər. Ruslar getdi, fəqət ingilislər əl uzatsan çatacaq məsafədədir.

Erməni hərbi birlikləri cəbhəyə getmək yerinə, İrəvan quberniyasının sərhədlərində qalır və yüzlərcə müsəlman kəndini top atəşləri ilə dağıdırlar. Yeri gəlmişkən, zorla boşaldılan ərazilərə qaçqın ermənilər yerləşdirilir. Böyük bir uyezd olan Sürməli uyezdə müsəlmanlardan təmizlənilir. Naxçıvan şəhəri dağıdılır. Bakı şəhərində, öz dəhşətinə görə bu günə qədər məlum olanların hamısını geridə qoyan, böyük bir müsəlman qırğını baş verir. Partiya mənsubiyyətinə və sosial vəziyyətinə fərq qoyulmadan 6 mindən çox müsəlman öldürülür, uşaqlar və qadınlar qətl edilir, bütöv məhəllələr yandırılır. Şamaxı uyezdinə “cə-

zalandırıcı” dəstələr göndərilir, Şamaxı şəhəri və onlarla kənd oddan və qılıncdan keçirilir, əhalisi qırılır. Eyni zorakılıqlar Bakı quberniyasının başqa yerlərində də baş verir.

Bütün bunlarla eyni vaxtda, daşnaksaqanlar dünyanın hər yerinə ermənilərin müsəlmanlar tərəfindən qətl edildikləri barədə teleqramlar göndərirlər. Hətta son anda, cənab Gegeçkori və K-o ucbatından öz hərbi qüvvələrini yaratmağa imkan tapmayan Zaqafqaziya müsəlmanlarının müdafiəsinə onların qardaşları olan türklər gəldikdə belə, daşnaksaqanlar çılgın bir korluqla, heç cürə sakitləşə bilmirdilər. Hələ onu demirik ki, Azərbaycanı öz paytaxtından – Bakıdan məhrum etmək üçün əllərindən gələni etmişdilər. Azərbaycana məxsus olduğu ermənilərin heç bir siyasi xadimi tərəfindən şübhə altına alınmayan torpaqlarda “Qarabağ (Şuşa) Respublikası”nı qurur, Azərbaycanın mübahisə predmeti olmayan digər torpaqlarına qarşı da iddialar irəli sürür və bu iddialarını bəzi əməli işlərlə möhkəmləndirirdilər. Silah gəzdirməyə gücü çatan ermənilər səfərbər edilir və müəyyən məntəqələrdə toplaşırdılar ki, türklər Bakı önlərində müvəffəqiyyət qazana bilməsələr, müsəlman əhalinin üstünə hücum keçsinlər.

Daşnaksaqanların əsas iddia obyektinə olan Bakını itirdikləri və qədim müsəlman xanlığının mərkəzi olan İrəvan şəhərinin – müsəlmanlardan tamamilə “təmizlənmişdir” – ürək ağrısı ilə ermənilərə güzəştə gedildiyi indiki vaxtda, daşnaksaqanlar – onlar üçün nə qədər çətin olsa da – Zaqafqaziya müsəlman-

ları ilə düşmənçiliklərini unutmalı, müsəlmanlarla mehriban qonşuluq əlaqələri yaratmağa çalışmalı, iki qonşu xalq arasında narazılığa səbəb ola biləcək bütün hərəkətlərdən uzaq durmalıdırlar. Bu iki xalqın bir çox ortaq marağı var və son vaxtların kədərli hadisələrinin açdığı yaraları sağaltmaq üçün hər ikisi də xeyli səy göstərməlidir.

T. M.

25 sentyabr 1918, N 4

AZƏRBAYCANDA

Qaçqınların İrəvandan bəri gəlməsi

Nafiə və Səhhiyə Nəzarətinin [Səhiyyə və Sosial Təminat Nazirliyinin] Gəncədən aldığı teleqramdan anlaşılır ki, İrəvan qaçqınlarının axıntısı son dərəcə kəsb-i şiddət etmişdir [şiddətlənmişdir]. Bunlara ciddi və təcili müavinət [kömək] lazımdır. Davacata [dava-dərmana] böyük ehtiyac müşahidə edilməkdədir. Qaçqınlar dəmiryol ilə Kürdəmirə gəlməkdədirlər.

28 oktyabr 1918, N 24

İRƏVAN QUBERNİYASINDA MÜSƏLMANLARIN HALI

Bu günlərdə İrəvan müsəlmanları tərəfindən Bakıya gəlmiş nümayəndələr Türkiyə ilə həmhüdud olan uyezdlərin ağır şərait altında yaşadıklarını söyləyirlər. Məzkur [adı çəkilən] uyezdlər hal-hazırda hərbi iqtizasınca [səbəbindən] Osmanlı ordusu tərəfindən işğal olunmuşdur. Şu uyezdləri şərait üzrə [şərtlərə görə] Ermənistanla vermək icab edir. Halbuki yerli əhalisi bilkülliyyə [bütünlüklə] müsəlmanlardır. Dörd yüz min dəxi Ermənistandan buraya müsəlman əhali köçmüşdür.

Hal-hazırda Osmanlı ordusunun bəzi qitəatı [hərbi hissələri] buradan çıxdığından, şu nahiyyələrin müsəlman əhalisi həyəcan içindədir. Məzkur nahiyyə axırkı aylarda böyük və ağır imtahanlara uğramış, maddi cəhətdən büsbütün vardan-yoxdan çıxmış, erməni dəstələrindən dürlü əzalar və cəfalar çəkmiş müsəlman əhalisi Osmanlı ordusunun burada nüzul etməsi ilə təsəlliyab olaraq, canının məsun [toxunulmaz] və məhfuz [qorunmuş, hifz olunmuş] qalacağına itminan edirdi [arxayın idi]. Şimdi isə şu yerlərdən Osmanlı ordusunun çıxması məsələsi ilə əlaqədar olaraq bədbəxt müsəlman əhalisini vüquu möhtəməl olan hadisat [baş verə biləcək hadisələr] qarşısında dəhşət və vəhşət qaplayır.

Onlar kəndilərini Azərbaycan Cümhuriyyətinin bir cüzü [parçası] sanaraq, məzkur Cümhuriyyətin hökumətinə müraciətlə onların hər bir təərrüz [hücum] və təcavüzlərdən məsun qalmalarını

təmin etmək barəsində istidada [xahişdə] bulunmağı kəndilərinin vətəndaşlıq vəzifəsi ədd [hesab] etdilər. Vəilla [yoxsa; elə olmazsa] büsbütün tələf olacaqları mühəqqəqdır [qaçılmazdır]. Bundan naşi [bu səbəbdən] nümayəndələr Azərbaycan hökumətindən Ermənistanla İrəvan müsəlman əhalisinin yerlərinə qaytarılması barəsində müzakirətdə bulunmasını istəmişlər.

Erməni-müsəlman məsələsinin sabiqi tərz qurbanı olan İrəvan müsəlman əhalisinin səsi bütün Azərbaycan türkləri tərəfindən eşidilməlidir. Hədsiz-hesabsız əza və cəfalara uğramış İrəvan müsəlman əhalisinin yerdə qalanını müdaifə və mühafizə etmək bizim vətəndaşlıq vəzifəmizdir.

Azərbaycan Cümhuriyyəti İrəvan erməniləri ilə müsəlmanlar arasındakı münasibəti [münasibətləri] yaxşılaşdıraraq bir qaydaya salmaq, İrəvan quberniyası müsəlman əhalisinin mənafeyini müdaifə etmək qəsdilə Ermənistan Cümhuriyyəti nəzdindəki siyasi nümayəndəsini təcili surətdə İrəvana göndərməyi qət etmişdir. Bizim Hökumətimiz İrəvan müsəlmanlarının halını yaxşılaşdırmaq barəsində hər bir təşəbbüsatda bulunacaqdır.

5 noyabr 1918, N 31

AZƏRBAYCANDA

Ermənilərin təcavüzü

Gəncədən Hökumət və qəzetəməiz idarəsinə ermənilərin sərhəd təcavüzü haqqında atidəki [aşağıdakı] iki teleqraf çəkilmişdir:

"Təşrini-saninin [noyabrın] 2-sində erməni əsgərləri Azərbaycan sərhədini keçib, silah gücünə Göyçə müsəlmanlarının təslim olmalarını tələb etmişlərdir. Hal-hazırda erməni əsgərləri əhalini qarət edib, irz-namusa əl atmaqdadırlar. Müsəlmanların irz-namusunun, həyat və əmvalının [mallarının] vəhşilər əlindən xilas üçün tədbirlər görülməsini 60 min müsəlman namından [adından] rica edirləriz.

*Gəncə uyezdinin 9-cu hissəsi:
Sultanov."*

"60 min müsəlman əhalisi sərhədi keçən ermən əsgərlərinin vəhşiyənə təərrüz [hücum] və təcavüzlərinə məruz qalmışlardır. Millətin irz-namusunu, bi-günah uşaqları və arvadları xilas ediniz. Bizim bu ilticamızı [yalvarışımızı; yardım istəməyimizi] eşidib Göyçə əhalisinə kömək göndəriniz.

*Gəncə uyezdinin 9-cu hissəsi:
İdris."*

Bu münasibətlə Azərbaycan hökuməti Ermənistan Hökumətinə protesto vermişdir.

10 noyabr 1918, N 35

ZƏNGƏZUR XƏSARƏTİ

1917-inci sənəsi dekabr ayından 1918 sənəsi avqust ayına qədər Gəncə mahalında ermənilər tərəfindən xarab edilən kəndlər haqqında Gəncə valisi Azərbaycan Daxiliyyə Nəzarətinə məlumat göndərmişdir. Əzəmlə [o cümlədən] Zəngəzur naçalnikinin raporu göndərilmişdir. Bu raporda xarab edilən kəndlərin siyahısı və toxunan xəsarət bu qərar üzrə göstərilir:

1 - Kürdlər kəndi 1917 sənəsi dekabr ayında xarab edilib 150 min rublə zərər və xəsarət olmuşdur.

2 - İrimis kəndi dekabr ayında dağıdılıb 8 adam qətl edilməklə 180 min rublə zərər vurulmuşdur.

3 - Baharlı kəndi xarab edilib 9 nəfər qətl edilməklə yüz min rublə zərər verilmişdir.

4 - Dulus kəndi dekabr ayında dağıdılıb 90 min rublə xəsarət olmuşdur.

5 - Qarakilsə kəndi yanvar ayında xarab edilib 49 nəfər qətl edilməklə 9 milyon rublə xəsarət toxunmuşdur.

6 - Məliklər kəndi yanvar ayında qarət edilib 150 nəfər qətl edilməklə 3 yüz min rublə xəsarət toxunmuşdur.

7 - Pul kəndi xarab edilib 19 nəfər qətl edilməklə 160 min rublə xəsarət olmuşdur.

8 - Arıqlı kəndi aprel ayında xarab edilib 25 nəfər qətl edilməklə 120 min rublə zərər olmuşdur.

9 - Dəstəgird kəndi aprel ayında xarab edilib yüz min rublə xəsarət toxunmuşdur.

10 - Şükar kəndi iyun ayında xarab edilib 95 nəfər qətl edilməklə 5 yüz min

rublə xəsarət olmuşdur.

11 - Zabazadur kəndi aprel ayında xarab edilib 90 min rublə zərər və ziyan toxunmuşdur.

12 - Şəki kəndi avqust ayında xarab edilib 95 nəfər qətl edilməklə 16 milyon rublə xəsarət olmuşdur.

13 - Yaqub[lu] kəndi avqust ayında xarab edilib 28 nəfər qətl edilməklə 6 milyon xəsarət toxunmuşdur.

14 - Qızılcıq kəndi avqustda xarab edilib 27 nəfər qətl edilməklə 5 milyon rublə xəsarət olmuşdur.

15 - Vağudi kəndi avqustda xarab edilib 96 nəfər öldürülmüş və 13 milyon zərər dəymişdir.

16 - Sisyan kəndi xarab edilib 60 adam ölmüş və 8 yüz min rublə zərər olmuşdur.

11 noyabr 1918, N 36

İRƏVAN QUBERNİYASI MÜSƏLMANLARININ HALI

İrəvan quberniyasında yaşayan dörd yüz minə yavuş müsəlman əhalisi bu gün ən pərişan, ən ümitsiz bir halda bulunur. Türk əsgərləri buraya gəlmədən əqdəm [əvvəl] köylərdə, şəhərlərdə bulunan camaatın həyatı bir tükədən asılmışdı. O vaxtlar erməni ştabının səvabdidə [təsdiqləməsi; icazəsi] və əmrilə iki yüzdən ziyadə müsəlman köyləri atəşə tutulub, iki yüz mindən artıq müsəlman kəndçisi yersiz və yurdsuz qalıb, olmanın əza və cəfalara, aclığa, müsri [yoluxucu] naxoşluqlara giriftar oldu.

Müsəlmanlar böylə bir dəhşətli dəqi-qələr keçirərkən, türk qoşunları İrəvan quberniyasına daxil oldular. Bunların buraya daxil olmaları yerli əhalini ölüm çəngəlindən [caynağından] qurtardı. Zavallı əhali o qədər incimiş, o qədər bəlalara tutulmuşdu ki, türk əsgərləri İrəvan şəhərinin dörd verstliyində durarkən şəhərdə yüz illərcə yaşayan, evə, bağa, mülkə malik olan müsəlmanlar bir sel axını kimi dövlətli, biçiz [kasıb], qocalı, cavanlı öz xanələrini, əmlakını ataraq şəhərdən çıxdılar. İyirmi beş minlik əhəlidən fəqət beş-üç ailə şəhərdə qaldı. Hər kəs üzünü bir tərəfə çevirib bir köydə, bir qəsəbədə yerləşdilər.

Şəhər əhalisindən qabaq kəndçilər kəndi köylərindən, yuvalarından qaçaraq qorxusuz dağlarda, daşlarda məkan etdilər. Sürməli, Eçmiyədzin, Novo-Bayezid, Aleksandropol uyezdlərindən – türk əsgərləri gəlmədən qabaq – mümkün edən köylü, kəndçi qaçdı. Tərk olunan köylər ya yanmış, ya erməni mü-

hacirləri tərəfindən işğal olunmuş. Hərçənd ki, əlimizdə istatistika xəbərləri yoxdur. İrəvan quberniyasında iki yüz mindən ziyadə müsəlman camaatı yerlərindən qaçmış, oynamış, pərakəndə oraya-buraya dağılmış. Türk qoşunu İrəvan quberniyasına daxil olduqdan sonra qaçmış, dağılmış olan müsəlman kəndçiləri qorxusuz və türklər tərəfindən işğal olunmuş köylərə, ölkələrə sığınmışlar. Bunu da deməliyiz ki, bu yerlərin əksəri ermənilər tərəfindən buraxılan köylərdir, ölkələrdir.

Eşitdiyimizə görə, Osmanlı dövləti ilə Erməni Cümhuriyyətinin mabeynində [arasında] olan etilafa [uzlaşmaya] görə, türk əsgərləri müvəqqəti olaraq işğal etmiş yerlərdən çəkirlər. Türk qoşununun bu yerlərdən çəkilməyi ilə İrəvan quberniyasında yerlərindən oynayan müsəlmanların həyatında yeni acıntılı, dəhşətli səhifələr açılır. Əcəba köylərini buraxmış erməni mühacirləri yaxud erməni hökuməti bu yerləri müsəlman kəndçilərinin əlində qoyacaqlarmı? Yaxud müsəlmanların köylərini, yerlərini tutmuş erməni mühacirləriyə erməni hökuməti bu köyləri sahiblərinə qaytaracaqlarmı? İştə bir məsələ ki, bunun düz-doğru həll olunması dərin fikirlər, ciddi düşüncələr doğdurur.

Bizcə, Azərbaycan Hökuməti bu zavallıların halına qalmalı, bunların imdadına yetməlidir.

Noyabr ayının onunda Tiflisdə Qafqaz hökumətləri konfransı çağırılır. Bu konfransda ciddi məsələlər həll olunacaq. Bu məsələlər içində şu dövlətlərin hüddud məsələləri də müzakirəyə qoyulacaqdır. İştə Azərbaycan dövlətinin

mürəxxəsləri [nümayəndələri] bu konfransda öz həmdini və həmmilləti olan İrəvan quberniyası müsəlmanlarının halına çarə qılmalıdır. O yerlər ki, o nahiyələr ki, orada müsəlmanlar əqəliyyəti [azlığı] təşkil edirlər, onların həyatını təmin etməli və milli-mədəni muxtariyyətə malik olmalarını tələb etməlidir. O nahiyələr ki, orada müsəlmanlar əksəriyyəti təşkil edirlər və Azərbaycan dövləti ilə həmhüduddurlar, o nahiyələri Azərbaycan torpağına yapışdırmalı. Böylə nahiyələr vardır. Sürməli, İrəvan, Şərur və Naxçıvan uyezdləri əksəriyyətcə müsəlmanlarla məskundur. Novo-Bayəzid uyezdinin bir uçaştoku bilaistisna [istisnasız] müsəlman köyləridir.

Hərgah Tiflis Konfransında Azərbaycan hökuməti mürəxxəsləri yuxarıda yazdığımız nöqtələri bu tövr həll edərlərsə, İrəvan quberniyasında yaşayan müsəlmanların hallarını yüngülləşdirib, kəndi tarixi vəzifələrini ifa etmiş olarlar.

Əlif. Sad.

11 noyabr 1918, N 36

**İRƏVAN QUBERNİYASI MÜSƏLMAN
NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN GENERAL
TOMSONA VERDİKLƏRİ
YADDAŞNAMƏ**

Bu günlərdə İrəvan quberniyası müsəlmanlarının nümayəndələri Bakıya varid olan [gəlib çatan] Mütəffiqlər heyətinə yaxın bir şəxs tərəfindən qəbul edilmişlərdir. Məzkur [adı çəkilən] nümayəndələr İrəvan quberniyasında müsəlman əhalisinin keçirdikləri fəlakətli halı təsvirlə, Ənzəlidə olan Mütəffiq qitəati-əsgəriyyəsi [hərbi hissələri] naçal-niki general Tomsona böylə bir yaddaşnamə verilməsini xahiş etmişlərdir:

"İrəvan quberniyası bu ilin əvvəllərində erməni-müsəlman qanlı toqquşmalarına meydan olmuş idi. Ermənilər tərəfindən qaldırılan bu toqquşmalar nəticəsində İrəvan quberniyası müsəlmanlarının bir hissəsi məhv edilib, qalanları isə dağlara qaçmışlardır.

Nəticədə Zaqafqaziya cümhuriyyətləri ilə Türkiyə arasında saziş əmələ gəldiyi zaman, bu sazişə görə Türkiyə əsgərləri Şəril [Şəhur] və Sürməli uyezdləri ilə İrəvan və Eçmiyadzin uyezdlərinin bir hissəsini işğal etdikdə, müsəlman əhalisindən salamat qalanları öz kəndlərinə qayıdıb öz işləriylə məşğul oldular. Təzə vücuda gəlmiş Ermənistan Cümhuriyyətində olan müsəlmanlar da buraya köçdülər.

Hal-hazırda Mütəffiq dövlətlərlə əqd edilən [imzalanan] mütərikə mövcibincə [ataşkəsə əsasən] Türkiyə əsgərləri İrəvan quberniyasında tutduqları yerləri tərk etməkdədirlər. Bizim təkzib edilməyən dəlilimiz vardır ki, erməni hökuməti

Türkiyə əsgərləri tərəfindən tərk edilən yerlərə Türkiyə Ermənistanından fərar edən erməni qaçqınlarını yerləşdirməyi qərara almışdır. Bu əhvalat müsəlman əhalisinə də məlumdur. Buna binaən [buna görə], müsəlman əhalisi ermənilər tərəfindən təcavüzlər başlanacağından ehtiyat edib, öz doğma yurdlarını buraxaraq ətrafa dağılmaqdadır.

Biz buna inanırıq ki, hərgah indidən İrəvan quberniyası müsəlmanlarının mühafizəsi üçün tədbirlər ittihaz olunmasa [görülməsə], 450,000 nüfusdan ibarət əhali öz yurdlarını buraxıb aclıqdan və soyuqdan məhv və tələf olmağa məruz qalacaqlar. İrəvan quberniyasının minlərcə məşəqqət və əziyyətlərə düşər olmuş və dağılmış əhalisinin bilmərrə məhv və nabud [yox] olmasına imkan verməmək üçün təhti-himayəsi altında milyonlarca müsəlman yaşayan hökumət[in] nümayəndəsinə müraciət edib, İrəvan quberniyası müsəlmanlarının canını və malını ermənilərin təərrüz [hücum] və təcavüzündən mühafizə etməkdən ötrü və bu müsəlmanların müqəddəratı həll edilənə qədər hal-hazırda yaşadıkları yerdə qalmaq üçün iqdamatda bulunmağınızı [tədbir görməyinizi] xahiş edirik.

Bundan əlavə, İrəvan quberniyası müsəlmanlarının keçirdikləri fəlakətli əhvalı öz hökumətinizə və Mütəffiq dövlətlərə yetirməklə, bura müsəlman əhalisinin mövcudiyyətini mühafizə etmək üçün beynəlmiləl bir təminat vücuda gətirilməsinin lazım olduğunu xəbər veriniz."

Mütəffiq heyətə yaxın olan zat, məzkur nümayəndələrin ərzinə [tələbinə];

xahişinə] qulaq asdıqdan sonra onların bu ərz-halını general Tomsona yetirməyi qəbul edib demişdir ki, mən özüm İrəvan quberniyası müsəlmanlarının əhvalından yaxşı xəbərdaram. Bu barədə Müttəfiq dövlətlər tərəfindən bu yaxınlarda görülməli tədbirlər mövcubincə [tədbirlərə əsasən] müsəlmanlar əleyhində heç bir ixtilaf çıxarılmayacağına ümidvaram.

15 noyabr 1918, N 40

ANDRANİKİN ƏMRİ

Andranik Zəngəzurda olan erməni əhalisinə və bütün erməni əsgərlərinə böylə bir əmr ilə müraciətdə bulunmuşdur:

Bununla elan edirəm ki, kəndlilər ictiməsinin [yığıncağının] və Zəngəzur Mərkəzi Milli Şurasının təklifinə görə, müsəlləh [silahlı] qüvvələrin baş komandanlığını qəbul etdim. Mənim əmrlərimin biləimtina [imtinəsiz] ifa edilməsini bütün əsgəri komandanlardan tələb edirəm. Saldatlarımdan da həmçinin öz naçalniklərinin əmrini ifa etməyi tələb edirəm. Bunu da xəbər verirəm ki, ali hökumət daimi surətdə Zəngəzur Mərkəzi Milli Şurasından ibarət olmalıdır. İnzibat dairəsi işləri, ərzaq və ümumi siyasət məzkur [adı çəkilən] hökumət ixtiyarında qalmalıdır. Bu işlər haqqında Milli Şura tərəfindən verilən binagüzarlıqlar [sərəncamlar] əhali tərəfindən biləimtina ifa edilməlidirlər. Əhali və ya əsgərlər tərəfindən özbaşına hərəkət və ya hərc-mərclik edilməsi mənim ixtiyarımda olan tədbirlərlə kökündən rəf edilib [aradan qaldırılıb] yatırılacaqlardır. Lazımı təqdirdə Milli Şuraya və onun nümayəndələrinə hər cür müavinət [köməklik] göstərilməsini müsəlləh qüvvələrə əmr edirəm.

("Qruziya" qəzeti)

17 noyabr 1918, N 42

CƏFƏROVUN NOTASI

Göyçə ətrafında erməni qoşunlarının Azərbaycan sərhədini keçib müsəlmanlara əziyyət verməsini və bundan naşı [bu səbəbdən] Azərbaycan Hökumətinin Ermənistana etiraz etdiyini vaxtilə qəzetəmizdə xəbər vermişdik. Şimdi həmin notanın surətini təqdim edirik:

“Mənim Hökumətimin aldığı məlumata görə, təşrini-saninin [noyabrın] 2-sində erməni qoşun qitəatı [hissələri] Azərbaycanın sərhədini keçərək 60 min islam əhalisi ilə məskun Gəncə qəzasının 9-cu dairəsinin Göyçə gölü ətrafında islamları təzyiq altına almışlar. Hökumətim namından [adından] buna qarşı etirazla təklif edirəm ki, erməni hissələrinin Azərbaycan dairəsindən çıxarılmasından ötrü lazımı binagüzarlıqda bulunasınız [addımları atasınız].”

1 dekabr 1918, N 53

ERMƏNİ XÜRUCU
[ERMƏNİLƏRİN FİTNƏSİ]

Rəisi-vükəla [Baş nazir] Fətəli xan Xoyski həzrətlərinin general Tomsona məktubu

Azərbaycan Cümhuriyyəti Rəisi-vükəlası Fətəli xan Xoyski həzrətləri Bakı şəhərinin hərbi qubernatoru general Tomsona bu məzmununda bir məktub göndərmişdir:

"Bununla bərabər dünən gecə aldığı iki teleqramın surətini cənab-larınıza göndərirəm. İşbu teleqram-lardan cənabınız, Andranik komandası altında fəaliyyətdə bulunan quldur dəstənin müsəlmanlar üzərinə açdığı-ları vəhşilikləri görəcəksiniz. Bu ittifaqdan [fürsətdən] istifadə edərək, ehtiramımı əzlə qəbulunu rica edirəm.

Sədri-vükəla: Xoyski."

Teleqramların surəti

– 1 –

Qaryagindən:

"Bir neçə gündür ki, Zəngəzur qəza-sında müsəlmanları, Andranik dəstələri kəsməkdədirlər. İşbu kəndlər dağılıb yağma edilmişdir:

Aldərə, Tanzətap, Tuğut, Sanalı, Bit-nazir, Qarzanıyəm, Şamovlu, Razidərə və qeyri. Başqa kəndləri də bu fəlakət gözləməkdədir. Bir çox ölən və yaralanan vardır. Fəlakətdən nicat tapmış əhəlinin bir hissəsi İrana keçmiş, bir hissəsi isə Araz boyu yerlərində məskənsiz sərgər-dan dolaşırlar. Böylə fəlakət Cəbrayıl və Şuşa qəzasını da təhdid altına alacağı mühəqqəqdır [qaçılmazdır]. Andranik dəstəsi müsəlmanları qırmağı qət et-

mişdir. Qafqaziyadakı Müttəfiqlərdən utanmayaraq quldur Andranik öz fəna hərəkətlərindən əl çəkməyir. Rica edirik ki, Müttəfiqlər və Azərbaycan Cümhuri-yəti nümayəndələrindən mürəkkəb [ibə-rət] bir komisiyonun göndərilməsi bə-rəsində lazımi tədabiri itxaz edəsiniz [tədbirləri görəsiniz]. Komisiyon, məhəllin-də [öz yerində] erməni zülmələri ilə aşına ola biləcəklərdir.

Cəbrayıl qəzası müsəlmanlarının nümayəndələri: Hüseynbəyov, Cəmil Vəzirov, Ağayev, Eyvazov."

– 2 –

Cəbrayıldan:

"Zəngəzurda ermənilər əlildən zi-yadə müsəlman kəndini dağıtmışlardır. Ölən və yaralananların hesabı minlə-rədir. Andranik beş minədək bir qoşunla üçüncü gündür ki, Zabuxu mühasirə al-tına almışdır. Bunun qəsdı, Şuşa qalasına yol açmaqdır. Türk komandanı getmişdir. Qəza müdiri bir fəaliyyət göstərmir. Əhali İrana qaçır. Təşkilat yoxdur. Rica edirik ki, heç olmasa, şimdi Müttəfiqlərin nəzər-lərini buraya cəlb edəsiniz. Beşinci dai-rənin bütün kəndləri yağma edilmişdir. İkinci, üçüncü və dördüncü dairələrin də bir hissəsi dəxi yağma edilmişdir.

Milli Şura sədri: Cəmil Sultanov."

6 dekabr 1918, N 57

QARABAĞ ƏHVALI

Andranik[in] xüruca [çıxışı, hücumu] münasibətilə hökumətə zeyldəki [aşağıdakı] teleqraflar çəkilmişlərdir:

Cəbrayıldan:

Məlum edirəm ki, Zəngəzur uyezdində müsəlmanları böhranlı bir hal keçirməkdədirlər. Dörd tərəfdən atəş və qılıncla əhatə edilmişlərdir. Andranik Zəngəzurdan və Şuşadan qoşunlarımızı getdiyini eşidərək, dərhal Şuşanı işğal etməyə hazırlaşmağa başlamışdır. Onun işarəsi ilə bütün Zəngəzur, Şuşa və Cəbrayıl uyezdlərinin erməniləri əldə silah olaraq xüruca edirlər [ortaya çıxırlar]. Onların böylə ümumi xüruca etməsi məqsədi budur ki, Zəngəzur və uyezdini müsəlmanlardan təmizləyib, Ararat Cümhuriyyəti ərazisinə qoşsunlar və Andranikin Şuşaya getmək yollarını da mümkün olan qədər müsəlmanlardan təmizləyib qorxusuz qılsınlar. Üçüncü məntəqənin rəşid [rəşadətli], dilavər [igid] müsəlmanları miqdarca az olduqlarına baxmayaraq dörd min nəfərlik quldur dəstəsinin Şuşaya gedən yolunu sinələri ilə qapamışlardır. Dörd gündür ki, orada şiddətli vuruşma gedir və Andranik irəli hərəkət edə bilməyir. Amma bir-iki gündən sonra Şuşa yolunu mühafizə edən müsəlmanların gülləsi qurtarıb, qüvvələri kəsbi-zə'f etdikdə [zəiflədikdə], iş müəssif [acınacaqlı] bir rəng ala bilər. Uyezdin sair yerlərinin vəziyyəti isə bu qərar ilədir:

Arvad, uşaq, qoca, cavan fərqi gözləmədən ümum müsəlmanları tələf, mallarını qarət edirlər, kəndlərini yandırırlar. Heç yerdən müsəlmana kömək

yoxdur. Əllidən ziyadə böyük, kiçik müsəlman kəndi tamamilə yandırılıb, əhalisi bilkülliyə [tamamən] qırılmışdır. Müsəlmanların məşhur müqəddəs ocağı olan "Pir Davudan" dəxi yandırılmışdır. Yalnız binasının qiyməti neçə milyon idi. Müsəlmanları nəhayət dərəcə hiddət və vəhşiliklə qırırlar. Hər gün ermənilər müsəlman köylərinə hücum edirlər, şiddətli vuruşmalar olur. Uyezd, mütəşəkkil erməni dəstələrinin hücumuna davam edə bilməyir. Bilatəxir [dərhal] qoşun göndərmək lazımdır. Bircə həftə kömək gəlməsə, bütün Zəngəzur və Şuşa uyezləri və Əsgəran, müsəlmanların əlindən çıxacaqdır.

Zəngəzur əxzi-əsgər [hərbi qulluğa çağırış idarəsi] rəisi:

Məliknaməzəliyəv

4 dekabr, 18 saat 20 dəqiqə

Ordubaddan:

Ordubaddan 15 verst Zəngəzur uyezdində məhəlli [yerli] ermənilər Andranik dəstəsi ilə bərabər 10-dan artıq müsəlman kəndini xarab etmişlərdir. O cümlədən Kilid, Lehvaz, Yuxarı Vartanazor, Aşağı Vartanazor, Tey, Buğakar, Tağamir və qeyriləri büsbütün xarab edilmişlərdir. Andranik dəstələri Aldərə, Teğut, Mərzəğat, Novı Vartanazor kəndlərini mühasirə etməyə hazırlaşırırlar. Əhali həyəcana düşüb İrana qaçmaq istəmişdir. Bir çox arvad-uşaq Araz çayında qərq olmuşdur. Andranik dəstələrindən qaçıb xilas olanlar Araz çayı kənarında açıq havada fəlakət içindədirlər. Zəngəzur və Ordubad əhalisini də bu günlərdə bu tövr fəlakət gözləyir. Andranik başında olan ermənilər, müha-

fizəsiz müsəlmanları qırıb qurtarmaq fikrindədirlər. Bütün Avropa silahı yerə qoyub sülh deyə qışqırdığı zaman ermənilər Müttəfiq dövlət nümayəndələrinin Qafqaziyada olmalarına baxmayıb, məşhur quldur Andraniklə müsəlmanları qırmaqda davam edirlər. Dinc müsəlmanların mühafizələri üçün tezliklə tədbirlər ittixaz edilməsini [tədbirlər görülməsini] və ermənilərin vəhşiliklərini məhəllində [yerində] görüb təsdiq etmək üçün Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələrinin göndərilməsini Müttəfiq dövlət nümayəndələrindən xahiş edirik. Ordubad və Zəngəzur mahalının bir ildən ziyadədir ki, bütün dünya ilə əlaqəsi kəsilmişdir. Poçt-teleqraf münasibəti olmadığına görə əhali öz dərđini başqa bir yerə xəbər verməkdən aciz qalmışdır. Halımızın nəzəri-diqqətə alınmasını xahiş edirik.

Hacıyev

11 dekabr 1918, N 62

QƏZETƏLƏRDƏN

General Tomsonun Andranikə teleqrafı

“Y. R.” qəzetəsi yazır ki, general Tomson Andranikə bir teleqraf göndərüb qan tökməkliyi tezliklə dayandırmağı tələb etmişdir. Teleqrafda deyilir ki, Andranik təcavüzatdan əl çəkmədiyi təqdirdə şəxsən cavabdeh olacaqdır.

12 dekabr 1918, N 63

ANDRANİK MƏSƏLƏSİ

İngilis komandasının və qismən bizim Hökumətimizin “təhriri [yazılı] və şifahi” tədabirinə [tədbirlərinə] rəğmən Qarabağ əhalisinin dadü fəryadını genə də eşitməkdəyik. Aşkardır ki, Bakıdan deyilən sözlər, nəsihətlər və xəbərdarlıqlar, hətta general Tomsonun təhdidi belə Andranikə heç də əsər etməyir. O, öz işindədir, müsəlman kəndlərini dağıdır, əhalisini öldürür, ya qaçırdır. Arvadların irz və namusuna sataşır, əsir edir, qərz, qüvvətə zəif yerlərimizə soxulub bildiyini edir və Bakıdan gedən sifarişlərə, aşkardır ki, məhəl-güzar olmayır [məhəl qoymur, etina etmir].

Zənni-acizanəmcə, Andranik məsələsinə ciddi surətdə əhəmiyyət verənlər, Azərbaycan müsəlmanlarının cinayətkar ünsürlər zülmü və sitəmi altında məhv edilmələrinə razı olmayanlar və Azərbaycanın qoparılmaz bir qismi olan ümum Qarabağ müsəlmanlarının daim qorxu altında yaşayıb da yedikləri, içdikləri, güzəran və məişətləri haram olmağına soyuq nəzərlə baxmayanlar və bilaxirə [nəhayət] münasibəti qeyrimüəyyən qonşu millətdən olan müsəlləh [silahlı] bir qüvvənin hüdudumuz sahilində xudsəranə [özbaşına] hərəkətdə bulunmasının aqibətini nəzəri-diqqətə alanlar, bu məsələni tezliklə bu tövr ya o tövr həll və fəsl etmək [sonlandırmaq] üçün Andranikin kim olduğunu, yəni simayi-siyasisini [siyasi simasını], məmuriyyətini, kimin tərəfindən bu əmrə [işə] məmur olduğunu bilib, bu cürə vəhşi hərəkətlər vasitəsilə təqib edilən məqsədin mənaii-həqiqisindən lazımınca xəbərdar olmalıdırlar.

Məsələn, deyirlər ki, Andranik türklərlə ermənilər arasında vəqə olmuş müsəlihədən [sülhdən] dolayı, erməni hökumətindən küsüb “özbaşına” olubdur və məsuliyyəti öz öhdəsinə olmaq üzrə cürbəcür işləri də özbaşına görür.

Ola bilər, kim bilir, bəlkə Andranik erməni hökumətindən küsüb də erməni camaatı içində şöhrət qazanmaq istəyir. Və bu şöhrətə malik olmaq yolunun ən rastını [asanını] tapıb, müsəlmanların əlsiz-ayaqsız qisminin üzərinə top və tufənglə hücumlar edib “rəşadət” göstərir. Yəni istəyir ki, “igid” Andranikin adı ermənilər arasında dillərdə zikr olunub hər kəsin məhbubül-qulubu [qəlbinin sevimsisi] olsun. Nə deməli, bəlkə “qəhrəman” Andranikin günlərin bir günü erməni padşahı olmaq fikri də vardır. Zənn hal və övza [vəziyyət] öylə bir surət peyda etməkdədir ki, “avantürist”in başından cürbəcür xəyallar keçir.

Vəqə [həqiqətən] əgər iş böylə isə, yəni Andranikin qonşu erməni hökumətinə heç bir daxli yoxsa və gördükləri vəhşiliklərin cavabdehəndəliyi dəxi məhz öz boynuna isə, o halda bu Andranik erməni camaatının gözündə “igid” olsun, “qəhrəman” olsun, nə olur-olsun, bizim gözüümüzdə adi bir quldurdur. Çünki bir şəxs ki, başına adam yığıb kənd-kəsək üstə tökülüb qətlü qarətə məşğul ola, o şəxsə quldur deyirlər.

Böylə olan surətdə bir quldurun yanına “dəlaqat” göndərmək, onu kağız vasitəsilə quldurluqdan mən’ qılmaq [uzaqlaşdırmaq] və ya həddini bildirmək üçün teleqram vasitəsilə təhdid etmək, nə Hökumətimizin şanına layıqdır, nə ingilis komandasının... Və bir də məşhur

məsəldir ki, “Quran oxumaqla donquz darıdan çıxmaz.” Quldurların qabağına lazım olan qədər güc göndərmək istər ki, dəstəsini də, özünü də dəstgir [əli-qolu bağlı] edib məhkəmə qarşısına gətirsin və cəzayi-səzasına [layiqli cəzasına] çatmaq üçün təhti-mühakiməyə [mühakimə altına, məhkəməyə] verilsin.

Bu bir.

Bu da ola bilər ki, Andranik erməni hökumətindən heç də küsməyibdir. Özü də həmin hökumətin məxfi və ya ələni [açıq] bir ajanı, bir məmurudur və ya daha açıq təhti-komandasında [komandanlığı altında] hökumətin rəsmi qoşunu olan bir nəfər erməni generalıdır. Sərhəd məsələsini Tiflis Konfransında sülh və sazişlə həll etmək istəməyən erməni hökuməti həmin bu məsələni qılınc zoru ilə qurtarmağa qərar verib, general Andraniki də göndəribdir ki, hüduhumuzu keçib müsəlmanları tədhiş [terror] ilə pərakəndə qılmaqla arzu etdikləri yerləri təhti-təsəllüt və təsərrüfə [hakimiyyəti və əmri altına] keçirib Ermənistan torpağına qatışdırsınlar. Deməli, bu surətdə Andranikin hərəkəti-vəhşiyanəsindən [vəhşicə hərəkətlərindən] məsul tutulacaq adamlar, ən əvvəlcə erməni hökumətinin başında duran şəxslər olur. O halda, Andranikin yanına mürəxxəslər [nümayəndələr] göndərmək və ya kağızla sifarişlər etmək [kimi] vecə gəlməz tədbirlərin heç bir mənası yoxdur. Bu sifarişlərin, bu teleqramların məhəlli-aidinə [aidiyyətli yerə], yəni erməni hökuməti başında duranlarına göndərilməsi icab edir [lazım gəlir]. Bilək, görək ki, erməni hökuməti bizə qarşı müharibə meydanını açır? Ya bu vəhşiliklərin mənası

nədir? Bəlkə Ermənistan Cümhuriyyətini müstəqil bir surətdə yaşatmaq üçün özlərində qabiliyyət və istedad olduğuna inanmayan və bu təqdirdə qonşularının da müstəqil yaşamalarını istəməyən daşnaklar Qafqazın orasında-burasında andraniklər vasitəsilə qəsdən şuluqluq salıb ölkəmizin təkrar qəyyumlar əlinə keçməsinə təqib edirlər. Qərək, bu işgillərin [şübhələrin] bizim üçün aydın və aşkar edilməsi dəxi xaricən vacibi olan işlərimiz cümləsindəndir.

Bu iki.

Bir də o mümkündür ki, Andranik nə quldurdu, nə də erməni hökumətinin rəsmi məmuru... Bəlkə məhz müsəlman qanı tökməkdən xüsusi bir ləzzət hiss etmək mərazinə mübtəla olan bir nəfər erməni mütəəssibidir [fanatikidir] ki, bunun bu vəhşi hərəkətinə Ararat hökuməti də razı deyil. Lakin ipini çəkməyə qolunda güc yoxdur.

Bu da üç.

Şübhəsiz, bu üç zəndən başqa Andranik məsələsinin qaranlıq yerlərinə işıq salan dördüncü və beşinci və doqquzuncu zənlər iradə dəxi mümkündür. Fəqət, bizcə, zənni-qalib [doğru olma ehtimalı ən güclü olanlar] bu üçdədir. Ondan əlavə bizdən ötrü vacib olan dəxi budur ki, görək Andranik quldurmu, rəsmi məmurmu və ya təkrar qırğın salmağa bais olan bir nəfər mütəəssib ermənimi? Çünki ciddi tədabirin ittiqaz [tədbirlərin görülməsi] və tətbiqi bu üçdən birinin təyininə bağlıdır.

Lakin bunu təyin etmək işinin, öz yolu ilə icrasına məşğul olmaqla bərabər, bir tərəfdən zülm və sitamə məruz qalan müsəlmanları tezliklə xilas etmək və

digər tərəfdən bu vəq'ənin getdikcə böyüyüb başımıza əngəl olmağına imkan verməmək üçün səri [tez] və müəssir [təsirlə] təd-birlərlə Andranik hərəkətini nə tövr olsa dayandırmaq lazımdır. Fəqət bu yoldakı tədbirlər yalnız ingilis komandasını təkrar-təkrar müraciətlərlə təciz [narahət] etməkdən ibarət olmamalıdır. Zənn bu müraciətlərin nəticəsi o ola bilər ki, öz-özümüzü qorumaq qabiliyyət və qüvvətimizə şübhə edənlər olar. İngilisləri əhvalatdan vəqif etmək əlbəttə borcumuzdur. Qafqazda nizam və asayişin bərqərar edilməsi işlərinin icrası da ingilislərin borclarıdır. Bunu özləri elan edibdirlər. Və ola bilər ki, ingilislər andraniklər hərəkətini böyük nüfuzları sayəsində mənəvi bir qüvvə ilə də dayandırmaya müqəddirdilər. Lakin biz dəxi bu cürə hərəkətləri cismani qüvvələrimizlə durdurmağa müqəddir olmağımızı lazım olan dərəcəyə qədər bildirməliyik. Andraniklər dəxi türklər gedəndən sonra baş qalxıb zənn etməsinlər ki, biz qoşunsuz və əsgərsiz qalmışıq. Lazım olan yerdə, hamımızın – arvadlarımıza qədər – əsgər olduğumuzu andraniklər içində bilməyənlər yox deyil zənn edirəm. Fəqət bir bu qədər tökülən qanlardan sonra bəşəriyyət artıq zara gəlib sülh-sülh deyə sevindiği halda, bu sülh axşamı bir də təkrar qan tökmək igidlik deyil, rəzalətdir və o qana səbəb olanlar bəşəriyyət lənətinə gəlməkdən başqa özgə bir mənfəət qazana bilməzlər. Bu cürə vəhşi hərəkətlər icrası ilə erməni millətinə xoş gəlməyi qəsd edən andraniklər, zənn edirəm ki, səhvədirlər. Onlara "afərin" deyib əl çalanlar, bu gün erməni millətinin içində də çox

az tapılar. Bir ay bundan əvvəl qonşuluq tərqiyyə [üsuluna] müvafiq sülh və sazişlə yaşamaq naminə xanımlarımıza müraciət edən erməni xanımları, fəhlələrimizi çağırən erməni fəhlələri, əminəm ki, andraniklərin bu yollu haqq-şikənanə [haqqı tapdalayan] hərəkətlərindən son dərəcə dilgir [narazı] olmaqla bərabər, müraciət etdikləri və çağırıqları qonşuları qabağında "qəhrəman" andraniklərin xəcalətini çəkirlər.

Burasını da yaddan çıxartmasınlar ki, Andranik məsləkli başçıların bu qədər mənhus politikası nəticəsindən cürbəcür fəlakətlər çəkmiş olan erməni milləti, bir kərə qalxıb da bu yalançı pəhləvanları öz əllərilə üstlərindən dəf və rəf edər [aradan qaldırır] ehtimalı da meydanda yox deyildir.

Biz hər halda özümüzü qorumalıyıq və hüdədumuzu elə möhkəm bir vəziyyətə salmalıyıq ki, hər dəli, qudurmuş soxulub bildiyini, istədiyini yapa bilməsin. Ümum əhalimizin, baxusus [xüsusilə] hüdəd yaxınlığında olanların müdafiə və mühafizəsi üçün əlimizdə vasitələr lazımdır ki, hərəkətcə sürətə və fəaliyyətcə də qüvvətə malik olmaqla xalqımızı mütəmənül-qəlb [xatircəm] etsin.

Zənn edirik ki, möhtərəm Parlaman əzaları, baxusus Qarabağ məbusları, Andranik məsələsi haqqında hökumətdən izahat istəməsə də, hökumət özü bu işdə nə növ tədbirlər görüldüyünü və görülməliyini və bununla bərabər bu işə nə nəzərlə baxdığını da Parlaman hüzurunda bəyan və elan edəcəkdir.

Hacıbəyli Üzeyir
15 dekabr 1918, N 65

AZƏRBAYCANDA

Qarabağ hadisatı

Hökumət, Gəncədən böylə bir telegram almışdır:

“İngiltərə-Fransa heyəti müsəlman qoşunları və Andranik dəstələrini müharibəni bitirməyə dəvət etdikdən sonra müsəlmanlar müdafiə xətlərini buraxıb getdilər. Quldur Andranik bundan istifadə edərək Türkiyə və Qafqaziya ermənilərindən mürəkkəb dəstələrinə, köylü ermənilərlə bərabər, müsəlman kəndlərinə hücum etmək əmrini verir. İşarəyə görə bütün ermənilər qalxıb yaxın müsəlman kəndləri üzərinə düşərək vəhşiyənə bir surətdə müsəlmanları kəsməyə başlamışlar. Bunlar qadınların döşlərini kəsib səbilərin [uşaqların] ağzına qoyurlar. İki nəfər qadını soyundurub buraxmışlar.

Kanuni-əvvəl [dekabrın] 9-da 12-dən ziyadə müsəlman kəndlərini xaraba etmişlər. Hal-hazırda 10 nəfər müsəlman qadını ermənilərin əlində əsirdir. Rica edirəm ki, qoşun göndərsiniz.

Zəngəzur qəza qaimməqamı:

Məliknamazəliyev

11 kanuni-əvvəl saat 21:55 dəqiqə”

15 dekabr 1918, N 65

ANDRANİKİN MƏKTUBU

“Horizon” qəzetəsində Andranikin bir məktubu dərc edilmişdir. Bu məktub, Qarabağda Andranikin və Daşnaksutyun firqəsinin təqib etdikləri məqsədi aydınlaşdırdığından, tərcüməsini qarelərimizə [oxucularımıza] təqdim edirik. Andranik yazır ki:

Qafqaziya erməniləri[nin] faciənak [faciəvi] qara günlərində, o zaman ki, Türkiyə ilə Ermənistan Cümhuriyyəti arasında sülh əqd edildi, mən özümün və qoşunumun Ermənistan daxilində yaşamamızı lüzumsuz və qeyri-mümkün ədd [hesab] edərək dağlar, dərələr və biyabanlar təriqi [yolu] ilə müttəfiq İngiltərə qoşununa qoşulmağa getdim. Bu ümidlə ki, onun köməyi ilə Türkiyə Ermənistanının son parçasını müdafiə edək, fəqət talehim müvafiqət etmədi [yar olmadı] və Naxçıvan ətrafındakı müsədimədən [toqquşmadan] sonra tarixi Qarabağ dağlarına keçdim ki, hürriyyət-pərvər və qeyri-mətbu [boyun əyməz] ruhumuzu başqalarının alçaq hakimiyəti altına verməyim. Şimdi üç aydan ziyadədir ki, Qarabağın dağlarında, dərələrindəyiz. Mənim dəstəm Qarabağa girən zaman çox ağır günlər idi, qoşunlarım nizamsız, saldatlarım yorğun və pərişan, qaçqınlar zəif və qorxmış idilər. Boynuma almalıyam ki, bu bədbəxtlik mənzərəsini gördükdə, bütün müharibə müddətində heç bir təcavüz görməyib qurban vermiş olan yerli əhali bizə qarşı soyuqqanlılıq, rəğbətsizlik və hətta bəzən ədavət ibraz etdilər [düşmənçilik göstərdilər]. Böylə münasibətdən dolayı qoşunum bir az da əksildi. Qaçqınlar ay-

larla açıq havada, dərələrdə ac qalırdılar; hələ də yerləşdirilməmişlərdir. Sisyan və Zəngəzur uyezdinin 8000 evdən ibarət əhalisi 12-14 min qaçqını yerləşdirə bilmədi. Öylə bir təşkilat yoxmudur ki, bu bədbəxtlərə müavinət [kömək] etsin?

Zəngəzur uyezd əhalisi tərəfindən etimad və müavinət görməyərək, qoşunumun çoxu Qarabağdan getdi. Mənimlə ancaq bir az saldat qaldı. Mən isə heç vəchlə Ermənistan Cümhuriyyətinə getməməyi qərarlaşdırdım. Bu zaman idi ki, vəziyyətin ciddiliyini hamıdan əvvəl anlamış olan Sisyan nümayəndələri sentyabrın 4-ündə vüqu bulmuş olan mahal syezd[ində] xahiş etdi ki, mən Sisyanda qalıb müdafiə üçün məhəlli [yerli] təşkilat yapım. O vaxt dəhşətli günlər idi, qüvvələnmiş düşmən, Batum əhdnaməsinə [sazişinə] istinadla Sisyan və Zəngəzur mahalları əhalisindən Azərbaycana tabe olaraq silahlarını vermələrini tələb və əks surətdə ciddi tədabir ittixazı ilə [ciddi tədbirlər görməklə] təhdid edirdi. Bəlkə böylə təhdidlər, nəhayət bir nəticə verməyəcəklərdi də fəqət heç ümid və istinadgahı olmayan əhali bəzi yerlərdə, məsələn, Gümrü ətrafında və Gorusda düşmənin tələbinə əməl və Azərbaycan təbəiyyətini [vətəndaşlığını] qəbul etməyə razı olurdu. Lakin mənim qəti müqabiləm [müqavimətim] sayəsində böylə xahişlərə əməl edilməyib, Sisyan mahalı tabe olmamağa və axıradək mübarizə etməyə qərar verdi. 20 yaşından 30 yaşınadək cavanlara səfərbərlik elan edilərək dəstələr təşkil olundu və Sisyan hüduunda səngərləri tutdular. Təhlükənin ciddiliyyətini anlayaraq Sis-

yandan sonra Zəngəzur və Qapan [Qafan] mahalları dəxi mübarizəyə qərar verərək, 20 yaşından 50 yaşınadək ümum kişilər səfərbərlik halına gətirildilər. Bu surətlə Zəngəzur, Qapan və Sisyan mahallarının dəstələri mənim qoşunum və Şuşa və Gəncə alayları saldatları böyük bir qüvvə təşkil etdilər. Sisyan, Zəngəzur və Qapan sıxı surətdə əlaqədar olduqdan sonra, türklərin təhti-hakimiyyətinə [hakimiyyəti altına] düşmüş olan tarixi Qarabağ bunlarla birləşdirmək məsələsi qalırdı. Şuşa şəhəri süqutla tərk-silah edilmişdisə də, ətraf kəndlər tabe olmayaraq, səbrsizliklə bizim vürudumuzu [gəlişimizi] gözləyirlər. Bu vəchlə mənim və saldatlarımla burada olmamız və buranın səfərbərliyi sayəsində Zəngəzur, Sisyan və Qapan mahalları bu vaxtadək hələ türklərə ya Azərbaycana tabe olmamışlardır. Halbuki, Ermənistan Cümhuriyyəti nəinki kömək etmək istəməyirdi, hətta bizimlə münasibata girişmək istəməyərək, əhaliyə tövsiyə edirdi silahlarını təslim etsinlər və qorxulu bir adam olmaq üzrə Andraniki içlərindən kənar edib müsələnə müsədiməyə [silahlı toqquşmaya] səbəbiyyət verməsinlər.

Hər halda Qarabağ məsələsinin həllində fərsəti fəvtə verməməlidir. Zəngəzur, Sisyan və Qapan məsələləri artıq həll edilmişdir. Ümidvaram ki, Şuşa haqqındakı qərarladımıza da yaxın zamanda əməl edəyim.

Andranik
27 noyabr 1918

18 dekabr 1918, N 67

GENERAL TOMSON VƏ ANDRANİK

Qarabağdan "K. slovo" qəzetəsinə xəbər verirlər ki, bu günlərdə Şuşaya ingilis heyəti gələrək orada qalmış olan 200 türk əsgərinin şəhərdən çıxması barəsində binagüzarlıq etmiş [təşəbbüs etmiş, sərəncam vermiş] və Andraniklə görüşmək üçün Zabixə [Zabuxa] getmişdir. Heyət, Andranikə general Tomson tərəfindən bir məktub vermişdir. Məktubda guya general Tomson bütün Qarabağın mühafizəsini Andranikə tapşırırmış. Bu günlərdə Andranikin öz dəstəsi ilə Şuşaya vürudu [gəlişi] gözlə-nirmiş. Şuşa ətrafında Sokrat bəy Məlik-şahnəzərov 6000 nəfərlik bir əsgər dəstəsi düzəltmiş imiş, Qarabağda sakitlik imiş.

18 dekabr 1918, N 67

ANDRANİK NƏ İSTƏYİRMİŞ?

Daşnakların mürəvvici-əfkarı olan [fikirlərini yayan] “Nor orizon” qəzetəsində Andranik əli ilə yazılmış bir məktub dərc olunmuşdur. Məktubdan görünən budur ki, çeteci Andranik, Batum müqavilənaməsindən narazı qalaraq, dəstəsi ilə Naxçıvan tərəfə gedir ki, bəlkə ingilis qoşunu ilə birləşib türk ermənilərinin imdadına çata bilsin. Burada məqsədinə nail ola bilməyib, dağları aşaraq Zəngəzur mahalına keçir. Əhalinin hüsn-rəğbətini qazana bilməyən çetecilər, axırda oradan fərar etməyə məcbur olurlar. Xəcalətindən geri qayıda bilməyən Andranik, əhalini müdafiə etmək bəhanəsiylə orada qalıb özü kimi çapavulçuları başına yığır və bunun nəticəsi olaraq “müdafiəçilik”, çapqıncılığına mübəddəl olur [çevrilir]. Yəni, Sisyan, Zəngəzur və Qapan mahallarındakı müsəlman kəndləri tarümar və məzlum əhalisi isə qılıncdan keçirilir. Buralar müsəlman ünsüründən boşadılır. Sonra Qarabağ mahallarına hücumlar yapılacaq və Şuşa şəhəri də daxil olmaq üzrə buraların müsəlmanları qırılıb çatılacaqdır. İştə məktubun müxtəsərcə məzmunu!

Burada diqqətimizi cəlb edəcək bir məsələ vardır ki, Andranik və dəstəsi heç yerdə erməni mehmannəvazlığına [qonaqpərvərliyinə] rast gəlməmişlərdir. Hətta, erməni Cümhuriyyəti buna bədəfkar [cinayətkar] nöqtəyi-nəzəri ilə baxaraq, cümhuriyyət dairəsindən uzaq olmasını istəmişdir. Zəngəzur erməniləri isə Andranikə əsla məhəbbət göstərməyib, bəlkə ona qarşı ədavət [düşmənçilik] də

göstərmişlər. Bunu məktubunda Andranik açıq-açıq yazır.

Lakin, hiyləkar və müdəbbir [tədbirli] Andranik, dəstəsinə “millət müdafiəçisi” ad qoyaraq əhalini özünə cəlb edir və axırda da iki millətin arasına fitnəngiz və şərərət [pislilik; mərdümazarlıq] toxumunu səpib məramına nail olur.

Bu günlərdə Andranikin Şuşa şəhərinə hücumu gözlənilir. Əcəba bir bu qədər kənd dağıdıb müsəlman qanına yerikləyən Andranikin məqsədi nə olmuş ola? Onun məktubundan buna bir işarə görünmədisə də, lakin bu müsəlman yerlərini qılınc zoru ilə boşaldıb, Ararat Cümhuriyyətinə mülhəq etmək [birləşdirmək] və gələcəkdə barışıq konfransında bunu hökumətlərə təsdiq etdirmək niyyəti bu qarətçinin hər əməlindən [işlərindən, fəaliyyətindən] məlum olur.

Keçmiş əsrlərdə də Andranik məsləkli erməni avantüristləri zühur edirdisə də, hamısının oxu daşa dəyib axırda puça çıxmışlar.

Məsələn 170 il bundan irəli həmin Zəngəzurdə Bərxudar və Qarabek adlı iki qardaş, istiqlaliyyət məqsədi ilə Naxçıvan xanı tərəfindən göndərilmiş adamların burun-qulaqlarını kəsib xana da elani-hərb sifarişini göndərirlər. Altı gün davam etmiş müharibədən sonra bunların qoşunu şikəstlik tapır və kəsilmiş başları da Naxçıvan xanına göndərilir.

*Təmə' kərdə budəm ke kerman xorəm
Ke nagah xordənd kerman sərəm*

Ermənilərdən ikinci Dövlət Duması vəkili doktor Bahadırov da Dumaya bir layihə təqdim etməklə, Qarabağ mahallarının bir çox yerlərini[n] “erməni-zəmin” [erməni yurdu] iddiası ilə Gəncə

quberniyasından ayrılmasını tələb etmişdi. Vaxtilə “İrşad” qəzetəsində bu cənabın iddiaları təhriri-nüfus [əhalinin sayı və tərkibi haqqında rəsmi məlumatlar] və etnoqrafi dəlilləri ilə bəndə tərəfindən rədd olunduğu üçün bu gün daha bu məsələyə müraciətin ehtiyacı yoxdur.

Andraniklər kimi “qılinc avantüristləri” ilə bərabər erməni əhalisi arasında “elm avantüristləri” də az deyil. Məsələn bir çox mövqelərin türkcə adlarını erməniləşdirərək buraların erməni yerləri olduğuna uydurma tarixi dəlillər yapmışlar. Əz-ancümlə [o cümlədən]:

Gəncəni – Qanzax, Bərdəni – Partav və Zəngəzuru – Sakeridzor yaxud Saxkadzor deyərək təhrir etmişlərdir [yazmışlar]. Lakin bu süni uydurmalarla tarix səhifələrini pərdələmək olmaz. Bu gün müsəlman ünsüründən boşadılmış Zəngəzur mahallarının dağları, çayları... tamamilən türkcədir. İşıqlı, Tərpənməz, Canqurtaran, Yağlıca, Yantəpə, Üçtəpə, Şiştəpə, Daştəpə, Ulutəpə, Həkəri, Bərgüşad, Bazarçay və qeyriləri. Hətta Həkərli çayı barəsində bir zərbi-məsəl vardır ki, ermənilər də deyirlər: “Həkəri çayı peşman oldu, bir salım duz apardı.”

Bu gün türk tarixinə yox, ermənilərin öz tarixinə müraciət olunarsa, oralarda müsəlmanların beş yüz, bəlkə altı yüz il bundan əqdəm [əvvəl] yaşamaları məlum olar. Buralarda vəngləri (məbədləri) vardır ki, daşlarında həkk olunmuş erməni yazılarını gizlətmək mümkün olmayacaqdır. Məsələn, 9-cu əsrdə təmir olunmuş Vorotna vənginin qərb cəhətindəki daşlarda böylə yazılmışdır:

“Hangi xristian bu məbədi xaraba qoya yaxud bu yazıları silər, yaxud onun mədaxilinə [gəlininə] tamah eyləyə, öylə

şəxs Allah yanında məsuldur. Hərgah böylə şəxs müsəlmanlardan olarsa, Məhəmməd peyğəmbərin hüsurunda minlərcə lənətə giriftar olsun. Tarixi: 1315-də.”

Bu yazı bizə göstərir ki, həmin məbədin ətrafında 600 il bundan əqdəm erməni ilə bərabər müsəlmanlar da yaşayırmış.

Bundan daha maraqlısı Tatev məbədinə məhfuz [saxlanılan] bir çox islam əsərləridir. Şah Abbas buranı ziyarət etdiyi əsnada məbədin bir daşında ərəbcə yazılmış xitabında deyir:

“Ya Allah, bu imarətin təmirində səndən başqa ayrı bir məqsəd yoxdur.”

Bu gün həmin məbədi zinətləndirən şeylərin arasında Şah Abbas bağışladığı bir ipək pərdə ilə bir qəndil vardır ki, indiyə qədər orada məhfuzdur. Məbədin sandığında otuza qədər islam hökmdarlarının fərman və təliqələri [məktubları; xətt nümunələri] vardır ki, məbədin mühafizəsi üçün erməni məliklərinə və müsəlman bəylərinə yazılmışdır. Fərmanların ən qədimi, tarixi-hicrinin 872-ci sənəsində yazılmışdır. Yəni, 460 ildən çoxdur ki, müsəlmanlar bu məbədi himayə etmişlər. Səfəvilərdən başlamış naibüssəltənə Abbas Mirzə dövrünə qədər tamamilə İran hökmdarlarının burada fərmanları mövcuddur. Hətta Qarabağın axırıncı xanı Mehdiqulu xan 1819-cu ildə Zəngəzur mülk və kəndxudalarına hökm yazmışdır ki, məbədin mənfəətinə olaraq, onun xüsusi yerlərindən xarac yığıb “mahrassa”sına (məbəd rəisinə) təhvil versinlər. Mehdiqulu xanın bu təliqəsi o vaxtkı Qafqaziya canişini Yermolov əli ilə təsdiq olunaraq

17 kənd ilə 30 min desyatin yer Tatev məbədinə verilir. Bu vəqəə göstərir ki, Zəngəzur mahalı Qarabağ xanlığının rəsmi və təbii bir hissəsi olaraq, oranın erməni mülkləri və kəndxudaları da Qarabağ xanının xərəcəgüzarı [vergi verəni] və təbəəsi ədd [hesab] olunurdu ki, bunu həm rus hökuməti Yermolov əli ilə təsdiq etmişdir.

Yevropa müharibəsi bizə sübut etdi ki, böylə məsələləri həll etmək üçün Andraniklərin top-tüfənginin zoruna daha ehtiyac qalmamışdır. Varsınlar daşnaklar gürcülərin Tiflisə, yaxud bir ayrı mərkəzə bizim kimi onlar da tarixi və etnoqrafi sübutlarını göstərsinlər, ta ki kimin haqlı olması da ingilis, firəng, Amerika nümayəndələrinə məlum edilsin. Qafqaz konfransında kim haqq qazansın, nümayəndə həzrətləri də Yevropa Konfransında, şəxsiz, haqlılara tərəfdar olacaqlar. Fars demişkən:

Anra ke hesab pak əst

Əz mohasebe çe bak əst?

İştə, daşnaklar əllərindən əslihlərini [silahlarını] buraxıb, hesab meydanına buyursunlar. Haqlarını desinlər və sairələrinin də haqlarını dinləsinlər. Yəqin ki, onda məsələ də bir minval ilə həll olunub gedər. Yoxsa əslihlərini tərk etməyib, yerimizə, yurdumuza zorla sahib olmaq istərlərsə, bunun aqibətində zərərdidə genə də özləri olacağını heç vaxt xatirlərindən çıxartmayıb, iki qonşu milləti nahaq yerə təkrar-təkrar fəlakətlərə düçar etməsinlər.

Fərhad Ağazadə
19 dekabr 1918, N 68

QARABAĞ ƏHVALI

* Cəbrayıldan Bakıya, Daxiliyyə nazirinə teleqraf edirlər:

"Ermənilər İngiltərə-fransız heyətinin müsəlmanlar əleyhinə düşmənanə hərəkətləri qət etmək təklifinə qulaq asmayıb, Zəngəzur və Cəbrayıl uyezdlərində müsəlman kəndlərinə hücum etməkdədirlər. Dünən Arış kəndinə hücum edib qoyun sürülərini aparmaqla əhalini atəşə tutmuşlardır. Köməksiz qalan müsəlmanları mühafizə etməkdən ötrü qoşun göndərilməsi haqqında binagüzarlıqda [rəsmi təşəbbüsdə] bulunmağınızı xahiş edirəm.

Qəza qaimməqamı Mahmudbəyov"

* Gəncə valisi Daxiliyyə nazirinə böylə bir teleqraf göndərmişdir:

"Zəngəzur qaimməqamı mənə teleqrafla xəbər verir ki, Andranikin dəstəsi yerli ermənilərlə Qaladərəsi ətrafında olan müsəlman kəndlərinə hücum edib müsəlmanları qırmaqdadır. Qoşun, silah və patron göndərməklə bu vəhşiliyin qabağını almaq üçün binagüzarlıqda bulunmağınızı xahiş edirəm. Bu barədə lazım bilsəniz Müttəfiq əsgərlər komandanı general Tomsona xəbər veriniz. Qaimməqam Məliknamazəliyev, bu teleqrafı sizə göndərüb binagüzarlıqda bulunmağınızı xahiş edirəm."

19 dekabr 1918, N 68

AZƏRBAYCAN MƏCLİSİ-MƏBUSANINDA

Dördüncü (fövqəladə) iclas

Qarabağ əhvalı haqqında

Cümə günü, kanuni-əvvəlin 20-də Azərbaycan Məclisi-Məbusanının fövqəladə iclası dəvət edilmişdi. Doktor Ağayev həzrətləri saat bir tamamda iclası şu müxtəsər nitq ilə açdılar:

Möhtərəm Parlamən əzası [üzvləri]!

Bu gün Parlamənın fövqəladə iclası dəvət edilməsinə iki fövqəladə hadisə səbəb olmuşdur. Bu iki əsəfnək [təəssüf doğuran] məsələ yek-digəri [bir-biri] ilə o qədər mərbut [bağlı] və sıxı əlaqədardır ki, bunları bir-birindən ayırmaq əsla qabil deyildir. Bunlardan birisi, neçə gün əvvəl vəqə olmuşdur. O birisi isə bir neçə müddət bundan qabaq başlanıb bu vaxtadək də davam etməkdədir. Hamınıza məlumdur ki, iki həmsayəmiz [qonşumuz] olan erməni və gürcü millətləri arasında əlaqə pozulub, hətta müsədiməyə münəcər olmuşdur [toqquşmaya gəlib çıxmışdır]. Rəsmi surətdə elani-hərb edilməmişsə də, müharibə qeyri-rəsmi bir surətdə başlanmışdır. Yenə də qan, çaylar kimi axır. Yenə köylər yanır, şəhərlər dağılır; yenə toplar patlayır, yüzlərcə adam top və mitralyoz qurbanı olurlar. Guya beş sənəlik müharibə vəhşiləri doyurmamış, guya beş illik vuruşma bayquşları qane etməmişdir. Biz müsəlman nümayəndə və firqələri hələ Tiflisdə ikən Seymdə demişik ki, qonşularımızla sülh və müsəlimətlə [barışqla] yaşamaq istəyiriz. Bunu yalnız quru sözlə deməyib, feilən [əməli] hərəkətimizlə də isbat etmişiz. Gürcü qonşularımız da həmin bu fikirdəydilər və böylə də

siyasət yürütməyə çalışırdılar. Lakin, üçüncü qonşumuz olan ermənilərdən bəzi məsuliyyətsiz dəstələr vəhşiliklərini yürüdərək bizim və gürcü qonşularımızın hüququmıza təcavüz edirlər. Məsələn, Gəncənin üç qəzasında – Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur mahallarında və Tiflisin Sanain tərəfində toplar patlayır, mitralyozlar qurşunu yağır.

Həmin bu iki məsələdir ki, bizi bu gün yığışmağa vadar etmişdir.

Bu münasibətlə əvvəl Qarabağ məbusları və daha sonra Sosialistlər fraksiyası, Hökumətə müraciətlə böylə istizah [sorğu] vermişlərdir:

Azərbaycan Məclisi-Məbusan Rəisi hüzuri-alilərinə Parlamənda Sosialistlər fraksiyonu tərəfindən Hökumət namına [adına] istizah:

Bu axır vaxtlarda varid olan [gələn] xəbərlərə görə Andranik, təhti-komandasındakı [əmri altındakı] qoşunla Azərbaycan Cümhuriyyətinin hüdudunu keçib Zəngəzur, Şuşa və Cəbrayıl qəzalarında bir çox kəndləri xarab edib, köməksiz xalqı bəzən qırıb, bəzən də səhralara salır.

Bu əhvalat Hökumətə məlumdurmu? Əgər məlum isə nə binagüzarlıq olunubdur [nə kimi addımlar atılmışdır]?

Bədəhu [sonra], məsələnin təcili surətdə müzakirə edilməsi lüzumundan danışılaraq, hamı məsələnin təcili surətdə müzakirəsini tələb edir. Hökumət tərəfindən Rəisi-vükəla Fətəli xan Xoyski həzrətləri izahat verərək deyirlər ki, Zəngəzur əhvalatı təzə bir şey deyildir. Bu, çoxdan başlanmış bir işdir. Burada əyləşən məbuslara məlumdur ki, bir para ermənilər tərəfindən Qarabağ haqqında bir məsələ qaldırılmışdı. Hələ

iyul ayında Andranik, başına bir dəstə çeteci [quldur] yığaraq İrəvan quberniyasından Gəncə quberniyası hüdduduna keçdi (burasını ərz etməliyəm ki, Andranik Türkiyə təbəəsidir). O vaxt, Azərbaycan Hökuməti hələ Gəncədə ikən erməni hökumətinə müraciətlə istizah etmişdi ki, Andranik sizin tərəfinizdənmi iş görür, yoxsa bu hərəkətlər onun şəxsi təşəbbüsüdür və onun qoşunu erməni hökumətinə tabedirmi, yoxsa bu hərəkətləri adi bir üsyan və xüsusi bir təşəbbüsüdür? Erməni hökuməti bizə cavab verdi ki, Andranikin Ermənistan Cümhuriyyəti ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, özü də adi bir asidir [üsyançıdır]. Erməni hökuməti özü də onun dəf'ini və üsyanın yatırılmasını istəyir, fəqət gücü yoxdur, bir iş görə bilməyir.

Sizə məlumdur ki, Andranik iyul ayında Zəngəzur mahalında böyük fənalıqlar icra edərək, bir çox köyləri dağıtdı və nəhayət Şuşa qəzasına keçərək Əsgəran yolunu bağladı. O zaman Andranik çeteciləri böyük fəlakətlər çıxarırlardı, fəqət Azərbaycan Hökumətinin bütün zehni və əsgəri qüvvəsi tamamilə Bakı məsələsinə münhəsir [həsr olunmuş] idi. Ona görə də qəti bir iş görə bilməyib, ancaq Gəncədən iki dəfə qarışıq erməni-müsəlman deleqası [nümayəndə heyəti] göndərdi. Lakin, bundan da bir şey çıxmadı, Andranik öz əməlində davam edirdi. Sentyabr ayında Bakı alındıqdan sonra Hökumət buraya köçdü və dərhal bu məsələyə diqqət verərək özünə borc bildi ki, Andranik məsələsinə bir xitam çəksin. Ona görə də çetecilər müqabilinə [qarşısına] bir dəstə əsgəri qüvvə göndərdi. Qoşunumuz müharibə nəticəsində Andraniki Əsgərindən çıxarıb Şuşa uyez-

dindən tamamilə və Zəngəzur mahalının çox yerindən qovdu. Andranik Gorusa qaçdı. Burada demək istəmədiyim bəzi səbəblərə görə, qoşunumuz bundan sonra irəli yürüşünü artıq davam etdirə bilməzdi. Bu iş, oktyabr ayında idi. O zaman sakitlik hökmfərma [hökmran] oldu. Andranik Gorusda idisə də, heç bir hərəkətdə bulunmayırdı. Hətta, bir xəbər varid oldu ki, sülh və asayiş artıq pozulmayıb.

Noyabr ortalarında işlər tamamilə dəyişdi və Müttəfiqlərin təklifinə görə türk əsgərləri Azərbaycanın hər yerindən çıxıb getdilər. Övza [vəziyyət] dəyişib, əhval qeyri-müəyyən bir şəkil aldı. Noyabrın 20-dən sonra Andranik yenə baş qaldırıb, ayın 25-dən etibarən fəlakətlər çıxarmağa başladı. Böyük fənalıqlar əmələ gəldi. Bu xüsusda hökumətə bir çox teleqraflar gəlmişdir ki, vaxtilə qəzetələrdə yazılmış olduğundan dübarə oxumağa hacət yoxdur. Hamınıza məlumdur ki, Andranik çetecilərinin əli ilə Zəngəzur mahalında nə qədər müsəlman köyləri dağıdılmış, yandırılmışdır; əhali nə qədər zərər və xəsarətə düçar olmuşdur. Şübhəsizdir ki, hökumət bu işlərə laqeyd baxa bilməzdi. Binaileyh [ona görə], biz öz tərəfimizdən lazım və mümkün olan qədər çalışıb tədbirlər gördük. Onların müqabilinə əsgəri qüvvə göndərilməsi barəsində teleqrafən binağızarlıq etdik [sərəncam verdik]. Eyni zamanda özümə borc bildim, Müttəfiqlər nümayəndəsi general Tomsona məlumat verim. Çünki o mənə də deyib, qəzetələrdə də yazılmışdı ki, Müttəfiqlərin məqsədi Qafqaziyada sülh və müsəlmanlığa [əmin-amanlığı] davam etdirməkdir. Binaileyh, həman mənə gələn teleqrafların

surətini bir məktubla bərabər general Tomsona göndərdim. Tomson dərhal bəzi tədbirlər görməyi lazım bildi. Mən general Tomsona məktubu ancaq xəbərdar [məlumat] kimi yazmışdım; daha yazmamışdım ki, təvəqqe edirəm bizə kömək edəsən. O özü lazım bildi ki, Qarabağa bir heyət göndərsin ki, onun məktubunu Andranikə yetirsin. Heyət ingilis, türk və erməni nümayəndələrindən ibarət idi. Bundan əlavə Tomson, erməni başçılarına da bir çox teleqraflar çəkdi.

Noyabrın 27-də deleqasiya Şuşaya və Zəngəzura əzimet etdi [yola düşdü]. Bir neçə gün Şuşada qalıb heyət ümum qəza əhalisinə əmnü asayışla yaşamaqlarını təkliflə, xəbər verdi ki, ingilislər və onların Müttəfiqləri heç vaxt xəta və iğtişasa razı olmayacaqlardır.

Bir neçə gün Şuşada qaldıqdan sonra deleqa heyəti Zabux denilən yerə gəlib – ki həmin yerdə müharibə olurdu – İngiltərə nümayəndəsi Andranik yanına gedib məktubu vermiş və bildirmişdir ki, asayış bərpa edilməsə bütün məsuliyyət onun öhdəsinə düşəcəkdir. Bundan əlavə, sair adamlara da teleqraf çəkmişdi. Çünki o zaman ermənilər çox yerdə baş qaldırıb Gəncə, Qazax və Cavanşir qəzalarında quldur dəstələri kimi iş görürldi.

Andranikə yazılan məktubu mən görməmişəm, amma özlərinin dediklərinə görə, həman teleqraflar məzmununda imiş. (*Teleqrafları oxuyur.*) Sonra, Tomson Şuşadakı deleqalara teleqraf çəkərək Tərtər, Qazax və sair yerlərə də getmələrini tövsiyə etmiş və filhəqiqə [həqiqətən] onlar da Şuşadan sonra oralara gəlmişdilər. Bu işdən sonra bir neçə gün tam sakitlik oldu. Qəzalardan şikayət xə-

bəri gəlmədi. Fəqət, üç-dörd gün sonra yenə teleqraf-teleqraf üstündən yağmağa başladı ki, Andranik öz dəstələri ilə hərəkata davam edirlər. Çünki müsəlmanlar, ingilis heyətinə inanıb səngərlərdən çıxmışlar və ermənilər həman saat fürsətdən istifadə edərək başlamışlar kəndləri yandırır, arvad-uşaqları dağlara, meşələrə salmağa. Bu xəbər yetişən kimi biz əlimizdə olan hər növ tədbirləri gördük və dekabrın 3-də Tomsona belə bir məktub yazdım. (*Oxuyur.*)

Aldığımız teleqrafların da surətini göndərdim. Biz əsgəri qüvvə göndərməklə bərabər Tomsondan da xahiş etdik ki, tədbir görsün. Tomson Zəngəzura yeni bir heyət göndərməyi lazım bilib, xəbər verdi ki, bu səfər heyət əsgəri surətdə olmalıdır. Bu heyət 15 qədər ingilis əsgər və zabiti, iki zirehli avtomobil və bir nəfər bizim nümayəndəmizdən ibarət idi. Bunlar Şuşaya getmişlərdir. Fəqət heyət hələ qayıtmamış və nə etdikləri barəsində bir xəbər yoxdur. Şuşadan o tərəfə getmələri haqqında məlumatımız yoxdur. Heyət gəldikdə, yaxud cavab aldıqda sizə bəyanat verməyə özümü borclu bilirəm.

Qəzetələrdə bir xəbər vardı ki, guya general Tomson tərəfindən əvvəl dəfə Andranikə məktub göndərildikdə, Qarabağın ümuri-idarəsi [idarə edilməsi işləri] guya Andranikə tapşırılmış imiş. Şübhəsizdir ki, böylə olsaydı hökumətimizin kökünə əl atmış olardılar. Əgər böylə olsaydı, Azərbaycanın hüququna təcavüz edilmiş olardı. Halbuki, biz var qüvvəmizlə Azərbaycanın hüququnu müdafiə edəcək və heç kəsə yol verməyəcəyiz ki, kənardan gəlib Azərbaycanın hüququna təcavüz etsinlər. (*Gurultulu alqış.*)

Aşkardır, hökumət laqeyd baxa bilməzdi ki, başqaları gəlib Azərbaycanda hakim olsun. Bu xəbərləri eşitdikdə mən təhqiqata başladım. Mən əmin idim ki, mədəni hökumət hüququmuzu təpikləyib əlimizdən almazlar. Zənnim doğru çıxdı. Buna bir çox sübutlarım da var. Əmin olunuz ki, Tomson tərəfindən Andranikə qəzetlərdə deyilən kimi məktub yazılmamışdır. Mən heyət gedən zaman Tomsona dedim ki, Qafqaziya çox heyətlər görmüşdür. Sözlə deyil, başqa yolla icrayi-təsir etmək lazımdır.

Sonra yenə alınan teleqrafları oxuyaraq nitqinə davamla Rəisi-vükəla həzrətləri deyirlər ki, bu surətlə Müttəfiqlərlə lazım olan tədbirləri görmüşəm. Bunlardan başqa, öhdəmizdə xüsusi vəzifələrimiz də vardır. Əsgəri qüvvəmizin silah gücü ilə hərəkət etməsi haqqında əmr verilmişdir. Bu xüsusda müfəssəl məlumat vermək istəməyirəm. Andranikin və çetəsinin məqsədi Zəngəzur və Şuşa qəzalarını Azərbaycandan ayıraraq, Ermənistanla birləşdirməkdir. Bunların müqabilinə [qarşısına] əsgəri qüvvə göndərildikdə, bir qədər sakit olub sonra yenə fürsət tapan kimi işə başlayırlar. Azərbaycan keçmişdə və hazırda heç vaxt ixtilafli məsələləri silah gücü ilə həll etmək istəməmişdir. Hərgah böylə məsələlərin həlli üçün silaha sarılmaq lazım gəlmişsə, məcbur olmuşuq. Hər bir ixtilafli məsələni sülhlə həll etməyə çalışaraq, qonşularımıza da böylə təklif etmişik. Azərbaycan hökuməti erməni, müsəlman və sairənin qanı tökülməmək üçün var qüvvəsilə çalışmışdır. Yenə bu uğurda çalışmalıyıq. Əgər silaha sarılmaq məcburiyyətində qalsaq, hamı bilməlidir ki,

bizi vadar və məcbur etmişlərdir. Hökumət namından [adından] deyirəm ki, biz bu məsələnin qansız, zərərsiz həllinə çalışırıq və çalışacağıq. Əks surətdə hökumət silah qüvvəsilə Azərbaycan Cümhuriyyətini hər bir təcavüzdən mühafizə edəcəkdir. *(Mərkəzdən və soldan alqış.)*

(Mabədi [ardı] var)

22 dekabr 1918, N 70

QARABAĞ ƏHVALI ƏTRAFINDA

General Tomsondan Azərbaycan Rəisi-vükəlası Fətəli xan Xoyski həzrətlərinə 20 kanuni-əvvəldə [dekabrda] böylə bir məktub gəlmişdir:

“Rəisi-vükəla F. xan Xoyskiyə.

Dövlətli əfəndim!

“Znamya truda” qəzetəsinin 17 kanuni-əvvəl [dekabr] tarixli nömrəsindəki general Tomson tərəfindən Qarabağın mühafizəsi general Andranikə verildiyi xəbəri həqiqətə müvafiq deyil və əsasdan xalidir [əsassızdır].

*Bakıda Müttəfiqlər qoşunu
komandanı namına [adına]
general Tomson”*

22 dekabr 1918, N 70

AZƏRBAYCAN MƏCLİSİ-MƏBUSANINDA

4-cü (fövqəladə) iclas

(*Mabəd*) [*ardı*]

Əhməd Cövdət – Əfəndilər! Bugünkü iclasın təcili surətdə çağırılmasına səbəb, iki məsələ haqqında Məclisi-Məbusan Sədrinə sosialistlər namından [adından] verilmiş məktub olmuşdur. Bu iki məsələnin həlli bütün Zaqafqaziya zəhmətkeşləri üçün pək mühümdür. Biri Qarabağ hadisəti [hadisələri], digəri gürcü-erməni müsadiməsidir [toqquşmasıdır]. Qarabağ məsələsi, mahiyyətcə ikinci məsələ ilə əlaqədar və şəkil cəhətindən bərabərdir. Məlumdur ki, Qarabağda üç-dörd aydır sakitlik yoxdur. Andranik başına bir dəstə yığıb kəndləri dağıdaraq insanları məhv edir. Hökumət qoşunu və məhəlli [yerli] əhali müqabilə və müqavimət etdikdə, çəkilməyə məcbur olmaqla bərabər, sonra yenə öz işinə başlayır. Bu işlər nə üçün olurlar? Bu dəstənin başında duran kimdir və məqsədi nədir?

Andranik, məşhurdur: Türkiyədə çetəbaşı [quldur dəstəsi başçısı] idi. Osmanlıda uzun müddət müharibə edərək, müsəlman və ermənilərin qanları tökülməsinə səbəb olmuşdur. Avropa müharibəsində, Qafqaziya cəbhəsində Türkiyə əleyhinə dava edirdi. Hərb zamanı onun hərəkəti müharibə tərzində olmayıb, zülmü ələmə aşkar olmuşdur. Sonra Andranik İrəvan, Naxçıvan və Ordubad məhəlləsinə və oradan İrana keçmişdir. Yolda müsəlman kəndlərini dağıdıb xarabazara döndərmişdir. Hər tərəfdən qovulduqdan sonra da Qarabağa gəlmişdir.

Onun dediyi nədir? Deyir ki, mən buranı Ermənistanla tabe etmək istəyirəm. Rəisi-vükəlanın [Baş nazirin] buyurduğu kimi, Andranikin kim olduğu erməni hökumətindən sorulduqda, Ermənistan hökuməti Andraniklə əlaqədar olmadığını, onu quldur kimi tanıdığını bəyanla, onunla necə bilirsiniz öylə rəftar ediniz, deyə cavab verir. Andranik bura ermənilərlə əlaqədar olmadığından, yeni tökülən qanlara heyfi gəlmir, dağılan xanımanlara ürəyi yanmır. Mən deyirəm ki, Andranik insaniyyət düşməni olmaqla bərabər, yalnız müsəlman kəndləri, deyil erməni kəndlərinin də dağılmasına bais olur.

Burada gizli bir məsələ vardır: Qarabağ mahalının Azərbaycan əlində qalmasına mane olaraq oranı Ermənistanla yapışdırmaq.

Bu fikir, ermənilərin baş firqəsi olan Daşnaksutyunun məramıdır. Bu firqə hətta Petroqradda Qafqazıyanın təqsimi [bölüşdürülməsi] məsələsi həll olunarkən, bir layihə təqdim [edərək], Zəngəzurun Ermənistanla ilhaqını [birləşdirilməsini] tələb etmişdi. Bu məsələyə Tiflisdə dübarə baxılıb, layihə Mərkəzi Əmələ və Əsgər Şurası tərəfindən rədd edildi. O vaxt torpaq və hüddud [sərhəd] məsələlərinin həlli üçün bir komissiya təşkil edilmişdi. O zaman millətlər ayrılmamış olduqlarından, məsələ də ümumi idi. Şimdi isə burası bir dövlət məsələsi olmuşdur. Hərçənd erməni hökuməti bizə deyir Qarabağla işimiz yoxdur, Qarabağı istəmirik və Andraniklə əlaqəmiz yoxdur. Lakin işin mahiyyəti bundadır.

Əfəndilər! Bizim firqəmiz və ümum [bütün] sosialistlər, camaatın və bütün kəndlilərin mənafeyini güdürlər. Biz hər

vaxt böylə məsələlərin silah gücü ilə deyil, sülhlə həll olunmasına çalışmışıq. Bu məsələlər, güzəşt və həkəm [arbitr] vasitəsi ilə həll edilməlidirlər. Bu gün bunca qurban verilən Cahan müharibəsi bitdi, lakin ixtilafli məsələlər həll olunmadılar. Bunların həlli üçün hələ ümumi konfrans vaqə olacaqdır. Bu gün hər tərəf məsələnin silah gücü ilə həllini zərərli görür.

Hərgah Ermənistanla Azərbaycan ya Gürcüstan arasında müharibə vüqu bulsa, bu millətlər məhv olarlar. Bu hərbi, hərbi deyildir; çünki müharibə edən böyük dövlətlər, hərbi qanununu riayə edirlər. Hərbdən sonra müharib [savaşan] millətlər dost ola bilirlər, lakin Qafqaziyada müharibə, millətləri zəhərləyib, olmanın fəlakətlərə düşər edir. Qafqaziya məsələsi rəsmi müharibəyə bənzəməz. Hazırda Qarabağda dava olur, ermənilər müsəlmanlarla vuruşurlar. Biz böylə müamələnin [rəftarın] bitirilməsini tələb edirik. Bizim fikrimizcə, məsələ sülhlə həll olunub, orada yaşayan millətlər hüsn-idarə edilməlidirlər. Gərək erməni və gərəksə müsəlman üçün Ermənistan-damı ya Azərbaycandamı yaşamağın heç fərqi yoxdur. Əlbəttə bir millətdən ötrü öz idarəsi ilə yaşamaq daha yaxşıdır; fəqət həyat məsələsi gəldikdə, böylə fikirlərdən əl çəkməlidir. Qarabağda yalnız müsəlmanlar deyil, ermənilər də zərər görürlər. Bu gün bir müsəlman kəndi, sabah bir erməni kəndi dağılır. Bunlarda yaşayanlar həp insandırlar. Hər iki tərəf zərər çəkib, tələfat verirlər. Bizim təklifimiz budur ki, bu məsələ silah gücü ilə deyil, sülhlə həll edilməlidir. Fəqət, əfəndilər, Andranikə bir quldur kimi baxmaq olmaz. Onun müəyyən bir

məqsədi var: erməni ünsürünü Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanla birləşdirmək.

Lakin bu surətdə də məsələni sülh tərifi [yolu] ilə həll etmək olardı. Amma o cür ki, Andranik başlamışdır, böylə olamaz. Rəisi-Vükəla buyurdu ki, dehqasiya göndərilməsindən bir fayda çıxmadı, fəqət, zənnimizcə, bəzən ziyadəsilə fayda hasil olur; madam ki, erməni camaatının burada razılığı yoxdur, deməli həyatı-mürəxxəsə [nümayəndə həyatı] göndərilməsindən bir nəticə çıxar. Bir də vaxtilə Andranik ingilis xidmətində idi, onlardan pul alırdı. Bu surətlə, ingilislər vasitəsilə Andranikə icrayi-təsir etmək olar. Onu Zəngəzur mahalından çıxarmaq lazımdır. Əks surətdə nə müsəlmanlar rahat ola biləcəklərdir, nə ermənilər. Lakin əfəndilər, biz böylə nümayəndələr göndərmək tərəfdarı olmaqla bərabər istəyirik ki, bu məsələnin sülhlə həlli haqqında ermənilər dəxi təşəbbüsatda bulunmuş olsunlar. Ancaq biz buna tərəfdar ikən, Qarabağdakı tufana, evlərin dağılmasına, ailələrin kəsilməsinə göz örtüb durammayız. Qarabağda və sair yerlərdə erməni və müsəlman camaatının müdafiə və mühafizəsi üçün hər vaxt hazır qüvvəmiz olmalıdır. *(Alqışlar)*

Oraya iki dəne ingilis zirehli avtomobili göndərilməsi azdır. Bir də, ingilis qüvvəsinin getməsinə biz istəməzdik. Biz istərdik oraya Azərbaycan qüvvəsi göndərilsin. *(Alqışlar)*

Oraya gedən qüvvə, camaatın öz içindən çıxmış olmalıdır ki, camaat da bilsin ki, gələn qüvvə onun hüququnu müdafiə edəcəkdir. Biz nə qədər hərbi tərəfdarı olmasaq da, bu vaxt Qara-

bağda qüvvəyi-cəbriyyə [zor gücü] icrasını da rədd etməyib, biləks [əksinə], istəyiriz.

Bədəhu [sonra] **Mahmudov Mustafa bəy** səs alaraq deyir:

– Möhtərəm məbuslar! Qarabağ məsələsi haqqında o ki lazım idi, söylədilər. Bu məsələdə sizin fikrinizi mühüm bir nöqtəyə cəlb edirəm. Rəisi-Vükəlanın və nətiqlərin nitqlərindən bu anlaşıldı ki, güya Andraniklə erməni hökuməti arasında bir əlaqə yoxmuş. Andranik Türkiyə təbəəsi olub, sənəti çete [silahlı dəstə, banda] düzəldərək mübarizə etmək imiş. Bəs böylə olanda o kimdir? (*Soldan: daşnak*)

Bu, bir quldur, bir asi [üsyancı] imiş. Böylə isə onun tutulub öldürülməsi lazımdır. Lakin böylə bir adamla Müttəfiqlər nümayəndəsi arasında irsal-mərsul [əlaqə, yazışma] varmış və Qarabağ ətrafının mühafizəsi ona tapşırılmış imiş.

Sədr – Rəisi-Vükəla o məzmununda irsal [yazı; məktub] olmadığını bəyan etdi.

Mahmudov (nitqinə davamla) – Çox gözəl! Arzu olunardı ki, böylə irsal-mərsul olmasın. Böylə isə bu məsələ barəsində “Müsavət” fırqəsi, Parlmana böylə bir formula təklif edir. (*Oxuyur*)

Vinoqradov – Bu gün mən iki pək ağır məsələ münasibəti ilə danışiram. Əvvəla, insan qanı axır. Bu qanlı qıtala [qırğına] xitam verməlidir. Biri də budur ki, biz rus nümayəndələri burada nə olduğunu, nə danışıldığını anlamayırız; fəqət, hiss edirik ki, müdhiş [dəhşətli] bir vəqəə var: qardaş qanı axıdılır. Biz təvəqqe edir, yalvarır, qışqırırıq: bəsdir ədavət, bəsdir qan axıdılması, yetər artıq! Bizə artıq qan tökmək lazım deyildir. Biz çox

məmnun olur, təbrik edirik ki, nəhayət, Parlamən bu məsələni açdı. Ciddən əzm ediniz. Lazım gələrsə, rus nümayəndəsi olan bu xırda bir dəstə dəxi bu məsələnin sülh tərifi ilə həlli üçün sizinlə gedəcəkdir. Gediniz onlara deyiniz: Bəsdir, bu müqəddəs qanı axıtdığınız, hər bir məsələni sülhlə həll etmək olar! Bizim bu xırda dəstəmiz lazım olarsa hazırda sizinlə gedib desin: Bəsdir qan! Aralanın! (*Alqışlar*)

Şeyxülislamov – Möhtərəm Məclisi-Məbusan əzası [üzvləri]! Sosialist yoldaşlarım öhdəmə ağır bir vəzifə atmışlardır. Bu vəzifə, bir milləti töhmətləndirib, digərini müdafiədən ibarət olmayıb, həqiqətin ayaqlar altına atıldığını və kimlər tərəfindən icra edildiyini aydın göstərməkdir. Qafqaziya millətləri Rusiya inqilabından sonra öz muxtariyyətlərini əllərinə aldıqda, bir yerə toplanaraq öz müqəddəratlarını qüvvətli bir əsas üzərinə qurmalı idilər. Fəqət böylə olmadı. Qafqaziya millətləri arasında milli təəssüb başını qaldırdı. Yenə qanlar çay kimi axıdıldı. Biz sosialistlər bu qiyaməti qoparanlar əleyhinə protesto elan edirik. Əgər bu fəlakətlərin qabağı alınmazsa, Qafqaziyamız Balkan yarımadası kimi qan dəryasına dönə bilər. Görünür ki, burada xırda millətlər cahangirlik məqsədi təqib edirlər. Necə ki, yoldaşım Əhməd Cövdət də dedi, burada adi müharibə yoxdur. Yekdigərini anlamamazlıq müşahidə olunur. Rəisi-Vükəla burada deyir ki, hökumət çalışır. Amma biz bunu qəbul etməyəcəyiz. Çünki çalışılmış olsaydı, qıtala [qırğına] xitam verilərdi. Əsl məsələ hüddud məsələsidir. Qanlar bunun üçün axıdılır. Hökumət

rəisi deyir ki, biz Andranikin erməni hökuməti ilə heç bir əlaqəsi olmadığı haqqında məlumat aldığımız. Lakin mən bu fikrə iştirak etməmməm. Zira dağlar başında yaşayan xüsusi dəstələrin biri-biri ilə dava edib qan tökmələrinin özü-özündən vücuda gəlməsinə inanılmaz. Məlum olur ki, bu hərəkətin hazırlanmış bir layihəsi vardır ki, Sanain dağlarından Şuşa dağlarınadək toplar guruldayır, qanlar sel kimi axır. Bu layihə, ermənilər içində böyük mövqe tutan “Daşnaksutyun” firqəsi tərəfindən hazırlanmışdır. Burası, Tiflis demokrasi müşavirəsində də aydın oldu. Burada məzkur firqənin [adı çəkilən partiyanın] sərhəd proqramı göstərildi, baxıldı, qəbula keçmədi. O zaman daşnak nümayəndəsi Karçikyan, bu proqram qəbul edilməsə bir daha müşavirəyə iştirak etməyəcəklərini söylədi. Şimdi Azərbaycan və Sanain dağlarında tökülən qanlar həmin bunun nəticəsidir. İnsaniyyət nöqtəyi-nəzərindən daşnakların bu proqramı qeyri-məqbul [qəbul edilməz] bir şeydir. Biz dəxi heç vaxt razı olmarız ki, bu proqram üzərinə Azərbaycan ərazisi Ermənistanı verilsin. Zənnimizcə, bu qanların günahı tamamilə milli firqələrin, xüsusən özünə sosialist adı verən firqələrin öhdəsinə düşür. Həmin “sosialist” firqələri ümum demokratiya [bütün xalq] hüsurunda cavabdehdir. Biz çalışmalıyıq ki, sərhəd məsələsi qan tökülmədən sülh tərqi ilə həll edilsin. Bu yolda işləməyi, gələcək hökumətdən də tələb edəcəyiz. Bu qiyaməti qoparan, ümumqafqaziya asayişini pozub, dağları al qana boyayan ancaq “Daşnaksutyun” firqəsidir. Məət-təəssüf [təəssüf ki], burada daşnak yox-

dur ki, sözümü açıq onun üzünə deyim.

Azərbaycan Hökuməti ermənilərlə əlaqə bağlamalı, bunun üçün Ermənistanı səfir təyin etməli və çalışmalıdır ki, buraya da erməni səfiri təyin edilsin.

Biz məsləkcə müharibəyə zidd olmaqla bərabər, rəsmi davaya şükür edəriz. Çünki orada dinc əhalinin hüququnu mühafizə edici qanunlar var. Burada isə müharibə deyil, qətlam olaraq qoca qarılar, uşaqlar qırılırlar. Dinc əhalinin xanımaları dağılır, özləri səfil-sərgərdan çöllərdə qalırlar. Bizim Parlamana qəti təklifimiz budur ki, hökumət Ermənistanla münasibətini [münasibətlərini] aydınlaşdırıb bu məsələni həll etsin. Ümidvarız ki, yaxın zamanda Qafqaziya millətlərinin konqresi dəvət edilərək, millətlər əlaqəsi sazlaşar və “konfederatsiya” (hökuməti-müştərəkə) vücuda gətirilər. Böylə olarsa, nahaq qan tökülməz. Bunu da xahiş edirəm ki, kənardan qüvvə almağa çalışılmasın.

Qarabəyli Qara bəy – Möhtərəm məbuslar! Rəisi-Vükəlanın bəyanatından anlaşılır ki, Hökumətimiz lazım gələndə tədbirləri görmüşdür. Biz buna inanmalıyıq ki, Hökumət bu işlərə etidali-dəmlə [soyuqqanlılıqla] baxa bilməzdi. Fəqət Rəisi-Vükəla deyir ki, “Əlimizdə olan qüvvə ilə nə qədər mümkündür çalışdıq və çalışacağıq.” Doğrudan da əllərində nə qədər qüvvələri varsa çalışıblar. Lakin bununla bərabər, Qarabağda Andranik dəstəsi tərəfindən müsəlman kəndləri dağıdılmaqda, evlər, xanımınlar bərbad edilməkdədir. Arvad-uşaq dağlara, meşələrə qaçır. Rəisi-Vükəla bu işlərin bir daha olmayacağına təminat vermədi və verə də bilməzdi. Biz də bundan artıq

tələb edə bilməriz. Çünki bir adam, bir hökumət ancaq əlində olan qüvvəsi qədər iş görə bilər. Bəylə qüvvənin olmadığı bilməklə bərabər, mən vətənim də çox istəyirəm, millətim də çox sevirəm. Vətənimin bir qarış torpağının ermənilərə verilməsini istəmirəm.

Gördünüz ki, Qarabağa ingilis heyəti-mürəxxəsəsi [nümayəndə heyəti] göndərilməsindən bir şey çıxmadı. Deməli bizim öz qüvvəmiz olmalıdır və əlimizdə olan qüvvənin həpsini toplamalıdır ki, bu hərəkətlərin qabağını öz qüvvəmizlə alalım. Hökumətə deməliyiz ki, hazırda onun əlində bir qüvvə olmalı idi, gərək bu vaxtadək bir tədarük görülmüş olaydı. Görülməmişsə bəri bundan sonra tədbirlər görməlidir.

Rəisi-Vükəlaya, verdiyi bəyanata qarşı razılığımızı bəyan etməklə bərabər, Parlamənimiz Hökumətdən tələb etməlidir ki, Hökumət qüvvə düzəltsin ki, Andranik və onun kimilər tərəfindən baş göstərən hərəkətlərin qabağı alına bilsin. Bəylə hərəkətlərin önü indidən alınmazsa, mümkündür ki, "Daşnaksutyun" proqramının tələb etdiyi çay hüdudu ilə də qənaətlənməyərək, gələcəkdə bəriyə də atılsınlar. Sonra gəlib Gəncəni də almaq istəsinlər ki, o surətdə artıq istiqlalyyətimizdən bir əsər qalmaz. Binaileyh, bu uğurda indidən qəti surətdə hazırlıqlar görməlidir. (*Sağdan və mərkəzdən alqış.*)

Bitmədi

23 dekabr 1918, N 71

AZƏRBAYCAN MƏCLİSİ-MƏBUSANINDA

4-cü (fövqəladə) iclas

(keçən nömrələrdən məbəd)

Qarabağ haqqında

Abdulla bəy Əfəndiyev – Möhtərəm məbusan [millət vəkilləri]! Aləmşümul müharibə yavaş-yavaş qurtarmağa üz qoyaraq mütarikə [atəşkəs] elan edilən zaman, vətənimiz müharibə yükü altında inləyirdi. Mütarikə, hələ vətənimiz tamamilə bizə qarşı ədavət göstərən tayfalarından təmizlənməmiş elan edildi. Fəqət bununla bərabər millətimiz mütarikə qanununa tabe oldu. Bu fikirlə ki, qonşularımızla həll edilməmiş qalan ixtilafli məsələlərimizi Sülh Konfransında həll edəriz. Zira böyük millətlərin, Avropanın möhtəşəm əsgəri və texnika qüvvəsi ilə həll edəmmədiyi məsələləri bittəb' [təbii olaraq] biz dəxi silah gücü ilə həll edəmməzdik. Biz böylə zənn etdik ki, qonşularımız da mütarikəyə tabe olacaq və amali-milliyələrinə [milli məqsədlərinə] tamamilə nail olmamışlarsa, istəkləri bilkülliyyə [büsbütün] əllərinə çatmamışsa, böylə məsələlərin həllini konfransa mühəvvəl edəcəklərdir [tapşıracaqlar].

Məəttəəssüf [təəssüf ki], zənnimiz yanlış çıxdı. Bir qədər keçməmiş ixtilafli məsələlərin həlli və ümumi sülh konfransında Zaqafqaziya millətlərinin müttəhidən [birgə] fəaliyyətdə bulunaraq istiqlalımızı müttəfiqən [müttəfiq olaraq] müdafiə və mühafizə etmələri üçün zəminə [lazımı şərait] hazırlamaq

qəsdilə [məqsədiylə] gürcü hökumətinin təşəbbüsü ilə Tiflisdə sülh konfransı dəvət edildikdə, erməni hökuməti nümayəndə göndərmədi və konfrans baş tutmadı. Aşkar oldu ki, erməni hökuməti Qafqaziya millətlərinin sülhcuyana [sülhpərvər] siyasətinə ziddir.

Biz yenə inanırdıq ki, bir qədər danışıqdan sonra saziş hasil olar. Lakin, zənnimiz batil oldu. Son hadisat [hadisələr] göstərir ki, onlar saziş axtarmır, ixtilafı sülhlə yatırmaq istəmirlər. Açıq deyəlim ki, hazırda vəqə olan hadisə, quldur işi olmayıb, ən adi, müəyyən plan üzərinə müəyyən məqsədlə icra edilən bir müharibədən ibarətdir. Sanaindən Qarabağadək bir xətt boyunda dağlar uzununu təcavüz hərəkəti açmaq, adi bir müharibədir. Bunu başlayanlar fürsətdən bilistifadə [istifadə edərək] naili-məram olmaq [məqsədlərinə çatmaq] istəyirlər. Biz böylə hərəkətlər müqabilinə protesto edərək, hökumətimizdən dəxi lazımınca tədbir görməsini, mümkün olan qədər məsələnin sülh təriqi [yolu] ilə həllinə çalışmasını və mümkün olmazsa, sair çarələrə təvəssül qılmasını [əl atmasını] tələb edirik.

Bəziləri deyirlər ki, hazırda bizim qüvvəmiz yoxdur. Yanlış bir fikirdir. Millət böyük bir qüvvədir. Millət görsə ki, vətən, istiqlal müdafiəsinə qalxmaq lazımdır, dərhal çetecilər müqabilində [quldurlar qarşısında] Cümhuriyyətimizi müdafiə və mühafizəyə hazırdır. Hökumətimiz millətin böylə hazırlığına istinad edərək, məsələni sülhlə həll etmək mümkün olmazsa, qüvvə müqabilinə qüvvə çıxara bilər.

Son söz hökumətə verilir.

Fətəli xan (*nətiqlərə cavab verərək*) – Sosialistlərdən birisi nitqində dedi ki, hökumət gördüyü tədbirlər kafi deyildir. Çünki məsələ bu vaxtadək həll edilib qurtarmamışdır. Əgər kafi dərəcə tədbir görülsəydi, ixtilaf indiyədək sülh təriqi ilə yatırılıb qurtardı. Fəqət, mən dedim və yenə deyirəm ki, Hökumət bu uğurda çox çalışmışdır. Hələ iyul ayında Azərbaycan Hökuməti qonşu millətlərə müraciətlə təklif etdi ki, sərhəd məsələsinin həlli üçün bir beynəlmiləl komisiyon təşkil olunsun. Bu da həll edə bilməzsə, məsələ həkəm [arbitr] vasitəsilə həll edilsin. Fəqət o vaxt bizim təklifimizə heç bir cavab çıxmadı. İkinci dəfə, bir ay bundan əvvəl, hökumətin təşəbbüsü ilə Gürcüstan səfirimiz yenə bu uğurda çalışmağa iqdam [təşəbbüs] etdi və gürcü hökuməti ilə bir yerdə Zaqafqaziya Konfransı dəvəti üçün layihə hazırladı. Tiflis Konfransının dəvətini əvvəlcə biz təklif etmişik. Öylə deyil ki, guya onlar təklif etmişlər, biz dəxi razı olmuşuz. Layihə hazır oldu. Təşrinisəninin [noyabrın] 10-da iclas təyin edildi, fəqət Ermənistan mürəxxəsləri [nümayəndələri] gəlmədilər. Konfrans dörd dəfə təxirə salındı. Ararat hökuməti yenə nümayəndə göndərmədi. Bir hökumət böylə işləri təklif edər, yazar, çağırar; daha gedib başqa hökumətləri qollarından tutub konfransa gətirə bilməz ki... Bu surətlə hökumət bu uğurda çox çalışmışdır və əgər nəticəsiz qalmışsa, təqsir Azərbaycan Hökumətində deyildir.

Digər nətiqlərdən Qara bəy deyir ki, əsgəri işlərə diqqət verilməmişdir. Xeyr, böylə deyildir. Hökumət bu xüsusda da çox çalışmışdır. Bu barədə müfəssəl məlumat verməyi bəzi səbəblərə görə

lazım bilməyirəm və nə edildiyini bu gün demək istəmirəm. Ancaq burası var ki, bir çox işlər görüldübdür. Qoşun təşkilatı işləri məşhur general Mehmandarova mühəvvəl edilmişdir [tapşırılmışdır] və əsgəri işlər üçün para müzayiqa edilməyir [əsirgənməyir].

Bədəhu [sonra] Əhməd Cövdət Sosialistlər fraksiyası tərəfindən və sədr "Müsavat" tərəfindən edilən təhriri [yazılı] təklifləri (formulaları) oxuyurlar. Beş dəqiqə tənəffüs elan edilir. Tənəffüsdən sonra:

Məhəmməd Əmin – Müsəidənizlə, ümum fraksiyalar tərəfindən müttəfiqən [yekdilliklə] qəbul edilmiş olan formulanı oxuyuram.

Vaqe olan istizaha [sorguya] cavabən Hökumət rəisinin Qarabağ məsələsi və bu vilayətdə vəhşiliklər icra edən Andranikin çetesi haqqında verdiyi izahatı eşidərək, Azərbaycan Məclisi-Məbusanı vətənin tamamiyyəti-mülkiyyəsi [ərazi bütövlüyü], Azərbaycan Cümhuriyyətinin heysiyyəti, Cümhuriyyət əhalisinin təmini-asayiş və hürriyyətinə aid olan məsələdə görəcəyi daha qəti siyasi və daha şiddətli və əsgəri [hərbi] tədbirlər görməsini tələb edərək, bu tədbirlərin icrasında məbusan heyətinin daima himayət və etibarına məzhər [nail] olacağını bəyanla, növbədəki məsələlərin müzakirəsinə keçir. Təklif, ittifaqi-ara ilə [yekdilliklə] qəbul olunur.

24 dekabr 1918, N 72

NƏZARƏTLƏRDƏ [NAZİRLİKLƏRDƏ]

Zəngəzur qaçqınları

Ümuri-Xeyriyyə Nəzarəti [Sosial Təminat Nazirliyi] Cəbrayıl qəza qaimməqamından aldığı teleqramdan məlum olunur ki, Zəngəzur qəzasından 252 kişi, 245 qadın (cümlətan 497) bir kənd əhalisi qaçıb Cəbrayıl qəzasına gəlmişlərdir. Bunların özləri ilə heç bir ləvazimatı, əşyası yoxdur. Bu zavallılar böyük köməyə möhtacdırlar.

Buna binaən [buna görə], Ümuri-Xeyriyyə Nəzarəti bu qaçqınların ehtiyacının nə dərəcəyə qədər vara biləcəyini bilməklə bərabər, onlar üçün bir iaşə məntəqəsi açmaq haqqında teleqrafla acil bir binagüzarlıqda bulunmuşdur [sərəncam vermişdir].

Habelə Qaryagin qəza qaimməqamı teleqramına cavabən teleqram verilmişdir ki, gələn qaçqınlar üçün bir iaşə məntəqəsi açmaq vacibdir.

24 dekabr 1918, N 72

ZƏNGƏZUR MÜSƏLMANLARININ ƏHVALI

Gəncə valisi Ümuri-Xeyriyyə [Sosial Təminat] nazirinə göndərdiyi raporu ilə Zəngəzur camaatı mürəxxəslərinin [nümayəndələrinin] ərizələrini də göndərmişdir. Ərizədə əvvəla bir çox zəngəzurluların xanimanından əl çəkib Araz nəhri kənarında yaşadığı və bir çox fəlakətləri haqqında məlumat, saniyə [ikincisi], ac və möhtac olduqlarını təsvir edir.

Birinci dərdə əlac fəqət [yalnız] əsgəri qüvvətin gəlməsilə, yerli yasavulların ədədini artırmaqla olacaqdır. İkinci dərdə dərman, yerli ərzaq təşkilatının eyiləşdirilməsi ilə və ondan məəda [başqa], türklər tərəfindən kəndlərdə böyük miqdarda toplanmış zəkətdən ədalət və intizam üzrə bu ac əhaliyə vermək, bu zəkat anbarlarını talan etmiş, şimdiki də talan etməkdə olan müdirləri mövqelərindən əzl etmək [vəzifələrindən qovmaq] olar. Bundan başqa, işə məntəqələri təsis etmək, buralara təbib, feldşer, cərrahlarla bərabər, dəvacat və tibb ləvazimatı göndərmək lazımdır.

Bunu da əlavə edirik ki, bizə acil [təcili] kömək vacibdir.

Bunun üçün, bizim mühafizəmiz üçün əsgəri qüvvə göndərmək, polis yasavullarını artırmaq, zəkat anbarları müdirlərini mühakiməyə vermək şərti ilə bərkənar etmək [kənarlaşdırmaq], işə məntəqələri təmiri və lazımı yerlər[ə] təbib heyətləri göndərilməsi rica və təmənnə edilir.

30 dekabr 1918, N 74

**NƏZARƏTLƏRDƏ
[NAZİRLİKLƏRDƏ]**

* Ümuri-Xeyriyyə Nəzarəti [Sosial Təminat Nazirliyi] tərəfindən Qarabağ mahalına, Ümuri-Xeyriyyə işləri müdirinə Zəngəzur qəzası namından [adından] verilmiş ərizəyə [ərizəyə] görə əmr edilmişdir ki, oradakı qaçqınların dərəcəyi-ehtiyacını təxfif etmək [ehtiyac dərəcəsini yüngülləşdirmək] üçün binagüzarlıqda bulunsun [təşəbbüs göstərsin]. Parlaman üzvü Cavad bəy Məlik-Yeqanov tərəfindən Parlaman sədri namına verilmiş müxtirəsi [xatırlatma qeydi] məzmunu ilə bərabər yenə işbu müdirə yazılmışdır ki, qaçqınlara müavinət [yardım] üçün bilatəvəqqüf [dərhal] binagüzarlıqda bulunsun.

2 yanvar 1919, N 77

ANDRANİK HAQQINDA CAMALYAN

Ermənistan Hökumətinin Gürcüstandakı siyasi nümayəndəsi Camalyan 1918 sənənin 17 avqustunda 401 nömrəli Azərbaycan Cümhuriyyəti nümayəndəsinə verdiyi əlaqənin [məlumatın] surəti: Avqustun 15-i 1918 sənədə 461 nömrə ilə tərəfinizdən aldığım və hökumətimə irsal etdiyim [göndərdiyim] general Andranikin Azərbaycan hüduduna soxulması münasibətilə öz tərəfimdən məlum edirəm ki, Andranik və onun komandasındakı qoşun qitəati [hissələri] Ermənistan Hökumətini tanımaq istəmədiyindən sonra erməni korpusuna verilən əmr mövcubincə [əmrə əsasən] erməni qoşunları siyahısından çıxarılmışdır. Böyləliklə, Andranik və onun qoşunları, erməni milli qoşunları və Ermənistan Hökuməti ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Binaənileyh [ona görə], Ermənistan Hökuməti Andranikin xudsəranə [özbaşına] fəaliyyətlərindən dolayı cavabdəhəndə [cavabdeh] olmayacaqdır.

*Gürcüstan Hökuməti nəzdindəki
Ermənistan işləri müvəkkili:
Camalyan*

2 yanvar 1919, N 77

AZƏRBAYCANDA

Müsəlmanların qətl-qarətə məruz qalması

Kanuni-əvvəlin [dekabrın] 28-də Daxiliyyə Nəzarəti Cəbrayıldan işbu məzmununda bir teleqraf almışdır:

“25 minlik erməni qüvvəsi İrəvandan çıxıb, Sadar kəndindən keçərək 8 müsəlman kəndini əhatə etmişdir. Bunları tərk-i silah etdikdən sonra özlərinə tabe etmişlər. Şəril [Şərur] və Naxçıvan əhalisi İrana fərar etməyə hazırlaşmışlar. Aras nəhrini keçdikdə 200-dən ziyadə insan ölmüşdür. Zəngəzur erməniləri üzərimizə təərrüz [hücum] yapmışlar. Hal-hazırda atışma davam edir. Heç yerdən kömək gəlməmişdir. İrəvan quberniyasına kömək göndərməzsəniz ermənilər oranı xaraba qoyacaqlar.”

3 yanvar 1919, N 78

BAKİ XƏBƏRLƏRİ

İrəvan quberniyası nümayəndələrinin iclası

Bu axır günlərdə İrəvan quberniyasında müsəlmanlara zülmələr edilməsi münasibətilə Bakıda yaşayan İrəvan quberniyası nümayəndələri bu məsələləri müzakirə üçün bu gün axşam saat 6-da Azərbaycan Parlamanı binasında fövqəladə iclas təyin etmişlərdir. Bunun üçün Bakıda yaşayan İrəvan quberniyası müsəlman əhalisinin həmin iclasa gəlmələri mətlubdur [tələb edilir]. Hər halda ehməl olunmasın.

5 yanvar 1919, N 79

AZƏRBAYCANDA

İrəvandan gələn fəryadlar

Qəmərlidən bizə yazırlar:

İrəvan vilayəti islamı sakini olan yerlər əhaliyi-islamiyyənin qanı ilə boyandı. Dörd sənədən bəri Cahan hərbinin fəlakətinə məruz qalan Qafqaziya islamlarından ən bədbəxti bizlər olduq. Çar zamanı həbslər, sürgünlər... İnqilabdan sonra rahat olacağımıza əmin ikən, qonşularımızın təşviqatı nəticəsində kəndiləri və rus əsgərləri tərəfindən maddi və mənəvi zərərlərə rast gəldik. Rus əsgərləri ölkəmizi tərk edib getdikdən sonra buraxdıqları ləvazimati-hərbiyyə və ərzağa sahib çıxan qonşularımızın daşnakçıları nəinki özlərini bizə ağa tanımaq, bəlkə təşkil etdikləri müstəqil Ermənistan hüduu daxilində proyeqləri mövcubincə [planlarına əsasən] bir nəfər olsun da ata-baba yurduna malik islam buraxmamağa əzm etdilər. Fitnələr törədib, böhtanlar atıb, terrorizmə girişib, qarqışalığ [qarışıqlıq] saldıqdan sonra məqsədlərinə xainanə nail oldular. Nitəkim, Aram paşaların, Droların, Silikovların, Dəli Qazar, Arzumanov Mişa və general Areshevlerin təhtikomandasında [komandanlığı altında] qoşunlar yığıb Sürməli, İrəvan, Eçmiyədzin, Naxçıvan, Novo-Bayəzid, Axalkələk uyezdlərində, Qars oblastında 350-dən ziyadə zəngin islam köylərini dağıdıb, yandırır, əhalisinin qismini qətl, qismini fərara məcbur etdilər. Binəvalar ac, çılpacaq qarlı dağlar, dərələrdə Maku və Şərin həvalilərinə [tərəflərinə] pənah apardılar. Hətta sipah [ordu, qoşun] qabağından qaçan yüzlərcə ana-bacılarımız Araz nəhrinə qərq oldular; milyonlara bəliq mal-qa-

ralarını, ev əşyalarını göz qabağında qərət edib İrəvan, Novo-Bayəzid və Üçkilsəyə götürdülər. Adamlarımıza yüz milyonlarca zərər verdilər; əvvəlcə dövlət və sərvət sahibi adamlarımız qapı-qapı düşdü, yeddi-səkkiz övlad sahibi olan atababalarımız sonsuz qaldı. Hərgah insaniyyət tarixi bu vəhşilərin yapıqlarını yazarsa, on cildlərlə kitablar təşəkkül edə. Yapıqları zülmərdən utanmayıb onların mürəvvici-əfkəri [fikirlərini yayan orqan] olan “Orizon”, “Aşxatavor” və bunların əmsalı olan qəzetələri olmanın böhtanlarla Azərbaycan Hökumətinə, millətinə və onun istiqlaliyyətinə hücumlarda bulunurlar.

Türkiyə Hökuməti Azərbaycanın bu hissəsindən əsgərlərini geri götürdü. Bunu görən erməni şovinistləri – ki gözləri müsəlman qanı ilə tutulmuşdur – genə də ölkəmizə soxulmaq istəyirlər, genə də təxribat, genə də qanla oynamaq xəyalındadırlar.

Ey Azərbaycan paytaxtı olan Bakıda yığılan Azərbaycan Parlaman əzaları! Dənışdığınız minbərdən bir dəfə də İrəvan vilayətindəki qardaşlarınızın halına baxın, dərdlərimizə bir dərman bulun! Səsimizi səsinizə qatıb mədəniyyət dünyasının qulağına yetirin!

Ey Qafqaziamıza yeni qonaq gəlmiş Müttəfiq Hökumət nümayəndələri – ki şüarınız millətlər azadəliyinə, istiqlaliyyətinə riayət etməkdir – bizim halımıza qalın! Sizin insaflı olan kişiləriniz tezliklə aramıza gəlsin, görsün vəziyyətimizi və bizə yapılmış və yapılan haqsızlıqları, bəlkə bizlərin səsi qulaqlara gələr. Çünki, quyu dibində qalmışlar halındayız. Onda bilərsiniz daşnakların hiyləsini!

Ey erməni, müsəlman demokratiyası
[xalqı] tərəfdarı olan erməni, müsəlman
ziyalıları! Yenidən töküləcək bu nahaq
qanların önünü alın, bəsdir bu qanlar!

Millət oğlu Hətəmzadə Əbdülhəmid
5 yanvar 1919, N 79

MƏHV VƏ NABUD OLMAMIZA RAZIMI OLACAĞIZ?

Qəzetəmizin bugünkü nüsxəsində dərc edilən İrəvan və Qarabağ müsəlmanlarının fəryadları, yəqinən [şübhəsiz] ki, bütün müsəlmanların qəlbini od kimi yandıracaq. Böylə xəbərləri, müsəlman əhalisinə rəva görülən bu qədər cövr və sitəmi oxuyub bildikdə, qəlbində insanlıq və islamlıq hissiyatı olan bir zat [şəxs] tapılmaz ki, soyuqqanlılıq saxlayıb halitəb'dən [özündən] çıxmasın. Buna görə də rəsmi bir qəzetə mühərriri üçün bu məsələdən bəhs etdikdə "rəsmiyyət" yolunu təqib etmək lüzumiyyəti qarşısında olması can sıxındırıcı bir haldır.

Əvət, İrəvan müsəlmanlarının əsəfəngiz [acınacaqlı] halı bizə çoxdan məlumdur. "Daşnaksutyun" adlı erməni quldurlar firqəsinin "qəhrəmanı" Drolar, iki yüz ədəd islam köylərini top-tüfənglə xak ilə [yerlə] yeksan etdiyi hamımızın yadındadır.

"Zaqafqaz Seym[i]" namını daşıyan öl-kə hökuməti ol vəqt quru "təsəlli"dən başqa bir şey edə bilmədi. Xatsovlar Geçəkoriyə açıq-açığa dedilər: əgər gücünüz varsa, buyurun meydana!

İrəvan müsəlmanlarının bilmərrə [tamamilə] məhv olub gedəcəyinə şəkk-şübhə ola bilməzdi. Yalnız osmanlıların vürüdü [gəlişi] onların canını qurtardı. İndi isə Müttəfiqlərin vürudundan sonra Osmanlı qitəati [birlikləri] Qafqazyanı boşaltdı və Müttəfiqlər öz bəyannamələrində söyləmişlər ki, Qafqazın mühafizə məsələsini bundan sonra onlar öz öhdələrinə götürürlər. Lakin türkləri tələsik Qafqazyanı boşaltmağa məcbur edən Müttəfiqlər,

orada yaşayan millətlərin mühafizəsini təmin etmək məsələsində bir qədər yanlışlıqlara uğradılar. Onlar öylə güman etdilər ki, Ermənistan Cümhuriyyəti denilən məhəl [yer] yəqinən Azərbaycan və Gürcüstan cümhuriyyətləri kimi bir məmləkət olub, orada "demokratik" əsası ilə bir qayda və nizam vardır. Orada yaşayan millətlər Azərbaycan və Gürcüstandakı kimi müsaviyyətlilik [bərabərlik] olub bir-biri ilə ülfətlə dolanırlar.

Lakin, heyhat! Onlar bunu bilmədilər ki, Ermənistan denilən məhəl, insan və islam qanına yerikləyən yırtıcılar əlinə keçmişdir ki, qarşılarında qüvvə gördükdə tülkü kimi nəvaziş göstərirlər. Lakin bir qədər özlərini güclü hiss etdikdə, binəva islam əhalisinin qanını su yerinə içirlər. Çox təəssüflər olsun, bunu onlar düşünmədilər. Əgər düşünmüş olsaydılar, ehtimal ki, həmin quldurlar yurdunda qayda və nizam saxlayan Osmanlı qoşununu ol vəqt çıxartmağa məcbur edərdilər ki, özləri onların yerini tutaydılar. Öylə olmadı. Osmanlı qoşunu getdi və onun dalınca islam qanına həris olan yırtıcı quldurlar dəstəsi gedib islam qanı ilə əlvən [boyanmış] bayraqlarını türklər boşaltdığı yerlərdə və məhəllərdə səbt etdilər [asdılar] və öz yollarını minlərcə islam balalarının meyitləri ilə təfriş etdilər [döşədilər].

Kəza [eləcə də] Zəngəzur cəhətində... Nə qədər ki, türklər Qarabağda idilər, erməni yırtıcıları müsəlmanlarla "pişiyim-pişiyim" edirdilər və öz "ixlas [səmimiyyət] və sədaqətlərini" bəyan edirdilər. Elə ki türklər getdi, həman "müxlislər" [səmimi-lər] qurd kimi qonşu müsəlmanların üstünə düşüb onların qanlarını axıtmağa şüru etdilər [başladılar].

Bakı cəhətində bir nəfər erməninin burnu qanayanda özlərini yırtan və Müttəfiqləri bizim əleyhimizə təşviq edən erməni və rus qəzetələri nə üçün bu minlərcə tələf olan məsum islam əhalisindən bir ləfz [kəlmə] belə söyləməyirlər?

Və nə üçün Ermənistanda və Qarabağda islam əhalisinə edilən məzalim [zülüm], bir nəfər erməninin qarət edildiyindən və ya bir nəfər rus kəndçisinin bir girvənkə arpası alındığından naşi [ötrü] edilən bağırçı və çığırtıdan xəlif çıxır?

Və nə üçün indiyə kimi bu məzalimə bir nəhayət qoyulmamışdır? Nə üçün Azərbaycan türk və islamı erməni quldurlarının əlində qırılıb məhv olan qardaşlarının və namuslarına təcavüz olunan bacılarının dadı fəryadına ciddi surətdə yetib, uca səslə həm ermənilərə, həm Müttəfiqlərə və həm də bütün aləmə deməyirlər:

– Biz qonşularımızla və bütün millətlərlə – istər kiçik, istər böyük olsun – sülh və müsalimət [əmin-amanlıq] üzrə dolanmaq istəriz. Lakin bununla belə, məhv və nabud [yox] olmamıza bir an razı ola bilmərik. Müdafiə haqqı bütün dövlətlərin qanunlarında mövcuddur. Siz bu fəlakətlərə, bizə olunan bu məzalimə ciddi surətdə bir nəhayət qoysanız, bizi özünüzmə minnətdar etmiş olarsınız. Əks surətdə isə biz özümüz öz namusumuzu, canımızı və malımızı var qüvvəmizlə müdafiə etməyə məcbur olacağız.

Nə üçün böylə bir qəti və ümumi çıxış indiyə kimi icra olunmayıb?

6 yanvar 1919, N 80

**MƏHV OLAN
MİLLƏT KÜTLƏSİNİN NALƏSİ
QARABAĞ VƏ İRƏVAN
MÜSƏLMANLARININ
ƏHVALİ-FƏCİANƏSİ**

Andranik əşqiyyəsinin məzalimi [Andranik quldurlarının zülmələri]

Kanuni-saninin [yanvarın] 4-üncü günü Ordubad müsəlmanlarından bir nəfər nümayəndə sifətilə əlində Zəngəzur və Ordubad müsəlmanlarının əhvali-mələngizi [hüzün verən halları] müxatirələri [xatirələri] bir qaç [bir neçə] sənədlər gətirib gəlmişdir.

Məktubların birindən anlaşıldığına görə, yollar çox xətərli olduğu üçün nümayəndələr gəlməyə çox qorxurlar. Bu bir nəfəri də Allaha pənah göndərmişlər, ya öləsi, ya qalası.

Oranın əhvalından nümayəndənin verdiyi məlumat, artıq dərəcədə acınacaqlı və qəmfəzadır [kədərli]. Andranikin əşqiyyə dəstələri, qarşılarına düşən müsəlman kəndlərini, müqavimətsiz olursa, əzəlcə yəğmə və qarət edirlər. Sonra isə xalqını qılınc və güllədən keçirirlər. Müqavimət göstərilərsə, kəndləri odlar ağzında napədid [yox] edirlər. O, ətrafı dağıdarkən, ona bu barədə ingilislərdən əmr ver[il]diyini bildirir. (?)! Zəngəzur və İrəvan mahalında olan müsəlmanların bu tezliklə imdadına gedən olmazsa, bu vəhşi ermənilər oradakı müsəlmanları yox etməkdən heç də çəkinməyəcəklər.

İmdad diləyi

İşbu nümayəndənin gətirdiyi bir məktubda, Ordubad müsəlmanlarının halı bir

az da aydın təsvir edilir. Biz də bu məktubun lisanına toxunmadan dərc edirik:

“Baradər! İşlər gün-gündən şuluxlaşır. Böylə ki, şəqi [yolkəsən, quldur] ermənilər İrəvan tərəfindən başlayıb müsəlman köylərini dağıdıb qətl və qarət edirlər. Bir tərəfdən Qarabağ erməniləri Qarabağ köylərini dağıdıblar və dağıtmağa məşğuldurlar.

Həmin ki, Lehvaz çayı, Aldərə, Nüvədi, Əli Oxçu, Şabadın, Mə’dən, Qaragöl, Qaraçımən, Şahidli və Burunlu, Əsgərlər kəndi, Tey, Vartanəzir, Tuğut, Mərzigit tamamilən məhv və tarmar olublar. Bəzisi salamat qaçıb İran və Ordubada gəliblər. İndi isə küçələr, məscidlər yetim uşaqlar və bisahib övrətlər ilə doludur. Bu məzlumlar acından və soyuqdan gündə on beş nəfərə qədər ölürlər. Bizlərin halı çox fəna, özümüz də səfərbərlik halında yaşayırıq. Gecə-gündüz bilaaram səngərlərdə və pusquda olub əsgəri təlim etməkdəyiz.

Qarəz, bilməyirəm səbəbi nə isə Allah bizlərdən nəzarini götürüb ki, ölümə müstəhəq [layiq olmuşuq]. Yenə Rəbbi-cəllildən [cəlal sahibi, uca Allahdan] əlimizi üzməyirik və axırıncı nəfəsimizədək müdafiə etməyə hazırıq. Görək Allahi-zişan [şəni uca Allah] nə yapacaqdır. Ölümdən qorxmuruz, lakin heyf olsun ki, bizim islam hökuməti bu anadək bu tərəflərin halını nəzərə almır. Məgər bizlər məhv olandan sonra bizim halımıza qalacaqlar? Məgər milləti-islam şəqi [quldur] ermənilərin ayaqları altında əzilib gedəndən sonra ayılacaqlar? Axır ki, bu kağız sizə vüsul olan [çatan] kimi hökumətə, əhaliyə və bəlkə cəmi şəhərlərə, qəzetələrə, əcnəbi dövlətlərə, gürcü qonşumuza qışqırıq salıb dünyaya bizlərin halını xə-

bərdar ediniz. Belə olmaz ki, bir ucu İrəvan, bir ucu Şuşa, bir milyon islam hamısı ermənilər əlində məhv və nabud olsun. Əcəba nə yazım? Bisahib qalmağımızı söyləyim, dağılmağımızı söyləyim, yəni dağılan köylərin əhalisinin səhralarda acından və soyuqdan sızılısını şərhlərim? Və yəni milləti-islamın ölüm yuxusuna getməyini yazım?

Xülasətülkəlam, yazmaqla başa gəlməz. Görək bəlkə Xudavəndi-əhədiyyət [bir olan Allah] bir səbəb sala, bizləri də bu bələdən və bu fəlakətlərdən qurtara. Əlbəttə, bizim bu halımızı qəzetələr vasitəsilə bu gün cahana bildirməlisiniz ki, bəlkə bizlərə bir yerdən bir sərəncam çəkilsin. Ümidimiz haqqadır. Ayrılıq əlimizi sizə uzadırsınız, bəlkə görüşə bilmədik.

Əqall: Hüseyn Hüseynov"

Zəngəzur əhaliyi-islamiyyəsinin [müsəlmanlarının] fəryadı

Eynən:

Bir ay bundan əqdəm [qabaq] təkrar erməni çetələri [quldur dəstələri] əsakiri-mənsurənin təxliyyəsindən kəsbi-cəsərət edərək [Osmanlı ordusunun çıxmasından cəsərət alaraq], yüz para köylərimiz qarət və yağmaya mübtəla olub da, aralıqda minlərcə əhalimiz kəsilib, qanlar seyləbi-bəla [bəla seli] kimi torpaqlarımızı qızartdı. Tamam xak ilə yeksan olub da bayquşlar yatalqası [yatağı] oldu. Namus və şərəfi-milliyəmiz ayaqlar altına alınıb əzildi. Haraya gedərsən islam qaçqınları, hangi tərəfə baxarsan zavallı qız və qadınlarımızın sızıldamaları...

Əcəba nə vaxta kimi bu məntəqədə islam və türk qardaşlarınızın əzilib, məhv olub getməsinə millət qardaşlarımız kə-

nardan biganələr kimi tamaşaçı olacaqdır?

Nə vaxta kimi ermənilərin zavallı millətimizə qarşı olan əşqiyyəti [quldurluğu] davam edəcəkdir?

Nə vaxt Yevropa, Amerika milliyət-pərvərləri bizim də məntəqəmizə girib, millətimizin hüququnu kəndi əlinə alcaqdır?

Yaxud nə vaxt Gəncə, Badkubə millət qardaşlarımız məntəqəmizdəki qardaşlarını arayacaqlar?

Millətimiz bu məntəqədən təmizlənilib, torpaqlarımız erməni əşqiyalarına məskən, heysiyyəti-milliyətimiz qırılıb amal və arzularımız məhv və nabud edildikdən sonramı? Düşmənlərimiz fürsəti fəvq etməyib var qüvvələri ilə bir gün əvvəl [mümkün olan ən qısa müddətdə] amali-milliyələrində [milli məqsədlərində] nail olmağa çalışıb müvəffəq olmaqdan sonramı?

Daima məntəqəmizin bir an əvvəl Ermənistanı qoşulmasına sərfi-hümmət edirlər [çalışırlar]. Daima Ararat Cümhuriyyətinin Türkiyə hədudundan başlayıb Şişə istiqamətinə qədər istifadə edirlər. Ümum millət və dövlətlər çarpışmasını bir anda bir sükutü-ümumiyyətə təbdil edən [ümumi sakitliyə çevirən] mütarikə [atəşkəs], erməni hökumətinə əsla təsir etməyib daima əşqiyalar naminə kəndi məsləki və kəndi niyyəti yolunda belə çalışırlar. Bu qədər əşqiyyətlə qarşısında millətimiz tərəfindən heç bir tədabir ittixaz edilməsi [tədbir görülməsi] müşahidə olunmayıb və millətimizdəki ədəmi-fəaliyyət [hərəkətsizlik, tənbəllik], idarələrimizdə olan süstlük, əhalimizin qüvvəti-mənəviyyəsinə erməni hücumundan daha artıq

və daha əsəfnak [təəssüflü] bir halda qoy-mayırmı?

Gəncə və Bakı qardaşlarımız tərəfindən yaxın bir zamanda bizim üçün bir iqdamat olunmazsa [addımlar atılmazsa], bu tərəflərin əhvalına vaqif olmaqdan ötrü bir heyət göndərilməzsə, təşkilat təqviyəsi [gücləndirilməsi] və əhalinin ruhunu yüksəltmək üçün lazımi miqdarda əsgəri məmurlar ezam edilməzsə, az bir zamanda məntəqəmizin alt-üst olub dağılmasına və milliyyət əsası üzrə yapılan sülh zamanında, millətimizin bu yerlər[ə] əbədilik bir əlvida deməsi üçün heç bir şəkk və şübhə olmadığı məlumdur.

Fövqəzikir [yuxarıda yazılan] məlumatı millətimizin nümayəndəsi ədd [hesab] olunan Gəncə türk müəssisələrinə tövdi edib [tapşırıb], bir an əvvəl məntəqəmizdə türklərin və islamların sülhi-ümumiyyəyə kimi məhv olub dağılmaması üçün ciddi və qəti tədabirin ittixazı və lazımi miqdarda əsgəri, siyasi və mülki məmurların təşkilatımızın təqviyəsi [gücləndirilməsi] üçün rica və hali-əsəfnakımızın [acınacaqlı halımızın] cəridələrimiz [qəzetlərimiz] vəsi-təsilə ümum düvəli-müəzzəmələrə [bütün böyük dövlətlərə] məlum edilməsi istirham [xahiş] olunur.

Milli Məclis sədrinin müavini:

Cavad Cavanşir

Üzvi-Məclis [məclis üzvü]:

Molla Həşim Səidzadə

6 yanvar 1919, N 80

İRƏVAN MÜSƏLMANLARININ TƏŞƏBBÜSÜ

Srağagün yanvarın 4-də İrəvan quberniyasının Bakıda yaşayan əhalisi nümayəndələri, 2 yanvar tarixli iclasın qərarıdır. İrəvan quberniyasında müsəlmanların düşar olduqları həlakət [ölümcül hadisələrə] və fəlakətlərə xitam verilməsi üçün aşağıda yazılan təşəbbüslərə iqdām etmişlərdir [addım atmışlar]:

T. b. Makinski, Paşa bəy Bayrambəyov, Rəşid bəy İsmayılov və Əziz bəy Sultanov iclasın qərarıdır. İrəvan quberniyasına İngiltərə qüvvəsi göndərilməsini xahiş etmişlərdir. İngiltərə qüvvəsi göndərmək mümkün olmazsa, Ararat Hökumətini, erməni quldur dəstələrinin vəhşiyənə hərəkəti əleyhinə ciddi tədbirlər görməyə məcbur etməlidir. Bundan əlavə, İrəvan quberniyasının erməni və müsəlman əhalisinə dəyən zərəri aşkar edib, müqəssir tərəfindən almaqdan ötrü müştərək bir komissiya göndərməlidir.

General Tomson nümayəndələrə demişdir ki: İrəvan quberniyasına göndərməyə qüvvə yoxdur. Lakin İrəvan quberniyasında olan İngiltərə zabitlərinə yazıb xəbər veririk ki, İrəvan quberniyası müsəlmanlarının mənafeyini mühafizə etsinlər.

Bunlardan əlavə, [Məhəmməd] Məhərrəmovla Makinskiyə həvalə olunmuşdur ki, İrəvan quberniyası müsəlmanları əhvalı haqqında Azərbaycan Parlamanına bəyannamə ilə müraciət etsinlər. Azərbaycan Parlamanının İrəvan quberniyası üzvlərindən xahiş edilmişdir ki, İrəvan qu-

berniyası müsəlmanları haqqında Azərbaycan Hökumətinə istizah [sorgu] versinlər. İrəvan quberniyasında müsəlmanlar əleyhinə olan erməni dəstələrinin hərəkəti haqqında Şurayi-Vükəla Rəisinə [Baş Nazirə] müraciət edilməsi dəxi qərara alınmışdır.

İrəvan quberniyasında olan erməni quldur dəstələri əleyhinə ciddi tədbirlər görülməsi Azərbaycan Hökumətindən xahiş edilmişdir. Əziz bəy Sultanov ilə Yusif bəy Tahirova həvalə olunmuşdur ki, həmvilayətlər cəmiyyəti təşkil etməkdən ötrü bu yaxın günlərdə Bakıda yaşayan İrəvan quberniyası əhalisini dəvət etsin.

6 yanvar 1919, N 80

AZƏRBAYCAN HÖKUMƏTİNİN NOTASI

Kanuni-saninin 5-ində Azərbaycan Hökuməti Xariciyyə Nəzarəti, erməni hökumətinə böylə bir nota teleqrafi çekmişdir:

“İrəvan Erməni Cümhuriyyəti Xariciyyə nazirinə.

Aldığımız məlumata görə, İrəvan quberniyası müsəlmanları külli miqdar müsəlləh [silahlı] erməni qüvvələrinin təcavüzlərinə uğrayırlar. Müsəlləh ermənilər, şəhərlərdə və kəndlərdə müsəlmanları qarət edir, öldürür, silahlarını əllərindən alır və cəbrən özlərinə tabe edirlər. Ermənilərin hücumuna qarşı bizdən kömək istəyirlər. Varid olan [gəlib çatan] məlumat nəzərən, ermənilərin təqibindən qaçıb Araz çayından keçən müsəmanların yalnız çayda qaraq olanlarının miqdarı 300-ü mütəcavizdir [keçir]. Bundan əlavə bizə xəbər verirlər ki, son zamanlar Qazax yaxınındakı erməni kəndlərinə külli miqdarda nizami erməni əsgəri toplanır. Bu hərəkətlər Azərbaycanın haqqı-hakimiyyətini xələldar etməkdir. Hökumətin fəvqda məzkur vəq'ələri [yuxarıda deyilən hadisələri] Erməni Cümhuriyyəti hökuməti nümayəndələrinə yetirərək əvvəla erməni qoşunlarının İrəvan quberniyasındakı müsəlmanlara etdikləri təcavüz və təərrüzlər müqabilinə [hücumlar qarşısında] və saniyən [ikinci olaraq] həman qoşunların İrəvan quberniyasında Azərbaycan Cümhuriyyətinin ayrılmaz hissəsini və müsəlmanlarla məskun olan yerləri işğal etmələri müqabilinə protesto edir. Hökumətim əmindir ki, təcavüz və təərrüzlərin və iki dost qonşu cümhuriy-

yətin münasibətində [münasibətlərində] küdurət çıxara biləcək hərəkətlərin dəyəndirilməsi haqqında tədbirlər görülməkdir.

*Xariciyyə naziri əvəzinə
Adil xan Ziyadxanov”*

7 yanvar 1919, N 81

İRƏVAN ERMƏNİ-MÜSƏLMAN MƏSƏLƏSİ

Açıq görünür ki, qədimdə, ya hazırda, daha doğrusu hər vaxtda beynəlmiləl zühur edən siyasi-ictimai əlaqələrə ən sadıq qalan və ona bihəqqin riayət edən bir camaat varsa, o da müsəlman camaatıdır.

Bu hal, müsəlmanların qüvvətli zamanlarında da, qüvvətsiz vaxtlarında da görünmüşdür.

Böyləliklə, indiki bu bolşevizm, demokratizm əsaslarının böyük rollar oynadığı dövrdə genə bu şüarların mahiyyətinə ən sadıq qalan və riayət edən yeganə bir ünsür müsəlmanlardır.

Necə ki, Azərbaycanda müstəqil hökumət təşkil etdiyimiz halda, məmləkətimiz daxilində yaşayan qeyri-müsəlman tabelərimizlə ictimai və siyasi əlaqəmizi öylə bir halda yürüdürük ki, bizim bu əlaqəmiz bolşevizm və demokratizm şüarlarının bəlkə bir dərəcə fəvqündə bulunmaqdadır.

Tabeyyətimizdə bulunan qeyri-müsəlmanların həyatı, məişətlərinə, dini, milli işlərinə, mədəni fəaliyyətlərinə müdaxilə etmədiyimiz kimi, məmləkətimizi idarə edən hökumət dairələrinin aşağıdan yuxarıya qədər hər təbəqəsində müsəlmanlardan artıq qeyri-müsəlmanlara məmuriyyətlər verməklə də, hökumətimiz işlərində iştirak etdirməkdəyiz.

Daxildə bu növ əlaqə ilə bulunduğumuz kimi, xaricən qonşularımızla da bu demokratiya üsuluna ən sadıqanə riayət edən biziz. Qonşuluğumuzda təşəkkül edən gürcü və erməni demokratik höku-

mətləri ilə hüsn-münasibət saxlamağa və sadıqanə əlaqə idamə etməyə [davam etdirməyə] ən artıq biz müsəlmanlar mail və arzukeşiz. Qonşularımızın həqiqi tarixi, etnoqrafi sərhədlərinə təcavüz, heç bir vaxt, “məcbur olmazsaq” xatirimizdən belə keçməz. Nalayıq təcavüzlərlə qonşu demokratlarının narahatlığını arzu etməyiz. Bu hallarımız eyni ilə göz önündədir. Bu hal isə – indiki vaxtda – bacarmadığımızdan deyil, bəlkə sadıqanə və demoktarik hərəkətimizdən irəli gəlməkdədir.

Demokratiya hüququnu riayətən, hüsn-münasibət ilə keçindiyimiz halda, biz heç bir yerdə qışqırıqlarla, intriqalı reklamlarla özümüzü aləmlərə elam [elan] etməməkdəyiz və bu hallı reklamları da şərəfimizə layiq görməməkdəyiz.

Lakin yanı başımızda yer tutmuş olan erməni qonşularımız isə ardı-arası kəsilməyən qışqırıqlarla və min dürlü intriqalarla donanmış reklamlarla özlərinin ən birinci demokrat ünsürlərindən olduqlarını hər an elam etməkdə bulundurları halda, demokratiya hüququnun da ən birinci rəhmsiz və insafsız düşmənləri genə özləri olduqlarını hər gün müşahidə etdiyimiz feil və hərəkətləri ilə görməkdəyiz. Erməni millətinin zimamidarəsini [idarə cilovunu] ələ almış olan pək çox simalar vardır ki, pəncələrindən məsumlar, məzlumlar, daha doğrusu fəqirlər, kəndçilər, fəhlələr, əkinçilər qanı axdığı halda özlərini genə demokrat namı ilə onun-bunun qucağına atmaqdadırlar. Bir tərəfdən demokratiyanı yıxıb, dağıdıb məhv edirlər, digər tərəfdən də özlərini hər süfrənin başında demokrat adlandırırlar.

Tühaf burasıdır ki, özgə millətlərin safdərun [sadələvh], yaxud haldan bixəbər bəzi demokratları da bunların qanla müləmmə' [boyanmış] əllərini görə-görə demokratiqlarına bir zaman inanmışlardı. Fəqət məəşükran [şükür olsun] ki, bu avanturist kütləsi feil və hərəkətləri ilə özlərinin demokrat ünsürü olmayıb, bəlkə demokrat aləminə müzirr [zərərli] bir mikrob olduqlarını həqiqətşünaslara bildirdilər, göstərdilər və göstərməkdədilər. İştə həqiqətpərəst vicdan lazımdır ki, erməni zımamdarlarının [cilov tutanlarının, idarəçilərinin] demokrat aləminə nə dürlü müzirr mikrob olduqlarını hər zaman bilsin, görsün...

İndi isə biz burada ancaq İrəvan müsəlman kəndçi və əkinçilərinin başlarına bunların nələr gətirdiklərindən bir qədər bəhs etmək istəyirik. Erməni avantüristləri Nikolay taxtından düşürüldüyü vaxtdan etibarən genə əvvəlki padişahlıq zümzümələrini təkrar etməyə başladılar və bu fikrin sövqü ilə də rus qoşunları dava xəttini boşlayıb getdikləri zaman rusların abqonu [rusları ötüb keçdilər], yaxud Nikolayın varisi oldular. Qafqaz xəttində ruslardan qalma cəbbəxanaları və dava ləvazimatını sahibləndilər. Yiyələndikləri bu silahları isə götürüb silahsız müsəlmanların üstünə düşdülər. Fəqət əcəba bunların top, tufəng, pulemyot və qılıncları qabağında çapalayan insanlar burjualarını idi, yaxud proletarlar və demokratlarını idi?

Əvət, bu vicdansız qışqırıqların top, tufəng və qılınclı altında can çəkişdirənlər demək olar ki, demokratiyanın ən məsum və məzlum ünsürü olan İrəvan quberniyasının müsəlman kəndçisi və əkinçiləri olmuşdur.

Qışqırıqları ilə demokrat aləmini bizar edən erməni zımamdarları, başda drolar, pirumovlar olduğu halda, müsələn və müntəzəm erməni qoşunları ilə 1918 sənəsi fevral, mart, aprel ayları ərzində Novo-Bayezid, İrəvan, Sürməli, Eçmiyədzin və Aleksandropol mahallarında müsəlman kəndçi və əkinçiləri ilə məskun 230 para kəndi dağıdıb, yandıraraq, talayıb və camaatları ilə belə məhv etmişlərdir.

Bu 230 kəndin fəqir əhalisini, demokratiyanın bünövrəsini təşkil edən minlərcə kəndçiləri və əkinçiləri rəhmsizcə və insanlıqdan kənar bir surətdə qıraraq və bir çoxlarını arvadlı, uşaqly, qocalı evlərə qapayıb, diri ikən yandırmışlardır. Genə bu ilin fevral-mart aylarında erməni general və afserlərinin komandası ilə müntəzəm erməni qoşunları Naxçıvan tərəfinə təcavüz edib, Şərur və Naxçıvan mahallarında bir çox mütəəddid [çox sayda] müsəlman kəndçilərinin damlarını, daxmalarını dağıdıb, əhalisini qırmışlar və mallarını talamışlardır.

Bu vəq'ələr, erməni hökuməti təşəkkül etməzdən əvvəl, Seym zamanında, müsəlman demokratiyası üstünə ermənilər tərəfindən edilmiş təcavüzlərdir.

1918 sənəsi may axırlarında, türklərin sazişi ilə və aralarında qərarlaşmış sərhədlər mövcubincə [əsasında] təşəkkül edən Erməni Cümhuriyyət Hökuməti vaxtından bəri isə İrəvan quberniyasında Basarkeçər, Talin, Milli dərəsi və Çığın dərəsi mahallarından ibarət 80 parəyə qədər müsəlman kəndləri erməni nizami qoşunlarının təcavüzləri ilə məhv və xarab edilmişdir.

Erməni fəsadçılarının təcavüzündən qaça bilən bir çox müsəlman kəndçi ailə-

ləri də qaçqınlıq bəlası ilə səhralarda, dağlarda aclıqlar, xəstəliklər içində məhv və tələf olmuşlardır. Erməni müsəlləh dəstələri silahsız və qüvvəsiz bu binəva kəndçilərin haqqında rəva gördükləri zülmələr və təcavüzlər əsnasında insanlığın və demokratiyanın heç bir hüququna riayət etməmişlərdir və indi də etməməkdədirlər.

Mütərikə şəraitinə [atəşkəs şərtlərinə] görə Osmanlılar İrəvan quberniyasından çəkildikdən sonra, İrəvan quberniyası müsəlmanlarının halı (qüvvəsiz və topsuz, pulemyotsuz olduqları üçün) daha da fənalaşmışdır. Ermənilərin özlərinə paytaxt etdikləri İrəvan şəhərindəki yerli müsəlmanlar, ermənilərin istilasından sonra evlərini, mallarını, dükanlarını, bağlarını buraxıb getməyə məcbur olmuşlardır. İndi bunların evlərinə, dükanlarına, bağlarına bütövlüklə ermənilər sahiblənmişlərdir. Böyləcə 23 minə yaxın İrəvanın şəhər müsəlmanları, dinc əhali ailələri evsiz-eşiksiz qalıb, bir çoxları İrana, Türkiyəyə, Gəncəyə, Tiflisə, Bakıya dağılıb, ətraflarda sərsəri bir halda yaşamaqdadırlar.

Osmanlılar çəkildikdən sonra İrəvan quberniyasının sırf müsəlman əkinçi və kəndçilərindən ibarət Şərur, Naxçıvan, Sürməli, Eçmiyədzin mahalları toplu bir camaati-vahidə [vahid bir icma] olduqları münasibətilə, millətlərin hüququna riayət ediləcək məşhur şüarına etimadən siyasi, mədəni və milli işlərini dolandırmaq üçün özlərinə camaat arasından bilintixab [seçki ilə] “Araz Türk Cümhuriyyəti” adı ilə bir hökumət qurmuşlardı və məhəlli [yerli] hökumətləri də müvəqqədən İrəvan yaxınlığında Qəmərlı qəsəbəsini mərkəz ittixaz [qəbul] etmişlər.

Kəndçi və əkinçilərin intixabından müştəkkil müsəlmanların bu demokrat hökuməti, dərhal qonşuları erməni hökumətinə ucuz qiymətlərlə taxıl və ərzaq verməklə hüsn-müamilə göstərməkdə bulunmuşdur. Fəqət müsəlman kəndçilərinin yeni təşkil etdikləri bu demokratik hökumət, Erməni Cümhuriyyət Hökuməti demokratiyasına xoş getməmiş, liha-za [buna görə] Erməni Cümhuriyyəti Hökuməti tərəfindən bu günlərdə Qəmərlı qəsəbəsi üstünə topla, pulemyotla müsəlləh erməni qoşunları göndərilmişdir. Böyük və müntəzəm qüvvə qarşısında aciz qalmış müsəlman kəndçiləri özlərini şaşırmışlardır. Bu hal üzərinə erməni sərkərdələri də müsəlmanların malına, canına toxunmayacaqlarını elan edərək, əhalini inandırmışlardır. Camaat isə yarı aldanaraq, yarı cəbrən [zorla] silahlarını ermənilərə verərək təslim olmuşlardır. Lakin ermənilərin cümhur hökuməti təslim barəsində müsəlman kəndçilərinə verdiyi sözə sadıq qalmamış, erməni qoşunları qəsəbəyə girdikləri vaxt camaatdan bir neçə dil bilənləri öldürmüş və qalanlarına da evlərini, mallarını halı ilə buraxıb qəsəbədən çıxıb getmələrinə əmr vermişlərdir. Bu vəchlə İrəvan müsəlman demokratlarının mərkəzi Erməni Cümhuriyyəti idarəsinə daxil olmuş və kəndçidən, əkinçidən, kəsəbədən [yoxsullardan] ibarət bir çox ailələr də böyləcə qışın soyuq günlərində yerlərindən, yurdlarından çıxarılıb, ətraf mahallara qovulmuşlardır.

Qəmərlı demokratları üstünə böylə hüquqşikənanə [qanunsuz] eylədikləri təcavüzdən sonra Erməni cümhur hökuməti indi də İrəvan quberniyası müsəl-

manlarının yeganə bir ümid və sığınacaq yerləri qalmış olan müsəlman torpağı Naxçıvan və Şərur mahalları üstünə toplaqla, pulemyotlarla mücəhhəz erməni qoşunları göndərmişdir. Topdan, pulemyotdan əliboş və erməni müntəzəm qoşunlarının rəhmsiz təcavüzləri qabağında aciz İrəvan quberniyası müsəlman kəndçi və əkinçilərinin nə hala düşəcəkləri və nə yaman günlərə qalacaqları, haldan məlumdur.

İştə bu hallarla ermənilər Qafqaziya demokratlarının istiqlalıyyət arzularına nəvə [rəvə olmayan, haqsız] bir mane təşkil edirlər və bu kimi nalayiq hərəkətlərlə də Qafqaz demikratiyasının həyatını zəhərləyirlər.

Fəqət Qafqaziyanın ən sadıq və dinc demokratlarını təşkil edən müsəlmanlar və müsəlmanların bütün kəndçiləri, əkinçiləri, fəhlələri, kəsibkarları öz gələcək müqəddəratlarının eyiləşəcəyini Parlamənımıza, Hökumətimizə və Qafqaziyamıza Müttəfiqlər ordusu namı ilə təşrif gətirmiş anqlosakson irqinin nəcib və həqiqətbin [həqiqəti görən] nümayəndələrinə mühəvvəl edib [tapşırıb], təsəlliylə olurlar [təsəlli tapırlar].

*M[ir] A[bbas] Mirbağırzadə
7 yanvar 1919, N 81*

BAKIMIZDA DAŞNAKSAQAN QƏZƏTƏSİ

“Daşnaksaqan” firqəsinə məxsus “Vperyod” qəzetəsi 18-ci nömrəsində yazdığı baş məqalədə Müttəfiqlər komandasının üsuli-idarəsi kəndiləri üçün namüvafiq olduğunu bəyan edir və Qafqazda əmn və asayışı bərpa etmək üzrə buraya vürud edən [gələn] Müttəfiqlər komandasından erməni millətinə qarşı böylə bir rəftar şayəstə [rəva] olmadığını “sübutla” böylə yazır:

“Aləmşümul [bütün dünyanı əhatə edən] müharibə ibtidasından [başlanğıcından] ümum mütarikə [atəşkəs] elanına qədər Müttəfiqlər ordusu ilə bərabər müharibədə Müttəfiqlər nəfi [mənfəəti] yolunda sadıq bulunmaq üzrə məzkur [adı çəkilən] müharibədə ermənilər tərəfindən verilən qədər qurbanları əzim [böyük] müharib [savaşan] dövlətlərdən heç birisi verməmişdir. Kəndi müqəddəratını Müttəfiqlər müqəddəratına rəbt edən [bağlayan] ermənilərin bu yolda yaptıkları xidmətlərinin əhəmiyyəti Müttəfiqlər tərəfindən lazımi qədər dərk ediləndir və Müttəfiqlər erməniləri kiçik müttəfiq deyər təsmiyə etdikləri [adlandırdıkları] və Sülh Konfransında ermənilərə layiqli yer verəcəkləri haqqında etdikləri vədə əbəs deyildir...”

Bunun üzərinə, Müttəfiqlər komandasının şimdiki guya “adılanə bir hərəkətdə bulunmadığından” şəkva [şikayət] edərək “on minlərlə ermənilərin qətlini, milyonlarla erməni sərvətinin qəsb və qarət edildiyini” bəyanla, bunların cümləsinə bəis erməni demokratiyasının [xalqının] ingilis və ruslarla birlikdə Bakı

cəbhəsində müharibə etdiklərini göstərir. İngilislərin böylə “bir səhvədə” bulunmalarına səbəb, guya onların hal-hazırda bulundurları məhəl [yer] əhalisinin üsul, adətindən [adətlərindən] və əhalinin lisan və xasiyyətlərindən məlumatları olmadığı imiş.

Aləmşümul müharibədə ermənilərin Müttəfiqlərə sədaqəti xüsusunda biz bir şey eşitmədik və bir şey görə bilmədik. Müharibədə bulunan rus əsgəri və zabitanından ermənilərin əksəri əsgərlikdən fərar edərək, dövlət tərəfindən müsəlləh olduqları [silahlandırıldıqları] tüfəngləri qaçırdıqlarını və orduda qalanlar müharibə məqamında gizlənilib, bir köy ya şəhərin rus əsgəri tərəfindən istila edildiyi əsnada, erməni əsgərlərinin rus əsgəri önünə atılıb da islam əhalisini qətlü-qarətdə olmanın zülüm və cəlladlıq izhar etdiklərini müdam [həmişə] eşidirdik. Buna qarşı Qafqaz millətindən gürcülərin rus ordusunda müdam rus əsgərləriylə çiyin-çiyinə duraraq göstərdikləri rəşadəti ermənilərdən başqa kimsə inkar etməmməz və yenə də islam əhalisinin təşkil etmiş olduğu “Dikaya diviziya”nın Müttəfiqlər ordusunda bulunduğu əsnada qaç dəfə sədaqətlə qırıldıqları və yenidən təkmil edildikdə, böylə bir tələfata zərrə qədəri də nəzər etməyərək yaptıkları rəşadət yalnız Avropa deyil, ümum kürreyi-ərzə aşkar olduğunu daşnaksaqanlar belə, insafa və mürüvvətə az da olsa riayət edərlərsə, inkar etməmməzlər, zənnindəyiz.

Müharibə bitdikdə, mütarikə [atəşkəs] əsnasında, müharibə gedişinə görünməmiş zərbə endirən və Rusiyanın can damarına balta çalan bol-

şevizmaya uyaraq Qafqazda, xüsusən Bakıda bolşevizma bayrağı altında kəndlərinə düşmən tutduqları islam əhalisinə ermənilərin yapıqları fəlakəti heç bir kəs unutmamış və unuda bilməz. Bunları da ingilislər gözəl bilirlər.

Müttəfiqlər komandası hal-hazırda buradadır, Qafqaz da onların gözləri önündə... Onlar azərbaycanlıların nə günə [necə] əxlaq sahibi xalq olduğunu eyi görürlər. Bunların rəftarı, erməni demokratiyası adını daşıyan daşnaksaqanlara müvafiqi-hal görünməyirsə, o başqa məsələdir.

Müttəfiqlər komandası "Buraya əmn və asayışı bərpa etmək üçün təşrif gətirdiklərini" daşnaksaqan qəzetəsi iqrar [təsdiq] etdikdə, məzkur [adı çəkilən] qəzetənin ən müqəddəs vəzifəsi böylə olmalı idi ki:

"Erməni qarındaşlar [qardaşlar]! Şimdiyədək kötü bir məram üzrə atılmadığımız bir yer, yapmadığımız bir rəzalət qalmadı. Etdiklərimiz dünyaya faş, kəndimiz rəzil olduq. Artıq yetər. Bundan böylə şeytan yolunu tərək edib, Allah qoyduğu doğru yolu tutub, bir az da burası ilə gedəlim. Bəlkə də burası bizimçün daha da gəlişli ola. Yoxsa ixtiyarlıqdan idrak fürsətini qeyb etmiş Vorontsovlar dövrü keçdi. Yapdıqlarımızdan millətə zərərdən başqa bir eyilik hasil olmadı. Əstəğfirullah deyəlim, dünya və milləti fəlakətə düşər etmədən çəkinəlim, artıq yetər!" deyib erməniləri şeytənətdən [biclikdən] əl çəkməyə dəvət etsin. Halbuki, bu sözlərin əvəzində gör nə müfəttinə [fitnəkarca] şeylər yazır.

Parlamanda Andranikin məzalimi [etdiyi zülmələr] haqqında verilmiş sual bərəsində deyir ki:

"İşbu sualın həm siyasətçə və həm də «praktik» yolu ilə bir əhəmiyyəti yox olduğundan, fəqət [sadəcə] millətlər miyanında [arasında] olan münasibəti [münasibətləri] kəskinləşdirir və xələldar edir. Bu iqdamatda [addımda] heç bir doğru əhval yox və bunların cümləsi iftira, yalan və artırmalardan ibarətdir və yaxud heç yoxdan uydurmadır. Qarabağda və Zəngəzur mahallarında bandalar deyil, oralarda müntəzəm və mütəşəkkil məşhur general Andranik ordusudur ki, şu ordu Türk Ordusu ilə müqabilədə bulunmuşdur [Türk Ordusunun qarşısına çıxmışdır]."

Zəngəzur və Şuşa mahallarında Andranikin yapıqlarını inkar etmək, gözlü olub da dünya işığını görməmə demək kimi bir şeydir. Burasını Andranik kəndi belə inkar etməyir. Andranik bandasının banda və Andranikin erməni generalı deyil, Türkiyədən fərar etmiş bir erməni olduğunu biz yox, kəndi erməni Ararat Hökuməti rəsmi bir təliqəsində [məktubunda] iqrar [etiraf] etmişdir. Bu cürə qəzetə yazdıqlarına qarşı vaxt sərf edərək cavab yazılması lüzumsuz bir şey olduğu aşkardır. Fəqət daşnaksaqanların böylə hərəkətlərdə bulunub sərf etdikləri iftiranın nə yolla yazıldığını kəndi millətimiz əfradına [fərdlərinə] göstərib, bunların bihəyalıqlarını sübut etmək istəyirik. Vəilla [yoxsa], biz daşnaksaqanların yenidən insan yoluna dönüb bu yolda yürümələrinə ümid etməyirik. Daşnaksaqanlar, Andranik və onun bandasının nə yolda bulundularını və əsgər qarşısından qaçıb bigünah, bisilah əhəliyə, ixtiyar [qoca] kişilərə, bikəs arvad-uşaqqlara yapıqları zülüm və sitəmi

gözəl bilir və bəlkə kəndiləri də Andranikin arxadaşları olduğunu Bakı Mart faciəsində sübut etmişlərdir. Böylə bir kimsələrin Azərbaycan ordusunu banda təsmiyə etmələri [adlandırmaları] və Andranik bandasına müntəzəm ordu deməsi də özlərinin həyasızlığını sübut edir.

Məhəmməd
8 yanvar 1919, N 82

İRƏVAN ERMƏNİ-MÜSƏLMAN MƏSƏLƏSİ

2

1904-cü və 5-ci illərdən bəridir ki, Qafqaziyada ermənilərlə müsəlmanların arası gərginləşmişdir. Bu gərginləşmənin ən çox sədəməsi [zərbəsi] müsəlmanlara dəymişdir və bu sədəmənin ən ağırı da bilxassə İrəvan quberniyasında yaşayan müsəlmanların üstünə düşmüşdür.

Necə ki məlumdur, ermənilər çoxdan bəri özləri üçün padşahlıq qurmaq arzu edirdilər. Bu arzularına çatmaq uğrunda da hər cəhətdən hazırlanırdılar. Ermənilərin bu arzu və bu hazırlıqları sövqü ilə idi ki, vaxtı-fürsətdə [fürsət ələ düşəndə] qabaqlarına müsəlmanlar tərəfindən əngəllik çıxmasın deyə məzkur [deyilən] illərdə, Qafqaziyada səbəbsiz və apansız müsəlmanlar üstünə qanlı vuruşmalar açdılar. Bu vasitə ilə ermənilər müsəlmanları qorxudub, gözlərinin odunu alıb, hərəkətləri vaxtında onları susdurmaq istədilər.

Hadisələrin səbəbi, vuruşmaların başlayanı Qafqazın hər yerində, hər vaxt ermənilər olduqları halda, həman hazırlıqlardan biri olmaq üzrə xüsusi agentlər və qəzetələr vasitəsi ilə hücum etmiş olan özlərini məzlum və hücumlarına düşər olmuş müsəlmanları zalım göstərməyə çalışdılar. Ermənilər bu qışqırıqlarını öylə bir ustalıqla başladılar ki, özlərini guya müsəlmanların əlindən qurtarmaq, məzlum və naçar olduqlarını göstərmək üçün hətta Avropa ricalından [dövlət adamlarından] və hökumətlərin-

dən köməkliklər istədilər. Bunların səsləri Avropaya, hətta Amerikayadək gedib çatdı.

Ermənilərin hər yerdə olan işlək adamları da boş durmadılar. Erməni və ermənilik aləmini hər kəsin zehmində yerləşdirdilər.

O zamankı zalımlıq və məzlumluq adı hansı tərəfin üstündə qaldığında işimiz yox, ancaq bunu deyə bilərəm ki, nə hökumətlər yanında və nə qəzetələrdə erməni hazırlıq qüvvələrinin altında tapdalanmış biz müsəlmanlar tərəfindən bir təşəbbüs və bir səs görünmədi. Çünki, heç bir məqsədimiz və o məqsəd üçün də heç bir hazırlığımız yox idi. Ermənilərin müsəlmanlar haqqında olan politikaları həman halı ilə davam edir. Ancaq o vaxtkı politikalarının rəngi başqa idi, indiki daha başqa. Fəqət politika həman müsəlmanları əzib susdurmaq politika-sıdır və daha zalım-məzlumluq kəlmələri ilə oynamayıb, indi hər kəsin başı qarışıq olduğu zamanda daireyi-hökumətlərini genişlətmək üçün İrəvan quberniyası müsəlmanlarını qırıb qurtarmaqdan ibarətdir.

İndi bir kərə düşünməli. Bu axırncı bir ilin içində İrəvanın bütün quberniyasında erməni zülümkarlığı ilə 300-dən artıq müsəlman kəndlərinin yandırılıb dağıdılması, evlərinin, əkinlərinin, mal-qaralarının talanması, camaatlarının qırılması, hətta diri ikən yandırılmaları və qalanlarının səhralara, dağlara qaçması, qaçanların da çoxlarının aclıqdan, xəstəlikdən tələf olması şuxluq [zarafat] deyil. Bunlar insanlardır, insan övladlarıdır. Dünyanın zəhmətkeş müsəlman kəndçiləridirlər, əkinçiləridirlər. Bu hallara in-

sanlar deyil, heyvanlar belə dayanamaz. Göylərin göndərdiyi afətlər [bələlər] dəxi bu qədər kəndçilərin ocağını birdən söndürəmməz.

Binaileyh [ona görə], insanlıq vəzifə-mizdir ki, haqq olan səsimizi hər yerə ucaldaq və indiki əsrdə, indiki demokratiya vaxtında Erməni Cümhuriyyət Hökumətinin əmri ilə İrəvan quberniyasında Qəmərlidən başlayıb, Sürməli, Şəhur, Naxçıvan mahallarında müsəlman kəndçilərinin, əkinçilərinin müsəlləh [silahlı] müntəzəm [nizami] erməni qüvvələri qarşısında əzilib, məhv edilməkdə və səsləri ancaq öz tərəflərinə qayıtmaqda olan camaatın fəryadlarına səs verək.

İrəvan quberniyasında qucaqlarında paralanmış südəmə balaları, anaların erməni güllələrinin, süngülərinin qarşısından çöllərə qarlar üstünə qaçmaqda olduqlarını dünya demokratlarına bildirək.

İrəvan quberniyasında kəndçilərin, əkinçilərin qanları ilə qırmızılanmış erməni əllərini haqqın tərəfdarı olan insanlara, hüquqi-ənəmin [insan hüquqlarının] hamisi bulunan ingilislərə, amerikalılara, fransızlara göstərək.

Camaatı sırf müsəlmanlardan, məmləkəti isə sırf müsəlman kəndçi və əkinçiləri ilə məskun torpaqlardan ibarət Araz Türk müsəlmanların[ın] haqq olan hüququnun Erməni Cümhuriyyəti tərəfindən haqsız olaraq paymal edildiyini [tapdalandığını] elan edək.

Nüfusu [əhalisi] yarım milyon müsəlman kəndçi və əkinçilərindən ibarət olan Araz Türk həvalisinin [bölgesinin] öz təbii tarixi və etnoqrafi məmləkətində həqqi-hökumətə [hakimiyyət haqqına] malik olduğunu diplomasi dairələrə etiraf etdirək.

İrəvan quberniyasından son dəfə alınan xəbərlərdən görünür ki, 1904 və 1905-ci illərdə erməni quldur dəstələrinin müsəlmanlar əleyhinə oynadıqları təcavüzkarənə rolları indi də Ermənistan Cümhuriyyəti təkrarlamağa başlamış, Araz Türk sərhədlərinə müntəzəm və müsəlləh erməni qoşunları göndərmiş, bu sülh-salah ilə [əmin-amanlıqla] yaşamağa möhtac olan qüvvəsiz bir millətin məmləkətinə apansızın hücumlar etmişdir və etməkdədir. Bundan anlaşıdır ki, Erməni Cümhuriyyət Hökuməti Gürcüstanla başladığı müharibədə bir şey qazanmadığının əvəzini Araz müsəlmanlarından qazanmaq istəyir.

Bir tərəfdən də Qarabağı, Zəngəzuru öz xunxar [qanıçənliyi] və quldurluğu ilə xaraba hala salan Andranik və həmpaları [yoldaşları] indi də İrəvan quberniyasına getmişlər də, Erməni Cümhuriyyəti ilə yan-yanə verib bura müsəlmanlarını aralığa almışlardır.

Buna görə, Azərbaycan Cümhuriyyətinin təşəbbüsü ilə və Qafqaziyada bulunan Müttəfiqlər Komandanlığının səri iqdamatı [təcili addımları] ilə, hər nə vasitə ilə olursa olsun bu erməni təcavüzləri İrəvan quberniyasında dayandırılmazsa, Araz Türk həvalisində olan yarım milyon nüfusluq kəndçilər və əkinçilər heyəti silahsızlıqları münasibətilə dağların qarlı qayalarına və Arazın buzlu sularına pənah aparmağa məcbur olacaqlardır.

Bununla da yarım milyonluq demokrat [xalq] kütləsinin haqq olan hüquqları paymal ediləcəkdir.

*M. A. Mirbağırzadə
9 yanvar 1919, N 83*

AZƏRBAYCAN MƏCLİSİ-MƏBUSANINDA

Yeddinci iclas

Caharşənbə [çərşənbə] günü kanunisaninin [yanvarın] 8-də Azərbaycan Məclisi-Məbusanının iclası təyin edilmişdi. İclas saat 2-dən 20 dəqiqə işləmiş doktor Ağayev həzrətlərinin sədarəti ilə açılır. Katib Əhməd Cövdət cənablarıdır.

...

Növbətdə İrəvan müsəlmanları nümayəndələrinin ərizəsidir. Sədrin təklifi üzərinə katib ərizəli oxuyur:

“Azərbaycan Parlamanı raisinin hüzuruna İrəvan quberniyası müsəlmanlarının zeyldə [aşağıda] imzaları mündəric [dərc edilmiş] nümayəndələrindən ərizəli

1917 sənəsi dekabrdan 1918 sənəsi iyuna qədər İrəvan quberniyası dairəsində erməni qoşunları tərəfindən iki yüzdən ziyadə müsəlman kəndləri atəşə tutulub və tarmar olub, bunların əhalisi isə qismən qətl, qismən də dağlara qaçıb buralarda soyuq və aclıqdan tələf olmuşlar.

İrəvan quberniyasının müsəlmanlarla tamamilə məskun qəzaları, ki ibarət ola bütün Sürməlidən, İrəvan, Eçmiyədzin, Şərur və Naxçıvan qəzalarının bəzi hissələrindən, Osmanlı ordusu tərəfindən işğal olduqdan sonra burasında yaşayan ermənilər yeni təşkil olunmuş erməni cümhuriyyətinin dairəsinə hicrət etmişlər [köçmüşlər]. Digər tərəfdən, Osmanlılar[ın] işğal etdikləri mahallara da yüz minə qədər müsəlman, İrəvan quberniyasının başqa yerlərindən köçmüşlər. Bunları da hicrətə, həştaddan

ziyadə müsəlman kəndlərini atəşə tutub talan edən ermənilər məcbur etmişlər. Bu minval ilə burasında sırf müsəlmanlarla məskun, 500 min əhalini havi [əhatə edən] bir mahal törəmiş, müstəqil bir hala düşdükdən sonra bu müsəlmanlar burada kəndlərinə bir hökumət təşkil etməyə də müvəffəq olmuşlarsa da, kəndlərini həmişə Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası ədd [hesab] edilməklə bərabər və bunu ancaq arzu edirlər ki, gələcəkləri və taleləri Ümum Sülh Konfransında həll oluncaya qədər təhti-asayışda [asayiş altında] yaşamalarına mane olmasınlar.

Əlyövm [bu gün] erməni qoşunları Sürməli qəzasını tamamilə, İrəvan, Şərur və Eçmiyədzin qəzalarının müsəlmanlarla məskun mahallarını işğal edib, Naxçıvan tərəfə yürüş etməkdədirlər. Yürüşlə də bərabər yerli müsəlmanları qismən kəsib, qismən köylərindən çıxarıb İrana hicrət etmək məcburiyyətinə salırlar. Böylə sui rəftardan müsəlmanların tamamilə tələf və məhv olması şübhə xaricində müsəddəq [qəti, təsdiqlənmiş] bir şeydir. Məcburiyyətlə müsəlmanlardan təmizlənmiş mahallara Osmanlı Ermənistanından fərar etmiş erməniləri köçürürlər.

İrəvan quberniyasının bəzi mahallarının tamamilə müsəlmanlarla məskun olduğu və bu mahalların tarixi və başqa şərait üzrə Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi ədd olunmasını nəzərə alıb və məcburiyyətlə bu mahalları müsəlmanlardan təmizləyib onların yerinə erməni mühacirlərini oturtmağı xilafı-vicdan və qanun [qanun və vicdana zidd] hesab edərək, bu mahallar məsələsinin qəti surət-

də həllini Sülh Konfransına buraxaraq, biz imzaları zeyldə mündəric İrəvan müsəlmanları nümayəndələri Cənabi-Rəis zati-alilərinizdən İrəvan müsəlmanlarının mövcudiyyətinin mühafizəsi üçün lazım gələn tədabiri ittiəaz etməniəi [tədbirləri görməniəi] rica edirik.

4 yanvar 1919

İmzalar:

Parlaman üzvü: Teymur bəy Makinski;

Parlaman üzvü: M[əhəmməd]

Məhərrəmov;

Parlaman üzvü: Əkbər ağa

Şeyxülislamov;

Rəşid bəy İsmayılov, A[bbasəli] Makin-

ski, Yusif bəy Tahirov, [Əziz bəy] Sul-

tanov, Paşa bəy [Bayrambəyov]."

Vinoqradoy, millətlərin bu surətlə yekdigərinə düşmən kəsilərək biri-birinə bu qədər zülüm və əziyyət etmələri münasibətilə bəyani-təəssüf və ermənilərin bu hərəkəti müqabilinə protesto edir.

(bitmədi)

10 yanvar 1919, N 84

AZƏRBAYCAN MƏCLİSİ-MƏBUSANINDA

(Keçən nömrədən mabəd)

İrəvan quberniyası müsəlmanları haqqında

İrəvan quberniyası müsəlmanlarının nümayəndələri tərəfindən verilmiş ərizə hal oxunduqdan sonra məbus Vinqradov söz alır.

Vinqradov - Qardaş müharibəsi hələ tamamilə qurtarmamış yenə qardaş qanı axıdılır. Əhalinin bir qismi digər qismini öz xarabazarından qovur. Biz ruslar böylə hərəkətləri, böylə tədhiş [terror] və təcavüzləri protesto edərək hər dövlətin xətti-hüdədunu [sərhədini] təyin etmək ixtiyarına malik olan Ümumcahan Konfransının qərarınadək hər kəsin öz yerində qalmasını tələb edirik.

Rəsulzadə M. Əmin bəy - Burada yenə imdad naləsi eşidiriz. Məlumdur ki, millətlərin haqq və hüququ gözlənilsin gərək. Hər kəs nerədə yaşayırsa, o yerə malik olmaq haqqına haizdir [sahibdir]. Təbii, millətdaş, dindəş və irqdaşımız olan İrəvan quberniyası müsəlmanlarının, bunca müsibətə, millət mənafeyi naminə təhəmmül edən [qatlaşan] qardaşlarımızın çəkdikləri bəlalara biz biganə qalammayız. Onlar ümummillət mənafeyi yolunda bunca əza və cəfalar çəkirlər. Binaileyh [buna görə], millət dəxi onları müdafiə etməlidir. Azərbaycan Hökuməti onlara feilən müavinət [kömək] göstərə bilməz; lakin mənəvi, siyasi və bəlkə qismən də maddi yardım edə bilər. Binaileyh, Azərbaycan Hökuməti, məsələnin Sülh Konfransı tərəfindən

həllinə və Qafqaziya millətləri bir yerə yığıb ixtilafı bitirməsində millətdaşımız və irqdaşımızın düşar olduqları ələmlərini yüngülləşdirməlidir. Yalnız ora deyil, Lənkəran müsəlmanları da bu haldadırlar. Etiqad edirik ki, bu xüsusda hökumət ciddi tədabir [tədbirlər] görmüşdür. Görmüşsə, şimdiki bizə məlumat versin. Məlumat verməyə hazır deyilsə, bu yaxın iclaslardan birində bəyanat verər. Azərbaycan Parlamanı bu dərəcə zülüm və qədrələrə [rəhmsizliyə] düşar olan qardaşlarımıza müavinətini dirig etməz [köməyini əsirgəməz].

Sultanməcid [Qənizadə] - İrəvan quberniyası müsəlmanlarının faciəsi məlum oldu. Rusların nümayəndəsi də burada protesto etdilər. Əlbəttə, onlar böylə faciələrin oynanmasına razı olamırlar. Ancaq bu bizim yaramızı sağaltmaz. Bu gün biz yalnız protesto və nifrətlər izharı ilə qənaət edə bilmərik. Zira bununla müsəlman qardaş və bacılarımızın dərdinə əlac olmaz, bundan müsibətə-dələrə təsəlli olmaz. Bu saat onların ismətləri, namusları paymal olur [tapdalənir]. Quru protestodan bir şey çıxmaz. Qonşularımız Gürcüstan və Ermənistan-da külli miqdarda islam əhalisi olub, öz hökumətlərinə tabedirlər. Gürcüstan və Ermənistanda müsəlman olduğu kimi, bizim də məmləkətimizdə əhalinin həpsi türk-islam olmayıb, bir çox erməni, gürcü, rus və sairə var. Biz onların həpsiylə ədalətlə rəftar edirik. Qonşu hökumətlər də böylə etməlidirlər. Ermənilər bunu anlamayırsalar, biz onlara icrayi-təsir edə bilərik. Ermənistandakı müsəlmanlar haqqında rəva görülen zülmələr barəsindəki təkliflərimizi qanmayırılsa, güclə

qandıra biləriz. Güclə icrayi-təsir etmək bu deyil ki, onlar kimi atəş açmaq, qan tökək, xeyr! Bizə atəş saçmaq, qan tökmək lazım deyildir. Şimdi İngiltərə, Fransa və Amerika nümayəndələri yaxınımızdadırlar. Bunlar millətlər hüququnun və əmnasayışın təminini dəröhdə etmişlərdir. Əvvəl onlara müraciətən təklif, rica və hətta tələb edəlim ki, bilatəxir [dərhal] bu fəcailərə [faciələrə], bu məzalimlərə [zülümlərə] mane olsunlar, qardaşlarımızı bu fəlakətdən qurtarmaq üçün tədbir görsünlər. Əgər onlar tədbir görməzsələr, aşkardır ki, o vaxt biz də öz hüququmuzu nə yol ilə müdafiə edəcəyimizi sonra danışarız. Hərgah biz fəryad etsək, bir tədbir görərlər. Hökumətimizin borcudur bu barədə təşəbbüslər etsin.

[Əliheydər] Qarayev - Biz təklif edərək hökumətə tapşırılsın ki, gələn iclasdakı lazımı tədbirlər görsün və bu xüsusi gələn iclasda məlumat versin.

Əhməd Cövdət - "Müsavət" tərəfindən böylə bir təklif varid olmuşdur [gəlmişdir]:

"İrəvan nümayəndələrinin İrəvan quberniyasında müsəlmanların düçar olduqları məzalim haqqındakı ərzihəl və istimdadlarını [yalvarışlarını] dinləyərək Azərbaycan Məclisi-Məbusanı bu xüsusi hökumətin hər növ tədabirə [tədbirlərə] müraciətlə bu müsibətlərin dayandırılması üçün təşəbbüsü-lazimədə bulunması təklifi ilə növbədəki məsələlərin müzakirəsinə keçir."

Təklif səsə qoyularaq ittifaqi-ara ilə [yekdilliklə] qəbul olunur.

12 yanvar 1919, N 85

QARABAĞ ƏHVALI

Qarabağa göndərilmiş və ifayi-vəzifə bə'dində [vəzifəsini yerinə yetirdikdən sonra] bugünlərdə qayıtmış olan komissiya əzasından [üzvlərindən] Parlaman məbusu Qara bəy Əliverdibəyov cənabları ilə vaqe olan müsahibəmizdən böylə anlaşırlar ki, Qarabağ uyezdlərindən hamısından artıq ağır hal keçirməkdə olanı əvvəla Zəngəzur və saniyə [ikincisi] Şuşa uyezdləridir.

Zəngəzurdan gələn mürəxxəslərin [nümayəndələrin] – ki, onlardan biri Baxış bəy Sultanov, digəri Xudabaxış Sultanov və biri də Bəhlul Əfəndizadə cənablarıdır – sözlərindən anlaşıldığı üzrə, Zəngəzurdan ermənilər tərəfindən dağıdılan və xarab edilən kəndlərin ədədi 119 parədir ki, bunların 40 mindən artıq olan əhalisi qırıldıqdan sonra, yerdə qalanları yer və yurdlarından qaçıb Qarabağın sair yerlərinə səpələnibdirlər. Bu qaçqınların halı o dərəcədə fəlakətlidir ki, yazılmaqla qurtarmaz.

Türklər Zəngəzur tərəflərində olarkən taxıl yığıb dörd-beş anbar doldurubdurlar ki, əqəllən [ən az] otuz-qırx min put taxıl edir. Məbus əfəndi məzkur [adı keçən] mürəxxəslərin dəxi istidasına [xahişinə] görə hökumət yanında təvəssüt [vasitəçilik] edir ki, bu buğdanın heç olmasa bir qədəri Zəngəzurdan gətirilib Şuşa uyezdinə dağılmış olan, ac qalan qaçqınlara verilsin.

Şuşa uyezдинin özündə də aclıq, xəstəlik davam etməkdədir. Yaxşı ki, Ağdamda Ağdamın öz əhlindən olan iki nəfər doktor olub, naxoşlara və xəstəliyə qarşı böyük bir hümmətlə [qeyrətlə] iş görmək-

dədirlər. Bunlar biduni-təmənnə [təmənnə-nəsiz] öz xərcləri ilə naxoşları tədavi [müalicə] edən kimi, əhaliyə dəxi kamali-rəğbət ilə kömək edib lazım olan ev, mənzil və sair köməkləri müzayiqə etməyirlər [əsirgəmirilər]. Bu doktorlardan birisi Bahadır bəy Əliverdibəyov və o biri də Fərrux bəy Ağakışibəyovdurlar. Təəccüb burasıdır ki, buraya “divizionni vrac” [diviziya həkimi] sifəti ilə bir nəfər cavan doktor gətirilib, bu iki nəfər doktorların üzərində hakim yerində təyin edilibdir. Halbuki, həman vrac [həkim] Abdulla Həmid Qənizadə yeni kursu qurtarmış və ola bilsin ki, heç qurtarmamış olub, bilik və təcrübə işlərində nə Bahadır bəyin yerini verə bilər, nə də Fərrux bəyin.

Şuşa uyezдинde [qəzasında] ermənilər quldurluqlarında davam etməkdədirlər. Hələ məbus əfəndi orada olarkən uyezd qaimmaqamı [qəza rəisi] Abuş bəy Qalabəyov namına [adına] Şuşa pristavından raporlar gəlirdi. Bunlar, raporlardan anlaşıldığı üzrə, 6 nəfər erməni qulduru Xəlfəli yoluna tökülüb Alpoutlu Hüseyn Məşədi İbad oğlu nam [adlı] bir nəfəri soyub var-yoxunu əlindən alıbdırlar. Bə-dəhu [sonra], həman ermənilər Kəhrat yoluna keçib, Malibəyli arabalarını soyub, əzcümlə [o cümlədən] Məşədi Səlim Quliyevin bir çox şeylərini aparıbdırlar. Xoramord erməniləri dəxi Ağdama gedən Kolanı müsəlmanlarını soyub, 6 yük şeylərini alıbdır ki, 10 min manat ziyan eyləyir. Bu gün quldurluq ermənilər arasında bir sənət yerinə giribdir. Bunlarla müntəzəm mübarizə lazımdır.

Ağdam camaatı, məbus əfəndinin sözüə görə, hökumətdən bunu da istida [xahiş] edirlər ki, Ağdamın özündə xəzinə

şöbəsi açılsın ki, bu xüsusda sair yerlərə müraciət etmək məcburiyyəti aradan götürülsün.

Bilümum [bütün] Qarabağ əhalisi ərzaq və xəstəlikdən üsrət [çətinlik] çək-dikləri kimi, manufaktur mallarının yoxluğundan dəxi əziyyət çəkməkdədirlər. Hökumətimizdən təvəqqe olunur ki, oraya ağ bez və bu kimi arşın malı göndə-rilsin ki, xalq özünə tuman-köynək hazır-laya bilsinlər.

Posta-teleqraf işləri dəxi arzu edil-məyən fəna bir haldadır. Məktublar və teleqramlar vaxtlı-vaxtında çatmır. Bir çox yerlərdə teleqraf işləmir. Yollar dəxi pis gündədir. Yevlax-Şuşa yolu bir çox yerlər-də yağış və sel nəticəsi olaraq dağılıb, araba keçməz olubdur.

Şübhəsizdir ki, lazımi diqqət yetirilib ciddiyyətlə işə girilərsə, bu fənalıqların qabağı alınıb, xalq dəxi rahat yaşamaqla, şikayət yeri qalmaz.

14 yanvar 1919, N 87

İRƏVAN HADİSƏLƏRİ

İrəvan quberniyasının müsəlman nümayəndələri Azərbaycan Hökumətinin Vüzəra Şurası [Nazirlər Kabineti] sədrinə böylə bir ərzihal [ərizə] vermişlərdir:

“Doğru məlumata görə, Andranik erməni qaçqınlarını müşayiət etmək bəhanəsi ilə öz dəstəsi ilə bərabər İrəvan quberniyasına, müsəlmanlarla müharibə edən erməni əsgərlərinin köməyinə gəlməkdədir. Bu iş, İrəvan quberniyasında olan müsəlmanlar üçün xeyli təhlükəlidir. Hamı qaçqınlar türk təbəəsidlər [vətəndaşdır]. Bunları müsəlmanlarla məskun olan yerlərə yerləşdirmək istəyirlər. Bu həqiqət bunu isbat edir ki, hazırda Ermənistan hökumətindən erməniləri müsəlmanlar yaşadıkları yerlərə köçürürlər. Müsəlmanlar mümaniyət [mənçilik] göstərirlərsə də, ermənilər silah gücü ilə iş görürlər. Odur ki, bu qərar üzrə ermənilərlə müsəlmanlar arasında müharibə davam edir. Ermənilər inadlı müharibədən sonra, müharibə etmək müşkül olduğundan, müvəqqəti olaraq hərəkəti-hərbiyyəni dayandırmışlarsa da, lakin gürcü-erməni müharibəsi qurtardığına görə, ermənilərin yenə də yürüş başlayacaqları şübhəsizdir. İrəvan quberniyası müsəlmanları ermənilərin təzədən hücumu başlayacaqlarını yəqin edib, möhkəmləşdirdikləri mövqeləri mühafizə edirlər. Andranikin müsəlmanlar arxasına keçməsi çox müşküldür. Məsələn xeyli mühüm olduğundan, xahiş edirik ki, general Tomsonla xüsusi bir saziş hazırlayasınız. Tənkə bu saziş əsası ilə müsəlmanlarla məskun olan yerlərə soxulmuş ermənilər öz yerlərinə çəkilib, qaçqın

ermənilər də ya Türkiyəyə və Ermənistanə göndəriləsinlər. Andranikin dəstəsini də hissə-hissə buraxsınlar. Bu tövr bir saziş İrəvan quberniyası müsəlmanları üçün xeyli əlverişlidir. İrəvan quberniyası müsəlmanlarını ermənilər[lə] təzə toqquşma olmasın deyə, aşına və razı etmək olar.”

15 yanvar 1919, N 88

AZƏRBAYCANDA

Qarabağda

Yanvarın 10-da Zəngəzur uyezdni naçalniki Ağdamdan Nazirlər Şurasına bu məzmununda bir teleqraf göndərmişdir:

“Əbdüllərdə mayor Gibbon başda olmaq üzrə İngiltərə heyəti ilə görüşdüm. Burada müsəlman və erməni nümayəndələrinin iştirakı ilə Müttəfiq dövlət qoşunlarının komandanı general Tomsonun əmrinə müvafiq, müsəlmanlarla ermənilər arasında olan hər cür düşmənanə hərəkətin qət olub [kəsilib], adi həyat bərpa edilməsi qərara alınmışdır. Bu qətnamə, əhaliyə dəxi xəbər verilmişdir. Bu əhvalatdan sonra ermənilər dəstə-dəstə rahatca Şuşa yolu ilə Şuşaya və Gorusa getməyə başlamışlardır. Bunu heyət dəxi təsdiq edər. Ermənilər Andranik dəstəsi başında olmaq üzrə verdiyi vədələrinə vəfa etməyib, 30 qədər müsəlman kəndlərini dağıdıb əşyasını qarət etmişlərdir. Qaçıb canını qurtaramayanlar vəhşiyanə bir surətdə qırılmışlar. Bu barədə hər dəfə xəbər verilmişdir. Üç gün bundan irəli mayor Gibbonu görüb müşaiyət etdikdən sonra pristavdan xəbər aldım ki, dördüncü uçastokda ermənilər Rəzdərə kəndini yerlə yeksan edib əhalinin bir hissəsini qırıb tələf etmişlərdir. Müttəfiq dövlət nümayəndələri burada isbatı-vücut etdiyi halda [burada olduğu halda] müsəlmanların bu cür vəhşiyanə tələf olmaları cəzasız keçir. Ermənilər bu işlərin hamısını Türkiyə qaçqınlarından ibarət olan Andranik dəstəsi boynuna atırlar.

Əhalinin xahişinə görə, bu əhvalatı sizə xəbər verib, Andranikin öz dəstəsi ilə bərabər Zəngəzur uyezdindən çıxıb get-

məsi üçün təşəbbüsatda bulunmağınızı xahiş edirəm. Bundan əlavə, adi həyat bərpa edilməsi üçün müqəssirlərin cəza-ya giriftar olmaları haqqında tədbirlər ittixazını [tədbirlər görülməsini] rica edirəm. Müsəlmanlar həyəcana gəlirlərsə də, məhəlli [yerli] hökumət onlara da mane olur.

*Zəngəzur uyezdni naçalniki
Məliknamazəliyev”*

15 yanvar 1919, N 88

AZƏRBAYCANDA

Cəbrayıl uyezdindən teleqraf

Qubernator müavini, Xariciyyə nazirinə böylə bir teleqraf göndərmişdir:

“Hal-hazırda Cəbrayıl uyezdindəyəm. Zəngəzur uyezdni naçalnikindən böylə bir teleqraf aldım:

Dördüncü uçastokda olan Razdərə kəndinin ermənilər tərəfindən dağıdılması haqqında göndərdiyim teleqrafa əlavə olaraq, Müttəfiq komandanına təqdim etməkdən ötrü xəbər verirəm ki, Zəngəzurda ermənilərlə müsəlmanlar arasında adi həyat bərpa etməkdən ötrü mayor Gibbon başda olmaq üzrə, İngiltərə heyətinin dəvətinə görə camaat vəkilləri yanvarın 7-də üçüncü uçastokda Teymur Müskənli kəndinə cəm olduqları zaman Ucan camaatının kəndxudası süvari olub, Andranik qoşunlarının böyük bir dəstə[s]inin Fərcan kəndinə hücum edib bu saat orada atışma davam etdiyini xəbər vermişdir. Bunu da əlavə edirəm ki, İngiltərə heyəti bura varid olandan [gələndən] indiyə qədər 30-dan ziyadə müsəlman kəndi ermənilər tərəfindən dağıdılıb, əhalisinin çox hissəsi öldürülmüşdür. İngiltərə heyəti təftişat olacağını vəd edib ermənilərin qabağını almaqdan ötrü heç bir tədbir görməyir.”

16 yanvar 1919, N 89

AZƏRBAYCANDA

Gəncədən

(Xüsusi müxbirimizdən)

Türk qoşunları Azərbaycanın hissəsi olan İrəvan quberniyasının bəzi yerlərini istila etdiyi zamanda, həman quberniyanın bir neçə yerləri Azərbaycan idarəsində qalmışdı. Orada dəxi qubernatorluq olmadığı üçün fəvqəlzikr [yuxarıda adı çəkilən] parçanı Gəncə quberniyasına mühləq [birləşdirmişdilər] və bir pristav təyin edilmişdi. Bu parçaya Ordubad şəhəri dəxi daxil idi. Axır zamanda Türk qoşunu Azərbaycanı və qeyri yerləri təxliyə edib getdikdə, bu yerlər sahıbsız qalmışdı. O biri tərəfdən Ermənistan (Ararat) hökuməti və Andranikin dəstələri bu yerlər əhalisinə böyük zülmələr etməkdə idilər. Oradan Azərbaycan hökumət və paytaxtna übur [keçid, yol] olmadığı üçün əhali çarəsiz qalmışlardı. O cəhətə, Ordubad əhalisi Gəncə valisinə neçə nəfərin dəst-xətti ilə imzalanmış bir ərizə vermişlərdir. Ərizələrində deyirlər ki:

"Biz sahıbsız qalmışıq. Gəncəyə übur yoxdur. Bir yandan da erməni hökuməti bizə əziyyət və azar verir. Halbuki, türk qoşunları burada olduğu zaman bizdən əsgər cəm etmişdi. Bizim mütləşəkkil idarələrımız vardı və hazırlanmış əsgərlərimizi hər bir zamanda müdafiə edirdi. Lakin, türklər gedəndən sonra bir yandan hökumət olmadığı, digər tərəfdən əsgərlərimizin zabitsiz qaldığı cəhətdən işlərimiz fəna bir halda qaldı. Bu cəhətə biz, siz cənablardan rica edirik ki, bizim bu ərzihəlimizi Azərbaycan Hökumətinə yetirib, bizim baramızda lazım

olan tədabirdə bulunaraq [tədbirlər görərək] tezliklə bizlərə zabitlər, hökumət məmurları göndərsiniz. Vəilla [yoxsa] bizim canımız, malımız tarac olmaqdadır."

Eşitdiyimizdə görə, Gəncə valisi bu ərizə ilə bərabər öz məruzətını Azərbaycan Hökumətinə təqdim edib, hökumətin bu barədə sərəncamını diləyir. Hökumət isə bu barədə ciddi tədabir ittixaz etməkdədir [tədbirlər görməkdədir].

Əlif. Sin.

20 yanvar 1919, N 92

İRƏVAN ERMƏNİ-MÜSƏLMAN MƏSƏLƏSİ

- 3 -

İrəvan quberniyasında, ermənilərin müsəlmanlar haqqında törətdikləri fəlakətlər, yolların bağlı olduğundan və qeyri maneələrdən dolayı ətraflarda bilinməyirdi. Binaənileyh [ona görə], ermənilərin xunxarlıq [qaniçənlik] halına düşüb öz müsəlmanlarının başlarına nə müsibətlər, nə fəlakətlər gətirdiklərindən az məlumatımız olurdu. Fəqət axır vaxtlar rəsmi və mövsuq [etibarlı] mənbələrdən bizə çatan xəbərlərdən anlaşıldı ki, İrəvan quberniyasında müsəlmanlarla yan-yanə yaşayanlar insan deyil, bir sürü canavarlardan ibarət imişlər.

1919 sənəsi yanvarın 5-də Azərbaycan Parlamanı salonunda İrəvan quberniyası müsəlmanlarının ümumi bir yığıncağı oldu. Orada İrəvan quberniyası müsəlmanlarının başına gətirilən müsibətlər danışığa qoyuldu. İrəvan quberniyası müsəlmanları tərəfindən təşəkkül edən Araz Türk Hökuməti namından [adından] Bakıya Azərbaycan Cümhuriyyəti nəzdinə gəlmiş olan nümayəndə Paşa Bayramov cənabları o tərəf müsəlmanlarının ermənilər əlindən görmüş olduqları müsibətlər, fəlakətlər barəsində məclisə müfəssəl bəyanat verdi. Bəyanat o qədər suzişli [yanğılı] və qəməfza [qəmli] idi ki, hər cümlə başında camaat tərəfindən zülümkarlara qarşı nifrətlər izhar edilirdi.

Ədliyyə naziri müavini Teymur bəy Makinski cənablarının sədarəti [sədrliyi]

ilə açılan məzkur [deyilən] məclisdə müşarünileyh [adı çəkilən] Paşa Bayramov cənablarının irad etdiyi [söylədiyi] bəyanat, ermənilər[in] vəhşiliyini o dərəcə hüznəvər [hüzünlü] və nifrətəngiz [nifrət doğuran] bir surətdə təsvir edir ki, qəzetə oxuyanların ciyərlərini cərihədar etməyi [yaralamağı] bəhəqqən [həqiqətən] rəva görməyib, ancaq bəzi yerlərini müxtəsər yazdıq.

1917 sənəsi dekabr ayından başlayıb 1918 sənəsi iyun ayının axırına qədər (yəni türklər İrəvana gələnədək) ermənilər müsəlmanları qırmaqda davam edirdilər. Ermənilər bu əquranə [azğın, qudurmuşcasına] hücumları ilə İrəvan quberniyasında Sürməli, Eçmiyədzin, İrəvan, Novo-Bayəzid, Gümrü mahallarını tar-mar etdilər. Şəhur və Naxçıvan üstünə yürüş etdikləri əsnada türklər İrəvan quberniyası müsəlmanlarının imdadına çatdılar. Ermənilərin müsəlman kəndlərini, mal-qaralarını qarət etmələri vasitəsi ilə erməni quldur dəstə başçıları drolar bu gün milyonçu olublar.

Türklər gəldikdən sonra ermənilər bir çox yerlərdən qaçdılar və özlərinin "Ararat" adlandırdıqları cümhuriyyətləri daxilinə köçdülər. Müsəlman qaçqınları da öz yerlərinə qayıdıb gəldilər və bərbad olan evlərini, yurdlarını yenidən abadlandırmağa başladılar.

Biz müsəlmanlar öylə güman edirdik ki, bundan sonra zülümdən xilas olub rahat yaşayacağıız. Fəqət zənnimiz yanlış çıxdı. İnsan qanından doymaq istəməyən və həyasız zülümkarlıqdan əl çəkməyən erməni quldurları yenidən zərbələr vurmağa başladılar. Ermənilərin bu dəfəki zülümkarlığı isə Ararat Cümhuriy-

yətini qurduqlarından sonra davam etməyə başladı. Belə ki, ermənilər cümhuriyyətləri daxilində yaşayan müsəlmanları top-tüfəng gücü ilə öz yerlərindən çıxarıb qovdular. Yerlərinə isə Türkiyədən gələn “qaxtaqan”ları (müha-cir erməniləri) sakin etdilər [yerləşdirildilər].

Ermənilər bu səyaqla gələcəkdə və lazımi yerlərdə “Ermənistən” deyə bilmək üçün İrəvan quberniyasında müsəlman kəndlilərinin ata-baba yurdlarında “ermənzəmin” binasını möhkəmləndirmək istədilər. Milli, Çığın mahallarında və Dərəçiçək (Novo-Bayəzid) hissələrin-dəki müsəlmanları toplara tutdular. Bu mahallarda müsəlman kəndçi və əkinçilərinin yurdlarını xaraba halına saldılar.

Ermənilərin bu təcavüzlərinə qarşı o zaman türk komandanları – nə vasitəylə isə – kar və kor kimi qalıb sükut etdilər və bizi də qoymadılar ki, gedib qardaş-larımıza imdad edək.

Erməni Cümhuriyyətinin qərarına görə, o vaxt 80 paraya qədər müsəlman kəndləri müsəlmanlardan boşaldıldı və camaatlarının malları əllərindən alındı. Kəndləri də ermənilər tərəfindən işğal olundular. Ermənilərə nə öz vicdanları və nə də digər bir tərəfdən deyən olmadı ki, günahsız və haqsız yerə yerlərindən, yurdlarından qovulmuş bu qədər müsəlman kəndlilərinin halı və gələcəyi bəs necə olsun?

Sonra siyasət başqa bir şəkil aldı. Türklər Qafqazıyanı tərək etməyə başladılar. İrəvan quberniyası müsəlmanları pozğun bir halda qaldılar. Binaənileyh [ona görə] quberniyanın cənubunu təşkil edən və 600 min nüfusluq [əhalisi olan]

sırf kəndçi və əkinçilərdən ibarət müsəlman camaatı öz yerlərində öz işlərini dolandırmaq məsləhəti üçün Qəmərli qəsəbəsində 1917-ci sənə noyabrın 16-dan 19-nadək camaat tərəfindən seçilmiş vəkillər yığıncağı qurdular və həman Milli Şurada özlərinin siyasi, mədəni, ictimai işlərini idarə etmək üçün Araz Türk Cümhuriyyəti namı ilə bir hökumət təşkil etdilər.

İndi aldığım məlumata görə, Erməni Cümhuriyyəti həman Araz Türk Cümhuriyyətinin hüquq və hüdduduna [təcavüzə] başlamış.

Cümhuriyyətin Sürməli, İrəvan, Eçmiyədzin mahallarındakı hissələrini işğal etmiş, keçən sənə kimi buradakı müsəlmanları qətl-qarətə başlayıblar. Şərur və Naxçıvan üstünə dəxi qoşun göndərmişlər. Lakin burada yerli müsəlmanlar tərəfindən müqavimət olunub, mütəcavizlərin [təcavüzkarların] qabağı alınmışdır.

Fəqət ermənilər dalbadal təzə qoşunlar gətirməklə qüvvələrini artırmaqdadırlar. Genə burada erməni qoşunları tərəfindən bir çox müsəlman kəndləri dağıdılmışdır. Müsəlmanların isə qoşunları yox, topları yox, kənd camaatının da müntəzəm düşmən qabağında dayanmağa nə qədər qüvvəsi ola bilər? Hərgah tezliklə erməni hücumlarının qabağı alınmazsa, İrəvan quberniyası müsəlmanlarının imdadına çatılmazsa, ermənilər Şərur, Naxçıvan mahallarını da alaçaqlardır. O halda bu mahallara pənah gətirən müsəlman qaçqınlarının halı nə-sıl olacağını bilmirəm.

Halbuki ermənilər bu hərəkətlərində büsbütün haqsızdırlar. Zira Ararat Cüm-

huriyyəti daxilindəki müsəlmanların qalanı da sonra köçüb Araz Türk Cümhuriyyətinin daxilinə gəldilər və burada olan ermənilər də bir o miqdarda bizim içimizdən köçüb öz cümhuriyyətləri daxilinə getdilər. Böyləliklə, aralığımızda bir əvəz-bədəl müamiləsi [əməliyyatı] hasil oldu. Yalnız İrəvan şəhərindən 23 min miqdarında müsəlman əhalisi çıxarıldı. İştə, son dəfəki hücumlarla ermənilərin məqsədi bu yerləri tutmaqla İrəvan quberniyasında yaşayan 600 min müsəlmanları Azərbaycan Cümhuriyyətindən ayırmaqdır və buradakı müsəlmanların sayını da mümkün olduğu qədər azaldıb, yerlərinə öz “qaxtaqanlarını” doldurmaqdır. İrəvan quberniyasında erməni avantüristlərinin oynadığı rollar iştə bunlardan ibarətdir.

*M[ir] A[bbas] Mirbağırzadə
21 yanvar 1919, N 93*

ANDRANİKİN ƏMRİ

Vərəndə, Dizaq, Xaçın və Cavanşir baş komandanlarına, ümum komissarlara və erməni əhalisinə:

"Bu əmrnamə sizə vüsul olan [çatan] kimi tatarlar və türklər müqabilinə dava hərəkətini bilatəxir [dərhal] yatırınız. Müttəfiqlər bizdən tələb edirlər bilatəxir dava hərəkətini yatıraq. Müttəfiqlər nümayəndələri ingilis və fransız kapitanları mənim yanıma gələrək bəyan etmişlər, bundan böylə Qafqaziyada müharibəyə məhəl [yer, imkan] verməmək təhti-qərar alınmışdır. Türk qoşunları bilatəxir getməlidirlər. Bakı və Batum ingilislər əlindədir. İngilislər Tiflisə hərəkət edirlər ki, ümum məsələlər Sülh Konfransında həll edilməlidirlər. Müttəfiqlər nümayəndələrinin mənə verdikləri bir məktubda baş komandan ingilis generalı Tomson məni xəbərdar edir ki, bundan sonra hər dürlü düşmənə hərəkət erməni məsələsinin həllinə zərər yetirər."

İmza etdi:

general-mayor Andranik

Surətinin mətni ilə düz

olduğunu təsdiq edirik

(imzalar: Şuşa yeparxiya naçalnik

yepiskop Vağan)

Şuşa bələdiyyə rəisi Gerasim Məlik-

Şahnazaryan

Əmrnamə noyabrın 19-da

göndərilmişdir.

22 yanvar 1919, N 94

FİTNƏLƏR QARŞISINDA

Hökumətimizin və Müttəfiqlər ordusu komandanı general Tomsonun tədbirləri sayəsində Andranikin vəhşiliyi dayandırıldı. Andranik “yar və ənsarına” [dostlarına və tərəfdarlarına] məktublar yazıb, “müharibə” bitdiyini elan edir...

Top və tufəng hücumları ara verdi. Zənn edilirdi ki, bir qədər qulağımız din-cələr, baş-beynimiz rahat olar, qəlbi-mizmin təşvişi sakit olub, yorunuq əsəblərimizin sızılması dayanar.

Lakin heyhat! Bu zənni o adam edə bilər ki, daşnakların xilqəti-xüsusiyyətlərinin [özünəməxsus xilqətlərinin] təqazası [tələbi] və təbiəti-milliyələrinin [milli təbiətlərinin] icabatı [gərəyi] olan “niş” vurmaq [sancmaq] xasiyyətlərindən bixəbər ola!

Andraniklərin top və tufəng hücumlarının arası yenicə kəsilmişdi ki, bu gün özümüzü başqa növ hücumlara məruz qalmış görürük. Bu yeni hücumlar iftira və böhtan hücumlarıdır ki, daşnakların “Vperyod” qəzetəsinin dünənki nömrəsi başdan-ayağa qədər bu iftira və böhtanlarla doludur.

Top və tufəng ağzından çıxan güllələr, daşnak və əmsalı ağzından çıxan söyüş və yalan sözlərlə əvəz ediləndir. İftira, böhtan və əsassız ittihamlardan ibarət olan bu sözlər, zənn general Tomsona qarşı bir nümayişdir. Yəni, ey general Tomson! Sən ki, bizim andraniklərimizi dayandırmağa məcbur etdin, indi gör Azərbaycan müsəlmanları bizim başımıza nə oyunlar açirlər, nə zülümlər edirlər. Halbuki bunun təqsiri sənənin boynuna gəlir, çünki bu işdə ehməllik edən və

Azərbaycan türklərinə “cürət” verən sənsən!

Bugünkü nömrəmizdə tərcümə edilmiş olan Şuşa Erməni Komitəsi nümayəndələrinin “şikayəti”, mülahizə edildiyi üzrə, azərbaycanlıların “zölmündən” və general Tomsonun “qeydsizliyindən”dir.

Lakin zənn etmirik ki, bu “şikayətnamə” Müttəfiqlər komandası rəisinə ermənilərin arzu etdiyi təsiri “bəxş” edib də “məzlumların” halına can yandırsın. Tomsonlar erməni “şikayətlərini” Londra məhafilində [dairələrində] dinləməyirlər ki, inanmağa haqları olsun. Tomsonlar Qafqazdadırlar, işin içindədirlər. Kimin kimdən şikayət etməyə haqqı olduğunu görürlər. Görməsəydilər, andraniklərin həddini özünə bildirməzdilər.

Azərbaycanın Azərbaycan Hökumətinə tapşırılmasını təsdiq etmiş olan general Tomson, Azərbaycan torpağında həman hökumətin hökm və qanunu icra ediləcəyini bilmirmi ki, ermənilərin “Azərbaycan Hökuməti bizi tərksilaha məcbur edir” kimi nahaq şikayətlərinə məhəlgüzar olsun [məhəl qoysun]. Əlbəttə, bir dövlətdə ki, bir ünsür iğtişaş və nizamsızlığa mail ola və bu meylini hüsula gətirmək təşəbbüslərinə silah gücü ilə girişə, bu “məğşuş” [hərc-mərclik yaranan] ünsürün müsəddəq [rəsmi, təsdiqlənmiş] hökumət tərəfindən tədibə [cəzalandırılmağa] və tərksilaha məcbur ediləcəyi təbii və qanuni bir əmrdir [işdir].

Azərbaycan torpağında yaşayan ünsürlərin Azərbaycan Hökumətini tanıması və tanımaq istəmədikdə bu əmrə məcbur edilməsi dəxi müvafiqi-qanun və ədalət bir işdir ki, daşnakların: “Azərbay-

can Hökuməti bizi itaətə məcbur edir" deyə bu yoldakı şikayətlərinin nə qədər boş və əsassız olduğunu özü-özündən aşkar surətdə bildirməkdədir.

Guya Azərbaycan qoşunu və "mü-səlləh [silahlı] tatarlar" səbəbsiz olaraq erməni kəndləri üzərinə hücumlar edib, əhalini qətlü qarət edirlər, deyə şikayətin dəxi ətraflı bir surətdə təhqiqə böyük bir ehtiyacı vardır. Bu təhqiqin nəticəsi meydana çıxıncaya qədər həman "şikayət"-lərin bizim gözüümüzdə iftira və böhtandan ibarət olacağı da dəlil və əsassız deyildir.

Daşnakların, andraniklər vasitəsilə üzərimizə atılan top və tüfəng güllələrini dəf etmək, bunların iftira və böhtanlarını rədd etmək işindən çox asandır. Çünki ermənilər, cəngavərlikdən artıq böhtan və iftira qurmaq ustadlığı ilə məşhurdular. Odur ki, bu günə [bu cür] "danoslar" hücumuna və iftiralar "niş"inə [neştərinə, iynəsinə] qarşı qəlbimizi bir o qədər də sıxmayıb Sədinin:

"Nişi-əqrəb nə az rə kin-əst

İqtizayi-təbiətəş in-əst"

beyti ilə mütəsəlli ola [təsəlli tapa] bilərik. Lakin bununla belə özümüzü "əqrəb"-lərdən qorumaq hər bir cəhətcə borcumuzdur. Çünki bunların "nişi" kin üzü ilə olsun, ya təbiətlərinin iqtizası olsun, insanın canını ağrıdır və əziyyətinə səbəb olur.

Hacıbəyli Üzeyir
23 yanvar 1919, N 95

İRƏVAN MÜSƏLMANLARI VƏ ERMƏNİSTAN

Bakıda mövcud İrəvan Quberniyası Müsəlmanları Həmvilayətləri Cəmiyyəti Balkan və Qafqaziya İngiltərə qoşunları baş komandanı general Milnə bir ərizə verib rica etmişlər ki, İrəvan quberniyasının müsəlmanlarla məskun hissələrinə erməni qoşunlarının soxulması önü alınsın və bu vaxtadək zorla tutulan hissələr həman qoşunlar tərəfindən təxliyə edilib Azərbaycana mülhəq edilsin [birləşdirilsin]. Zira ora müsəlmanları özələrini azərbaycanlı və vətənlərini isə Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi ədd [hesab] edirlər.

28 yanvar 1919, N 99

QARABAĞ HAQQINDA

Təqribən bir ay bundan əvvəl idi ki, Qarabağdan gələn ahü fəryadlar həm hökumətimizi, həm də camaatımızı təciz [narahat] etməklə, Azərbaycan torpağının bu hissəsinə xüsusi bir nəzər yetirilməsini tələb edirdi.

Nə olmuşdu orada? Ermənilərin generalı ədd [hesab] olunan Andranik, öz xunxar [qanıçan] dəstəsilə Qarabağın Zəngəzur adlanan uyezdi üzərinə tökülüb müsəlman əhalisini qətl və qarət kimi quldurlara məxsus əməlləri ilə tədhiş edib [dəhşətə salıb], buraları “müsəlmanlardan təmizləmək” istəyirdi.

Şübhəsizdir ki, hökumətimiz Azərbaycan türklərinə qarşı icra edilən və rəva görülən bu vəhşiliklərə göz yuma və istimdad [yardım] fəryadlarına qulaq asmaya bilməzdi. Hökumətimiz ingilis komandasının nəzərini dəxi bu günə [bu cür] vəhşi əməllərə cəlb edib, Andranikin ə'mali-vəhşiyanəsinə [vəhşi əməllərinə] nəhayət çəkirdi. Andranik fitnəsi nəticəsi olaraq, Qarabağın hal və övzası [vəziyyəti] öylə bir fəvqəladə surət kəsb etdi [aldı] ki, hökumətin bu cəhət haqqında xüsusi qeydkeşliyinə böyük bir ehtiyac görünüb, ciddi tədbirlər ittixazı [tədbirlər görülməsi] lazım gəldi.

Bu tədbir nə ola bilərdi? Qarabağı işlər düzəlcəyə qədər müvəqqəti olaraq ümumi idarə təhtindən [altından] ayırıb, xüsusi bir idarə altına almaq ki, əvvəla, Qarabağın fəvqəladə haləti, mərkəzi hökumətin ümum məmləkət qeydkeşliyi işinə xələl yetirməsin, yəni hökumət bütün diqqətini yalnız bir Qarabağa münhəsir etmək məcburiyyətində qalmasın və saniyə [ikincisi] Qarabağ

dəxi fəvqəladə halətinə görə lazım olan xüsusi tədbirlər ittixazından məhrum edilməsin.

O idi ki, hökumət Zəngəzur, Şuşa, Cəbrayıl və Cavanşir uyezdlərindən ibarət olan Qarabağı xüsusi bir general-qubernatorluq şəklinə salmaq əmrini lazım və vacib bildi. Mərkəzi hökumətin vəkili yerində olan general-qubernatora hökumətdən bir para fəvqəladə ixtiyarat veriləcəkdir ki, Qarabağın fəvqəladə halətini adi bir surətə salmaq yolunda o ixtiyaratdan istifadələr etsin.

Təkrar edirik ki, aclıq, azar, yolsuzluq, əmniyyətsizlik, şuriş [qarışıqlıq], narazılıq və sair bu kimi hadisələrdən əmələ gələn bu fəvqəladə halət, Andranik avanturasının nəticəsindən nəşət edən [qaynaqlanan] bir vəq'ədir [hadisədir]. Binaənileyh [ona görə], hökumətimizin Qarabağda general-qubernatorluq təşkil etmək tədbirinə dəxi Andranik hərəkəti səbəb olmuşdur.

Andranik, Azərbaycan hüduduna soxulub da vəhşiliklər icra edəkən, hökumətimiz Ararat Hökumətinə müraciət edib Andranikin oraya qarşı münasibəti [əlaqələri] nə olduğunu istifsar etdi [soruşdu]. Ararat Hökuməti iki əllə Andraniki rədd edib “Onun bizə heç bir dəxli yoxdur, xudsər [özbaşına] bir adamdır”, - deyə cavab verdi. Andranik dəxi öz tərəfindən Erməni Hökumətindən “küsdüyünü” təkrar-təkrar söyləməyi mövqeyi gələn yerlərdə müzayiqə etməyirdi [əsirgəməirdi].

Erməni Hökumətinin Andranikdən üz döndərib də incimiş olduğuna və bunun da o hökumətdən küsməyinə safdərunklərin [sadaləvhlərin] və ya iş bilənlərin nə nəzərlə baxdıqları başqa məsələdir. Hər

halda biz Erməni Hökumətinin sözlərinə inanmağı qərar qoyub və Andranikin erməni hökumətinə dəxli olmayan xud-sər bir quldur olduğu nöqteyi-nəzər-[in]də dayanıb, öz torpağımızı və öz əhalimizi bu quldurun əlindən xilas etməyə çalışdıq və bilaxirə [axırda] bu işdə müvəffəqiyyət hasil etdik. Bədəhu [sonra] andraniklər tərəfindən vurulmuş zərbələrin yaralarını sağaltmaq üçün, o zərbələrə uğramış olan yerlərimizi öz məsləhətimizə görə xüsusi bir idarə altına alıb, general-qubernatorluq təşkil etmək istədik.

Halbuki bizim bu tədbirimiz Ararat Hökumətinə xoş gəlməyibdir. Bu xüsusda protest edib “Ermənistan ərazisi hüququna təcavüz olunur”, - deyir.

Bu əhvalı eşitmiş olan “Naşe vremya” adlı erməni qəzetəsi, ki Bakı Erməni Milli Komitəsinin naşiri-əfkarıdır [yayın orqanıdır], birdən-birə qorxuya düşüb “Allah eyləməsin ki, bu işin axırı müharibəyə münəcər ola [müharibəylə nəticələnə]” - deyib nədənsə “müharibə” sözünü tez meydana atır və gözləmədiyimiz bir halda Erməni Cümhuriyyətinin halını fəna və müşkül bir surətdə təsvir edib, “Müharibə olarsa bu hal daha fəna bir şəkllə girəcəyindən” bəhs edir və bəhsinə “ciddiyyət şəkli” vermək üçün ümum Azərbaycan demokratiyasına [xalqına] müraciət edərək “provokasiyaya uymayın”, - deyər xəbərdarlıq etməklə hökumətimizin tədbirini fitnə və provokasiya adlandırır.

Quldur Andranikin vəhşiliklərinə qarşı məzəmmət yolu ilə bir söz belə ağzına almayan və biləks [əksinə] Andranikin bir erməni “qəhrəmanı” sifətilə sənaxanı olan [onu tərifləyən] və onun bütün vəh-

şiliklərini təsvibə [bəyənməyə] çalışan bu qəzetə, hökumətimizin bu tədbirini göz yummadan fitnə adlandırır məsələnin nədən nəşət etdiyi haqqında bir söz belə söyləməyir və tez “müharibə” sözünü meydani-mətbuata çıxardıb, bu sözlə Azərbaycan demokratiyasını qorxutmaq-mı istəyir ki, bəlkə bu qorxu üzündən Qarabağın general-qubernatorluq təşkilinə xələl yetirilsin və ya həqiqətənmi bu işin müharibəyə münəcər olacağından və müharibə olarsa Erməni Cümhuriyyətinin halı fəna bir surətə düşəcəyindən təşvişə düşür – burası bir dürlü anlaşılmayır. Bəlkə tərəfi-müqabilin “zəif olduğunu” bizə işarə edib də bizi davaya qızıdır ki, müharibəni biz başlayaq və bassaq da, basmasaq da təqsir bizim üzərimizə düşsün! Hər halda bu qəzetənin tez “müharibə” sözünü ortaya salması və Erməni Hökumətini zəif bir halda təsvir etməsi şayani-diqqətdir [diqqətəlayiqdir].

Bizə qalarsa, əminik ki, hökumətimiz Qarabağda general-qubernatorluq təşkil etmək istərkən Erməni Hökuməti ilə müharibəyə girmək ehtimalını heç xəyalına belə gətirməmişdir. Çünki Qarabağ bizim, biz bizim; öz yerimizdə, öz torpağımızda nə siyaq “administrativ” şəkllər yapacağımız bizim öz işimizdir. Erməni Hökumətinin və ya Erməni Milli Komitəsinin bu cürə işlərimizə qatışmağa heç bir haqları olmadığını özləri bilməyirlərsə, o halda siyasiyyatın ibtidai qaydalarından bixəbər və cahildirlər, öz-gələrdən öyrənsinlər. Və əlavə, tutaım ki, Qarabağda general-qubernatorluq təşkili “erməni ərazisi mənafeyinə toxunur”. Həman saat müharibə etmək lazım gəlirmi? Və bir də erməni-gürcü müha-

ribəsindən sonra hər tərəfin və Müttəfiqlər komandasının də rəyi bu cürə hüddud məsələlərini konfranslarla, danışıqla, sülh və sazişlə həll etmək qərarı ittixaz olduqdan sonra, hüddud məsələsinə aid olan bu işdə dəxi saziş və danışıq lüzumundan bəhs etmək əvəzinə, tez müharibə sözünü araya salmaqda “Naşe vremya”nın məqsədi öz fitnəkarlıq xasiyyətini bildirməkdirsə, zəhmət çəkməsin, özümüz ondan da yaxşı bilirik, yox bizi qızıışdırmaq və ya sınamaqsa, onu da anlayacaq qədər dərrakə və fərasətimiz vardır.

Aramızda müharibə olarsa, Erməni Cümhuriyyətinin halı fəna olacağına şübhəimiz yoxdur, lakin hər halda biz müharibə xəyalında deyilik. Biz öz daxili islahat işlərimizlə məşğuluq. Müharibə etmək istəsəydik, əlimizdə böyük bəhanəmiz dəxi vardı. Halbuki indi müharibəyə heç bir tərəfin, heç bir bəhanəsi yoxdur. Ararat Hökuməti şükür eyləsin ki, biz onun “Andranikin bizə dəxli yoxdur” sözünə inanıb da Andraniki xudsər bir quldur sifətilə torpağımızdan rədd etdik. İndi də o quldurun hərəkativəhşiyanəsindən dolayı əhalimizə varid olan [toxunan] zərər və ziyanları rəf etmək [aradan qaldırmaq] işi ilə məşğuluq. Əgər bizim bu işimizdən Erməni Cümhuriyyətinə və erməni “ərazisinə” bir xələl yetirsə, bu xüsusda dəlillərini meydana qoyub müzakirəyə girsinlər. Yoxsa gözü yummadan protest etmək və ya müharibədən söz salmaq, fitnə və provakatorluqdan başqa bir şey deyildir.

Hacıbəyli Üzeyir
30 yanvar 1919, N 101

ERMƏNİSTANDA

Ermənistan hökuməti rəisi Kaçaznunun nitqi

Ermənistan Hökuməti rəisi Kaçaznuni dekabrın 31-də vəqə olan Nazirlər Şurasında böylə bir nitq söyləmişdir:

Bugündən bizim cavan cümhuriyyətimizin tarixində təzə bir səhifə başlanır. Türk əsgərləri məmləkətimizdən çəkilib getdilər. Mən sizi təbrik edirəm. Bugündən bizim torpağımızda bir nəfər də türk əsgəri yoxdur.

Türklər boşaltdıqları yerlərin bilatəxir erməni əsgərləri tərəfindən zəbt edilməsi üçün hökumət vaxtlı-vaxtında təşəbbüsatda bulunmuşdur. Böylə ki, dekabrın 3-də bizim əsgərlərimiz Eçmiadzin, Sərdarabad mövqiflərini [stansiyalarını] və Marqarain körpüsünü zəbt etmişlərdir. Sabahı günü Uluxanlı mövqifini və saat 3-də Gümrünü zəbt etmişlərdir. Dekabrın 5-də Gümrü mövqifi zəbt olunub bu gün də bir dəstəməz Qəmərini keçdikdən sonra Yuva kəndini və digər dəstəməz İğdırı zəbt etmişdir. Bu qərar üzrə dəmiryol xətti Kələğərardan Qəmərliyə qədər bizim əlimizdədir. Biz Gümrüdə türklərdən külli miqdarda mühimmatihərbiyyə [hərbi sursat] almışıq. Hər bir hərəkət ixtilafsız və bir güllə atılmadan icra edilmişdir. İslam əhalisi hər yerdə bizim əsgərlərimizi təbriklə istiqbal etmişdir. O cümlədən erməni əsgərlərini dəvət etməkdən ötrü İğdırdan Marqaraya heyət göndərilmişdir. Heyət demişdir ki, İğdırdə erməni əsgərlərinin vürudunu aramsız bir surətdə gözləyirlər.

31 yanvar 1919, N 102

AZƏRBAYCAN VƏ ERMƏNİSTAN

Azərbaycan Hökumətinin Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını xüsusi bir general-qubernatorluğa ayırması münasibəti ilə Ermənistan Hökumətinin protesto etdiyi xəbər verilmişdi. Şimdi Ermənistan Hökumətinin protestosuna cavab olaraq Azərbaycan Hökuməti Ermənistan Xariciyyə nazirinə böylə bir teleqraf göndərmişdir:

"İrəvan. Ermənistan Hökumətinin Xariciyyə nazirinə.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur uyezdlərini müvəqqəət general-qubernatorluğa ayırması qərarına görə sizin hökumətinizin protestosu əsassızdır. Çünki məzkur [adı çəkilən] qəzalar Azərbaycanın ayrılmaz parçalarıdır. Azərbaycan Hökuməti ali idarə qanununca öz torpağında olan əhalisinin bilafərqi-millətü məzhəb [millət və din fərqi olmadan] həyatını, namusunu və malını məsuliyyətsiz adamların keyfəmayeşəsindən [özbaşınalığından] mühafizə etməsi bir tək hüquqi deyil, hətta mənəvi vəzifəsidir. Buna görə, bizim hökumətimizin məzkur qəzalara general-qubernator təyin etməsi Ermənistan Hökumətinin hüquqi-mülkiyyəsinə təcavüz deyildir. Biləks [əksinə] sizin hökumətinizin bu münasibətlə protesto etməsi bizim daxili işlərimizə müdaxilə etmək təşəbbüsü olmaq üzrə haqqı-hakimiyyətimizə təcavüz deməkdir.

Nömrə 176, 31 yanvar.

*Xariciyyə naziri əvəzinə Ədil xan
Ziyadxanov."*

2 fevral 1919, N 103

İRƏVAN ERMƏNİ-MÜSƏLMAN MƏSƏLƏSİ

Yeni vicdansız təcavüzlər

İrəvan quberniyasında Göyçə gölünün cənubi-şərqi tərəfində və Novo-Bayezid mahalı daxilində olaraq 34-35-ə qədər müsəlman kəndləri mövcuddur.

Türklər İrəvan quberniyasına gəlməzdən qabaq ermənilər 1918 sənəsi may aylarında məzkur [deyilən] müsəlman kəndlərinin üstünə hücum etmişlər. Fəqət o zaman bura müsəlmanları tufəngləri və badironları [patronları] çox olduğu üçün erməni hücumlarının qabağında dayana bilmişlər. Hətta ermənilərə beş-altı yüzə qədər tələfat vermişlər.

Sonra hücum edən ermənilər İrəvandan, Erməni Hökumətindən kömək istəmişlər. Binaənileyh [ona görə] Erməni Cümhuriyyəti 1918 sənəsi iyul və avqust aylarında top və pulemyotlarla müsəlləh [silahlanmış] 20-30 min miqdarında bunların üstünə erməni əsgərləri göndərmiş.

Lihəzə [bu səbədən] yerli müsəlman kəndliləri daha bunlara müqavimət edəmməyib təslim olmuşlardı. O zaman ermənilər yalnız Böyük Məzrə kəndinə 109 top gülləsi buraxmışlardı. İndi Göyçə göl müsəlmanları içindən yanvarın 17-sində çıxıb gəlmiş məlumat sahibi bir cavan orada gözü ilə gördüyü əhvalatı bizim üçün böylə səhih surətdə danışdı:

“Mən Qazaxlıyam. Göyçə gölü ətrafı müsəlman kəndlərindən Daşkəndinə qonmaq getmişdim. Məndən beş-altı gün qabaq çox hissəsi “qaxtaqan” [qaçqın] ermənilərdən və yarısı atlı, yarısı da piyada

olaraq 750 nəfərdən ibarət erməni əsgərləri 3 pulemyot və 2 ədəd topla bərabər Novo-Bayezid müsəlman kəndlərindən rəsmi surətdə xərc yığmaq adı ilə bu kəndlərin üstünə gəlmişlər. Bu erməni əsgərlərinin müsəlman kəndlərindəki rəftar və müamilələri [davranışları] böylə idi: Erməni əsgərləri hər müsəlman kəndinə yetişirdilərsə, qabaqca o kənd camaatının qalan silahlarını alırdılar. Sonra kəndlilərin öhdəsindən gələmməyəcəkləri surətdə cəbrən [zorla] ağır-ağır xərclər alırdılar. Belə ki, məzkur əsgərlər mən özüm mövcud olduğum Böyük Məzrə kəndi müsəlmanlarını 34 min manat xərc verməyə məcbur etdilər. Bundan əlavə, həmin kənddən 50 arabaya qədər ot, 5 xarvar taxıl, 10 xarvar arpa, 20-30-a qədər at apardıqları kimi, evlərdən arvad ziynətləri qəbilindən daha bir çox cəvahirat, arvad və kişi təzə paltarları[nı] talayıb apardılar. Sonra “Daşkənd” denilən kənddən otlu, taxıllı, neftli və talan olaraq 280 min manatlıq qarət və zəbt etdilər. Bundan savayı həmin kəndin sakini Məşhədi Qasımın 120 baş qoyununu, 24 baş qaramalını, 50 araba otunu və 10 min manatlıq miqdarında ev müxəlləfatını [ev əşyasını] aldılar.

Hakəza [eləcə də] Canəhmədli kəndindən 15 at, 30 araba ot, nəğd və taxıl olmaqla 15 min manatlıq əşya və neft aldıqları kimi arvad, kişi, hər kəsin əynində təzə paltar görürdülərsə, “bunlar kazyonnidir” [xəzinəyə məxsusdur] deyib, libasını əynindən çıxarırdılar.

İnəkdağı kəndindən dəxi taxıl, ot, at və qeyri bu kimi camaatın mayehtacını [lazımlı şeylərini, avadanlığını], 50-60 min manatlığa qədər alıb apardılar. Bunun

kimi Qaraimanlı, Sucalı, Bala Məzrə və daha qalan o ətrafdakı müsəlman kəndlərini bu növlə cəbrən xərcləyib, taladılar.

Erməni əsgərləri hər kəndin üstünə getdikləri vaxt ümumən yəni 750 nəfəri də topları, pulemyotları ilə bərabər o kəndin üstünə gəlib müsəlmanları xərc-ləyirdilər, talayırdılar. Sonra genə birlikdə o hal ilə o biri müsəlman kəndinin üstünə gedirdilər.

Böyləliklə, İrəvan quberniyasının No-vo-Bayəzid mahalında ermənilər içində qalıb, erməni hökumətinə təslim olmuş olan 35 para müsəlman kəndlərinin camaatı fəciənə [fəciəvi] bir hal keçirmək-dədirlər. Yolları qalın qar təbəqələri bas-dığı üçün bir tərəfə qaçamayırlar. Binə-vaların səsləri və harayları da bir yana çatmayır. Sizi inandırırıram, əgər mən çı-xıb bu tərəfə gəlməsəydim və sizinlə görüşməsəydim, nə bilim onların halın-dan kim xəbər tuta biləcəkdə."

Müxatibimiz [həmsöhbətimiz, söz danı-şan şəxs] burada dərin suzişli [yanıqlı] bir ah çəkəndən sonra məhzun [hüznlü] bir hal ilə sözüne davam etdi:

"Daşkənd sakinlərindən bir kişi na-musunu saxlamaq üçün arvadını özgə bir kəndə qaçıрмаqla, erməni əsgərləri-nin təcavüzündən qurtara bilmişdi. Çün-ki nizami erməni əsgərləri camaatdan xərc yığdıqları əsnada, müsəlman qız-larına və arvadlarına da təcavüz etmək-dədirlər."

İştə, Azərbaycanımızda rahat və aza-də yaşamaqda olan erməni təbəələri-mizin rifahətinə [firavanlığına] qarşı ermə-ni insaniyyətkarlığı!

Azərbaycan Parlamənımızda və Azər-baycan Kabinəsində ermənilərə məbus-

luq və vəzirlik mənəşəbləri ayırdığımızı-a qarşı, Erməni Cümhuriyyətinin mükəfa-tı!

*M[ir] A[bbas] Mirbəğirov
3 fevral 1919, N 104*

ERMƏNİSTANDA

* Andranik Ermənistan Hökumətinə təklif edir ki, Zəngəzurda erməni idarəsi təsis etsinlər. General yorğun olduğuna görə Zəngəzurdan gedəcəyini bildirir.

* Karvansara namı [adı] ilə yad edilən [tanınan] kənd, şimdi ermənilər tərəfindən İcevan deyə təsmiyə edilmişdir [adlandırılmışdır].

6 fevral 1919, N 107

ŞUŞA-ZƏNGƏZUR- CƏBRAYIL-CAVANŞİR GENERAL-QUBERNATORLUĞU

Azərbaycan Cümhuriyyət Hökuməti-nin qərarı ilə Şuşa-Zəngəzur-Cəbrayıl-Cavanşir qəzaları xüsusi bir general-qubernatorluğa ayrılaraq doktor Xosrov Paşa bəy [oğlu] Sultanov həzrətləri geniş vəkalət ilə oraya general-qubernator təyin edilmişlərdir.

Sultanov cənabları təşkilat yapmaqda mahir, yorulmaq bilməyən bir camaat xadimi, xalqın ruhunu, ehtiyacını bilən bir ictimai təbib olub neçə ildən bəri türk-islam xalqının məhəbbətini qazanmış çalışqan bir zat [şəxs] olaraq tanınmışdır.

Qars fəlakəti, Ərdahan dəhşətləri, Trabzon vəhşətləri əsnasında hər tərəfdən düşmənlərlə mühat [əhatə] olduğu, hər dəqiqə hər cəhətdən min maneələr çıxarıldığı bir zaman Xosrov bəy həzrətlərinin ibraz etmiş [göstərmiş] olduqları ciddiyyət və fəaliyyət bizi əmin edir ki, bu dəfə də öhdələrinə düşən ağır vəzifəni hüsn-ifa edəcəkdir.

Yeni general-qubernator həzrətləri şənbə günü gecə saat 12-də məhəlliməmurlarına əzimet etmişlərdir [təyin edildikləri yerə getmişdir]. Onunla bərabər İngiltərə komandanlığından mayor Monq Meyson, kapitan Derbişir və 4 zabit, 4 xidmətçi əsgərlə gedirlər.

Bunlarla bərabər Bakıda bulunan ingilis qoşunları əsgəri dəxi gedir; fəqət onlar Şuşayadək getməyib Yevlax mövqifində [stansiyasında] qalacaqlardır.

Sultanov həzrətləri bu vəzifəni hökumətin təkrar təklifindən ziyadə Parlamən

məbusları və bütün mahal əhalisi nümayəndələrinin tələb dərəcəsinə varmış israrı nəticəsində öhdələrinə almışlardır və bu gün oraya məhz işləmək və yenə işləmək üçün gedirlər.

General-qubernator həzrətləri gələcək vəzifələrinin hüsn-ıfası uğrunda fəaliyyət və tədbirləri haqqında görüş əsnasında lütfən bizə böylə məlumat verdilər:

"Mən adətən danışmaqdan ziyadə işləməyi sevirəm. Ona görə vətəndaşlarının ricasını qəbulla oraya çalışmağa, işləməyə gedirəm. Orada praktik iş çoxdur, fəaliyyətə geniş meydan açılır. Bu da mənim üçün çox xoşdur."

Üsuli-idarəni Sultanov həzrətləri böylə təsəvvür edirlər: Məhəlli-iqamət [idarənin yerləşdiyi yer] əlbəttə Şuşa şəhəri olur. Buradan Şuşaya gedərkən general-qubernator həzrətləri mümkün olan qədər Şuşayadək yollarda əhali ilə görüşüb dəlil, dəlail [sübutlar], nəsihətlərlə camaatı işə aşına edəcəklərdir. Şuşaya getdikdən sonra bir-iki gün orada qalaraq sonra Cəbrayıl, Zəngəzur qəzalarını gəzəcəklərdir. Səfərdən qayıtdıqdan sonra Daxiliyyə naziri həzrətlərinin rızası ilə Şuşada bir şura təsis edəcəklərdir. Məzkur [deyilən] şura hər qəzadan 5 nəfər olmaq üzərə 20 adamdan ibarət olacaqdır. Hər qəzadan 5 nümayəndənin üçü kəndli, biri tacir, biri bəy olacaqdır. General-qubernator həzrətləri təkrar edirlər ki, kəndli nümayəndələri xalqı zorlayan qolu çomaq, camaat içində dövlət və sairə nüfuz tapmış adamlardan olmayıb, biləks, rəhm, mürvət, insaf, ədalət və mehribanlıqla tanınmış kənd nümayəndələrindən olacaqlardır. Məzkur şura hər iki həftədə bir dəfə yığılıb bir həftə müşavirə-

də bulunacaqdır. Burada milliyət, din fərqi qonulmayacaqdır. Mahalda istər müsəlman, istər erməni, istər sair millət olsun – hər kəs camaat mənfəətini kəndi şəxsi mənafeyindən uca tutub ciddən çalışmaq arzusunda olsa, füqərayı-kasibənin xeyrinə çalışmaq istəsə, general-qubernator həzrətləri özü məəlməmnuniyyə [məmnuniyyətlə] işə cəlb edəcəklərdir. General-qubernatorluq dairəsində bilafərqi-millət, məzhəb və din [din, məzhəb və millət fərqi qoyulmadan] hamını qənaətləndirəcək, razı buraxacaq demokratik bir idarə paydar [bərqərar] ediləcəkdir.

Şuşada türk dilində “Cümhuriyyət” adlı bir qəzetə çıxarılacaqdır. Hətta qəzetəyə belə hangi millət həvəslə iştirak etmək istəsə, qapı açıq olacaqdır.

General-qubernator həzrətləri mahalda füqəraya satdırmaq üçün külli miqdarda qənd, çay, sabun və sair zəruri şeylər aparırlar. Məzkur şeylər mahalın ən fəqir əhalisinə mənfəətsiz (mayasına) satılacaqdır.

Bundan əlavə, mahalda xəstəlik olduğundan, general-qubernator həzrətləri üç təbib, bir neçə feldşer, lazım olan miqdarda dərman (dava) və yüz dənə çarpayı aparırlar. Şuşada füqərə üçün 100 yataqlıq bir müsri [yoluxucu] xəstəxana açılacaqdır.

Məmləkətin ən ağır, millətin ən fəlakətli bir dövr keçirməkdə olduğu son 4 il zərfində özlərini ciddi fəaliyyətlərlə tənıtmış olan Sultanov həzrətlərinin bu dəfə yenə camaatın ağır günlərində fərada çatacaq, vəzifəsini hüsn-ifa edəcəyinə ümidvarız.

*Xəlil [İbrahim]
9 fevral 1919, N 109*

ERMƏNİSTANDA

Azərbaycan Cümhuriyyəti Baş nazirinin xüsusi işlər məmuru nazir cənablarına böylə ərzi-halda bulunmuşdur:

“Allahverdi Oruc oğlu, Rüstəm Məşhədi Hüseyn oğlu (İrəvan quberniyası, Göyçə mahalı, Qaraiman kəndlisindəndir) Qaraiman kəndi tərəfindən Gəncəyə qubernator yanına gəlib Göyçə mahalında ermənilərin zülmündən məlumat vermişlərdir.

Bu əhvalat Ermənistan torpağında vəqə olduğundan və bu işdə bizzat [şəxsən] özü bir binagüzarlıq [sərəncam] verə bilməyəcəyindən, Gəncə qubernatoru onları Bakıya göndərmişdir.

Allahverdi Oruc oğlu və Rüstəm Məşhədi Hüseyn oğlu burada mənə böylə məlumat vermişdirlər:

Yeddi gün bundan əvvəl bizim Qaraiman kəndinə Qulu namında [adında] bir kəndli gəlib demişdir ki, erməni dəstələri Filmov və Yenşanov nam [adlı] afserlərin təhti-idarəsində [idarəsi altında] gecə Qızılvang, Sabatan və Zağas kəndlərini əhatə etmişdirlər. Bütün kişiləri “sizi pristan çağırır” bəhanəsi ilə bir yerə cəm edib sonra özləri bu kəndləri qarətə başlamışlardır. Kəndlilər yalvarıb-yaxarıb bütün tələblərinə əməl edəcəklərini bəyanla buraxmalarını rica edirlərsə də, ermənilər cavabında “İki-üç müsəlman kəndini məhv etməklə sizdən intiqam ala bilməriz, hərgah sizin 30 kəndiniz belə yerləyeksan edilərsə, yenə sentyabr hadisəsində Bakıda bir gecədə tökülən ermənilərin qan bahası deyildir” – deyə cavab verirlər. Dörd gün bu kəndləri qarət etdikdən sonra Çamurlu kəndində vəhşiya-

nə bir surətdə dörd müsəlman kişisi, altı nəfər arvadı bu xunxarlar [qaniçənlər] tərəfindən qətl edilir. Kişilərin başlarını, arvadların isə döşlərini kəsirlər. Nəhayət, biz özümüz onları dəfn etmişik.

Şərab kəndində bir arvad xəbər verir ki, Şərab kəndində bütün müsəlmanları ermənilər kəsib, uşaqları təndirdə yandırmışlardır. Kənddən səkkiz nəfər müsəlman arvadlarını aparıb 20 gün saxlayıb onların ismətinə toxunduqdan sonra buraxmışlardır.

9 fevral 1919, N 109

ERMƏNİSTANDA

İrəvan quberniyası müsəlmanlarının hali

Sırağün İrəvan quberniyası müsəlmanları tərəfindən Göyçə ətrafındakı Qəhrəmanlı kəndi sakinləri Allahverdi Oruc oğlu, Rüstəm Məşədi Hüseyn oğlu nam zəvat [adlı şəxslər] nümayəndə olaraq Bakıya gəlmişlərdir. Nümayəndələr əvvəlcə Gəncə qubernatoru hüzuruna gəlib əlac istəmişlər. Qubernator cənabları da bir nəfər məmurla onları Bakıya göndərmişdir. Müxbirimiz hökumət dəftərxanasında bunlarla görüşüb ora əhvalından böylə məlumat almışdır:

Müntəzəm erməni qoşunları müsəlmanlar təslim olduqdan sonra onları tərk silah etmişlərdir. Silahsız müsəlmanlar bundan sonra erməni qoşunları tapdağı olmağa başlamışlardır. Nümayəndələrin dediyinə görə, “pristavlı, naçalnikli” olaraq gəlib Qızılvəng kəndinə dolurlar. Sonra kişiləri və oğlan uşaqlarını bir evə cəm edirlər. Ondan sonra Zağalı kəndi, Subatan kəndi kişilərini də cəm edib Qızılvəng kəndinə gətirirlər. İşbu üç kəndi qarət və yəğmə edib bir çox qadın-çocuqları da kəsmişlərdir.

Böyük Məzrə kəndi ilə Kiçik Məzrə kəndi müsəlmanları bütün ev müxəlləfatlarını [əşyalarını] Qəhrəmanlı kəndinə daşıyıb özləri də oraya gəlmişlər. Ermənilər işbu iki kəndi də xarabazara döndərmişlərdir.

Erməni qoşunları silahlarını aldıqdan sonra kəndlilərin bütün ərzaq, mühüm-mat və qiymətli əşyalarını da almışlardır. Şimdi müsəlman köylüləri aclıqdan da tələf olmaqdadırlar. Zira bir şey qoymamışlar.

Nümayəndələrin dediyinə görə, erməni qoşunlarının qismi-əzəmi [çox hissəsi] Türkiyə ermənilərindəndir.

Bunlar deyirlər ki, biz ermənilərə mü-raciətən məlum etdik ki, təslim olduqdan sonra bir daha o işlər nədir?

Ermənilər daima böylə cavab verirlər: “Nə qədər sizdən öldürsək, yenə Bakının bir küçəsində ölən ermənilərin əvəzi deyildir.”

Erməni dəhşətlərini kəndlilər öylə təsvir edirlər ki, insana həqiqətən vahimə qalib gəlir. Şahab nam kənddən erməni nizami qoşunları 8 nəfər islam qadınlarını aparmışlar. 20 gündən sonra fə-qət bircə nəfərini buraxmışlardır. Bu arvad nəql etmişdir ki, bütün kişiləri və oğlan uşaqlarını bir evə töküüb, od vurub diri-diri yandırmışlar.

Çamırlı kəndi üzərinə tökülüb 4 kişi 6 qadın öldürdükdən sonra kəndi qarət etmişlər. Qadınların əmcəklərini də kəsmişlərdir.

Övzayi-hazirəni [indiki vəziyyəti] təsvirlə nümayəndələr:

– Bu gün sağ-salamatıq, fəqət bilməyirik sabah başımıza nə gələcək. Kənddən kənara çıxma bilməyirik. Yeməyə də bir şeyimiz yoxdur. Siz özünüz fikir ediniz ki, bizim halımız nə qədər müşküldür. – deyə ağlayırdılar. – İndi gəlmişik bizim əlimiz sizin ətəyiniz, bizə bir çarə ediniz. Özümüz ac, ərzağımız alınıb, qiymətli əşyamız qarət edilib. Sağ qalmağa da ümidimiz yox. Zira bu gün bu kənd, sabah o biri kənd yandırılıb yerlə yeksan edilməkdədir. Bu gün 10 nəfər, sabah 5 nəfər müsəlman daima qətl edilməkdədir.

Nümayəndələr öz libaslarını göstərərək “Olan-olmazımız budur” deyirlər.

Həqiqətən üstlərində bir cındır arxalıqdan başqa bir şey yox idi:

– Qarət edildik, kişilərimiz, qadınlarmız öldürülüb, öldürüldükdən sonra da meyitləri təhqir edilməkdədir. Biz nə edək? Başımıza nə çarə qılaq? Kəndlilər bir yerə cəm olub bizi buraya göndərmişlər ki, dərdimizi deyək, bir çarə arayaq. Biz də qaçaq yollarla buraya gəlmişik. Yerdə siz, göydə Allah bizə bir çarə ediniz.

Bunların dediyinə görə, bir az da böylə davam edərsə, İrəvan quberniyasında nə bir müsəlman kəndi, nə də bir nəfər müsəlman qalacaqdır. Zira ermənilər müntəzəmən gündə bir neçə kəndi yandırıb dağıdırlar.

11 fevral 1919, N 111

BAŞLANIR!

Erməni quldurlarının, istər Andranik olsun, istər onu göndərənlər olsun, hərəkəti-şeytaniyyəindən dolayı Qarabağ üzərində əmələ gəlmiş olan şəraiti-fövqəladə nəticəsi olaraq Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl uyezdilərindən ibarət olan Qarabağı xüsusi bir general-qubernatorluq halına salıb, bu ağır məmuriyyəti Xosrov bəy Sultanov cənablarına tapşırdıq. Bizim bu əməlimiz – ki daxili işlərimizə aid bir əmrdir [işdir] və heç bir kəsə daxl və təsərrüf [aidiyyəti] yoxdur – Ararat Hökumətini deyindirdi. Ararat Hökuməti həmişəki adəti üzrə haqsız olaraq deyindi. Lakin hökumətimizdən haqq və sabit bir cavabi-şafi [kafi cavab] alıb hələlik rəsmən kirməyə məcbur oldu.

Fəqət Ararat Hökuməti ağzını yumdusa da, əvəzində qeyri-rəsmi ağzını açdı. O ağız, paytaxtımızda çıxan və üzərimizə bilaməhabə və biduni-həya [çəkinmədən və həyasızca] söyüşlər göndərmək cürətində bulunan daşnakların “Vper-yod” adlı qəzetə adlandırdıqları küçə və rəqələri.

Bu qəzetə, Qarabağa general-qubernator təyinindən bəhslə “Başı” (İbtida) sərlövhəli bir məqalə yazıb ortaya fitnə və şeytənət [şeytanlıq] yumağı atıb, Qarabağ ermənilərini bu sözlə Azərbaycana qarşı iğtişaşa dəvət edir:

“Qarabağda Azərbaycan general-qubernatorunun peyda olması, yerli əhəlinin hissiyyəti-xüsumət-pərvəranəsini mövcub olmaya bilməz [düşmənçilik duyğularını əmələ gətirməyə bilməz].”

“Müxtəsər, yerli əhali tərəfindən tanınmaq istənilməyən bu yeni hökumət, Qarabağ ermənilərinin ona qarşı müsəlləh

[silahlı] üsyanı üçün asan bir fitnə olacaqdır.”

“Azərbaycan Hökumətinin böylə imperializm məqsədinin nəticəsi, ancaq qan tökülməsinə və mümkündür ki, Qarabağ ermənilərinin hürriyyət yolundakı mübarizəsinə kömək etmək istəyən Erməni Hökuməti ilə Azərbaycan Hökuməti arasında müharibə müsadimələrinə münəcər olar [toqquşmaları ilə nəticələnər].”

Bu sözlərdən aşkardır ki, daşnaklar, qəzetələri vasitəsilə Qarabağ ermənilərini Azərbaycana qarşı müsəlləh üsyana təşviq və təhrik edirlər. Və deyirlər ki, qorxmayın, siz üsyan başladıqdan sonra Erməni Hökuməti bəhanə tapıb sizə köməyə gələr.

Bu üsyanın müsəlləh olacağına da qəzetə əmindir, çünki Qarabağ ermənilərinin daşnaklar tərəfindən mükəmməl surətdə silahlanmalarını gözəlcə bilirilər. Bəli, bunu biz də bilirik və burasını da yaxşıca bilirik ki, madam ki, erməni milləti içində daşnak partiyası mövcuddur, nəinki Qarabağda, bəlkə ümum Qafqazda müsəlləh iğtişaş davam edəcəkdir. Millətinin gözlərini, daşnakların siyasətini görməmək dərəcədə örtmüş olan bu partiya, erməni millətini tamam və kəmal məhv və nabud [yox] etdirməyincə şeytənətindən əl çəkməyəcəkdir.

Bizim öz yerlərimizə sahib olmaq əməlimizi daşnaklar “imperializm məqsədi” deyər adlandırırlar. Çünki Pənah xanın, İbrahim xanın, Mehdiqulu xanın yerləri ermənilərin yeri imiş! Və o qədər mübahisəli imiş ki, onun həllini Paris Konfransından gözləmək lazım gəlirmiş!

Lakin Qarabağ məsələsinin həllini Paris Sülh Konfransından gözləmək icab et-

diyini, safdərunlər [sadələvhlər] nəzərində “sülhcuyana” [sülhpərvər] görünmək qəsdilə ortaya atan daşnaklar bizi inandırma bilməzlər ki, o konfransın hökmünə tabe olub da bir kərəlik kiryəcəkdiirlər.

Azərbaycanı Azərbaycan türklərinə tapşırmış və erməni quldurlarını Azərbaycan torpağı olan Qarabağdan qovdurmuş olan general Tomson və Milnlərin sözlərinə qulaq asmaq və nəzəri-etinə almaq istəməyən daşnaklar, əminik ki, Paris Konfransının da haqq və doğru olacağını ümid etdiyimiz hökm və qərar-dadlarını pəsənd etməyib [bəyənməyib] bizləri, ümumi Qafqazı və bəlkə bütün dünyanı müsəlləh üsyanlarla daim təciz [narahat] etmək qəsdində olacaqdırlar. Özgənin iki gözünü çıxartmaq üçün özünün bir gözünü qurban etmək politikası yolunu tutmuş olan daşnaklardan, nəticəsi hər vaxt erməni millətini fəlakətdən fəlakətə salan “müsəlləh üsyan”lardan başqa özgə bir qabiliyyət gözləmək üçün cahil və qafil olmaq lazım gəlir.

Pəs, başlanır!

Daşnaklar Qarabağ ermənilərini bizə qarşı üsyana dəvət edirlər. Bu üsyanın açıq-açığına qəzetə vasitəsilə elanı daşnakların bihəyalığını sübut edən aşkar dəlillərdən birisidir. Paytaxtımızda bizimlə diz-dizə oturan daşnakların bihəyalığı bu dərəcə olduğu halda, özgə yerlərdə və öz yerlərində oturanlarınkı nə dərəcədə olacağını təsəvvürə gətirmək olar...

Gözlərimizi dörd açmalıyıq. Ermənilərə etibar yoxdur, çünki “millət xadimi” olan daşnaklar, bu milləti etibarsız bir dərəcəyə çatdırdılar. “Müsəlləh üsyanlar” törətmək və müharibəyə səbəb olmaq üçün bunlar aşkara və gizlin işlər

görüb bizi qafil edə bilərlər. Bu qəflətin nəticəsində başımıza bəlalar gələ bilər. Müsəlləh üsyanlar çıxartmaq işində çoxdan bəri təcrübə hasil etməklə “ustad” olmuş daşnakların hər bir əməlinə şübhə ilə baxıb, zəif yerlərimizi qüvvətləndirmək, ümum bədənimizi xainanə zərbələrə qarşı zirehpuş etmək [zirehlə örtmək] işində möhkəm durmalıyıq.

Lənət başlayana gəlsin!

Hacıbəyli Üzeyir
13 fevral 1919, N 113

ERMƏNİSTAN HÖKUMƏTİNƏ NOTA

Azərbaycan Cümhuriyyəti Xariciyyə naziri Ermənistan Hökumətinə bu məzmununda bir nota göndərmişdir:

İrəvan - Ermənistan Cümhuriyyəti Xariciyyə nazirinə.

Son günlərdə Azərbaycan Hökumətinin aldığı məlumatından anlaşılır ki, erməni dəstələri başda afiserlər olmaq üzrə Göyçə gölü yanında Azərbaycan torpağına keçərək bu yaxınlarda Qızılvang, Subatan, Zağalı, Şahab və sair kəndləri dağıtmışlardır. Məzkur [adı çəkilən] kəndlərin kişilərinin bir hissəsi qətl edilib, bir hissəsi isə qaçmaqla qurtarmışdır. Bir çox arvadlara təcavüz edilmişdir. Həman məlumat bu sözlərlə qurtarır ki, onu da olduğu kimi təfəsilən bildirirəm:

Şahab kəndi sakinlərindən bir arvad bir çox təcavüzlərə məruz qaldıqdan sonra xəbər vermişdir ki, Şahab kəndində bütün kişilər qətl edilib, uşaqları isə təndirə salıb yandırmışlardır. Sonra kənddən 8 arvad çıxarıb onların namusuna təcavüz etdikdən sonra buraxmışlardır.

Göyçədə vəqə olan bu dəhşətlər barəsində müxtəlif yerlərdən gələn xəbərlər yekdигərinə müvafiqət edir [bir-birini təsdiqləyir]. Ona görə bu işlərin vəqə olduğuna heç şübhə yeri qalmayı. Azərbaycan torpağında müntəzəmən erməni qitəatı [hərbi hissələri] tərəfindən bu cür hərəkətlərin icrası və dincliklə yaşayan müsəlman başına bu qədər fəlakətlərin gəldiyi bizim hökuməti müşkül və çıxılmaz bir hala salır. Millətin artıq səbr kassası dolmuş. Bizim camaat hökumət ünvanına kinayələr atıb deyirlər ki, bu cür

vəhşətlərin, zülmələrin qarşısına çıxmağa hökumətdə güc yoxdur və hökumət yalnız protesto teleqrafları ilə iktifa edir [kifayətlənir]. Hökumətimiz ehtiyat edir ki, öylə bir zaman yetişər ki, ehtirasat ilə əsaslanmış və gün-gündən kəsbi-şiddət etməkdə [şiddətlənməkdə] olan xalq həyəcanının qabağını ala bilməz və bu həyəcan fitnəkarlıqla alovlandırılaraq qabağına gələn hər şeyi məhv edər. Hərgah Ermənistan Hökuməti qeyri-məsul şəxslər tərəfindən deyil, məsul erməni qoşunları tərəfindən müsəlmanlara rəva görünən bu qədər zülmələrin qabağını almaq üçün tədbirlər ittixaz etməzsə [tədbirlər görməzsə] və Azərbaycan hüququna vurulan bu zərbələrin önü alınmazsa və bu işləri görən müqəssirləri cəzasına çatdırmazsa, o zaman bizim hökumətimiz məcbur olacaqdır ki, bu işdən çıxacaq məsuliyyəti öhdəsindən atsın. Bu notanın surəti eyni zamanda Qafqaziyadakı Müttəfiqlər Komandanlığına verilmişdir.

*Xariciyyə naziri əvəzinə:
Adil xan Ziyadxanov*

13 fevral 1919, N 113

ERMƏNİSTANDA

Ermənistan Cümhuriyyətində müsəlmanların hali

İrəvan quberniyasında Novo-Bayəzid mahalında vəqə 29 ədəd müsəlman kəndlərinin vəkilləri Məşhədi Talib Rüstəm oğlu, Məşhədi İsmayıl Hacı Əli oğlu, Məşhədi Əsədulla Məşhədi Ələkbər oğlu Azərbaycan Rəisi-vükəlası Xan Xoyski cənablarına bu məzmununda bir ərizə vermişlərdir:

"Biz aşağıda imza edən İrəvan quberniyasında vəqə 29 müsəlman kəndlərinin vəkilləri, bu 29 kənd müsəlmanlarının namından [adından] kamali-ehtiramla zati-alilərinizə Ermənistan Hökumətindən zeyldəki [aşağıdakı] şikayəti edirik:

Ermənistan Cümhuriyyəti təşkil edilib də erməni başçıları işə girişdikdən sonra birinci olaraq İrəvan quberniyasında olan müsəlman kəndlərinə təcavüzə başladılar və bizə zeyldəki tələbatı verdilər:

A) Azərbaycan Hökumətinin binagüzarlığı ilə bütün silahları təslim etməli; təslim etmədik.

B) Erməni qoşunları nəfinə [xeyrinə] buğda verilməli.

C) Bütün atların səfərbərliyə verilməsi; verdik.

Ç) Səfərbərliyə alınmış atlar üçün ot istədilər, verdik.

D) Erməni qoşunları üçün yemək verilməli; verdik.

E) Bütün naloqları [vergiləri] bizdən istədilər, birə üç dəfə artıq verdik.

Xülasə, bu tələblərin hamısına əməl etmədik. Görünür ki, bunların həpsi kifayət etməyirmiş və böyləliklə onlar bizi doğma vətəndən çıxarmaq istəmişlərdir.

Sonra müxtəlif bəhanələrlə erməniləri bizim üzərimizə saldırıb bizi öz yurdu-muzdan çıxmağa vadar edirlər və onlar ümid edirlər ki, biz bütün əmlakımızı, və-tənimizi və isti ocağımızı buraxıb da çöllərə düşəcəyiz və bu məqsədlə də ermənilər silahsız olan müsəlmanlara hücum edib Zağalı, Subatan, Qızılvəng və Çuxurlu nam [adlı] dörd ədəd kəndin bütün əhalisini kişi, arvad, uşaqlarını kəsdilər, sonra bu kəndləri ataşə tutdular ki, indi də onlar yanmaqdadır. Biz kamali-məmnuniyyətlə öz doğma yurdu-muzu buraxıb, bütün əmlakımızı onlara tərk edib gedirdik. Fəqət iş ondadır ki, qışın böylə soyuq zamanında, qarların içində 29 ədəd böyük kəndin əhalisi dağların təpəsi ilə necə gedə bilər? Bu da əlbəttə qayət müşkül bir məsələdir. Yuxarıda ərz edilən hallara görə zati-alilərinizdən acizənə rica edirik. İnsaniyyət naminə Ermənistan Hökuməti qarşısında təşəbbüsdə bulunub bundan sonra bu qədər qan tökülməyin qabağını kəsdirəsiniz. Həzəza [həbelə] bizim mülk və müxəlləfatımızın [ev-eşiyimizin] mühafizəsini öhdənizə alarsınız və bunu da xahiş edirik ki, bizim bu əsəfnək [acınacaqlı] halımızı Müttəfiqlər komandanı general Tomsona bildirəsiniz."

– Mövsuq [etibarlı] mənbələrdən verilən məlumata nəzərən hökumət bu xüsusda lazım gələn iqdamatda [təşəbbüsdə] bulunmuşdur.

14 fevral 1919, N 114

**ERMƏNİ
HÖKUMƏTİN[İN]
CAVABI**

Məlum olduğu üzrə Azərbaycan Xariciyyə naziri Ermənistan Cümhuriyyətinə bir nota göndərərək Göyçə mahalında olan bir çox müsəlman kəndlərinin əhəlinə ermənilər tərəfindən edilən təcavüzlərə qarşı protesto və bu işlərin bilatəxir [dərhal] önü alınması və müqəssirlərin layiqi cəzalara çatdırılması[nı] tələb etmişdi. Şimdi həmin notaya Ermənistan Cümhuriyyəti Xariciyyə naziri bu məzmununda cavab göndərmişdir:

“Bakı, Azərbaycan Cümhuriyyəti Xariciyyə nazirinə.

Sizin 14 nömrəli teleqrafınızı aldım. Kəndlərin adları təğlit [təhrif] edilmişdir. Zənn edirəm ki, yanvarın axırında Basarkeçər mahalında vəqə olan hadisə nəzərdə tutulur. Basarkeçər mahalında olan cinayətlərdə Ermənistan qoşunları və əfserləri iştirak etmişlərdir. Hökumət bu cinayətlərin qətiyyəən bərtərəf edilməsi [qəti surətdə aradan qaldırılması] üçün ciddi tədbirlər ittixaz etmişdir [görmüşdür]. Müqəssirlər ciddi surətdə məsuliyyətə cəlb ediləcəkdirlər.

Ermənistan Cümhuriyyəti Xariciyyə naziri: Tiqranyan.”

II

“Bakı, Azərbaycan Cümhuriyyəti Xariciyyə nazirinə.

Basarkeçər cinayəti barəsində göndərdiyim teleqrafa əlavə olaraq bəyan edirəm ki, hökumət tərəfindən ittixaz edilən tədbirlər sayəsində və qoşunların müavinəti [yardımı] ilə müsəlmanlar öz kəndlə-

rinə yerləşdirilmişlərdir. Onlardan qərət edilən şeylər yenə özlərinə qaytarılmışdır. Müqəssirlər məsuliyyətə cəlb edirlər. Ermənistan Cümhuriyyəti Xariciyyə naziri: Tiqranyan.”

23 fevral 1919, N 120

İRƏVAN MÜSƏLMANLARININ HALI

İrəvan müsəlmanları nümayəndəsi Paşa Bayramov tərəfindən Azərbaycan Hökumətinə təqdim edilmiş məruzə:

Türklər İrəvan quberniyasından getdikdən sonra, 1918-ci sənə kanuni-əvvəlinin [dekabrının] ortalarında Ermənistan Hökuməti İrəvan müsəlmanları və ermənilərdən mürəkkəb [ibarət] bir heyət göndərib müsəlmanlar nəzdində qaçqın erməniləri öz kəndlərinə buraxmaq barəsində təşəbbüsatda bulundu.

Komisiyon müsəlmanları inandırdı ki, ermənilərin müsəlmanlar əleyhinə heç bir iqdamatda bulunmaq [addım atmaq] fikirləri yoxdur. Fəqət [sadəcə olaraq] müsəlmanlarla sülh və müsəlmanlarla [əmin-amanlıqda] yaşamaq istəyirlər.

İşbu sözlərə inanmış müsəlmanlar erməniləri kəndlərə buraxdılar. Bunu da əlavə etməlidir ki, müsəlman kəndləri ermənilər tərəfindən yandırıldığı üçün müsəlmanlar erməni kəndlərində yerləşmişdilər.

Müsəlmanlar erməniləri şadlıqla qəbul edərək öz evlərində belə yerləşdirdilər. Ucuz qiymətə ərzaq və mühimmat buraxırdılar. Müsəlmanların məqsədi əski qonşuları ilə əlaqeyi-dostanədə yaşamaq idi.

Əfsus ki, böylə olmadı. Qaçqınlar ar-dınca erməni qoşun qitəti [hissələri] kəndlərə doldular. Qaçqın ermənilər miyanında [arasında] min növ müfəttinlik [fitnəkarlıq] yapmaqla bir çox macəralar törətməyə müvəffəq oldular.

Ermənilər müsəlmanlardan kəndləri buraxıb getməyi tələb etməyə başladılar. Müsəlmanlar onlara kəndlərinin ermənilər tərəfindən yandırıldığını söyləməklə qış günlərində nəyə gedə biləcəklərini də qeyd edirdilər. Heç olmazsa baharadək vaxt verilməsini dəfələrlə rica etdilər, lakin müvəffəq olmadılar. Zira ermənilər dinləmək belə istəməyirdilər. Bundan sonra ermənilər müsəlmanlar üzərinə dəhşətlər açmağa başladılar.

Özlərinin tələf olacaqlarını hiss edən müsəlmanlar ermənilərə təklif etdilər ki, qırğın qət edilsin [dayandırılınsın], onlar çıxıb getməyə hazırırlar.

Ermənilər bununla iktifa [kifayət] etməyib, müsəlmanların mallarını belə almağa başladılar. “Türklər gəldikdə bizim mallarımız itmişdir, şimdiki siz gərək bizim xəsarətimizi verəsiniz” deyərək müsəlmanların var-yoxlarını yağma edirdilər.

Müsəlmanlar buna da razı oldular. Zira can qorxusu biçarələri hər bir zülmü qəbul etməyə məcbur edirdi. Müsəlmanlar mallarını, əşyanı [şeylərini] buraxıb çıxıb gedirdilər. Ermənilər yenə iktifa etməyib yollarda qaçqınlar üzərinə hücumlar yapıb öldürməyə başladılar.

Məsələn, İrəvan qəzasının 3-cü, 4-cü və 2-ci dairələrində, Eçmiyədzin qəzasının 1-ci və 3-cü dairələrində və Sürməli qəzasının 1-ci dairəsində müsəlmanlar 10 milyonlarla malları qarət və yağma edilib, 5000 nəfərdən ziyadə can tələfatı vermişlərdir.

Bu bəlalardan xilas olmuş bütün müsəlmanlar Sürməli qəzasının 2-ci “Aralıq dairəsi” nam [adlı] Ararat dağı ətəyindəki yerə cəm olub şimdikiyədək orada yaşamağa davam edirlər.

Bunların halı olduqca fənadır. Aclıq və sari [yoluxucu] xəstəliklərdən insanlar milçək kimi qırılmaqdadırlar. Heç yerdən müavinət [yardım] yox. İşbu biçarələrin miqdarı 100 minədəkdir.

Bunlar keçən sənədə də böylə qarətə məruz qalmışdılar. Fəqət türklərin gəlməsi ilə yenə öz yurdlarına qayıda bildilər. Şimdi isə bütün dünyadan əlləri üzülmüşdür. Aradan bir Maku xanlığına yol vardır ki, oradan ufaq-təfək ərzaq alınır. Bunlara müavinət edilməzsə, hamısı qırılmağa məhkumdurlar. Hamı qaçqınlar açıq havada qalmışlar. Ermənilər paz kimi Sürməli qəzasına soxulmuşlar. Qəzanın 1-ci dairəsinin üçdən birini işğal etmişlərdir. Buranın mərkəzi İğdirdir. Bütün 2-ci dairəni və İrəvan qəzasının 4-cü dairəsinin bir hissəsini Qəmərli ilə bərabər tutmuşlardır.

Eçmiyədzin qəzasının bütün 3-cü dairəsi ilə 1-ci dairəsinin bir hissəsini də işğal etmişlər. Sərdarabad, Eçmiyədzin, Uluxanlı və Dəvəli mövqifləri də buraya daxilirlər. Əvvəllərdə buralar Araz Cümhuriyyətinin ərazisi idi.

Ermənilər bunlarla iktifa etməyib [kifayətlənməyib] müsəlman kəndlərinə də soxulmağa başlamışlardır. Müsəlmanlar buna etirazla məlum etdilər ki, müsəlmanlarla məskun [müsəlmanların yaşadığı] ərazi Ermənistana daxil olamaz. Ermənilər, bütün İrəvan quberniyası bizimdir, deyərək öz hərəkətlərində davam edirlər. Müsəlmanlar əhvalın məxuf və müdhişliyini [qorxulu və dəhşətli olduğunu] dərk etdiklərindən, axırıncı vəsaitədək mübarizədə bulunmağı qət etdilər.

Əvvəllərdə müsəlmanlar ermənilərin önünü almaqdan aciz idilər. Buna görə,

ermənilər qalibənə bir surətdə yürüş edərək İrəvan qəzasında 8 müsəlman kəndini top atəşi ilə yerlə yeksan etdilər. Burası Vedibasər dairəsi idi. Ermənilər Şərur qəzasına da soxulub bir hissəsini tutdular.

Məruzəmdən muradım Azərbaycan Hökumətindən təcili tədabir ittixazı [tədbirlər görülməsi] təmənnə və istirhamıdır [xahişidir].

Əvvəla: Sürməli və Vedibasər dairələrini – ki, Araz ilə Sürməli qəzasına hüdudur – Azərbaycan Hökuməti öz öhdəsinə alsın.

Saniyə [ikincisi]: təcili surətdə Sürməli qəzasında cəm olmuş qaçqınlara müavinət edilsin (Aralıq dairəsi).

Salisən [üçüncüsü]: əkin zamanı yaxlaşdığı üçün bunların öz yurdlarına qayıtmaları üçün lazımı tədabir ittixaz edilsin və erməni quldur dəstələrindən xəsarət çəkmiş müsəlmanların zərərləri Ermənistan Hökuməti tərəfindən verilsin.

Ermənistandakı müsəlmanların əhvalı barəsində də bir neçə söz demək istəyəm.

Zəngibasər dairəsindəki Uluxanlı mövqifi [stansiyası] ətrafındakı müsəlmanlar qayda üzrə soyulmağa məhkum qalmışlar. Allahsızcasına, müsəlmanların özlərinə kifayət belə etməyəcək ərzaqları həcz [müsadirə] edilir, müsəlmanları aclıqla tərk-silah edirlər, böyük pul verməyə məcbur edirlər.

İşbu saydığım işlər daima macəralarla davam edir. Belə ki, daima ölüm, qarət, vəhşiyənə əlaqəni [vəhşicə münasibəti] görmək mümkündür. Bütün müsəlmanlar nəzəri-ilticalarını [yalvaran gözlərini] bircə Azərbaycana döndərüb ümid bəkləyirlər.

Vəilla [yoxsa], bu biçarələr təhqirat hədəfi olub tələf olacaqlardır.

İrəvan şəhəri müsəlmanlarının əhvalı böylədir. Şəhərdə erməni hökumətinin qüvvəsi yoxdur. “Xumblar” və bu kimi müsəlləh [silahlı] dəstələr Ermənistan Hökumətinə tabe olmayaraq müsəlmanları qətl-qarət etməkdə davam edirlər. Məsələn, Əkbər Hüseynov namdan [adlı şəxsdən] 40 min rublə, Həbib Məhəmmədovdan 50 min rublə tələb etmişlər. Saat 4-dən sonra müsəlmanlar küçələrə çıxa bilməyirlər. Ermənistan Hökuməti müsəlmanları təmin etməkdən acizdir. Binaənileyh [ona görə], müsəlmanlar şəhərdən çıxmağa məcburdurlar.

Türklərin övdətindən [qayıtmasından] sonra şəhərdə qalmış müsəlmanlar başqalarını da şəhərə gətirdilər. Böyləliklə 500 evədək müsəlmanlar yerlərinə qayıtdılar. Yolda bunlar qarət edildilər. Şəhərə gəldikdə ev tapmadılar ki, başlarını çəkib otursunlar. Zira bir çoxları məskun [içində sakinlər olan, dolu], digərlərinin bütün qapı, pəncərə, taxtabəndləri çıxarılıb yandırılmışdır. Müsəlmanlar məcburən məscidlərdə oturmuşlar.

Zəngibasardakı müsəlmanları tərk-silah etmək qəsdilə “qəhrəman” Aslan namın [Aslan adlı birinin] idarəsi altında bir qoşun qitəsi göndərildi. Aslan Yuxarı Necili kəndinə gəlib ictima [yığınaq] dəvət edərək hər kənddən 500 ədəddən az olmamaq şərtilə tüfəng verməyi tələb etdi. Halbuki silahın sayı əhalinin sayından fəzlə çıxırdı. Müsəlman nümayəndələrinin iltiması [xahişi] qəbul edilmədi. Beş nəfər nümayəndəni iynəli və mıxlı ağaclarla döyməyə başladılar. Biçarələrdən birisi vəfat edərək digərisi çolaq ol-

du. Üçü isə çox zaman yataqda xəstə yatmağa məcbur oldular. Əhalini Məmiş Məşhədi Rəhim oğlu nam bir sərvətli müsəlman fəlakətdən xilas etdi. İşbu şəxs pul toplayıb ətrafından tüfəng alıb “Böyük Ermənistan” nümayəndələrinə verdi. “Qəhrəman” Aslanı və onun quldur dəstəsini öz xərcinə qonaq etdi. Böyləliklə bir çox silah cəm edildi. Aslan zəhmət haqqı olaraq hər kənddən 20 min rublə olmaq üzrə 180 min rublə pul, bir neçə min put da düyü və buğda aldı. Məmiş erməni başçısı olan Aslanı qonşu icmayadək ötürür və qayıdarkən Aslan ona üç saldat qoşub geri qaytarır. Saldatlar yolda Məmişə soyundurub qətl etdikdən sonra Zəngiyə atmışlar.

İşbu sənənin kanuni-sanisi [yanvarı] ortalarında Uluxanlı nam müsəlman kəndi yaxınlığında bir nəfər müsəlləh müsəlman görülmüşdü. Həman dairə komissarı kəndə gəlib bütün İrəvan şəhəri müsəlmanlarını həbsə aldı (fərar etmiş müsəlman irəvanlı idi). Bunları bir çox cəzaya düşərək fərarini tələb edirdi. Xalq fərarinin pədərinin [atasının] evini göstərməyə məcbur oldular. Qoca kişi oğlunun yerini bilmədiyindən bunun tələbini əmələ gətirməkdən aciz idi. “Qoçaq” komissar kəndxudanı çağırıb “Bunun meyitini götürərsiniz” dedi. Birazdan sonra yazıq pədəri qətl etdilər. Fərarinin namı [adı] Məşhədi Məhəmməd, pədərinin namı Məşhədi Qulu Əkbər idi.

Müsəlman başçılarını tutub gülləbəran edirlər. Rəşid bəy Şəmsəddinov, Kərbəlayi Nəcəf, Yunis Ağa və kürdlərdən Teymur bəy və Həsən kimi zəvət [şəxslər] qətl edilmişlərdir. Erməni Hökuməti qət etmişdir ki, 7 nəfər müsəlman Ermənistandan çıxarılsınlar.

Ermənistan Hökumətinin cinayətlərini saymaqla qurtarammaz. Bir-birini mütəqibən [bir-birinin ardınca] müdhiş və məxuf [qorxulu] hadisat törəməkdədir.

4 mart 1919, N 128

**VÜKƏLA ŞURASINDA
[NAZİRLƏR KABİNETİNDƏ]**

Qubernator [İbrahim ağa] Vəkilov cənabları tərəfindən Xariciyyə naziri müavini namına [adına] bir böylə teleqram gəlmişdir:

"Şimdi Novo-Bayazid qəzasının Zağalı kəndinin 311 nəfərdən mürəkkəb [ibarət] bir heyəti mənim yanıma gəlib məlum etmişlər ki, onların kəndi ermənilər tərəfindən xarabazara döndərilmişdir. 15 nəfər müsəlman qətl edilmişdir. Öz kəndlərini buraxaraq Gəncə quberniyası tərəfinə azim olmuş [yola düşmüş] kəndlilər bir neçə nəfər də donmuş tələfat vermişlərdir. Bunların heç bir şeyləri yoxdur.

Qubernator Vəkilov"

5 mart 1919, N 129

AZƏRBAYCANDA

Qarabağda

Heyəti-vükəla sədrinə Cəbrayıldan böylə bir teleqraf gəlmişdir:

“Əhvali-hazirəni müzakirə etməkdən ötrü martın 5-də qəza qaimməqamı Qəbulov tərəfindən dəvət olunan Zəngəzur qaçqınları və yerli əhali nümayəndələrinin ictiməsi [yığıncağı] doğma yurdunu, evini-eşiyini itirmiş qaçqınların qeydinə qalan cavan hökumətimizə və öz insaniyyətəpərvərliyi ilə məşhur, fəal və biza əziz olan Xosrov bəy Sultanovun Qarabağa general-qubernator təyin edilməsi münasibətilə hökumətə səmimi təşəkkür izhar etmək üçün bəndəni vəkil etmişdir. İctima, artıq üsrət [çox əziyyət] çəkmiş olan vətənimizə, əhəlinin xoşbəxtliyi üçün siyasi qalibiyyət ətasını Allah-taala həzrətlərindən istirham edir. Bunların bu arzusunun Allah-taala tərəfindən dərəcəyi-məqbula çatması Zəngəzur müsəlmanlarının cahan inqilabi-kəbiri [böyük dünya inqilabı] dövründə keçirdikləri üsrət və bədbəxtliklərin misilsiz əvəzi olar. Qoy, istiqbalımızın və nəslətinin [gələcək nəsilin] rifahi-hal və səadətinə təmin edəcək yeganə böyük və işıqlı bir amalımız olan müstəqil, azad Azərbaycan Hökuməti-Cümhuriyyəsi paydar olsun və burası məruz qalmış olduğumuz hər növ müdhiş tarixi fəlakət və həqarətlərin intəhasını təşkil etsin.

Bu xüsusu hüzzuri-alilərinizə ərz edirik.

Qazı: Bəhlul əfəndi

Vətəndaş: Ağalar bəy Hacıbəyov”

16 mart 1919, N 137

İRƏVAN ƏHVALINDAN

I

İrəvan vilayətində yaşayan türklər (yerli əhali) xatırlanarsa, təbii yalnız İrəvanın kəndi şəhəri deyil, çar hökuməti zamanında olduğu kimi, İrəvana tabe bütün qəzalar və nahiyələr də bərabər dərxatir edilər [yada salınar]. İrəvan üzərində Ararat [Ermənistan dövləti] havası, Ararat hissi, Ararat bayrağı əsməkdə olduğundan, insan yerli türklər naminə [adına] söz söyləməkdən diksindir kimi bir vəziyyətdə qalır. İrəvan və islamlar denildikdə şimdi yalnız Naxçıvan, Şəhur və Ordubad tərəfləri yad olunaraq, İrəvan şəhəri uzaq və xəyali bir heçdən, məhcur [atılmış, tərk edilmiş] bir yabançılıqdan ibarət qalır. Bununla bərabər, ilk əvvəlcə İrəvanda sakin yerli türklər haqqında beş-on sətir məlumat vermək istəyəm.

İrəvanda və İrəvan (erməni) hökumətinə tabe ətraf köylərdə yaşayan yerli türklər, zənn olunmasın ki, yaşayırlar. Onlar hər gün min kərə ölüb dirilirlər. Hər saat min kərə can çəkişirlər. Hər zaman min dürlü insaf və vicdandan məhrum pəncələr və dırnaqlarla yaralı ürəklərinin dırmalanıb qoparıldığını görürlər, hiss edirlər. Lakin bununla bərabər yenə səslərini çıxarmırlar. Çıxarmırlar, əvət, atəşi-fəlakət içində yanırırlar da səslərini çıxarmaq istəməyirlər. Çünki çıxardıqları səsləri, qopardıqları fəryadları dinləyən, eşidən bir qulaq yox. Görən, göstərmək istəyən bir göz yox. Onlar üçün çırpınan, sızlayan bir qəlb yox.

İrəvanda yaşamaqda olan zavallıların halından ufaciq bir məlumat vermək üçün onların böyük bir məcburiyyət qar-

şısında qalaraq ehtiyatkar və mülayim bir qələmlə Naxçıvan hökumətinə göndərmiş olduqları ərizədən alınmış bir qaç maddəni möhtərəm qarelərin [oxucuların] nəzərinə ərz etməyi faydadan xali [faydasız] görməyirəm. İştə:

1) Gərnibasar tərəfində vəqə olan islam köylərinin yüzə 90 əhalisi ata-baba yurdlarını, əşyasını buraxıb qaçmış.

2) Həmin köylərdən İrəvana köçmək istəyən irəvanlı müsəlmanların həpsinin ev əşyası, xəzirəsi [ərzağı], libasları, nəğd pulları, övrətlərinin qızıllarına kimi, əllərindən alınıb çılpaq və müflis şəhərə buraxılmış.

3) Zəngibasar mahalında müsəlman köylərində olan xəzirənin yüzə 90 hissəsi ermənilər tərəfindən zəbt olunmuş, islam əhalisindən yüz min manatdan ziyadə cəbrən [zorla] pul alınmış, etiraz məqamında bulunanların bəzisi məqtul [qətl edilmiş] və bəzisi qaçmışlar.

4) Zeyldə [aşağıda] adları zikr olunan əşxas [şəxslər] şəhərin daxilində gündüz ermənilər tərəfindən soyulmuşlar:

1. Hacı Əlinağı;
2. Yusif bəy Qaziyev;
3. Hacıəli Hacıəsgərzadə;
4. Mirmehdi Mirqasım oğlu;
5. Mirməcid;
6. Kərbəlayi Cəfər küləhdüz [papaq-çı];
7. Mirzə Cabbar Əsgərzadə və yüz-

lərcə başqaları.

5) Genə şəhərin daxilində polis idarəsinin rəisləri [və] məmurlar tərəfindən soyulmuşlar:

1. Əkbər İsmayıl oğlu;
2. Məşhədi Mehdi Qasımov;
3. Mehdi Ordubadlı və yüzlərcə baş-

qaları.

6) Polis məmurları, baxüsus [xüsusilə] üçüncü çastın [hissənin] rəisi hər gün bir neçə müsəlmanları küçə və bazardan bir bəhanə ilə polis idarəsinə gətirib, yollarında olan bahalı əşyasını alıb, özlərini həbs edirlər. Bir neçə gün saxladıqdan sonra məhbusların əqrəbasından bir neçə min manat alıb, onları azad edib, başqaları ilə bu rəftarda bulunmağa iqdam edirlər [başlayırlar].

7) Bir çox möhtərəm əşxasın evlərinə cəmiyyəti-kəsirə ilə [çox adamla] biizn [icazəsiz] daxil olub övrət-uşaqların libaslarını, qızıllarını və pullarını alıb getmişlər.

8) Terror dəstəsi (çətəsi) tərəfindən pul vermək üçün kağız alan əşxaslar:

1. Əkbər ağa Hüseynov;
2. Kərbəlayi Abdulla Yaqub oğlu;
3. Qəmbər Əliyev və başqaları.

Onların hər birisindən 12 min manatdan 50-60 min manata kimi istəyirlər. İstənilən miqdar məbləği verənlər azad, verməyənlərin bəzisi məqtul və bəzisi ailəsini bisahib buraxıb İrəvandan başqa yerlərə qaçmışlar.

9) Müsəlmanlara məxsus olan böyük imarətlərin əksəri ermənilər tərəfindən yanmış və yainki sökülüb uçurulmuş. O cümlədən, Aptek küçəsində vəqə olan 31 nömrəli Kopuşevin evi (həmin evdə ermənilərin üçüncü diviziya ştabı olurdu), Bazarnı küçədə Məşhədi Bağır Əliyevə məxsus olan ali imarət yandırılmış. Başqa dağılan evlərin hesabı yoxdur. Dərəkəndi məhəlləsi bütün dağıdılmış.

10) Müsəlmanları öz evlərindən çıxarıb böylə soyuq vaxtda "hara gedəcəksən get" əmrlərini verirlər. İştə bunun nəticəsi olaraq İrəvanda məscidlər və xarabalarda ürək yandırıcı dərəcədə fə-

na hallarda yaşayan müsəlinin [müsəlman] ailələri ilə dolmuş, bu yerlərdə sakin olanların əksəri soyuq və aclıqdan məhv olurlar.

11) Ali imarətlərin əksəri erməni hökuməti tərəfindən bilasəbəb [səbəbsiz] zəbt olunub, xanə sahibi[ni], bütün ailəsi ilə, bircə otağa sığınmağa məcbur edirlər.

12) Zəxirələri və pulları əllərindən alınmağa və qorxudan bir tərəfə çıxıb ticarətə, kəsbkara [işə-gücə] gedə bilmədiklərinə binaən [görə], İrəvan müsəlmanları iftiqara uğrayıb [möhtac qalıb], aclığa məhkum olmuşlar. Hərgah, bu yaxın zamanda onlara bilatəxir [dərhal] maddi və mənəvi imdad olunmazsa, bütən məhv olacaqları şübhəsizdir.

13) Şəhərin daxilində müsəlmanları dəhşətli əziyyət, məşəqqətlər və rəzalətlərə uğratmaq üçün xidmətdə bulunan dəstələr (çətələr):

1. Dəli Qazar partiyası [dəstəsi];
2. Anuşevan partiyası;
3. Koqol partiyası

4. Sumbat partiyası və hakəza [habelə] adları məzkur [adları çəkilən] adamların partiya üzvləri hər gün səhərdən axşama kimi işləri müsəlmanları soymaq və əziyyət verməkdən başqa deyil.

14) Bu qədər məzalimin [zülümün] qarşısında hansı müsəlman erməni hökumətinə şikayətə gedərsə, kəndisi məhbus olub, pul verməyincə azad olmayır. Fövqəzəkir məzalim [yuxarıda sadalanan zülümlər] həqiqətdə olan fənalıqların yüzdə biri deyil. Hərgah bir müfəttiş təyin olunsaysa və işlərin təftişinə iqdam edərsə [başlarsa], o vaxt ürəklər partladıcı, ruhlar əzici hallar müşahidə olunması şübhəsizdir.

15) İrəvan müsəlmanlarını böylə fəna hallardan qurtarmaq üçün düvəli-müəzzəmə [böyük dövlətlər] tərəfindən bir nümayəndə İrəvana göndərilib ora islam-larını təhti-himayəsinə [himayəsi altına] alması vacibdir. Əks halda onlara nicat yolu olmayacağına şübhə yoxdur.

İştə, yuxarıda təsvir edilən maddələr İrəvan şəhərindəki islamların halını qis-mən anlatmış olur. Lakin məəttəəssüf [təəssüf ki], əhval şu yazılara nisbətən daha dəhşətli, daha qorxunc, daha bər-baddır. Bu dəhşət başqa şəhərlərcə məc-hul olsa da, Bakıca, Bakıda yaşayan türk-lərcə daha ruhaşına [başə düşülən], daha aydın olsa gərək. Çünki onlar qanun, üsul, insaf, mərhəmət tanımaz haydut-ların [quldurların], Türkiyədən azıb da Qaf-qaziyaya dağılmış qaxtaqanların bütün hüviyyətini [məhiyyətini], simasını, insaf və vicdanını keçən Mart hadisəsində layi-qi ilə görüb duymuşlar. Həm də tam mə-nası ilə duymuşlar.

Şimdi İrəvan şəhərində ərzaq məsə-ləsi, ərzağın bahalığı və yoxluğu, son dəh-şəti ilə yerli əhalini qorxudur. Ufacıq bir anarşi və idarəsizlik də buna əlavə edi-lərsə, şübhəsiz anadan doğduğu gündən etibarən haqsızlığa, təərrüz [hücum] və təcavüzə alışımış olan sapqın və azğın qaxtaqanların qanlı pəncələrindən qur-tulmaq imkan xaricində olsa gərək. Gü-nün günorta çağı yeyəcəyi yarım girvən-kə əkməyini bir irəvanlı, bir İrəvan mü-səlmanı saatlarca qapı-bacanı möhkəm-cə qapamalı da, sonra yeyə bilməlidir. Çünki təcavüzkarlar əlindən xilas olmaq mümkün deyildir. Para soyğunluğu isə İrəvanda adi və təbii bir şəkil almışdır. İrz və namusa təərrüz isə, onu təsvir edib

də qanları qaraltmaq, tükləri ürpərtmək istəməm. Hər halda, millətimiz və hö-kumətimiz sürətlə bu fəlakətlərin önünü almalıdır. Azərbaycan Hökuməti daxilində və Naxçıvan tərəfində hali-təslimdə yaşayan ermənilərə nasıl baxılırsa, ermə-ni hökuməti daxilində yaşayan islamalara da o gözlə baxılmalıdır.

İrəvanda ki islamların halına baxmaq, şikayətinə yetişmək üçün bir müddət var ki, bir nəfər fransız nümayəndəsi oturur. Məəttəəssüf, məzkur nümayəndə də is-lamlar içində deyil, yalnız erməni məhəl-ləsində yaşayır və daima erməni kont-rolu altında bulunur. İştə onun üçün də kimsə şikayətə yol bulammayır və bütün təcavüzlər mühakiməsiz qalır.

Fəqət bu günlərdə Azərbaycan Cüm-huriyyəti tərəfindən İrəvana göndərilmiş olan [Məhəmməd] Xan Təkinski nəzərə alındıqda, insan azacıq təsəlli bulmuş olur. Ancaq hər halda dürlü-dürlü va-sitələrlə İrəvan və ətrafında yaşayan və erməni təbəəsi sayılan islamların acı fəryadlarına qulaq verib də ciddi təşəb-büsatda bulunmaq Azərbaycan Hökumə-tinin yeganə milli və dini borcu olduğu varəsteyi-iştibahdır [şübhəsizdir].

Elçi

19 mart 1919, N 140

**NƏZARƏTLƏRDƏ
[NAZİRLİKLƏRDƏ]**

Arvadların xilasını haqqında

Azərbaycan siyasi nümayəndəsi [Məmməd Yusif] Cəfərova, Tiflisə yenə böylə bir teleqraf göndərilmişdir:

İrəvan uyezdi Qaraxaç, Qədili, Qarabağlar, Ağasıbəyli, Dəhnəz və Şahablı kəndləri ermənilər tərəfindən qarət edildiyi zaman məzkur [adı çəkilən] kəndlərdən aparılan neçə yüz arvadların və qızların azad edilmələri, xəsarətdidələrin zərərlərinin özlərinə qaytarılması haqqında Tiflisdə olan Müttəfiq dövlət komandanlığı nəzdində tezliklə ən ciddi iqdamatda bulununuz [addımlar atın]. Aparılmış olan arvadlar və qızlar hal-hazırda İrəvan uyezdi Vedibasar rayonunda erməni dəstələrinin əlindədir. Təcili cavab gözləyirəm.

*Xariciyyə naziri əvəzinə:
Ədil xan Ziyadxanov*

27 mart 1919, N 144

NƏZARƏTLƏRDƏ [NAZİRLİKLƏRDƏ]

Arvadların xilas haqqında

İrəvanda olan Azərbaycan siyasi nümayəndəsi [Məhəmməd xan] Təkinskiyə böylə bir teleqraf göndərilmişdir:

"İrəvan uyezdi Qaraxaç, Qədili, Qarabağlar, Ağasıbəyli, Dəhnəz və Şahablı kəndləri qarət edildiyi zaman erməni əsgərləri tərəfindən aparılan neçə yüz müsəlman arvad və qızlarının azad edilmələri və xəsarətdidələrin zərərləri özlərinə qaytarılması haqqında Ermənistan hökuməti nəzdində tezliklə ən ciddi iqdamatda bulununuz [addımlar atın]. Aparılan arvadlar və qızlar hal-hazırda İrəvan uyezdi Vedibasar rayonunda erməni əsgərlərinin əlindədir. Təcili cavab gözləyirəm.

*Xariciyyə naziri əvəzinə:
Ədil xan Ziyadxanov"*

Buna cavabən İrəvanda Azərbaycan siyasi nümayəndəsindən Xariciyyə naziri naminə böylə bir teleqraf alınmışdır:

"Bu gün martın 24-də Ermənistan Xariciyyə nazirinə bu məzmununda bir nota təqdim etmişəm:

Ermənistan Xariciyyə naziri cənablarına,

Türklər İrəvan quberniyasından getdikdən bir neçə gün keçmiş, erməni müsəlləh [silahlı] dəstələri erməni zabıtlərinin komandası altında Naxçıvan tərəfə hücum edib, yolda Səyib, Qanıqlı, Şalaub və Xaraba Qataqlı kəndlərini qarət etməklə bərabər, dinc müsəlman əhalisini, arvadları, uşaqları, həmçinin bu kəndlərdə olan müsəlman qaçqınlarını qırılmışlardır. Erməni dəstələri Şərurda mü-

qavimat göstərməməyib Dəvaliyə çəkilmışlardır. Eyni zamanda digər bir erməni dəstəsi Cərmənisdən, Qaraxaç, Şahablı, Qədili və Yuxarı Qarabağlar, Ağasıbəyli, Dəhnəz, Şıqşıq dağ kəndlərinə hərəkət edib, əvvəlcə bu kəndlərdə olan bir neçə yüz gözəl müsəlman arvad və qızlarını apardıqdan sonra qalan dinc əhalinin hamısını qırılmışlardır. Həman arvadlar və qızlar hal-hazırda qədər erməni saldatlarının əllərindədir. Erməni saldatlarının bu nəgüvara [çirkin] hərəkətlərini müsəlman nümayəndələri vaxtlı-vaxtında Ermənistan hökumətinə xəbər vermişlərdir. Hökumətimin sifarişinə görə Ermənistan hökumətinə təklif edirəm ki, erməni saldatları tərəfindən aparılan hamı arvad və qızlar erməni saldatları əlindən azad edilib, yuxarıda göstərilən müsəlman kəndləri əhalisinin zərərini aşkar etməkdən ötürü ingilislərdən, müsəlman və ermənilərdən ibarət müştərək bir komissiya təşkil edilsin. Bununla bərabər ümidvar oluram ki, Ermənistan hökuməti Azərbaycan hökuməti ilə mehriban münasibət saxlamaq arzusu ilə tezliklə mənim hökumətimin ədalətli tələbatına əməl edər. Hökumətinizin bu barədə olan qərarını mənə xəbər vermənizi xahiş edirəm.

*Kamali-ehtiramla siyasi nümayəndə:
M[əhəmməd] xan Təkinski"*

28 mart 1919, N 145

AZƏRBAYCANDA

Qarabağ haqqında İngiltərə əsgəri heyətindən

(Rəsmi məlumat)

İngiltərə komandanlığı bütün Şuşa, Zəngəzur, Cəbrayıl və Cavanşir uyezdləri [qəzaları] əhalisinə icbari surətdə əməl etməkdən ötrü elan edir ki:

1) 1919-cu il martın 10-dan Azərbaycan Hökumətinin qətnaməsinə görə doktor [Xosrov bəy] Sultanov Şuşa, Zəngəzur, Cəbrayıl və Cavanşir uyezdlərinə general-qubernator təyin edilib, İngiltərə komandanlığının müavinətindən [dəstəyindən] istifadə edir.

2) Davam edən qanunlar mövcubincə [qanunlara əsasən] bütün əhalinin ehtiyacını bilkülliyyə rəf etməkdən [tamamilə aradan qaldırmaqdan] ötrü general-qubernator nəzdində altı nəfər müsəlman və ermənidən ibarət bir şura təşkil edilir.

3) İngiltərə komandanlığı nümayəndəsi sifəti ilə həmin şuraya İngiltərə heyətindən bir zabıt daxil ola bilər.

4) General-qubernatorluq dairəsində olan xidmətçilərin məvacibi və başqa xərclər Azərbaycan Hökuməti xəzinəsindən verilir.

5) Hamı mübahisəli məsələlər Sülh Konfransında həll ediləcəklərdir.

6) General-qubernatorluq dairəsində olacaq əsgəri qitəat hərəkəti [hərbi hissələrin hərəkəti] əvvəlcədən İngiltərə heyətinə xəbər verilməlidir.

7) Bu məlumatla İngiltərə Hökuməti göstərir ki, general-qubernatorluq dairəsində qanun və asayışı qorumaqdan ötrü general-qubernatora həvalə edilən vəzifələrə əməl edilən zaman general-qu-

bernator tərəfindən və onun təşkilatlarından verilən hər bir əmrlərə, tədbirlərə bilatərəddüd [tərəddüdsüz] əməl etməlidir. İngiltərə komandanlığı hər bir qanuni tədbirlərə müavinət edəcəkdir.

*Bakıda olan İngiltərə qüvvəsi
komandanı polkovnik D. Şattlvort
3 aprel 1919 sənəsi, Bakı*

8 aprel 1919, N 152

ERMƏNİSTANDA

- Zod rayonunda müsəlmanların topxanası olduğu təsdiq edilir. Məlumat alınmışdır ki, Zəyəm dərəsi hadisələrindən əvvəl Novo-Bayəzid uyezdinə üç top aparılmışdır. Ağır topxana apara bilməyib ancaq səhra topları aparmışlar.

Erməni Məlumat Bürosunun xəbərləri

- Zodski dairədə, Basarkeçərdə əhval kəskinləşməkdə davam edir. Zod sərhədinə yetişmiş olan istintaq komissiyası 4 erməni afseri ilə 11 saldatın təslimini və komissiyanın kəndə buraxılmasını tələb etmişdir. Mart ayının 14-dək bunların arasında razılıq əmələ gəlməmişdir və görünür ki, razılıq olmayacaqdır. Bu da nəhayət silah gücü ilə kəndin alınmasına bais olacaqdır.

- Mart ayının 20-də verilən məlumata görə Zod yaxınlığına 6 min nəfər müsəlləh müsəlmanlar top və pulemyotla gəlmişlərdir. Sürməli dairəsində Qulp kəndi kürdlər tərəfindən mühasirə edilmişdir.

11 aprel 1919, N 155

AZƏRBAYCANDA

Qarabağ əhvalı

Ərzaq Nəzarətinin Qarabağda olan vəkili Axundov böylə bir teleqraf göndərmişdir:

Aprelin 6-da Şuşada neft satışından ötrü olan mal təqsim edici [paylayıcı] şöbəyə varid olub [gedib], işi mütəşəkkil bir hala saldım. Zəngəzur uyezdində acından ölənlərin miqdarı gəldikcə artmaqdadır. Orada böyük üşr mövcudları vardır. Lakin yol olmadığına görə Hərbiyyə İdarəsi indiyə qədər bu taxıl mövcudunu təhvilə ala bilməyir. Bu taxılı oradan çıxarmağa heç imkan yoxdur. Taxıl anbarlarda çürüyür. Qaçqınları və ac əhalini doyurmaq üçün külli miqdarda olan üşr mövcudundan istifadə etməyə icazə almaqdan ötrü Zəngəzura getməyə məcbur olmuşam. Bu tərəfin müsəlman əhalisi həlak olmaqdadır. Ciddi müavinət lazımdır. Cəbrayıl və Zəngəzur uyezdlərində [qəzalarında] olan vəkillər xəbər verirlər ki, minlərcə əhali çılpaq gəzir. İnsan onların ehtiyacına sakit baxa bilməyir. 30 min arşın manu-faktura [parça] göndərilməsini və həmçinin Tağıyev fabrikasından bez almaq üçün tədbirlər görülməsini Hökumətdən ciddi surətdə xahiş edirəm.

13 aprel 1919, N 156

QAFQAZIYA KONFRANSI

Azərbaycan Hökumətinin Ermənistan Cümhuriyyəti nəzdində olan siyasi nümayəndəsi M[əhəmməd] xan Təkinskinin Xariciyyə nazirinə verdiyi nota

2 aprel 1919, nömrə 21

Ermənistan Cümhuriyyətinin Xariciyyə naziri cənablarına

Azərbaycan Cümhuriyyətinin Xariciyyə naziri Zaqafqaziya cümhuriyyətləri arasında dəmiryol, posta-teleqraf, gömrüxana, maliyyə və mübadileyi-əməval [mal mübadiləsi] məsələləri haqqında saziş və müqavilənamələr əqdi [bağlanması] üçün Gürcüstan Cümhuriyyətinin Xariciyyə nazirinin fevralın 22-sində teleqrafla verdiyi təklifi alıb, müzakirə üçün Azərbaycan Cümhuriyyətinin Vükəla Şurasına [Nazirlər Kabinetinə] idxal etmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin Vükəla Şurası həman təklifə baxıb təqdir etməklə bərabər, dəvət edilməsi təsəvvür olunan konfransda bu aşağıdakı məsələlərin də müzakirə olunmasını öz tərəfindən lazım görür:

1) Qafqaziya Cümhuriyyətləri Konfransında iştirak edənlərin istiqlaliyyəti müəqabilən [qarşılıqlı surətdə] təsdiq edilib və bu barədəki bütün dövlətlərə xitabən təntənəli akt elan edilsin.

2) Məzkur [adı çəkilən] cümhuriyyətlərin müdafiəsi üçün Sülh Konfransında hər yerdə lazım olduğu zaman müttəhidülrəy [birgə, yekdil] çıxışda bulun[ul]-sun.

3) İstiqlaliyyətimiz üzərinə kimin tərəfindən təcavüz olarsa, onu rəf etməktən [aradan qaldırmaqdan] ötrü müdafiə və tədarükat tədbirləri görülsün.

4) Hamı sərhəd, torpaq və yaxud başqa mübahisəli məsələlərin sazişlə həlli, hərgah saziş hüsula gəlməsə, həkəm [arbitraj] məhkəməsi köməyi ilə olsun.

Bütün cümhuriyyətlərdən ötrü kəskin bir vəziyyət alan qaçqınlar məsələsi nizama salınsın.

Konfransın dəvət ediləcəyi yerə gəldikdə, tutduğu mövqe və Dağıstan Cümhuriyyətindən ötrü də əlverişli olması nöqtəyi-nəzərində ən münasib yer Bakı şəhəridir. Hərgah konfransın Bakıda dəvət ediləcəyinə mümaniat [manea] görünsə, o zaman Azərbaycan Hökuməti konfransın Tiflisdə dəvət edilməsinə razıdır. Konfrans dəvətinin bu il mart ayında təyin edilməsi arzu olunur.

Bununla bərabər, Zaqafqaziya daxilində, Batum və Qars oblastları daxilində "Qafqazıyayi-Cənubi-Qərbi" [Cənub-Qərbi Qafqaziya] adında beşinci bir cümhuriyyət təşkil edilmişdir ki, bunun da mənafeyi Qafqaziya cümhuriyyətləri ilə sıxı bir surətdə əlaqədar olduğundan, siyasi və iqtisadi məramnamədə saziş hüsula gətirməkdən ötrü Azərbaycan Hökuməti məzkur [deyilən] cümhuriyyətin də həman konfransda iştirak etməsini lazım görür.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qətnəməsini sizin hökumətinizə xəbər verib rica edirəm ki, yuxarıda zikr olunan məsələlər haqqında hökumətinizin qərarını və konfransın dəvət edilməsi məkanının və vaxtının təyini məna xəbər verəsiniz.

M[əhəmməd] xan Təkinski

Ermənistanın cavab notası

Azərbaycan Cümhuriyyətinin siyasi nümayəndəsi həzrətlərinə

Zaqafqaziyanın dörd cümhuriyyət-lərinin dəvət edilməsi təsəvvür olunan konfransı məramnaməsinə əlavə olmaq haqqında aprelin 2-də 21 nömrəli no-tanıza cavab olaraq xəbər verirəm ki:

Məzkur cümhuriyyətlərin istiqlalıy-yəti nöqteyi-nəzərində durmaqla bə-rabər, Ermənistan hökuməti Gürcüstan hökumətinə etdiyi kimi, Azərbaycan hökumətinin istiqlalıyyətini öz tərəfin-dən təsdiq etməyini Azərbaycan höku-mətinə xəbər verir. Bu münasibətlə bü-tün hökumətlər qarşısında təntənəli ak-tın elan edilməsini Ermənistan hökuməti ancaq Qafqaziya daxilində mövcuda gə-lən cümhuriyyətlərin sərhəd-torpaq ilə əlaqədar olan məsələlərin[in] mütəqabil [qarşılıqlı] saziş və sülhlə həllindən sonra mümkün və yerli ədd [hesab] edir.

Ermənistan hökuməti böylə təsəvvür edir ki, torpaq məsələlərinin həlli məz-kur cümhuriyyətlərin istiqlalıyyətini müt-təhidən müdafiə etmək üçün, həmçinin bu istiqlalıyyətləri mümkün olan təhlü-kələrdən müdafiə etməkdən ötrü müt-təhid sazişlə tədbirlər görüldü.

Qaçqınlar məsələsinin nizama salın-ması bilatərəddüd [tərəddüdsüz] kon-frans məramnaməsinə daxil edilməlidir.

Ermənistan hökuməti öz tərəfindən təklif edir ki, təbəiyyət [vətəndaşlıq] şə-rait və qaydaları və bir cümhuriyyət və-təndaşının digər cümhuriyyət daxilində hüququnun təmin edilməsi konfrans məramnaməsinə daxil edilsin.

Ermənistan hökuməti Qafqazıyayi-Cənubi-Qərbi Cümhuriyyətinin konf-ransda iştirak etməsinin qəbulunu qey-ri-mümkün ədd [hesab] edir.

Konfransın dəvət ediləcəyi yerin Tiflis şəhəri olması ən münasibdir. Konfransın dəvət edilməsi vaxtı konfransda iştirak edən hökumətlər arasındakı müxabirə-dən [xəbərləşmədən] sonra təyin edilə bi-lər.

*Ermənistan Xariciyyə naziri:
Tiqranyan*

14 aprel 1919, N 157

ERMƏNİLƏRİN İSTƏDİYİ

Qəzetlər erməni heyəti-mürəxxəsəsinin [nümayəndə heyətinin] Paris Sülh Konfransı hüsurunda öz mətləbləri haqqında bəyanat verdiyini bildirdi. Bu bəyanata görə, ermənilər Böyük Ermənistan təşkilini istəyirlər. Bu Böyük Ermənistan bir tərəfdən Qarabağ və bütün İrəvan quberniyası, digər tərəfdən Qara dənizdə Trabzon ilə Ağ dənizdə [Aralıq dənizində] İskəndərun limanına çıxmaq üzrə Anadolunun yeddi vilayətini ehtiva edir. Ermənilər eyni zamanda tələb edirlər ki, müəzzəm [böyük] hökumətlərdən birisi onları 20 il müddətinə öz himayəsi altına alsın. Bu hamı hökumət gərək ki, Ermənistandakı Ermənistan Hökumətini tanımayan, oralara Türkiyə Hökuməti tərəfindən mühacirət etdirilmiş olan müsəlmanları köçürtsün. Erməni heyəti sülh məclisinə verdiyi müxtirədə [yazılı qeyddə] deyir ki:

"Ermənistan ərazisi məsələsi həll edildiyi əsnada diri qalan ermənilər deyil, ölənlər də hesaba alınmalı və yalnız bununla qalmayıb, burası da hesaba qoyulmalıdır ki, ermənilər Şərqi yeganə millətidirlər ki, mədəni bir hökumət təşkil edib qonşularını təmdin edə bilərlər [mədəniləşdirə bilərlər]."

16 aprel 1919, N 158

FƏHLƏ HƏYATI

Zəngəzurluların yığıncağı

Aprelin 22-də Balaxanı və Sabunçu dairəsində sükunət edən [yaşayan] Zəngəzur vətəndaşlarının yığıncağı vəqə olmuşdur. Yığıncaq Nobel qardaşlarının böyük firmasında vəqə olub, bir çox adam hazır olmuşdur. Bir çox müzakirə və mübadiləyi-əfkardan sonra yığıncaqda atıdəki [aşağıdakı] qətnamə qəbul edilmişdir:

“Biz, Zəngəzur vətəndaşları aprelin 22-də bir yerə cəm olub bir qədər müzakirədən sonra qərarə etdik ki, bu yaxın günlərin birisində Bakı şəhəri və ətrafında yaşayan ümum Zəngəzur əhəllərini dəvət edib, lazımi məsələlərimizi müzakirə və həll etməklə bərabər, daimi bir komitə təşkil edərək qaçqınlara müavinət üçün lazımi məramnamə tərtib edək. Böylə bir ümumi iclası dəvət etmək üçün kəndi aramızdan 5 nəfərdən ibarət hələlik müvəqqəti bir komitə intixab edirik [seçirik] ki, ona da zeyldəki [aşağıdakı] şəxslər daxil olurlar: Məşhədi Məhərrəm, Zülfüqar Fərczadə, Ağə bəy Ağayev, Ağalar bəy Əlixanov və Molla Qaraş.”

25 aprel 1919, N 166

AZƏRBAYCANDA

Zəngəzur uyezdində

"Aşxatavor" erməni qəzetəsi xəbər verir ki, Andranik ingilislərin tələbatına görə Zəngəzur uyezdindən [qəzasından] çıxıb getmişdir. Andranik hərçənd bilirdi ki, o getdikdən sonra ingilislər Azərbaycana tabe olmağı tələb edəcəklər, lakin ingilislərin tələbatına əməl etdi.

25 aprel 1919, N 166

YANDIRICI XƏBƏRLƏR

Hər gün yüzlərcə çıpaq, bənizi soluq Göyçə qaçqınlarının soqaqlarda səfil-səfil dolaşdıqları görülür. Bu günlərdə Qaramurad kəndi vəkillərindən bütün Göyçənin düşmənlər tərəfindən zəbt və təxrib olunduğunu eşitdim. Zalımların xəncəri ağzından bir dürlü canını qurtaran zavallılar ətraf müsəlman kəndlərində səfilanə dolaşırlar. Düşmənlərin Azərbaycan sərhədini keçərək müsəlman köylərinə hücum etmək fikirləri vardır. Sərsiz türk və islam qardaş və bacılarımızı yurdundan dağıtdılar, qarlı, soyuq, sərt və daşla torpaqdan ibarət olan çöllərə salmışlar. Biz azərbaycanlılar bunları eşidərək heç bir təşəbbüsdə bulunmayırıq. Minlərcə qarı-qızlarımızın namusuna təcavüz olunur. Minlərcə kişilərimiz ölümlə çarpışır. Biz yenə kəndi istirahətimizə məşğuluz.

Bu zülümləri, bu vəhşiliyi icra edən kimdir əcəba?

Əgər erməni hökuməti isə neyçin günahsız əhalini qılıncdan keçirir? Orada əksəriyyəti ermənilər qazanarsa, müsəlman əhalisini də kəndlərinə rəiyyət tanıyaraq, onlarla eyi müamildə [xoş rəftarda] bulunsunlar. Yox, əgər erməni haydudları isə biz neyçin gözümüzü yumub da qardaşlarımıza edilən bu vicdansızlığı görməyirik? Biz də könüllü dəstələri təşkil edərək o qanlı əllərə qarşı duralım. Namusi-millimizi müdafiəyə qalxışalım. Bunlar o zalımlardır ki, gürcülərə qarşı da müharibə etdilər. Haqsız yerə, onların da deyil, bir müsəlman ölkəsi olan Borçalını zəbtə qalxışdılar. Lakin, müvəffəq olamədılar. Aciz xoruz kimi geri qaçdılar.

İslam və türk hökuməti adını daşıyan Azərbaycan bu xüsusda tədabirdə bulunacaqdır [tədbirlər görəcəkdir] ümid edirəm. Lakin Azərbaycan türk və islamları isə göz yumaraq qəflət etmə-məlidirlər.

Gəncə: Davud

27 aprel 1919, N 167

ARXADAŞLAR!

Rusiya istibdadının müdam [daim] zülüm və cəfaları və mütəvatirən [daldadal] əza və təzyiqatı [əziyyət və təzyiqləri] altında əzilməkdə olan millətlərin miyanında [arasında] ən böyük zərbələrə və ən dərduq [qüssəli] cəfa və əzaya məruz qalan biz Qafqaziya türk və müsəlmanları olmuşuz.

Düşmənlərimiz türklük və islamlığa qarşı ağıl və müruvvətin qəbul edəməyəcəyi dərəcədə qudurmuşcasına öylə bir düşmənçilik və öylə bir vəhşət izhar etdilər, ilələbəd hər bir müsəlman olan kimsə şu hadisələri xəvatirlərindən [xatirlərindən] çıxarmayacaq.

Bakıda, Zəngəzurdə və qeyridə bir çox əziz və məsum türk və müsəlman qadınları vəhşi və zalım olan erməni könullüləri əlində günlərlə inildəyib məhv oldu. Nazlı qızlar və gəlinlər küçələr və çöllər uzununu sürüklənib, olmazın həqarət və sərzənişlərinə [töhmətlərə] məruz qalaraq, analar, bacılar oğullarının və qardaşlarının qanlı nəşləri üstə baş açdılar, ağladılar.

Sənərlə bu nəhv [bu sayaq] ürək dağlayan vəq'ələr [hadisələr] biz türk ünsürünə olub və olur. Fəqət şimdi aləmşümül müharibənin nəticəsi ilə hər bir rusiyalı azad olduğı kimi, biz Zaqafqaziya türkləri də azad olaraq miləli-sairənin [digər millətlərin] istiqlaliyyəti-millilikrinə uyduq. Uyduqsa da, qövdən feilə [sözdən əmələ] çıxarib istiqlali-milliyəmizə doğru böyük bir addım atdıq.

Arxadaşlarımız! Sevgili vətənimiz Azərbaycan Cümhuriyyətinin yolunda sinələrimizi sipər etməklə namusumuzu və

millətimizi müdafiə etmək ən birinci vəzifəmizdir. Biz[im] əllərimizə aldığımız si-lahlarımız Quranımızı, dinimizi və heysiyyət-milliyəmiz[i] mühafizə üçün olub da, Xudavəndi-əhədiyyət [Allah] hüzurunda din və milləti hifz etməyi dəryad etmişiz [öhdəməzə götürmüşük].

Sənərlədən bəri və həttə qərinələrlə bu məmləkət üzrə dalğalanmayan bəy-rəğimizi bu gün təməvvüc etdirmək [dalğalandırmaq] üçün şu əlbisələrlə müləbbəs olub [bu paltarları geyib], ulu tanrının lütf və inayəti ilə məqsədə nail olduq.

Lakin, yoldaşlar!

Bir çox daxili və xarici düşmənlərimiz vardır ki, həpsi bizim məhv və nabud [yox] olmağımızı bəkləyir. Daxili düşmənlərimiz bir taqım vicdansızlardan mürək-kəb [ibarət] olaraq zahirdə sadıqanə bir azərbaycanlı, arxada isə bizim məhv və nabud olmamıza çar-çəşm ilə [dörd gözle] müntəzirdir. Odur ki, bizim bir nəfərimizdən biməna olan bir qüsurlayan kimi dərhal "Eh, ağıl bunlardan bir şey kəsmir, bu da başa getməyəcək" kimi nalayiq sözlər deməklə bütün aləmə söyləyir və məhəlli [yeri] gəldikcə də xarici düşmənlərimizlə öz ağıllarına gələnlərdən söyləşib, hər dəm, hər an ayağımızdan çəkirlər. Buna görə, qabaqca ərz eylədiyim kimi əza və cəfaların önünü alıb qərinələrlə və bəlkə əsrlərlə zülüm və sitəm altında əzilan və rəhmsiz bir səyaqda vəhşiliklə qırılan yazıq millətimizi çahi-fələkətdən [fələkət quyusundan] qurtarmaq üçün çarə aramalı.

Bu da nə ilə olur?!

"Birlik" və "qeyrət"lə!

Odur ki, hər an bizlərə vacibdir ki, ittihad və ittifaq edib öz heysiyyətimizi

düşünəlim və hansı bir təklif qarşısında məsuluqsa, anlayıb, hər zaman namusumuz və şərəfi-milliyəmizi müdafiə və mühafizə edəlim. Nə qədər ki, sülh zamanıdır, hamı millətlərlə ədalət və müsavat üzrə rəftar edlənib də bütün Azərbaycan əhalisinin h rriyy tini təmin edəlim.

Müharibə v qu bularsa [ba  verərsə], bir qədəm geri durmayıb “mar , mar ” vəziyyətində namusumuzun v  cümhuriyyətimizin v  dinimizin düşmənləri üzərinə y r y b,  l r is k vətən yolunda şanlı bir şəhadətlə d rgahi-haqqa [Allahın h zurun ] alnı açıq ged riz; qalar is k, milləti-n cib mizi bəxtiyar gördükcə g n -gündən iftixar edərək işbu kəlmələri təkrar edəriz:

Ya asın Azərbaycan Cümhuriyyəti!
Ya asın millət v  Vətən!

H san  xf 

27 aprel 1919, N 167

BAKI XƏBƏRLƏRİ

Zəngəzurluların iclası

Bazar ertəsi aprel ayının 28-də saat 10-da Nobel qardaşlarının 7-ci mədəni aşxanasında Balaxanıda olan ümum zəngəzurluların iclası təyin edilmişdir. Mədən dairəsindəki bütün zəngəzurluların təşrif gətirmələri arzu olunur. Müzakirə olunacaq məsələlər:

- 1) Zəngəzur əhvalına dair Cəlil bəy Sultanovun məruzəsi;
- 2) Daimi komitə seçkisi;
- 3) Təşkilat məsələləri və məclisdə qalxan məsələlər.

Müvəqqəti Komitə

27 aprel 1919, N 167

AZƏRBAYCANDA

Gəncədən

Xüsusi müxbirimizdən:

Quzu dərisinə girib Avropada mərsiyəxanlıq edən Daşnak fırqəsi yenidən dişini göstərməkdədir. Bizdə olmayan və olmasına heç ehtimal verilməyən xunxarlığı [qanıçənliyi] bizə isnad verib, bizim qanımızla özlərinə “Böyük Ermənistan imperatorluğu” yaratmaq istəyənlər indi də Azərbaycanın Göyçəsinə saldırmışdır. Türk və müsəlman olduğu üçün köylər, qəsəbələr bir-birinin ardınca yandırılmaqdadır.

Bu sətirlər yazıldığı vaxt 35-ci köyə hücum edildiyinin xəbəri gəldi. Gəncə və qəza Göyçə mühacirləri, əlsiz-ayaqsızları ilə doludur. 15000-ə qədər erməni əsgəri yollarındakı müsəlman köylərinə erməni millətinin sətvətindən [gücündən] (?) dərs verirlər. Ermənilərin hücumu davam edir. Sülh və müsəlimətdən [əmin-amanlıqdan] dəm vuran Avropaya qarşı göyçəlilər isyan etmişlər imiş. Daşnakların bu xunxarlığı bəlkə Avropada bəşəriyyətə bir xidmət hesab edilməkdədir.

Burasını da ərz etmək istəyərdim ki, Qars həvalisində [tərəflərində] büsbütün yox edilən 22 türkman köyünün günahı nə isə, göyçəlilərin də odur. Hasili, haqsızlıq son dərəcəyə qədər çıxdı. Buna səbəb olanların bu işlər gözüne nə vaxt soxulacaqdır, bilməm ki. Tiflisə sərhəd məsələsini həll etmək üçün nümayəndə göndərən Ermənistan Hökuməti bizi əmri-vaqe [fakt] qarşısındamı bulundurmaq istəyir? Biz müəmmaları həll etmək istərkən, nə vaxta qədər yeni müəmmalar qarşısında bulunacağıız, ya rəbbi?

Şimaldakı Denikinin müqabilinə sərbəst gedə bilmək üçün bu tərəfi təmin etmək sırası gəldiyini daşnaklar özləri anlatmaq istəyir. Hər halda, bunun önünü almaq üçün millət və hökumət qəti davranmalıdır. Azərbaycanın üstünə gələn düşmən bütün fırqələrimizin, istiqlalımızın, vətənimizin düşmənidir. Heç olmazsa günahkarların üzünə tükürülsün.

4 may 1919, N 171

AZƏRBAYCANDA

Zəngəzurdan bizə yazırlar:

Şu cahangir müharibədən istifadə edərək tarixi-aləm səhifələrini ləkədar edən xunxar [qanıçən] ermənilərin “Daş-naksutyun” fırqəsi ürəklərində yüzillərlə bəslədikləri küdurəti ibrazla [meydana qoymaqla] ağla ərişməz, insaniyyətə yaramaz zülüm və sitəmi fəqət türk milləti haqqında icraya şüru edirlər [girişirlər].

Şu cari olan nisan (aprel) ayının 8-də Tarolu və Çardaxlı köylərinin Ağaçayı suyundan bir qənat [arx], insan və heyvanları, cəmi əmlak və güzərişatları [dolanişıqları] həman suya vabəstə [bağlı] olduqda, qonşuluqda vaqe Zeyvə kəndinin erməniləri yüz illərlə məzkur köylərin əhalisi təsahüb etdikləri [sahib çıxdıqları, qoruduqları] qənatı dağıdıb, suyunu qət etmiş [kəsmiş] və ziraətlərinə [əkinlərinə] də qəsd etmişlər. Biçarə əhali məzkur Zeyvə kəndinə təkrarən gedib su verilməsini və ziraətlərə təcavüz olmamasını əcz ilə [acizənə] iltica edirlər [yalvarırlar]. Buna qarşı “Saldatların öhdəsindən gələ bilməyiriz” – deyər rəddi-cavab etmişlər. Biçarə və məzlum camaat Zəngəzur qaimməqamına [qəza rəisinə] müraciətən su barəsində rəsmi binagüzarlıq [sərəncam] olunmasını rica etmişlər. Qaimməqam isə rəsmən Gorusda sakin İngiltərə nümayəndəsi Tausentə təliqə [rəsmi məktub] yazaraq su barəsində təşəbbüsatda bulunmasını xahiş etmiş. Hamili-təliqə [təliqəni aparan] bir nəfər çapar Gorusdan təhdid ilə xaric olunub, məktubu geri gətirdi!

Bunu müşahidə edən məzkur köylərin əhalisi ziraətləri üçün qoruqçu tə-

yin edirlər. Aprel ayının 10-da ermənilər sui-qəsd ilə ziraətlərə təcavüz etdikdə, qoruqçular mümaniət [manəçilik] göstərmişsə də, faydabəxş olmayıb, bir nəfər Fərəc namı qətl edirlər. Buna qisasən məqtulun [qətl edilənin] yoldaşları bir nəfər erməni çobanını qətl edərək, qoyunları da bu təcavüzü isbat üçün hökuməti-məhəlliyyə [yerli hökumət] hüzuruna gətirirlər. Bundan naşi [ötrü] həman gün Zeyvə kəndinə düyü satmağa gedən bir nəfər Hacılı bəylərindən Səməd bəy namı əsir və bə'd [sonra] qətl edirlər və mü-təfərriq [ayrı-ayrı] məkanlarda atışmağa şüru edib [başlayıb], nəticədə Hacıqurbanlar binasını yandırır, iki nəfər fəqir adamları qətl edərək civar köylərdən Xəştəb, Ağbulaq və qeyri kiçik köylərin başsız əhalisini fərara məcbur etmişlər. Bainhəmə [bununla belə], hal-hazırda qat-qat ziyadə qüvvəli və müqtədir olan müsəlman camaatına qəza qaimməqamı müti olduğu [itaət etdiyi] Azərbaycan Hökuməti-cəhiləsinin [cəlallı, uca Azərbaycan hökumətinin] əmrinə müvafiqətən [uyğun olaraq] fəqət [ancaq, sadəcə] müdafiədə bulunmağı əmr verdi. Həman gün ermənilər təcavüz etdikləri sipərlərdən atışma zərbi ilə geri çəkilməyə məcbur oldular. Məğlub olan vicdansız həriflər həman gün öz ziri-dəstlərində [əllərinin altında] yaşayan Oxçu, Pir Davudan, Şabadin və Atqız köylərinin məzlum müsəlmanlarından – hansılar ki, xunxar [qanıçən] Andranikin təhdidi ilə neçə müddət bundan əqdəm [əvvəl] təslim halında yaşayırlar – 40 nəfər adamlarını əsir edirlər. Əmn-asayiş [əmin-amanlıq və asayiş] bərpa olmaq üçün qəza qaimməqamı Qəbulov cənabları atışmanı dayandırır er-

mənilərə sülh təklif etdi. Sülh müzakirəsində mən də iştirak etdim. Yalnız qaimməqam ilə bərabər Zeyvə kəndinin nəzdində Qapan erməni milli komitə üzvləri ilə bərabər iştirak edən qeyri ermənilər ilə də dur-diraz müsahibədən bə'd [uzun-uzadı söhbətdən sonra] müsəlmanlar gətirdikləri 212 rəs [baş] qoyunları və qətl olunan çobanın meyitini verməyi qaimməqam cənabları vədə etdi və ermənilərdən fəqət su verilməsini və əsir olan 40 nəfərin azad olunmasını tələb etdi. Bir gün sonra üçüncü nahiyyə müdiri vasitəsilə əxz olunan [alınan] qoyunlar və çobanın meyiti təslim olunduqda, qoyunlardan bir hissə Şabadin və qeyri hərəbzədə [müharibədən ziyan çəkmiş] müsəlmanlardan qarət olması məlum olduqda, ermənilər bila-bəhanə [bəhanəsiz] həman qoyunları sahiblərinə rədd edirlər və qətl olunan Səməd bəyin cənazəsini təslim ilə qırx nəfər Pir Davudən əsirlərinin qətlə edilmələrini təhəssürlə [təəssüflə, üzülərək] elam edirlər [bildirirlər].

Əvət! Bunlar həpsi doğru və cümləsi şübhədən xalidir [uzaqdır].

Bu daha qərib [qəribə, təəccüblü]! İngiltərə nümayəndələri həməvəqt [həmişə] ermənilərlə mühit olduqlarından [əhatə edildiklərindən], birtərəfli məlumat alaraq həqiqəti-mətləbdən bixəbər olub, haqsızlığın bu dərəcəsinə qarşı nə qədər şikayət və söz söylənmiş olsa da, yenə tərəfi-müqabilin saxta sözlərinə ziyadə bəvər edir [inanır], onların vəhşiyanə hərəkətlərindən bilkülliyyə iğməz edirlər [tamamilə göz yumurlar]. Lihəzə [bu səbəbdən], haqsızlığı aramaq, məzлумların haqqını riayət üçün Zəngəzurda müsəlman-

lar arasında İngiltərə nümayəndəsi göndərilməsini hökuməti-cəliləmizdən rica edirik.

22 nisan 1919
Sisyan qaçqınlarından:
Sadiq Axundzadə

6 may 1919, N 173

ERMƏNİSTAN HÖKUMƏT RƏİSİNİN TELEQRAFI

Ermənistan siyasi nümayəndəsi [Tiq-ran] Bekzadyan böylə bir teleqraf almışdır:

"Alınan məlumata görə, Azərbaycan əsgərləri Novosaratovkaya varid olub [çatıb], möhkəmləşməkdədirlər. Novosaratovka rayonu Ermənistan torpağındadır. Buna görə, Azərbaycan Hökumətinin vəzifəsidir ki, müəssif [təəssüf doğuracaq] hadisələr olmamaq üçün Azərbaycan müsəlləh [silahlı] qüvvələrinin Ermənistan torpağına gəlmələrini buraxmasın.

*Xariciyyə naziri əvəzinə
Hökumət rəisi: Xatisov"*

19 may 1919, N 184

ERMƏNİSTANDA

Xüsusi

“Joxovrdi dzayn” qəzetəsi yazır:

Bu günlərdə Təbrizdən varid olmuş [gəlmiş] bir mötəbər şəxs Şahtaxtı möv-qifinin [stansiyasının] səmtində İrəvandan Naxçıvana Dronun təhti-komandası ilə [komandanlığı altında] hərəkətdə bulunan bir əsgər ordusu görmüşdür. Bu hərəkətdən məqsəd bütün Ermənistan hü-dudunu istila edib, məmləkətdə qayda və qanun bərpa etməklə belə, qaçqın-lara öz yerlərinə qayıdıb işlərinə məşğul olmağa imkan verməkdir.

Şahtaxtıda Naxçıvan müsəlmanları-nın və erməni hökumətinin nümayəndə-lərinin görüşüyü vaqə olacaqmış.

19 may 1919, N 184

ERMƏNİSTANIN VÜSƏTİ

Yer üzündə cümlətanı 4-5 milyonluq olan erməni tayfası tarixlərdə əslı qaranlıq və indı süni bir tərzdə ixtira olunmuş “Haykakan” dövləti yolunda can, mal və qələm ilə çalışırlar, vuruşurlar. Məramanıl olmaq üçün heç bir şeyi müzayiqə etməyirlər [əsirgəməyirlər]. Hətta bu yolda lazım görülərsə, böhtan, fitnə, haqqı batıl [göstərmək] kimi ədalət və insaniyyətdən uzaq, qeyri-məşru [qanunsuz] şeylərdən də çəkinməzlər.

Ermənilər hanki bir yerdə yaşayırlar yaşasınlar, hanki bir partiyada işləyirlər işləsinlər, yenə axırkı məqsədləri “Hayastan”ın istiqbalıdır [gələcəyidir]. Bunu qazanmaq üçün, bir vaxt rus istibdadının ən sadıq bəndələrindən sayılaraq Loris-Məlikovlar imperator saraylarına qədər yaxınlaşdılar. Hətta zimami-hökuməti [hökumətin cilovunu] ələ almaq məqsədinə cürətləndilər. Erməni hiyləsini anlamış imperatorun müqərrəbləri [yaxınları] dərhal Loris-Məlikovu kənar etdilər. Lakin ermənilər məyus olmayaraq Peterburq saraylarından Qafqaz canışını Vorontsov-Daşkov sarayına köçürlər. Erməni qadını vasitəsilə qoca və düşkün canışını ələ alıb, onun icazəsi ilə Daşnak partiyasını tərtib verirlər. Bundan sonra erməni “cürəti” bir dərəcəyə çatır ki, bir tərəfdən sərhədi keçib Türkiyə ermənilərini silahlandıraraq üsyana hazırladırlar, o biri tərəfdən də, Qafqazda erməni mənafeyinə müxalifət göstərmiş rus qubernator və generallarını terror vasitəsilə qətlə yetirirlər. Gürcüstanda və Azərbaycanda bunlar törətdiyi əməllərə qarşı gürcülər

və müsəlmanlar mat və mütəhəyyir [hey-rətdə] qalmışdılar. Sanki buraların hamısı erməniləşmiş bir ölkədən ibarət imiş. Rus inqilabi-kəbiri [Böyük rus inqilabı] gələr-gəlməz istibdadçı ermənilər maskanı dəyişib inqilabçı partiyalarına dolurlar. Peterburqda təşkil olunmuş Qafqaz komissariatında heç kəsin nümayəndəsi olmadığı halda, ermənilər Yevanqulovu oraya nəsb [təyin] elətdirirlər. Türkiyədən alınmış qəzalara da general Averyanov ilə doktor Zavriyevi göndərdilər. Xülasə, istibdad dövründən götürdükləri faydaları hürriyyət dövrlərində də, bəlkə bir az da artıq götürürlər. Hətta Qafqaz canışını vəzifəsini ənvai dəsaislə [müxtəlif intriqalarla] bolşeviklərdən qoparmış Şaumyanın Bakıda erməni mənafeyi mülahizəsi ilə törətdiyi qırğını yəqin ki, hələ heç kəs unutmamışdır.

İşxanyan yazdığı “Zaqafqaziyada əksinqilab” ünvanlı kitabının 77-ci səhifəsində yazır ki:

“Rus hakimiyyəti ermənilərin damarlarında axan qanlarına belə yerləşmişdir. Bu hakimiyyəti Qafqazda ermənilərdən başqa heç kəs, hətta gürcülər də istəməyirlər. Ermənilərin xülusi-qəlblə [ürəkdən] ruslara olan məhəbbəti, bir çox tarixi, coğrafi (?) və siyasi şəraitin nəticəsidir. Odur ki, rus hakimiyyətinin Qafqazda bəqa və davamına ermənilər var qüvvətləri ilə çalışırlar. Hətta bu hakimiyyət nə kimi üsuldan (?) ibarət olursa-olsun, ermənilər üçün fərqi yoxdur.”

İştə, illərcə Qafqazın hamı millətlərindən artıq İrəvanda, Bakıda, Qarabağda və hətta Tiflisdə rus hakimiyyəti ilə mübarizəyə qalxmış erməni millətinin bö-

yük yazıçısı İşxanyan cənabı sadələvh rus oxuyucularını 99-cu dəfə aldatmaq istəyir. Bu həzəyan və əracif [bu mənasız və yalan sözlər] ilə sübut etmək istəyir ki, rus boyunduruğu ermənilərə həmişə xoşdur. Böylə yağlı dillərlə Moskvada əyləşən ermənilər də bolşevikləri tovlayıb milyonlarla pul alırlar ki, Şərqdə (?) propaqanda yapsınlar. Əcəba Şərqdə nə qədər erməni tayfası vardır ki, bunların propaqandası üçün 60 milyona qədər pul almışlar, yaxud Şərqi sərəsər doldurmuş türk, fars və ərəblərin propaqandası üçün mü bu pulları almışlar? Şərqdə erməni “və’zinə” [moizəsinə] inanan bir tayfa vardır mı ki, onları bolşevik yoluna dəvət etsinlər. Şərq [millətləri] arasında ermənilərin casusluğu hamıya məlum olduğundan, bolşeviklərin pulları propaqandaya deyil, xüsusi işlərinə sərf olunacaqdır ki, bunu sadədil sovetçilər anlamamışlardır.

Qafqazda və Moskvada özlərini rus hakimiyyətinə tərəfdar göstərmiş ermənilər Yevropada Poqos Nubar paşa kimi şəxslərin istidası [xahişi] ilə “Ararat”ın istiqlaliliyyətini tələb edirlər.

Erməni hoqqabazlarının məharətinə bax ki, burada özlərini rus tərəfdarı göstərən milyonlarla rus hökumətindən pullar alırlar, Yevropaya gəldikdə rusların kim olduğunu əsla tanımayıb “Hayastan”a istiqlaliliyyət tələb edirlər. Hələ Amerikada oynadıqları rolları başqadır. Ermənilərin Qafqazda fəqir, zəlil, ac və çılpac bir millət olduğunu [deyərək] Ameka qəzetələrini çığır-bağırlarla doldurub yardım və müavinətlər istəyirlər. Odur ki, bu gün amerikalıların milyardlarla ianələri Qaf-

qazda yalnız Ararat dairəsinə gəlməkdədir.

Nubar paşanın Yevropadan tələb etdiyi istiqlaliliyyət, Qara dəniz səvahlindən [sahillərindən] başlayaraq təxminən bəhri-Xəzər kənarlarına qədər müxtəlif millətlərlə məskun yerlərdir ki, əhalisinin əksəri türklər və kürdlərdir. Programın bu cəhəti hərçənd gizlənilməyirsə də, lakin mahirənə bir üsul ilə yevropalıların nəzərinə təqdim olunur.

Yevropalıları təzərrö və niyaz [yalvarıb-yaxarmaq və xahiş] ilə doyuran ermənilər Qafqazda süngü zoru ilə özlərinə yer açırlar, meydan hazırlayırlar. Müsəlman kəndlərini talan edib müttəsil [daim] bir “Hayastan” düzəldirlər. Bunun üçün də heç bir şərətdən [fitnə-fəsaddan] çəkinməyirlər. Bir vaxt Andranik əli ilə Zəngəzur mahalını dağıtdıran erməni hökuməti Andranikin kim olduğunu tanımaq istəməyirdi. Sonra bunun istiqbalına [onu qarşılamağa] ehtiram dəstələri çıxarıb böyük nəvazişlər göstərdi. Bu axır vaxtlar da Andranik dəstəsi Qars ətrafına keçmişdir. Aşkardır ki, burada da bir çox müsəlman kəndləri dağıdılacaqdır.

Bundan əlavə, Göyçə həvalisində [ətrafında] yerləşmiş müsəlman kəndlərini dağıdıb, Qarabağ və Gəncə səmtinə böyük “pəncərələr” açmışlar. Naxçıvan və Şərur yaxınlığında da böylə pəncərələr açılmaqdadır. Erməni hökumətinin böylə şərəratəngiz [fitnəkar] hərəkətinə qarşı ciddi bir tədbir ittixaz olunmazsa [tədbir görülməzsə], bu açılmış pəncərələr vasitəsilə Qarabağ və Naxçıvan kimi Azərbaycanın məhsuldar qitələri vaxtı ilə erməniləşə bilər. Buna dair Qafqazda deyil,

Yevropada da etirazlar yapmalıdır. Sülh məsələsi axıra çatdığı günlərdə erməni daşnakları hələ qırğınla məşğul olaraq Ermənistanın vüsətini böyüdürlər və qanlar tökülməsinə səbəb olurlar. Bu qanlara bir xitam vermək gərəkdir.

*F[ərhad] A[ğazadə]
25 may 1919, N 187*

AZƏRBAYCANDA**Qarabağda**

Qarabağ general-qubernatoru xəbər verir ki, Oxçu kəndi kəndxudasının verdiyi xəbər mövcubincə [əsasında], Zəngəzur uyezdni naçalnik [qəza rəisi] mayın 6-da 1003 nömrə ilə xəbər verir ki, Zəngəzur uyezdində Panıslı və Kurtyüğünü adlı erməni kəndləri rayonunda Oxçu, Atqız, Pirdovdan, Boğacıq, Tey və qeyri kənd əhalisindən 58 nəfər kişi və arvad mis mədənləri tərifi [yolu] ilə düyü, buğda və qeyri şeylərlə yüklü at, qatırlarla yaylağa getdikləri əsnada ermənilər tərəfindən həlak edilmişlərdir.

Yenə həman uyezd naçalnikinin mayın 4-də 1908 nömrə ilə verdiyi xəbəyə görə, Novo-Bayəzid uyezdində [qəzasında] erməni quldur dəstələri məhəlli [yerli] müsəlman əhalisini tamamilə məhv etməkdədir. Müsəlman kəndlərinin hamısı dağılıb, ölümdən xilas olanlar isə ətrafa qaçmışlar. Şuşa uyezdində Hacısamli rayonuna Zərzəbil, Zəd, Ağkilsə, Böyük Qaraqoyunlu, Qaraqoyunlu, Hüseyinqu-luağalı, Qayabaşı, Qoşabulaq, Sarıyaqub, Daşkənd, Zərkənd, Şorca və İnəkdağ kəndlərindən 10 minə qədər Novo-Bayəzid qaçqınları gəlmişdir. Şişqaya, Aşağı Məzrə, Qaraiman, Canəhməd, Sədənəğac və Kəsəmən kəndləri qaçqınları Gəncə uyezdinə rəvan olmuşlar. Uyezdni naçalnikin verdiyi məlumatlara görə, bu bədbəxt qaçqınlar yolda şiddətli borana düşər olub 600 nəfərə qədəri dağlarda həlak olmuşdur.

26 may 1919, N 188

NƏZARƏTLƏRDƏ [NAZİRLİKLƏRDƏ]

Ermənistandakı müsəlmanların əhvalına dair

Ümuri-Xeyriyyə və Nafiə Nəzarətin-dən alınan mövsuq [mətəbər] məlumatı nəzərən, Ermənistan Hökuməti müsəlmanlara heç müavinətdə bulunmayıb. Oradakı bir çox darüleytamlar [yetimxanalar], iaşə məntəqələri, xəstəxanalar fəqət [sadəcə] ermənilərin ehtiyacatını rəf edir [ehtiyaclarını aradan qaldırır]. Minlərlə evsiz qalmış müsəlmanların əhvalına heç yanan yox. Ancaq bir İrəvan şəhərinin özündə 2300 nəfərlik müsəlman qaçqınları üçün iaşə məntəqəsi güşad edilmişdir [açılmışdır]. İşbu məntəqələrdə də müsəlmanlara darı şorbasından əlavə heç şey verilməyir. Erməni qaçqınları öz köylərinə köçürülür, onlar üçün iaşə məntəqələri güşad edilir, məccani [pulsuz] yemək verilir. Müsəlmanlar isə acından qırıldığı kimi, bir çoxlarına öz köylərinə köçməyə belə icazə verilməyir. Hər halda, Ermənistandakı müsəlmanların əhvalı qayət ciddi və dəhşətli bir hal kəsb etmişdir [hal almışdır].

3 iyun 1919, N 194

**NƏZARƏTLƏRDƏ
[NAZİRLİKLƏRDƏ]**

dərilməşdir. Həman emalatxanalarda qaçqınlar çalışacaqdırlar.

5 iyun 1919, N 196

- Vükəla Şurasının qətnaməsi mövcubincə [Nazirlər Kabinetinin qətnaməsinə əsasən], Ermənistan müsəlmanları üçün 3 milyon rublə buraxılmalıdır. Həman məbləğ təxsisinədək 20 milyonluq fondan 1 milyon rublə buğda və başqa ərzaq alınması üçün buraxılmışdır; bina-ənileyh [ona görə], Ümuri-Xeyriyyə və Nafiə Nəzarəti [Sosial Təminat Nazirliyi] Qaçqınlar şöbəsi müdirinə teleqrafən ərzaq alınmasına başlamağı rica etmişdir.

- Ermənistan Hökuməti[nin] Ermənistanda müsəlman qaçqınları üçün heç bir təşəbbüsatda bulunmadığını nəzəri-etibara alaraq Ümuri-Xeyriyyə və Nafiə Nəzarəti Ermənistan Hökuməti nəzdindəki siyasi nümayəndə [Məhəmməd] xan Təkinski vasitəsilə Ermənistan Hökuməti indində [yanında] İrəvanda Azərbaycan Ümuri-Xeyriyyə və Nafiə Nəzarəti müvəkkilliyi güşadına [açılmasına] müsaidə istəmişdir. Müvəkillik məsələsi Vükəla Şurasının 2 iyun iclasında təhti-qərara alınmışdır.

- Ermənistandakı müsəlman qaçqınlarının əhvali-ələmnaklarını [qəmli hallarını] Amerikanın Yaxın Şərqə Müavinət Cəmiyyəti qarşısında təsvir etdikdən sonra, Ümuri-Xeyriyyə və Nafiə Nəzarəti rica etmişdir ki, Ermənistandakı müsəlmanlara da cəmiyyət yardımında bulunsun.

- Ümuri-Xeyriyyə və Nafiə Nəzarəti məmuru Ryumin Ağdamda ip toxuyan başqa emalatxanalar güşadı üçün gön-

ERMƏNİ CÜMHURİYYƏTİNDƏ MÜSƏLMANLARIN HALI

- 1 -

Erməni paytaxtı İrəvan şəhərindən gəlmiş ziyalı bir zat vasitəsi ilə ora müsəlmanlarının halına dair aldığımız məlumat:

Sövqi-tale ilə erməni cümhuriyyəti daxilində qalmış müsəlmanların halı olduqca faciəli bir haldır.

İrəvanın ən gözəl və böyük bağları, evləri əksəriyyətlə müsəlmanlara məxsus idi. Bahardan başlamış payızın son ayına qədər İrəvan şəhərini yaşıl qanadları altında sayələndirən [kölgələndirən] ağacların, bağçaların ən çoxu müsəlmanların malı idi. Qafqazın bir çox yerlərində ad qazanmış İrəvan məhsuləti meyvələrin 4-də 3 payı müsəlmanların yetirməsi idi.

İrəvan müsəlmanları bu son illər zərfində ticarətə də çox böyük tərəqqilər etmişdilər. Rusiyanın, İranın, Osmanlının, Germaniyanın ticarət mərkəzləri ilə əlaqəyə girişmişdilər. İçlərindən bir neçə “tarqovı dom – ticarət evi” sahibləri və bir neçə kəsbkar [qazanan] milyonlar zühura gətirmişdilər. Çoxdan bəri özlərini Qafqazın tacirləri adlandıran ermənilərlə İrəvan şəhərində müsəlmanlar böyük rəqabətə başlamışdılar. Müsəlmanlar dəxi hər növ mallara aid mütəəddid [çoxsaylı] mağazalara malik olmuşdular.

Ticarət meydanı İrəvanda yavaş-yavaş müsəlmanların ixtiyarına keçməkdə idi. Əkinçilikdə, bağçılıqda, dabbağılıqda, arıçılıqda, maldarlıqda dəxi ən böyük mövqe müsəlmanlarınkı idi.

İrəvan müsəlmanları ticarətə baxdıq-

ları kimi, maarifə dəxi xoş nəzərlə baxmaqda idilər. Yaxın zamanlardan bəri bir çox oxumuş qızlar, ali məktəblər görmüş, darülfünun [universitet] qurtarmış oğlanlar yetirmişdilər.

* * *

1918 sənəsi türklər İrəvana yaxınlaşdıqları zaman yanlış bir politikamı yaxud bir sui-təfəhhüm [yanlış anlaşılmə] nəticəsimi olaraq İrəvan müsəlmanları İrəvan şəhərində fəvqdə məzkur [yuxarıda deyilən] bağlarını, mağazalarını, evlərini, bağçalarını, əkinlərini buraxıb çıxdılar, canlarını götürüb ətrafa dağıldılar. Şəhərdən çıxan müsəlmanların yerlərinə Osmanlıdan qaçan ermənilər gəlib doldular, müsəlmanların məmələklərini [var-yoxlarını] yiyələnib oturdular.

Osmanlılar Qafqaziyadan çəkildikləri zaman yaxında olan irəvanlılar yerlərinə qayıtmaq istədilər. Fəqət İrəvanda təşəkkül etmiş erməni cümhuriyyəti tərəfindən böyük müşkülata düçar oldular. İrəvana evlərinə qayıtmaq istəyən müsəlmanlar vəsiqə almaq üçün olmazın əziyyətlər çəkildilər. Ermənilərə təslim olduqdan sonra İrəvana qayıtmaqda olan müsəlman ailələrini qafilələrlə İrəvan yaxınlığında erməni dəstələri soyub var-yoxlarını aldılar. Ondan sonra yolçu halında ağlar gözlə, əlləri boş İrəvana buraxdılar. Böylə hal ilə İrəvana daxil olan zavallı müsəlmanlar evlərində, mülklərində çıxarılmaları müşkül başqalarını, yəni kənardan gəlmə erməniləri gördülər. Səslərini, şikayətlərini kimsə dinləmədi. Ali imarətlər, bağlar, bağçalar sahibi olan bu müsəlmanlar naçar qalaraq qış zamanından başlamış indiyədək ailələri ilə məscidlərdə yatmağa məcbur

oldular. Böyləliklə hər məscid evlərindən ayrılmış o tərəf müsəlmanlarının bir yatacaq məhəlləsi oldu.

Sərvətləri talanmış, malları əllərindən alınmış bir çox möhtərəm, iffətli müsəlman ailələri soyuqlar, aclıqlar, çılpalıqlarla gün keçirərək azarladılar, ac qaldılar, öldülər. İrəvan müsəlmanlarının bu halı həmin iyun ayı olduğu halda yenə davam etməkdədir.

İrəvanda müsəlman mağazaları olan bazar başdan-başa yandırılmış, malları talanmışdır. Bazardan ancaq bəzi yerlərdə nümunələr qalmışdır. İndi İrəvanda müsəlman bazarı böyük bir xarabalıqdan ibarətdir. Salamat qalan müsəlman mağazalarından bəzilərinin ermənilər indi də qapı və ağaclarını söküb aparmaqdadırlar. Əvvəllərdə müsəlman tərəflərinə qədəm basmayan ermənilər, indi müsəlman məhəllələrinin hər tərəfində, müsəlman evlərində kamali-qürur və istirahətlə oturmaqdadırlar.

İrəvanda ermənilər oturduqları müsəlman evlərinin özlərindən artıq qalan otaqlarının qapı-pəncərələrini, dam-ağacalarını söküb yandırmaqda, ya satmaqdadırlar. İrəvanda müsəlman məhəllələrində böyləcə xaraba halına salınmış yüzlərcə müsəlman evləri vardır. Ermənilər oturduqları müsəlman evlərinin bağçalarındakı gözəl meyvə ağaclarını kəsib yandırdıqları kimi, bağçaları zینətləndirən gülləri, çiçəkləri də biçib tələf etmişlərdir. Müsəlman bağlarının İrəvanda bir çoxlarının meyvə ağaclarını, üzümlüklərini ermənilər kəsib məhv etmişlərdir.

İrəvanda ermənilər vasitəsilə bu kimi hallar ilə məhv və tələf edilmiş müsəlman bağçalarını, evlərini, mağazalarını,

bağlarını icab edərsə ad-ad yazmaq, göstərmək mümkündür.

İrəvanda bir müsəlmanın əyninə təzə paltar geyməsi xətdir. Çünki lap müsəlman məhəllələrinin içində, qapısının qabağında ermənilər soyundurub alırlar. Bu hal İrəvanda gecə-gündüz hər vaxt müsəlmanların başına gələn hallardandır.

İrəvanda ermənilər bir müsəlmanın cibində neçə min manat pul olduğunu anladılarmı, həman yaxalayıb pulu istəyirlər. Vermədiyi halda öldürürlər. Arasıra qalmış müsəlman dükançılarının yanına ermənilər gedib keyifləri istədiyi qədər pul istəyirlər. Vermədimi, həman dükanındaca zavallı müsəlmanı vurub öldürürlər. Bu hallar gündüz hər kəsin gözüün qabağında vəqə olmaqdadır. Müsəlmanlar indi qorxularından ağız açamayırlar və şikayətlərinə də baxan yox.

İrəvanda bir müsəlmanın evində ev əşyasının çox olduğunu erməni qoçaqları duydularmı, gecə ikən əli mauzerli ermənilər zavallının evinə hücum edib bütün var-yoxunu evindən götürüb aparırlar. Ailəsinə idarə edə biləcək zavallı müsəlmanı böyləcə naçar və yolçu halına salırlar. Müsəlmanlar İrəvanda gündüzün belə şəhərdən vağzala yalnız gedə bilməzlər. Çünki dərhal ermənilər tərəfindən soyulub, yaxud öldürülürlər. Axsamlar qaranlıq düşməmiş hər müsəlman evinə çəkilib qorxular içində evini və ailəsinə mühafizə etməlidir. Bu halların kaffəsi [hamısı] erməni cümhuriyyətinin paytaxtı İrəvanda indi də davam etməkdədir.

6 iyun 1919, N 197

MÜTƏƏLLİMLƏR QURULTAYI [TƏLƏBƏLƏR QURULTAYI]

Etiraz

İkinci Qafqaz Müsəlman Mütəəllimlərinin 4 həziranda 1919 sənədə vüqu bulmuş iclası heyəti-rəyasətin Ararat Cümhuriyyətində yaşayan müsəlman əhalisi haqqında məruzəsin[i] nəzəri-etibara alaraq şöylə bir qərara gəlmişdir:

Müsəlman əhalisi məzkur [adı çəkilən] cümhuriyyətdə qayət fəna bir halda olaraq, burada yaşayan qeyri millətlər hüquqati-mülkiyyəyə [vətəndaşlıq hüquqlarına] malik olmayaraq və dəhşətli aclığa təhəmmül edərək [qatlaşaraq], gündə minlərcə tələf olmaqdadırlar. Fəzlə [əlavə] olaraq müsəlman əhalisi hər bir tərپənişində erməni əhalisi tərəfindən amansız təcavüzata, talana düçar olduğundan əlavə, hətta Ararat Cümhuriyyəti onların qətl olunmasına imkan verir.

İkinci qurultay böylə hadisəni Mavərayi-Qafqazda [Zaqafqaziya] yaşayan millətlər arasında hikməti-məişət [birgəyaşayış qaydaları] üzrə olmamasını izhar edərək [bildirərək], fəvqdə [yuxarıda] zikr olunmuş Ararat Cümhuriyyəti müsəlmanları haqqında icra olunan vəhşiliklər, ədalətsizliklər qarşısında və buna imkan verən, ikiüzlü siyasət aparan Müttəfiqlər əleyhinə bütün qəlbi ilə etiraz edir. Qurultay hər bir mürrevici-əfkara [yayın orqanına] müraciət edərək, böylə icra olunan vəhşiliklər əleyhinə kəndi nifrətlərini bildir-məyi rica edir.

8 iyun 1919, N 198

QARABAĞ

Şuşa müsadiməsi [toqquşması]

Son günlər Şuşa hadisatı barəsində min dürlü şayiələr çıxaqdadır. Bu hadisənin təfəsilatı hələ məlum deyilsə də, əlimizdə olan bir qədər məlumatı qarelərimizə [oxucularımıza] təqdim edirik:

Hamı bilir ki, ermənilərin bəzi qismi Qarabağı Ermənistana mülhəq etmək [birləşdirmək] fikrində olub, bu vaxtadək hələ Azərbaycan Hökumətini qəbul etməyirdi. Hökumətimiz nə qədər çalışdısa da, erməniləri sülh təriqi [yolu] ilə tabe edəmmədi.

Bununla bərabər, Şuşada post və teleqraf, xəzinə, qışla [kazarma] və sairə kimi mühüm dövlət müəssisələri Ermənistanda [ermənilərdə] olduğundan, böyük əngəllər çıxırdı. Nəhayət neçə gün əvvəl post idarəsini Şuşanın müsəlman hissəsinə köçürmək istədikdə, müxalif ermənilərlə əsgərlərimiz arasında xırda bir müsadimə [toqquşma] vəqə olmuşdur. Müxtəsər bir atışmadan sonra ermənilər hökuməti qəbul, silahlarını təslim və sairə kimi tələblərimizi qəbul edərək sülh və asayiş bərpa edilmişdir. Hal-hazırda Şuşada nizam və müsəlimət [asayiş] bərpadır.

Mütəəssifənə [təəssüf ki], müsadimədə təsadüfən bir neçə ingilis əsgəri qətl edilmişdir. (*Hadisatın təfəsilatı sonra.*)

8 iyun 1919, N 198

QARABAĞ

* * *

Ermənilərin dəsisi [hiyləsi]

Ermənilərin Qarabağ haqqındakı sui niyyətləri barəsində bir çox sənədlər kəşf edilmişdir. Bunları şimdiki dərc edirik. Gələcəkdə əlimizə düşdükcə, bittərcümə [tərcümə edərək] dərc edəcəyiz. Hələliyə ələ keçən sənədlər bunlardır:

"4 aprel 1919, nömrə 1056.

Cənab polkovnik! Zaqafqaziyadakı ingilis qoşunları komandanı general Tomsonla olan və edilən danışığa görə Qarabağın erməni hissəsinin idarəsi üçün İngilis Komandanlığı nəzdində nümayəndəliyə təyin edirsiniz.

Ermənistan Xariciyyə naziri

S[irakan] Tigranyan.

Baş katib: A. Ter-Akopyan.

*Cənab polkovnik Mixail
Arzumanyana."*

* * *

"Ermənistan Cümhuriyyəti Daxiliyyə Nəzarəti, 4 aprel 1919.

Qarabağ Erməni Milli Şurasına.

Hökumətin vədəsinə görə Arzumanyan İngilis Komandanlığı cənbində [nəzdində] nümayəndəliyə təyin edilir. Hökumətin qərarına görə, orada idarə təşkil etmək üçün hər ayda 400 min rublə göndərilir. Sizin hesabınıza Zəngəzura milyon manat göndərilmişdir. Sizin danışığınıza görə Arzumanyan general Tomson hüzurunda təşəbbüsatda bulunur. Var qüvvə-nizlə çalışmalısınız ki, bizimlə və Zəngəzurla əlaqənizi möhkəmləşdirəsiniz.

Daxiliyyə naziri (imza)"

"Alicənab Ermənistan Rəisi-vükəlasına [Baş nazirinə], 4 may 1919.

Sizə məlum edirəm ki, general Şattlvort Bakıda mənə bəyan etdi ki, Ermənistan Hökuməti Azərbaycana razılıq vermişdir ki, müvəqqədən Qarabağı və Zəngəzuru idarə etlən. Ona məktubi [yazılı] sənəd vermədi amma Qarabağ heyətinin rəisi mayor Mak-Mosen 1 mayda onunla bərabər Gorusda olarkən mənə dedi ki, Ermənistan Hökuməti ilə olan etilafa [razılığa] görə, Gorusdakı Erməni Milli Şurasını qəbul etməyiriz. Onun nümayəndəsi Şahmazyanı da Ermənistan Hökuməti qəbul etməyir. Təvəqqe edirəm, bu barədə mənə məlumat verəsiniz. Zira Qarabağ və Zəngəzur Azərbaycanı yaxınına buraxmağa ümid etmirəm ki, razı olsunlar. Göndərirəm sizə teleqram, çünki məsələ çox mühümdür. Binaənileyh [ona görə], Rubeni də göndərirəm ki, sizə müfəssəl məlumat versin. Qalan mətləbi Ruben şifahən sizə bəyan edər.

Arzumanov"

* * *

"Şişə erməni hökuməti nümayəndəsi Arzumanyana.

1919-cu ildə may ayının 9-da alınmışdır.

Ermənistan Hökuməti heç bir vaxt kimsəyə rızasını verməmişdir. Hökumət qalır, hökumət 1559 köçəriləri buraxmağa razıdır.

Generalni katib [A.] Ter-Akopyan."

* * *

“İrəvan - Ermanistan Hökuməti sədrinə.

Təvəqqe edirəm [A.] Ter-Akopovun teleqramını təsdiq edəsiniz. 1559 sizin razılığınız barəsində İngiltərənin Baş komandanlığından rəsmən təsdiqnamə aldım. Daxiliyyə naziri [Ruben Ter-]Minasyanın teleqramını aldım. Hərbi rəmlə [şifrlə] “meo” ya “ome” rəmzi ilə teleqraf vurun.

[Mixail] Arzumanov.

Göndərilmişdir

10 mayda 1919-cu sənədə.”

8 iyun 1919, N 198

ERMƏNİ CÜMHURİYYƏTİNDƏ MÜSƏLMANLARIN HALI

- 2 -

Ermənilərin təcavüzü və əziyyəti səbəbi ilə İrəvanda müsəlman tacirləri bəsbütün alış-verişdən düşmüşlərdir. Zira dükanlarına mal qoyurlarsa ermənilər talayırlar, mallarını evlərində saxlayırlarsa ermənilər xəbər tutduqları halda soyub aparırlar. Hətta müsəlman məhəllələri içində ufaq budkalar qayırib alış-verişlə çörəkpulu qazanan müsəlmanlar axşam olcaq şeylərini hamma kimi dükanlarından yığıdırıb evlərinə aparırlar. Sabahla genə böylə dükanlarına gətirirlər. Erməni talanının qorxusundan müsəlmanın alış-veriş edənləri də çörək pullarını İrəvanda böyləcə çətinliklə qazanmaqdadırlar. Əvvəllərdə sərvət və miknət [güc, qüvvət] sahibi olan müsəlmanlar İrəvanda qorxularından indi alış-veriş edənmədiklərindən, ciblərində olan var-yoxlarını yeyib qurtarmaqdadırlar. Hətta bir çoxları həman varlılardan indi yoxsul halına gəlmişlərdir. Böyləliklə, bir çox müsəlman tacirləri indi də evlərdən palaz-paltarlarını, qab-qacaqlarını satıb ailələrinə çörək tədarük edə bilməkdədirlər.

İrəvanda bir müsəlman alış-veriş etmək istərsə mütləq yanına inanıb-inanmadığı bir erməniyə ortaqlaşmalıdır, ta bəlkə o erməninin sayəsində ailəsinin çörəyini qazana bilsin. Vaxtilə ermənilərin hər hansına belə etina etməyən müsəlmanlar indi ən alçaq bir erməniyə yaltaqlanmaq məcburiyyətində qalmışlardır.

İrəvanda müsəlman tacirlərinin hali böylə olduğu kimi, müsəlman ziyalıların, oxumuşlarının isə hali daha fənədir. Erməni Cümhuriyyəti hökuməti heç bir müsəlman ziyalisinə məmuriyyət verməyir. Erməni Cümhuriyyətində müsəlmandan məmur yoxdur. Erməni Parlamanında demək olar ki, müsəlməndən məbus da yoxdur. Çünki Parlamanda ədədləri beşdən ibarət olan müsəlman məbusu varsa da, onları müsəlmanlar deyil, erməni hökuməti özləri seçib qoymuşlardır. Bunlar da erməni parlamənində insan qılıqlı müqəvvadan başqa bir şey deyildirlər.

Erməni Cümhuriyyəti hökumətinin yuxarıdan bəri saydığımız cümhuri, demokrati[k] və adılanə hərəkəti (!) sayəsində İrəvanda müsəlman tacirləri də, ziyalıları da əlləri boş, səfil, sərgərdan bir halda qalmışlardır. İrəvanda müsəlman alış-verişçilərinin, ziyalıların, arvadlarının, uşaqlarının səfalətli hallarını seyr etmək üçün rəhmsiz və qüvvətli bir ürək olmalıdır. Yoxsa hər kəs o fəci mənzərəni görməyə davam edəmməz.

Muxatəbimiz [həmsöhbətimiz] deyir ki, İrəvan müsəlmanlarının çəkməkdə olduqları müsibət və sıxıntı o qədər ağırdır və bu ağırlıq müsəlmanları o qədər fəna hala salmış ki, bir vaxtdan bəri İrəvandan ayrılmış bir müsəlman bu günlərdə İrəvana qayıtdığı halda öz qövm-əqrəbasını, dost-aşnalarını gördükdə tanıyamamış. İrəvan müsəlmanlarının çəkdikləri müsibət və sıxıntının ağırlığından yaşları az bir çox müsəlman cavanlarının doxsan yaşlı qocalar kimi başları, bıqları ağarmışdır.

İrəvanda müsəlman evlərini sahiblə-nib oturan ermənilər, ailələri ilə məscid-lərdə yatmağa məcbur qalan ev sahib-lərindən artıq pullar almaq vasitəsilə ev-lərini sahiblərinə buraxırlar.

Erməni Cümhuriyyəti hökuməti er-məni qaçqınlarını qəsdən müsəlman mə-həllələrində, müsəlman evlərində yer-ləşdirmişdir və bunlara xörək (şorba və quru balıq) paylanan yer də müsəlman məhəlləsində, müsəlman evindədir.

Bu vasitə ilə erməni qaçqınlarının çir-kin, pis və yaman üfunətli halları müsəl-man məhəllələrinə xəstəlik mikrobu nəşr etməktədirlər [yaymaqdadır].

* * *

İrəvan şəhəri müsəlmanlarının halı böylə fəciəyə [fəciəvi] bir surətdə keçdiyi kimi, İrəvan quberniyasında, erməni cüm-huriyyəti daxilində müsəlman kəndçi və əkinçilərinin halı daha betər, daha fə-nadır. Aralarında cüzi miqdarda erməni olub da əksərisi [çoxu] müsəlman kəndçi və əkinçilərindən ibarət olan Zəngibasər və Gərnibasər müsəlmanları ermənilərə təslim olduqdan sonra erməni hökuməti erməni qaçqınlarını cəbrən [zorla] bun-ların içinə doldurmuş, əllərində olan azuqələrini cəbrən alıb zəbt etmiş, hətta bir çoxlarının mal-qaralarını və ev əşya-larını belə almışlardır. Mütəəddid [müx-təlif] bəhanələrlə kənd müsəlmanların-dan cəbrən külli pullar almışlardır. Nəha-yət, bu zavallıları da erməni cümhuri-yəti hökuməti yoxsul və naçar bir hala salmışdır. Əvvəldə çox azuqələrə malik bu müsəlmanlar indi azuqəyə möhtac bir halda qalmışlardır.

Hələ müsədimələr [toqquşmalar] nəti-cəsində kəndlərini, əkinlərini qoyub qa-çan Dərəçiçək və Göyçə mahalları mü-səlmanlarının halı ağlar və təsvirə gətiri-ləmməz bir haldadır. Bu mahallarda olan müsəlman kəndlilərinin bir çoxu indi er-məni cümhuriyyətinin Hərbiyyə naziri olan general Silikovun müntəzəm dəstələri qabağında dayanamayıb kəndlərini, əkinlərini buraxıb qaçmışlardır. Bu mü-səlman qaçqınlarının ən çoxu o zaman azuqələri və miknətləri artıq olan Zən-gibasər və Gərnibasər mahalları müsəl-manlarına pənah aparıb, onların ianələri ilə dolanırdılar. Nəhayət, onların da çoxu bunların gününə düşürüldükdən sonra daha oralar[d]a keçinmək imkanı çətin-ləşmişdir. Buna görə, qaçqın müsəlman kəndliləri yerlərinə, öz kəndlərinə qayıt-mağa izin almaq üçün qafilələrlə gəlib İrəvana dolmuşlar. Bunlar da İrəvan şə-həri müsəlmanları kimi məscidlərdə yer-ləşmişlərdir. Bu zavallılar da aclıq, çılpə-qı, yoxsulluq içində aylarla erməni hö-kuməti qapılarında sürünüb kəndlərinə qayıtmağa izin hasil etməyə yalvarmaq-dadır. Hökumət qapıları böyləcə boynu çiyində rüxsətnamə intizarını çəkmək-də olan yüzlərcə, minlərcə kəndlilərlə doludur. Erməni hökuməti hər dəfədə bunların qabağına başqa bir bəhanə çı-xarıb, səfil hallarının səfalətini daha da artırmaqdadır. Məsələn, bu zavallı mü-səlman kəndlilərinin qabağına Erməni Cümhuriyyəti hökumətinin qoyduğu bə-hanələrdən ən ufaq bir nümunə:

400-500 evli bir müsəlman kəndində indi 4 yaxud 7 evdən ibarət erməni mü-hacirləri qalır. Binaənileyh [ona görə], mü-səlman kəndliləri öz kəndləri, evləri,

əkinləri olan o kəndə gedəmməzlər, gərək ailələri ilə səhralarda, xarabalarda, açıq yerlərdə keçinib, o beş-altı ev erməni mühacirlərinin çıxıb getməsinə qədər səbr etməlidirlər.

Rüxsətnamə verilmədiyinə səbəb də bu!..

Kəndlərinə qayıtmağa izin almaq intizarını çəkməkdə olan müsəlman kəndlilərinin təsadüfən bir-iki baş da yanlarında qaramalları olmuş olur.

İntizar müddətində bunlar şəhər kənarında mallarını otardıqları halda arasına erməni qoçaqları gəlib mal-qaralarını əllərindən alıb aparırlar. Dinməyən yalnız ağlar gözü ilə canı salamat qalır. Dinən, səs çıxaran olarsa, axan qanı ilə yerə sərilmiş qalır.

İrəvanda müsəlman şəhərlisinin də, kəndlisinin də şikayətinə, sözünə baxan yox. Zavallı İrəvanın müsəlmanları genə ümidlərini Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinə bağlayıb onun ciddi müavinətinə göz dikməkdədirlər.

9 iyun 1919, N 199

AZƏRBAYCANDA

İrəvan aclarına göndərilən buğda

Bizə yazırlar:

Ay yarım bundan əvvəl Azərbaycan Hökuməti tərəfindən İrəvanda olan müsəlman acları üçün 2400 pud buğda və arpa buraxılmışdı. Bu arpa və buğdanı İrəvana aparmağı öhdələrinə alan iki nəfər şəxs bir nəfərin hiyləsinə aldanıb iki vaqon arpa, buğdanı Tiflisdə 160 min manata satmışlar. Hasil olan məbləği üç yerə təqsim etdikdə [böldükdə], bir nəfər Qazax əhli bu əhvalatdan xəbərdar olur. Qazaxlı bu əhvalatı yerinə bildirməyi onlara söylədikdə bu üç nəfər hərif həman qazaxlıya 10 min manat verib onu razı salmışlar. Qalanı da həriflər öz aralarında təqsim etmişlər. Qazaxlı cənabları da pulları alıb Bakıda eyş-işrətə məşğul olmuşdur. İrəvanın müsəlman acları da gözləri yollarda qalıb hələ də onlara arpa, buğda gələcəyini gözləyirlər. Hökumətimizin nəzər-diqqətini bu işə cəlb edirik.

9 iyun 1919, N 199

ERMƏNİSTANDA

Müsəlmanlar genə öldürürlər

Bu günlərdə Batum təriqi [yolu] ilə amerikalılar Ermənistana un göndərməkdə olduğu münasibətilə erməni dəmiryolları Sənəindən İrəvana qədər 15 gün müddətinə sərnəşinlər üçün bağlanmışdır. Dəmiryolun bağlanacağı günü Tiflisdən İrəvana getməkdə olan beş müsəlman Sənəindən naçar olaraq erməni yük vaqonlarına əyləşib İrəvana azim olmuşlar [yola düşmüşlər]. Fəqət zavallılar Aleksandropol ilə Qarakilsə arasında ermənilər tərəfindən yox edilmişlərdir.

9 iyun 1919, N 199

QARABAĞDA

(Rəsmi)

Qarabağ general-qubernatoru [Xosrov bəy] Sultanov böylə teleqraf göndərmişdir:

“Hal-hazırda mənim təhti-idarəmdə [tabeliyimdə] olan general-qubernatorluq dairəsində Zəngəzurdan başqa hər yerdə sakitlikdir. Şuşa-Yevlax yolu açılıb, qorxusuzdur. Yevlax-Şuşa yolunun qorxulu olduğu barəsində buraxılan müfəttinə [fitnəkar] və yalan şayiələrə xahiş edirəm inanmayasınız. Məmurlara əmr olunmuşdur ki, sərnəşinlərə hər cür müavinətdə bulunsunlar.

General-qubernator: Sultanov”

20 iyun 1919, N 208

QARABAĞDA

Qarabağ general-qubernatoru [Xosrov bəy] Sultanov həzrətlərindən bu məzmununda bir teleqram alınmışdır:

“10 min ev köçərilər 150 minədək qaramalları ilə Zəngəzura keçə bilmədiklərindən müavinət istəyirlər. Yaylaqlara keçmək iqdamatına [təşəbbüsünə] başlanıldısa da, ermənilər tərəfindən hücumlar olduğu üçün iqdamat dayandırıldı. Üç gün bundan əvvəl ermənilər Zəngəzur qəzasının Keşikli və Xəştəb kəndləri üzərinə hücum yaparaq təərrüzlər [basqınlar] edirlər. Əhali müavinət rica və təmənnə edir. Müavinət və Keşikli, Xəştəb kəndlərinə dair düstürüləmə [təlimat] vermənizi rica edirəm. Xalqa öz hüququnu müdafiədə müavinət edilməzsə, zira yaylaqlara getməmək ölüm kimidir, xalqdan heç şey bəkləmək olarmaz. Rica edirəm ki, müavinət veriniz və yaxud mənim üzərimdən böylə məsuliyyətli işi götürəsiniz. Zira on minlərlə əhali qarşısında mən cavabdehəm [cavabdehəm]. Təcili cavab bəkləyirəm.

*General-qubernator:
Sultanov”*

22 iyun 1919, N 209

ERMƏNİ BANDALARI

Ordubaddan Tiflisə gəlmiş olan Əhməd Hacı Əli oğlu İrəvan Həmtorpaqlıları Komitəsi sədrinə iyunun 10-da böylə məruzədə bulunmuşdur:

Erməni bandası başçılarından biri Aşot Məlik-Movsesyans bir para erməni zabıtları və saldatları ilə iyunun 1-də Ordubada gəlib müzakirədən ötrü üç nəfər nümayəndə göndərilməsini müsəlmanlardan tələb etmişdir. Ordubad əhli bunun tələbinə əməl edib öz vəkillərini göndərmişlər. Aşot həmin nümayəndələrə elan etmişdir ki, Vedibasar, Şərrur, Naxçıvan, Ordubad və Zəngəzur uyezdi Şuşa şəhərinə qədər Ermənistanı yapışdırılmışdır və o da hal-hazırda Ordubad rayonunun uyezdnə naçalnik [qəza rəisi] hesab olunur. Buna görə onun əmrələrinə əməl edilməsini tələb edir.

Ordubad müsəlmanlarının vəkilləri Aşotdan xahiş etmişlər ki, o, öz sözlərinin doğru olduğunu təsdiqedicə mandatını göstərsin. Aşot cavab vermişdir ki, onun heç bir mandatı yoxdur və öylə bir mandat da lazım deyildir. Vaxtı ki o özünün hakim olduğunu izhar edir, əhali onun sözlərinə inanmağa borcludur. Müsəlman nümayəndələri isə öz növbələrində qəti surətdə banda başçısına izhar etmişlər ki, o, özünün Ordubad rayonu üçün uyezdnə naçalnik təyin edildiyi haqqında Azərbaycan Hökumətindən və ya Müttəfiq Komandanlığından rəsmi sənəd gətirməsə, müsəlman əhalisi onu rəsmi hakim hesab etməyib bu qərar üzrə də onun heç bir əmrinə əməl olunmayacaqdır. Aşot müsəlman nümayəndələrindən bu cür qəti cavab aldıqdan

sonra öz yanındakı adamları ilə Əylis kəndinə qayıtmışdır.

İyunun 2-də Ordubad və ətrafı müsəlmanları Aşotdan bu məzmununda bir ultimatum almışlar:

“Siz məcbursunuz ki, bütün sizdə olan dövləti əmvalı [dövlət mallarını], həmçinin müsəlman əhalisi əlində olan silahı və mühimmati-hərbiyyəni [hərbi ləvazimatları] cəm edib Ordubad kazarmasında mənim vəkilim Nikolay Alişevskiyyə verəsiniz.”

Bu ultimatum bütün o ətraf müsəlmanlarının artıq dərəcədə həyəcanına bais olmuşdur. Zira şeyiələr var idi ki, Aşot bandası müsəlman qırğını hazırlayırdı. Bütün il müddəti müsəlmanlar içində əmniyyətlə yaşamaqda olan ermənilərin hərəkəti bu təsiratı dəxi də artırdı.

Bunların həpsindən həyəcana düşmüş müsəlmanlar Aşota protesto məktubu göndərmişlərdir. Aşot cavabında demiş:

“Böylə protestoların vaxtı keçmişdir.”

Bu cavabdan sonra Aşot öz dəstələri ilə şəhərə hücum edib cinayətkaranə hərəkətlərə başlamışdır. Ətrafda olub da illərlə müsəlmanların himayəsində olan ermənilər vaxtdan istifadə edərək Aşot dəstəsinə qoşulub özlərinin əvvəlki nəcətəhəndələri [xilaskarları] olan müsəlmanların qarşısına çıxmışlar. Belə ki, bunlar müsəlləh [silahlı] surətdə müsəlman kənd və qəsəbələrinə hücum etmişlər.

Bu axır vaxt şəhərə gedən olmayıb ki, onlarla müsəlmanlar qaniçən ermənilərin qurbanı olmasınlar. Hər gün ermənilər müsəlmanların məskun yerləri dağıdıb əllərinə keçən müsəlmanları həlak edirlər. Bu hadisələr adəti bir iş halına düşmüşdür. Deyirlər ki, bu qırğınlar "mə-

dəni" ermənilər tərəfindən hazırlanan və icrası gözlənen müsəlman qırğınının müqəddiməsidir.

Bu ağır hadisələrin təzyiqi altına düşən Ordubad rayonu müsəlmanları Azərbaycan Hökumətindən, yaxud Müttəfiqlər Komandanlığından imdad bəkləyirlər.

O zaman ki, bütün kürreyi-ərzdə yaşayan millətlər nəzərlərini Sülh Konfransına cəlb edib qayət əcələ ilə ümumi sülhün əqdini gözləyirlər ki, xarabazara qalmış məmləkətlərini abad və oralarda olan qanunsuzluğu ləğv etsinlər; böylə bir zamanda qan içməkdən doymamış və qan təşnəsi olan ermənilər bizə yeni qanlı töhfələr hazırlayırlar. Əcəba ermənilərin bu qədər qan tökmələrinə bir intəha [son] verilməyəcəkmi? Əcəba Ordubad müsəlmanları ermənilər tərəfindən hazırlanmaqda olan yeni cəhənnəmdən xilas edilməyəcəklərimi?

Bu ərizə Həmtorpaqlılar Cəmiyyəti katibi Z. Məhəmmədov tərəfindən imza edilmişdir.

22 iyun 1919, N 209

QARABAĞDAN

Azərbaycan Cümhuriyyətinin və türk millətinin azadlığını və istiqlaliliyyətini boğmaqdan ötrü üstümüzə hücum edən qara qüvvələrin çarəsinə və tədbirinə nə qədər əhəmiyyət verilmək lazım isə, bir o qədər də Qarabağa, Qarabağ məsələsinə etina və əhəmiyyət verməyi vacib bilirəm. Çünki 5-6 ay tamam Qarabağda olub və Qarabağın həyati-ictimaiyyəsinə, əhalinin amal və əfkarını [arzu və fikirlərini] öyrənib və Qarabağ məsələsi ətrafında işlənən siyasətləri təcrübə ilə anlayıb həddi-yəqin ilə [əminliklə, qətiyyətlə] təkrar edirəm ki, Qarabağ məsələsinə gərək pək artıq əhəmiyyət verilsin.

İndi bu saat Qarabağda ermənilər müsəlmanlarla genə də dava başlayıblar. Genə də kəndlər yandırılıb, evlər talan edilib, insanlar heyvan sifəti gətirib, əllərində silah yolları kəsdirib yüz illərcə qapıbir qonşuluqda yaşadıqları əmi oğlu, xala oğlanlarını qırırlar. Dava zamanında hər iki tərəf biri-birinin yoxluğuna, puç olmasına tədbirlər qurub çalışırlarsa da, amma hər iki tərəf bunu həmişə zikr edirlər ki: “Genə də Allah şeytana lənət eylesin. Bizi dinc, fərağat yaşamağa qoymayırlar.”

Hər kəs Qarabağın halını, övzasını [vəziyyətini], qarabağlıların istədiklərini bilmək istərsə, gərək Qarabağ xalqı ilə danışsın, bilafərqi-məzhəb [məzhəb fərqi olmadan] həm erməninin və həm də müsəlmanın kəndçisi, zəhmətkeşi ilə danışsın və sonra da bilsin ki, həm Ararat hökuməti öz [Mixail] Arzumanyan, Tiqranyan, Şaxnazaryanları ilə və həm də bunları təşviq və təhrik edənlər Qarabağın insancasına zindəganlığını [yaşayışını, do-

lanışığını], qarabağlıların səadət və asayişini istəməyirlər.

Bu davadan qabaq hər yekşənbə [bazar] günü Ağdam bazarına iki-üç min nəfər erməni gəlib bazarın alış-verişinin 90 prosentini [faizi] ermənilərin əlində idi. Bazarda satanların da, alanların da əksəri dağ tərəflərdən gəlmiş ermənilər idi. Ermənilər bazara kömür, göyərti, xalça, palaz və şallar, taxta və odun və sair bu kimi şeylər gətirib satıb, əvəzində müsəlmanlardan arpa, buğda, darı və sair yeyinti şeylər alıb aparırdılar. Çox zaman olurdu ki, hökumət nümayəndələri qaçqınlar üçün, əsgərlər üçün və ya sair idarələr üçün qalləcat [taxıl məhsulları] almaq istəyəndə ermənilərin əlindən bazardan heç bir şey tapa bilməyirdilər.

Bir dəfə müsəlman dükançı ilə bir nəfər erməni müştərinin böylə bir müsahibəsinə rast gəldim. Dükançı: “A balam, ay qonşu, bu gün bazardan azına bir milyon manatlıq buğda, arpa alıb aparmısınız. Amma özünüz də Azərbaycan hökumətinə tabe olmaq istəməyirsiniz. Hərgah, bu hökumət sizin olaydı və çörək də sizdə olaydı sizin hökuməti tanımaq istəməyənlərlə siz də böylə rəftar edərdinizmi?”

Erməni: “A canım! Doğru sözü gizlətmək heç insaf deyil. Hərgah, siz müsəlmanların çörəyi olmasa, heç bir nəfər erməni öz çörəyi ilə dolana bilməz. Genə, Allah sizdən razı olsun ki, siz bu qədər insaflısınız. Allah mərdimazara lənət eylesin. Bizə nə qalıb ki, oturub Azərbaycanla dava edək? Çörəyimiz ondan, dolanışığımız ondan. Hər kəs ki, istəmir, qoy, getsin İrəvana. Amma bir neçə nəfər mərdimazarlar yığışib gündə bizə bir hökm yazıb min cürə fokuslar çıxadırlar.

Hər kəs gəlir deyir pul ver, amma heç bir nəfər gəlib çörək vermir. Hələ, buyruq buyurur. Deyir ki, komitet belə buyurur.”

Həqiqətdə də belədir. Qarabağda hökumət məsələsini həll etmək üçün nə top-tüfəng, nə də diplomatlıq lazım deyildir. Qarabağlılar ancaq buna qərar versələr ki, hər kəs öz çörəyi və öz pulu, ticarəti ilə dolansın o vaxt məsələ bir az vaxtda özü özbaşına həll edilir. Budur, neçə zamandır ki, erməni mahallarına müsəlmanların yolu bağlıdır. Qaryagin, Xaçın, Gorus və sair erməni kəndlərinin içindən keçən yollar hamısı müsəlmanlar üçün bağlıdır. Amma Yevlaxdan Şuşaya kimi şose yolu ermənilər üçün nəinki açıqdır və hətta onların əmniyyəti, səlaməti üçün Qarabağ hökuməti tərəfindən xüsusi tədbir, xüsusi sərəncamlar da görülmüşdür. Hərgah, vaxtilə bu tədbirlər, bu insancasına sərəncamlar ermənilər tərəfindən dəxi görülsəydi və gəmidə oturub gəmiçi ilə dava edilməyə yol verilməsəydi, nə bugünkü qovğalar qopmazdı, nə də həmişə sülhpərvər müsəlman kəndçilərini məcbur etməzdilər ki, axırda özləri üçün əllərində silahla yol açmağa qədəm qoysunlar.

Bunu hər kəs bilir ki, insana çörək, su lazım olan kimi Qarabağın aşağı tərəflərində, aranlarında yaşayan müsəlmanlar üçün də yay fəslində yaylaqlara köçmək lazım və vacib bir məsələdir. Hərgah müsəlmanları yayda otlaqlara, dağlara buraxmazlarsa, onların canlarına, mallarına qəsd etmək deməkdir. Bu əhvalatı ermənilər özləri də bilib təsdiq edirlər və hətta ermənilərin Şuşada olan beşinci syezdləri də bunu bilib qərar vermişlər ki, gərək müsəlmanlara köç yolu verilsin.

Bunuyla belə, Cavanşir, Qaryagin və Zəngəzur yolları genə də köç üçün açılıbmıdır. Bir tərəfdən müsəlmanlara deyirlər ki, köçərilərin əmniyyəti, səlamətliyi təmin edilmişdir, o biri tərəfdən yolları açmayırlar. Odur ki, axırda camaat tənqə gəlib, indi hərə özü öz başına çarə qılmaq fikrinə düşüblər. İndi bu saat camaat içində çox böyük danışiq vardır. Hər yerdən, hər mahaldan adamlar gəlib Qarabağ hökumətindən xahiş edirlər ki, onlara öz təbii yolları ilə getməyə izin verilsin. Onlar heç bir siyasi və hökuməti işlərə qarışmaq istəməyirlər. Ancaq bunu istəyirlər ki, öz yolları ilə yaylaqlarına keçsinlər.

Bu iş zahiri nəzərlə çox da mühüm görülməyirsə də, amma Qarabağın əhvalına xəbərdar olanlar biləcəklər ki, bu məsələ Qarabağ üçün həyat-məmat [ölüm-qalım] məsələsidir. Ona görə də, məsləhət olardı ki, hökumətimiz bu barədə ciddi bir sərəncam görüb məsələyə artıq əhəmiyyət versin.

Çox şükürlər olsun ki, Şuşada və yavuş kəndlərdə yandırılmış bir balaca alovu Qarabağ qubernatoru artıq səy və kuşışlərlə [çalışmaqla] söndürə bildi. Amma bu alov böyüyüb ətraflara dağılarsa, yəqinimdir ki, nə qubernator və nə də başqaları bu bəlaya heç bir çarə tapa bilməyib, içindən çox böyük fənalıqlar nəşət etməsin [əmələ gəlməsin]. Hər halda ciddi tədbirlər lazımdır.

Məhəmməd Sadiq [Aran]

Bəddət-təhrir: Vüquat [hadisələr] qəbirləndən bunu xəbər verə bilərəm ki, Daşkənd denilən bir erməni kəndindən mü-

səlləh [silahlı] ermənilər Ağə körpüsü tə-
rəfdən Şuşə yolunun qabağına çıxıb yol
ilə gəlib-gedənləri gülləbaran edirlər. Bir
neçə gün bundan əqdəm [qabaq] şəhərə
un və buğda gətirən bir malıbəylili fur-
qonçunun qabağını kəsib gülləbaran
edəndən sonra furqonun atlarını açıb
aparmışlar. Furqonda gələn un və buğda
qubernator tərəfindən erməni qaçqın-
ları üçün gətirilmiş. Yolu kəsənlərin baş-
çısı bir neçə gün bundan qabaqlara kimi
Ağə körpüsü denilən qaraqol postunda
uryadnik [polis məmuru] vəzifəsini ifa et-
məkdə idi. Şəhərdə şuluqluq düşən kimi
həmin uryadnik Muxan da öz atını və tü-
fəngini götürüb, həman Daşkəndə qaçıb
orada quldurlar dəstəsinə sərkərdə olub-
dur. Amma əsil həqiqətə baxsaq görərik
yalnız Qarabağda deyil, bəlkə ümum Azər-
baycanda hökumət xidmətlərində min-
lərcə Muxan kimi qulluqçular vardır ki,
bu gün hökumətdən məvacib alıb, qul-
luq edib, sabah hökumətin düşməni olub
yolkəsən olurlar. Buna da gərək bir çarə
edilsin.

*M[əhəmməd] S[adiq] [Aran]
24 iyun 1919, N 210*

**NƏZARƏTLƏRDƏ
[NAZİRLİKLƏRDƏ]**

Azərbaycan və Ermənistan

Ermənistan Xariciyyə nazirinə bu məzmununda bir teleqraf göndərilmişdir:

“Zaqafqaziya millətlərinin cümhuriyyəti elan edildikdən sonra Ermənistan və Azərbaycan cümhuriyyətləri daxilində qanlı müsadimələr [toqquşmalar] vəqə olmuşdur ki, qayət fəna nəticələr vermişdir. Keçən il müsəlman və erməni kəndlərinin dağılması, müsəlmanlarla ermənilər arasında olan qətl-qarət tərək edilmişdir. Bunların həpsinin nəticəsi o oldu ki, bu cümhuriyyətlər daxilində külli müsəlman və erməni fərariləri [qaçqınları] yığıldı. Ona görə də müsəlmanlarla ermənilər arasında mübahisə və gərginlik başlandı. Ən ibtida [ən başda], Zaqafqaziya cümhuriyyətləri elan edildikdə, bu cümhuriyyətlər üçün qayə və əsas qonşular arasında hüsn-rəftar sanılmışdı. Məəttəəssüf [təəssüf ki], yuxarıda zikr edilən səbəblərə görə, bu hüsn-əlaqəni bərpa etmək olmayır. Bu hadisələri ədalətə müvafiq və tərəfgirlik etmədən təhqiq etmək və bu cür hadisələr təkrar olmaq üçün lazım gələn tədbirlər ittixaz etmək [tədbirlər görmək], hakəza [həmçinin] ən kəskin hal kəsb edən qaçqın məsələsini islah etmək adi gözəl əlaqənin başlanmasına yeganə bir vasitə olardı. Buna görə Azərbaycan hökuməti Ermənistan hökumətinə təklif edir ki, yuxarıda zikr olunan məqsədlə Ermənistan, Azərbaycan hökumət və Parlaman üzvlərindən ibarət bir komisiyon təşkil edilsin. Azərbaycan hökuməti ermənilər lazım görsələr, mədəni Avropa və Amerika nü-

mayəndələrinin də həman komisyona daxil olmalarına heç bir vəch ilə mane deyildir.

*Xariciyyə naziri əvəzi:
Adil xan Ziyadxan”*

26 iyun 1919, N 212

SAĞ AYAĞIMIZ DA KƏSİLİR

Hökumətimizin tutduğu məslək alicənabənədir. Qonşularla dostanə keçinmək, hər işi sülh ilə qurtarmaq fikri-insaniyyətəpərvəranəsindədir. Hər xüsusda səbr və təənni ilə [yavaş, tələsmədən] hərəkət edib yenidən qan tökmək, yeni qaçqınlar, yeni fəlakətlər hazırlamaq arzu etməyir.

Bütün cahan sülhə doğru getdiyi halda hökumətimiz yenidən dava açmaq töhmətində bulunmaq istəməyir. Mümkün mərtəbə, hər işə müşavirə və həkəm [arbitr] vasitəsilə baxıb, qonşularla qətiyyəni pozuşmaq tərəfdarı görünməyir.

Əvət! Hökumətimiz insaniyyətin, fəzilətin, ululuğun, səbr və təhəmmülün [düzümün], sükut və güzəştin bütün mənası ilə hərəkət edib millətimiz başına təzədən bir bəla və müsibət açmaq əsla istəməyir.

O istəyir ki, təzə doğan bir hökumət, doğrudan səbi [körpə uşaq] kimi pak, saf olsun. Təmiz əllərini qana bulaşdırmasın. Təzə hərəkətə gələn qollarını insaniyyətə xidmətə alışırsın.

İlk düşüncəsi, anasına – insanlığa məhəbbət olsun.

İlk addımı ətrafındakılara şətarət [sevinc] versin. İlk hərəkəti, ilk halı gələcəyi üçün bir fəli-xeyir və səlamət olsun [uğur və salamatlıq vəd etsin].

İştə, cavan Azərbaycan Hökuməti bu kimi insani fikirlərlə indiyədək hər cür təcavüzlərə, həqarətlərə göz yumdu və hələ yumur.

Məmləkətimizdə cavan heç bir hökumətdə görülməyən bir hürriyyət, bir azadlıq var:

Gürcüstandan, Dağıstandan, Ermənistan, Rusistandan bilməm nə istandan qaçanlar burada səlamət bulurlar.

Hökumətlərindən, anarşiyadan, oğurluq və qəretgərlikdən, aclıqdan, firqəbazlıqdan, yolsuzluqdan... qaçanların həpsi, həpsi buraya, bu gözəl və hürri Azərbaycana, Azərbaycan paytaxtına toplanırlar.

Burası adətə bir şəhri-Babil, bir məcmeyi-əzədd [ziddlərin toplaşdığı yer] olur:

Mənşevik, Denikin, daşnak, imperalist, kommunist, bolşevik, anarşist, mömin, kafir, doğru, əyri, sədiq, xain, millətçi, ittihadçı, heççi... həpsi, həpsi burada mövcud, həm kamalı ilə mövcud.

Ox, nə xoşbəxtlik! Nə böyük mədənilik! Nə uca, nə ali azadlıq!

Paytaxtımız bu gün azadlıq və xoş məişət mərkəzi-mədəniyyət olan Londonu, Parisi keçməkdədir.

Oh, bizim üçün nə böyük şəraf, nə xoş səadət!

Lakin... lakin bir cəhət var, bir qanuni-təbiət var.

İştə bu cəhət, bu qanun məni uzun-uzun düşündürür, qara-qara fikirlərə düşür[ür], qafama qorxunc fikirlər doldurur, qəlbimə yanıqlı hisslər buraxır, gözüm qabağına ciyərsuz [ciyər yandıran, acınacaqlı] mənzərələr, qanlı lövhələr, müdhiş [dəhşətli] səhnələr gətirir.

Həyatım qarşısına fəlakətli uçurlar, qaranlıq gecələr açır, yolumu aydınlıdan "hilal"-i-istiqlalımı qanlı buludlarla sarır, ümidi-istiqlalımı [gələcək haqqındakı ümidimi] söndürməyə çalışır...

Əvət! O cəhət, o qanun məni hər cəhətlə rahatsız edir.

Məni rahatsız edən bu qanuni-təbiət çox da məşhur deyil. Lakin, nəticəsi, təsiri məşhur qanunlardan da məşhur və qüvvətlidir.

İştə, o:

"Tədbirsiz, səy və qüvvətsiz arxayın olmaq, hər şeyə razı olmaqdır."

* * *

Vilsonun prinsiplərinə arxayın oldu[q]. Hər məmləkət kəndi müqəddəratına kəndisi sahib olacaq şüarına aldandıq. Böyük bir parça, əksəriyyət təşkil edən bir kütlə, bir millətin vücudundan qoparılıb zorla özgələrin təhti-əsarətinə [əsarəti altına] verilməz zənnində bulunduq.

Axıska, Axalkələk qan selləri axıdılaraq, yüzlərcə kəndlər xarab edilərək zorla təhti-əsarətə alındı.

Qars, Ərdahan, Oltu, Kağızman, Sürməli mahalları – erməni qaçqınlarını yerləşdirmək bəhanəsilə – güc və zülmə müsəlmanların əlindən alınıb ermənilərə verildi.

Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olan gözəl Naxçıvan, məhsuldar Şərur yerləri, başdan-başa daşnak hökumətinin pəncəyi-qəhrü-intiqamına keçdi.

Türkiyə ilə rabitəmiz əbədiyyən kəsildi. Bakı-Culfa dəmiryolu planımız yırtıldı, üzümüzə çırpıldı.

Dəmiryolu çəkiləcək yerləri əlimizə gətirmədən, saxlamadan qabaq xülyalara, boş qeyrətlərə qapıldığımızın cəzası verildi. Biz hələ arxayın oturub dururuq.

Əsil məmləkətimiz, türk yerlərimiz birər-birər əlimizdən çıxır. Biz yenə soyuq qanla baxırız.

Naxçıvanın, Şərurun ah və ənini [naləsi] qulaqlarımızdan kəsilmədiyi bir dəqiqədə, özgə yerlərdən, Zəngəzur mahalından qopan fəryad və fəğanlar bizi nə cür yerimizdə rahat otu[r]tduracaq bilməyirəm.

Bu gün Zəngəzur atəş və qan içindədir. İrəvan hökumətindən kömək alan Zəngəzur erməniləri ora müsəlmanlarını yaylaqlara qətiyyənlə buraxmırlar.

Müsəlmanları hər yandan sarıb [mühasirəyə alıb], bütün mal və heyvanlarını vermək şərti ilə təslimə məcbur, əks halda qətlə etmək fikrindədirlər.

İştə, bu surətlə Zəngəzuru da zorla əlimizdən alıb bizi qonşumuz İrandan da qətiyyənlə [tamamən] ayırmaq istəyirlər və bu plan ilə ermənilər bizi həm Türkiyədən, həm də İrandan uzaqlaşdırıb, bu tərəfdən Lənkəran ilə bərabər Kaspi [Xəzər] dənizinə, digər tərəfdən Oltu səmti ilə Qara dənizə çıxmaq, aradakı böyük türk yerlərinə heçdən sahib və ağa olmaq fikrini bu gün feilən meydana çıxarırlar. Zəngəzuru almaqla bizim sağ ayağımızı da kəsirlər.

O, öylə; buradakı – Bakıdakı yəhüd-məcucların halı isə istiqlalımız üçün şəkli, qorxulu.

Əcəba bu fəlakətlərə səbr [edəcək] və bu səbrlə hər şeyə razı olacaqmıyız?

Ayağımızın sızısı bizim qəlbimizə heç bir sızı buraxmayacaqmı?

Ümidvar
[Ömər Faiq Nəmanzadə]
29 iyun 1919, N 214

ERMƏNİSTANA CAVAB

Azərbaycan Cümhuriyyəti Xariciyyə naziri, erməni hökuməti nəzdində Azərbaycan siyasi müməssili [nümayəndəsi] [Məhəmməd] xan Təkinskiyə Qarabağ barəsində Ermənistanın verdiyi notasına cavab göndərmişdir. Bu cavabda denilir:

“Azərbaycan Hökumətinin 1919-cu sənə 15 yanvar tarixli qərarı ilə doktor [Xosrov bəy] Sultanov Azərbaycan Hökuməti tərəfindən general-qubernatorluğa təyin edilib, həmin sənə aprelin 3-də Müttəfiqlər Komandanlığı tərəfindən bu xidmətdə rəsmi surətdə təsdiq edilmişdi. General-qubernator dairəyi-nüfuzuna keçən yerlər Şişə, Zəngəzur, Cəbrayıl və Cavanşir uyezdləridir. Bu yerlər Azərbaycanın ayrılmaz və mübahisəsiz bir hissəsidir. Ona görə də, erməni hökumətinin Sultanovun hərəkəti və Azərbaycan qoşunlarının bu yerdə durması barəsində olan protestosu Azərbaycanın daxili işlərinə qatışmaqdır. Buna da heç bir zaman imkan vermək olmaz. Və nota da qətiyyənlə müzakirə edilə bilməz. O ki qaldı Şişə dairəsində olan iğtişas məsələsinə, general-qubernatorun ciddi tədbirləri sayəsində o iğtişas yatırılmışdır.”

Bu cavabın Ermənistan Hökumətinə təqdim edilməsi Təkinskiyə mühəvvəl edilmişdir [tapşırılmışdır].

4 iyul 1919, N 216

KƏNDÇİLƏRİMİZİN YAYLAQ YOLLARI

Göyçə gölünün şərq tərəfində vəqə təpələrə, yaylaq dağlara Gəncə quberniyasından bir neçə ictimaların əhalisi hər il yaylağa getməyə məcburdurlar.

Bunlar Morul, Dəllər, Şəmkir və Eldar ictimalarıdır. Bunların şimal-qərbində Qazax və qeyri köçərilərin halını sonraya buraxmaqla, hələ bu dörd böyük ictimalarımızın müsəlman kəndçilərindən ibarət əhalisi ümumiyyətcə mal-qara sahibləridirlər.

Bunlar yazı mütləq mal-qaralarını mühafizə edə bilmək üçün yaylaqlara aparmalıdır. Gedəcək yerləri isə fəvqdə [yuxarıda] zikr etdiyimiz Göyçə gölünün Gəncəyə tərəf olan şərq təpələridir. Şimdiyə qədər bu dağlar, təpələr və o tərəflərdə indi erməni cümhuriyyəti daxilində qalan yerli əhali həp müsəlmanların ixtiyarı, hökmü və əlaqəsi altında idi. Fəqət son zamanlar ora müsəlmanları erməni cümhuriyyəti qoşunlarının icbarı ilə dağıdılıb, bir çoxları kəndlərdən çıxarılıb, mühacir olmuşlardır. Qalanı isə az hissədən ibarətdir. Böyləliklə indi fəvqdə məzkur [yuxarıda deyilən] ictimalarımızın Azərbaycan kəndçiləri həmişəki yaylaqlarına getdikləri zaman oralarda müsəlmanlar əvəzinə ermənilərlə yan-yanaya durmağa məcbur olacaqlardır.

Hələ özlərinə təslim və tabe olan müsəlmanlarla ermənilərin nə kimi rəftar etdikləri məlum. Hal böylə ikən yanlarına gedə biləcək yaylaqçılarımızın halını düşünməli...

Bundan əlavə, məzkur ictimalarımızın hələ Azərbaycan daxilindən yaylaqla-

rına gedə biləcəkləri yolların keçidləri də indiyə qədər Azərbaycan daxilində silahlı qalmış erməni kəndlərinin təhti-təhəkkümündədir [hökmü altındadır].

Hazırda həmin köçərilərimizin yaylağa getməklərinə mane olan müsəlləh [silahlı] erməni kəndləri bunlardır: Çardaxlı, Bada. Bu kəndlər yol üstündədir ki, köçərilərimiz mütləq mal-qaraları ilə bu kəndlərin içindən gedən yol ilə keçib getməlidirlər.

Sonra yan tərəfdə olan silahlı erməni kəndləri bunlardır: Cəyir, Barum, Barsum, Qaşkənd və qeyri.

Azərbaycan daxilində bu kimi erməni kəndlərinin indi də silahlı olaraq qalmaları həm köçərilərimizin, həm əkinçi və kəndçilərimizin asayişini, məişətini xələldar etməkdədir [pozmaqdadır].

Keçənlərdə belə Gərgər kəndi əhlin-dən iki müsəlman yol ilə keçərkən Barum, Barsum erməniləri tərəfindən öldürülüb malları aparılmış və meyitləri də gizlədilmişdi. Təbəhal [bu günə kimi] müsəlləh surətdə qalan erməni kəndləri əvvəldən bəri müsəlmanlara əziyyət edə gəlməkdədirlər.

Bəzi nəgüvara [ağır] hallara yol verməmək və camaatımızın asayişinə xələl yetməmək üçün bu kimi erməni kəndlərinin Azərbaycan daxilində hər yerdən artıq asudə yaşadıkları halda böylə işlərə imkan verilməməsi təşəbbüsləri hökumətimizin bilatəxir [dərhal] qəti tədabirindən [tədbirlərindən] olmalıdır. Zira heç bir vaxt yay istilərini görməyən, hər il baharın ikinci ayından başlayıb dağların sərinliklərində pərvərişyab olan [bəslənən] köçəri inəkləri, qoyunları mötədləri vəchilə [adət etdikləri kimi] bir neçə ermə-

ni müsəlləh kəndlilərinin üzündən yaylaqlara gec də olsa çıxammayıb aranda isti yerlərdə qalarlarsa, həpsinin azarlayıb tələf olacağı bədihi [aşkar], həm də təbiidir.

6 iyul 1919, N 217

AZƏRBAYCANDA

Ermənilərin hazırlığı

Aldığımız məlumatı-mövzuqəyə [mətbər məlumata] görə, Ermənistan hökuməti kəndi qoşunlarını Zəngəzur qəzası üzərinə sövq etməkdədir. Onların vüründünadək [gəlişinədək] yerli müsəlmanlarla yaxındakı erməni qüvvələri ilə bir neçə müsədimələr [toqquşmalar] olmuşsa da, müsəlmanlar qələbə çalaraq ermənilərin nizami qüvvələrini geriye püskürtmüşlərdir. Yerli ermənilərin bir para quldurları da müsəlmanları narahat etməkdədirlər.

6 iyul 1919, N 217

ERMƏNİ CÜMHURİYYƏTİNDƏ MÜSƏLMANLARIN YAŞAYIŞI

“...Azərbaycandakı ermənilər də kaş ki, Ermənistandakı müsəlmanlar kimi yaşasaydılar...”

*Erməni Rəisi-vükəlası:
[Aleksandr İvanoviç] Xatısov*

- 1 -

Erməni Cümhuriyyəti daxilində qalaraq, Novo-Bayəzid uyezдинin Göyçə gölü şərq, cənub və cənub-qərbində yaşayan müsəlman kəndliləri, vaxtilə erməni təcavüzləri müqabilinə mərdanə surətdə irz-namuslarını müdafiədə bulunmuşlardı. Sonra Erməni Cümhuriyyəti tərəfindən indiki Hərbiyyə naziri general [Movses] Silikovun komandası altında top, pulemyot dəstələri göndərilib irzlərini təcavüzçülərdən müdafiə edən məzbur [adı çəkilən] uyezдин müsəlman kəndlərini topa-pulemyota tutub, əhalisinin salamat qalanlarını yerlərindən qaçırmışlardı.

Bu zavallı əkinçilər aylar uzununu ətraf müsəlmanların ianəsi ilə ölə-qala yaşayaraq bu zamana çatmışlar. İndi bunlar ortalığı bir az asudə zənn edib öz kəndlərinə qayıtmaq üçün İrəvana gəlmişlər. Cındır paltarlar içində saralmış ac simalardan ibarət bu “süflə [səfillər] sürüsü” binəva müsəlman kəndliləri indi də aylardan bəridir ki, erməni cümhuriyyət hökuməti qapılarını öpüb, kəndlərinə, əkinləri üstünə getməyə izin hasil etmək üçün gözyaşı töküüb yalvarırlar.

Bu kəndlilərdən güc-bəla ilə kəndlərinə qayıtmağa vəsiqə ala bilənləri məğmum [qəmli] sevinclə dağdılmış kəndlə-

rinə, pozulmuş əkinləri üstünə getməyə başlamışlardı. Fəqət bunlar az zaman sonra ağlar gözlə pərişan halda təkrar İrəvana qayıtdılar. Məgər isə, biçarələri, kəndlərini, əkinlərini sahibləni oturan ermənilər atəşə tutub qovmuşlar və əllərində erməni hökuməti tərəfindən vəsiqə olduğu halda öz yurdlarına buraxmamışlardır.

Öz kəndlərindən məcburən geri qaytarılan bu müsəlman kəndliləri hökumətdən bəlkə bir kömək, bir çarə dilənmək ümidi ilə erməni cümhuriyyəti paytaxtı İrəvanda indi bilirmisiniz nasıl yaşayırlar? Arvad, uşaq, qoca çılpaq dilənçilik dərəcədə, yırtıqlar, əsgilər içində, acından saralmış ölü rəngində, tab-təvanadan [gücdən-qüvvətdən] düşmüş skelet şəklində...

Bu müsəlman kəndlilərindən hələ bildiklərimiz Bezni, Gümüşdü, Zar, Qoylu dağ kəndliləridir ki, şimdi İrəvanda, eynən yuxarıda ərz edilən səfalət içində can çəkişdirirlər. Həm nasıl can çəkişdirmək, bilirmisiniz? Binəvaların hallarını gözlə görməyincə inanmaq olammayır.

Erməni cümhuriyyəti paytaxtı İrəvanda bu zavallı müsəlman kəndliləri, əkinçiləri İrəvanda səfalətlər içində aclarıdan “qan” yeyirlər. Bunlar aclıqlarından gedib mal kəsilən yerlərdən qanları toplayıb gətirirlər, bişirib yeyirlər və sonra da azarlayıb ölürlər... Zətən ermənilərə də bu lazım ya...

Fəqət demokratlıq əsasını təməlləndirən ingilislərin, amerikalıların, gözləri önündə seyr etdirilən bu fəci panoramların tamaşaçısı olduqları halda, insaflarına, mürüvvətlərinə, demokratlıqlarına, insanpərvərliklərinə, mədəniliklərinə nə deməli? Qorxuram ki, bu məqaləmiz er-

məni cümhuriyyəti hökuməti qulağına
ərişə də, zavallı müsəlman kəndlilərini
aclıqlarından qan toplamağa da burax-
maya... O zaman büsbütün ağzı quru İrə-
van küçələrində aclarından ölələr...

Əvət, həqiqətən də erməni Rəisi-vü-
kəlası [Baş naziri] Xatısov demişkən:
"...Azərbaycandakı ermənilər də kaş ki,
Ermənistandakı müsəlmanlar kimi yaşa-
saydılar..."

7 iyul 1919, N 218

ERMƏNİ CÜMHURİYYƏTİNDƏ MÜSƏLMANLARIN YAŞAYIŞI

“...Azərbaycandakı ermənilər də kaş ki, Ermənistandakı müsəlmanlar kimi yaşasaydılar...”

Erməni Rəisi-vükəlası: Xətisov

- 2 -

Müsəlmanların qalanları üçün erməni cümhuriyyəti daxilində yaşamaq hər gün, hər dəqiqə bir cəhənnəm əzabı keçirməkdir. Hələ erməni cümhuriyyətinə paytaxt edilmiş İrəvanda qalan müsəlmanlar belə olmanın fəlakət keçirməkdədir, ermənilər tərəfindən təcavüzlər görməkdədirlər.

İndi bağlardan meyvə dərib şəhərə satmağa gətirmək vaxtıdır. İrəvanda bir çox bağlar var ki, indi müsəlmanlar qorxularından öz bağlarına gedəmmədiklərinə görə, ermənilər ya sahiblənilib, ya ortaq olub mənfəətbədar olmaqdadırlar. Bağları öz əllərində qalmış müsəlmanlar isə bir çox fəlakətlər içində ancaq bağlarına gedib-gələ bilirlər. Fəqət bu kimi bağ sahibi müsəlmanlar bağlarından meyvələrini gətirib bazarda satdıqdan sonra, cibləri pullu bağlarına dönmək istədikləri halda, dərhal ermənilər tərəfindən soyulub qarət edilir, ağlar gözlə əliboş əhl-əyalının tərəfinə yola salınır.

* * *

İrəvanda köhnə paltar satan Məşhədi Ələkbərin oğlu iki inək, iki camış aparıb Dəlmədəki öz bağlarında otladarkən er-

mənilər tərəfindən öldürülmüş, malları aparılmış, zavallının nəşini isə polisə 500 manata öz atasına satmışdır.

* * *

İrəvanda başmaqçı Hacı Cabbarın qardaşı Cəfəri, arvadını, iki oğlunu, bir gəlinini ermənilər öz bağlarında hərəsini bir ağaca bağlamışlar, sonra fəqir Cəfərin cibindən mövcud nağdı olan 40 manatını və yalnız var-yoxları olan bir baş inəklərini götürüb getmişlərdir. Sonra bağ qonşuları müsəlmanlar gəlib bunları ağaclardan açmışlardır.

Dəfələrlə bu kimi təcavüzlərə düçar olan müsəlmanlar qorxularından erməni hökumətinə şikayət edib hallarını bildirəmməyirlər. Çünki şikayət etdikləri halda, birinci dəfə polisə tərəfindən döyülürlər. İkinci isə, əvvəlki təcavüzçü ermənilər tərəfindən təkrar şiddətli təcavüzlərə düçar olurlar.

* * *

İrəvanda hazırda 1500-ə qədər yetim uşaqlar və sahibsiz müsəlman arvadları var. Bunlar olduqca pəjmürdə halda və çılpaq deniləcək dərəcədə yırtıq paltarlar içində, solğun simalı, titrər hallı, fəci bir səfillər sürüsü halındadırlar.

Bunlar bu halətləri ilə gündə parası ilə adambaşına bir girvənkə çörəyi almaq üçün “ekonomiya” çörəxanasının qabağında, bəlkə gecənin yarısından günortaya qədər növbəyə dururlar. Mümkün olarsa, yəni erməni mühacirlərindən artıq qalarsa, həman bir girvənkə çörəyi almağa intizar çəkirlər.

Bunların halını seyr edərkən bu əsnada bir də 2-3 yerdən şarıltı səsləri eşidilir. Baxıb görürsən ki, yuxarıda hallarını təsvir etdiyimiz müsəlmanların natəvan [zəif] canlarına dəyən erməni qorodovoylarının mürüvvətsiz mataralarının səsidir. Müsəlmanların bu zavallılarından da İrəvanda bulvar ağacları altında gündə 5-6-sı pərişan hal ilə acından ölməkdədirlər.

8 iyul 1919, N 219

MƏTBUAT

Qarabağ məsələsi qayət kəskin bir surət alaraq, bu ya o surətlə həllini bulmaq dərəcəsinə gəlmişdir. Bu məsələni hökumətimiz nə qədər etilafcuyana [razılaşma yoluyla], sülhpərvəranə bir surətdə həllə çalışdısa da, ermənilərin əsrlərdən bəri qəbul etmiş olduqları “xətti-hərəkət” bizi sülh yoluna çıxarammadı və bu vaxtadək həll edilməmiş qaldı. Şimdi artıq öylə bir nöqtəyə çatmışdır ki, nəhayət yolunu bulmaq ərəfəsindədir.

Məzkur [deyilən] məsələ münasibətilə rusca “Azərbaycan” rəfiqimiz son nömrəsində yazmış olduğu baş məqaləsində hökumətimizin, ümumiyyətlə ermənilər haqqında, xüsusən Qarabağ məsələsində nə qədər sülhcuyana və etilafpərvəranə davrandığını qeyd və ermənilərin, ümumiyyətlə Azərbaycan barəsində nə qədər bədxahlıq ibraz etdiklərini [nümayiş etdirdiklərini] bəyanla, Qarabağ məsələsinə keçərək deyir ki:

“Böylə mütəşəkkil bir dairədə hal-hazırda Qarabağ məsələsi ətrafında işləyirlər. Bir tərəfdən burada Azərbaycan hökuməti 3 qəzada (Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl) ermənilərlə əlaqə peyda etmişdir. Ermənilər asudəcə aranzəminə yenərək taxıllarını yığırlar və hökumət məmurları tərəfindən mühafizə edilirlər və ermənilər əleyhinə xırda bir cinayət işləndikdə, şiddətli surətdə təqib edilirlər. Digər tərəfdən, Zəngəzur qəzasında ermənilər dinc müsəlman əhalisi əleyhinə geniş bir dava cəbhəsi açmışlardır.

Erməni hökuməti külli miqdarda İrəvan pulu və müntəzəm erməni qoşunu ilə təchiz edilmiş məsuliyyətsiz Zəngəzur

Erməni Milli Şurası əli ilə hal-hazırda dinc müsəlman kəndlərini od ilə qılınca tutub, müdhiş təxribat yapır.

Bu vaxtadək bizdən asılı olmayan siyasi səbəblər bizə imkan verməyirdi ki, böylə həyasız meydangirliyə [meydan oxumağa, meydan sulamağa] cavab verək. Biz diplomasi müharibədə olduğu kimi, vuruşma meydanında da ancaq müdafiədə bulunurduq.

Hal-hazırda ermənilərin Zaqafqaziya müsəlmanları ilə rəftarı böylədir.

Biz bəyan edirdik ki, Azərbaycanın mövcudiyyət və siyasi rifah halı ətrafında böyük torlar qurulmuşdur. Bütün canlı qüvvələrin toplanması lazımdır. Keçirməkdə olduğumuz övzayi-siyasiyyənin [siyasi vəziyyətin] ciddiliyini nəzərə alıb bütün qüvvələrimizi səfərbərlik halına gətirərək və bir yerə cəm edərək həyatisiyasiyyəməizin bütün böhranlarını məmləkətdə qanun və qaydanı saxlamaqla rəf edə [aradan qaldıra] bilərik.

Azərbaycanın siyasi dairələri, bilafərqi-məslək [tutduğu yoldan asılı olmadan], övzayi-siyasiyyəni nəzərə alaraq hazır olmalıdırlar.

Bununla bərabər, biz haqq və ədalətin qələbəsinə inanmaqda davam edirik. Biz öz millətimizin ruhani və cismani qüvvəsinə inanırıq. Və ancaq xalq pişrovlarının [rəhbərlərinin, liderlərinin] ənud və müttəhid [inadlı və birgə] fəaliyyəti düşmənlərimizə isbat edər ki, öz məşru [qanuni] hüququnu çox da ucuz qiymətə güzəşt etməz və erməni pişrovlarının tutduğu xətti-hərəkət erməni millətini səadətə çıxarmaz.”

8 iyul 1919, N 219

AZƏRBAYCANDA

Qarabağda

Qarabağda yaşayanlar və ya ki Qarabağı görənlər bilirlər ki, Zəngəzur ilə Qarabağın arasında olan hündür və böyük dağların üstündən bir təkə yol vardır ki, Şuşa şəhərinə gəlir. Bu yolun adı yol isə də, lakin özü ancaq bir cığırdan ibarətdir. Bu yol ilə nə araba, nə fayton ilə getmək mümkün deyildir. Ya atlı və ya piyada olaraq bu yol ilə getmək olar.

Zəngəzur kimi böyük bir uyezdin [qəzanın] mədənləri, təbii dövlətləri, xəzinələri, milyonlarca mənfəətləri bu vaxta kimi istifadə edilməmiş qalır. Zəngəzur-lular özləri ac-yalavac qalıb ayaqlarının altında hesabsız, milyonlara dəyər mədənləri tapdaladıqları halda, onlardan nəfərdar ola bilməyirlər [xeyir götürə bilmirlər].

Neyçün, nə səbəbə?

Ona görə ki, Zəngəzura yol yoxdur. O milyonları oradan çıxartmağa, satıb pul qazanmağa rahrov [münasib yol] yoxdur. Araba, fayton deyil, hətta yüklü at, qatır gəlmək də çətinliklə mümkün olur.

Zəngəzurun dövlətləri, mədənləri, meşələri, xəzinələri və hətta neftləri barəsində gələcəkdə yazacağam. Lakin bu dəfə bir böyük ehsan barəsində yazmaq istəyirəm.

Zəngəzur yollarının zəhmətləri, ağırılığı nə qədər varsa, hamıdan artıq “Mıxtökənlər” deyilən iki dağ yollarının zəhmətli və ağır olmaları məşhurdur – “Bala Mıxtökən” və “Böyük Mıxtökən”. Bu yol nə üçün böylə adlanmışdır? Çünki yolu ancaq at ilə keçmək olur və yol o qədər

ağırdır ki, at həman yolu başa çıxanadək nalinin mıxları tökülür.

Qopulmaz qaya daşlardan ibarət olan bu iki dağ yolları Zəngəzurun ticarəti və bəlkə də ümumi həyatı üçün böyük bir maneə təşkil edir. Bu maneəni rəf etmək [aradan qaldırmaq] Zəngəzurdan böyük bir bəlanı rəf etmək idi. Bu iki bəlanın birisi ilə mübarizə etməyi Zəngəzur uyezdində “Zarışlı” deyilən bir kəndin sərvətdarlarından Mürsəl nam [adlı] bir şəxs öz öhdəsinə çəkibdir. Zarışlı Mürsəl 30 min manat ianə edib, öz zəhməti ilə Böyük Mıxtökən deyilən dağın ətrafından meşəni qırdıraraq gözəlcə bir yol açmağa iqdam etmişdir [girişmişdir]. Mürsəlin fəhlələri bir ay tamamdır ki, işə şüru edib [başlayıb], bu gün sabah yolu tamam etməkdədirlər.

Mürsəlin bu ehsanı öylə bir xudapəsəndənə [Allahın xoşuna gedəsi] böyük ehsandır ki, onun misli-bərabəri genə də ikinci Bala Mıxtökəni qayırtdırmaq ola bilər.

Zarışlı Mürsəlin 30 min xərc çəkməsi və baxusus [xüsusi] Zəngəzur kimi göz-dən-qulaqdan kənar olan bir yerdə böylə bir ehsan etməsi həqiqətdə də layiqi-etinə [diqqətəlayiq] bir əməldir. Mürsəlin bu hərəkəti nə afərinlər eşidib şöhrət qazanmaqdan və nə də bu əməlin-dən bir mənfəəti-şəxsi hüsul etmək [şəxsi mənfəət əldə etmək] fikrindən nəşət etmişdir [irəli gəlmişdir]. Buna görə, bu hərəkəti onun milli qeyrəti və hümməti olmağı sübut edir. Əsl həqiqi ehsan böylə olar ki, Mürsəl etmişdir. Allah etsin ki, böylə ehsan sahibləri çox olsun ki, Zəngəzur kimi zülmətlə örtülmüş yerlərdə işıq salmağa başlasınlar.

Danışırılar ki, ikinci Mıxtökəni də pristan müavini Teymur Axundov öz xərcinə təmir etmək fikrinə düşübdür. Allah eyləsin, yalansa da, doğru olsun. Allah Mürsəlin də ehsanını qəbul eyləsin.

*Məhəmməd Sadiq [Axundzadə]
8 iyul 1919, N 219*

AZƏRBAYCANDA

Zəngəzurda

Zəngəzur mahalından xəbər verilir ki, ermənilərin müntəzəm qoşunları bu axırncı günlərdə 6 ədəd müsəlman kəndlərini talan etmişlərdir.

* * *

Ağdamdan yazılır: Zəngəzur qəzasında qanlı hadisələrdən həyəcana düşən əhali hökumət nəzdinə, Parlaman üzvü [Qarabəy] Əliverdibəyov və Usmiyevi nümayəndə göndərmişdir ki, bu yerlərin müsəlmanlarını erməni təcavüzündən xilas etməyə hökumət qarşısında təşəbbüsatda bulunsun.

* * *

Zəngəzurdan xəbər verilir: İrəvan quberniyası tərəfindən erməni saldatları müsəlman kəndlərinə yürüşə başladıkları anda, İran dəstələri müsəlmanlara köməyə gəlməyə başlamışlardır.

Zəngəzur müsəlmanlarının faciəsi

Rəsmi və qeyri-rəsmi mənbələrdən verilən xəbərlərə görə, ermənilərin müntəzəm qoşunları Ermənistan sərhədi boyundan müdafiəsiz müsəlman kəndlərinə hücumla başlamışlardır. Zəngəzur Erməni Milli Şurası İrəvandan külli silah almışdır. Müsəlmanlara böyük təcavüzlər edilmişdir. Aşağıda rəsmi məlumatı dərc edirik:

"Sizin teleqramınıza görə, tərəfimdən Zəngəzura müavinət göndərilmişdir. Bu gün xəbər verilir ki, ermənilərin külli qüv-

vəsi hücumla keçmişdir ki, Zəngəzur müsəlmanlarını qətiyyənlə məhv edəsinlər.

Qələbədən məst olan erməni saldatları boş qalan Saraşo, Yeməzli, İməzli, İkinci Ağalarbəyli, Xaşqab, Gilətağ, Mollalar kəndlərini tamamilə dağıdıb, məhv etmişlərdir. Yandırılmış olan müsəlman kəndlərində ölənlər müsəlmanlar çox azdır. Fəqət kəndlilərin ümumi mal-qaralarını aparmışlardır.

İyunun 28-ində Zavodnu dairəsinin erməniləri Qafan dərəsində Qarqel, Çuxur-yurd, Qəplik nam müsəlman kəndlərini yağma edərək yandırmışlardır. Mühəribə davam edir.

Erməni əhalisi köçərilərə yol vermir. Müsəlmanlara müavinət üçün mən Zəngəzura varid oldum [getdim]. Ermənilər bütün qüvvətləri ilə mənə hücum edirdilər. Mən onlardan özümü gözləyirəm ki, ortalığa fəsad düşməsin. Ermənilər Cəbrayıl və Zəngəzur mahalının köçərilərinə yaylağa getmələrinə mane olurlar. Ona görə də mən özümə borc bildim ki, köçərilərə lazım olan müavinəti edim. Ermənilərin Aqarek, Aqavork, Qarababa və Sirqatar nam kəndləri mənim gəldiyimi bilib, Aliş-adil ilə Aqavork kəndi arasında bizim üzərimizə hücum edib, məqsədləri də bu idi ki, köçərilərin yolunu kəsib, mənim müavinətimə mane olsunlar. Mən onlarla axşamədək mühəribə etməyə məcbur oldum. Nəticədə müsəlmanların Qarababa kəndi yanıb, Aqavork və Sirqatarın qışlarında böyük tələfat və xəsarətə düşər olmuşlardır. Ermənilərin vəhşətinə qarşı ciddi tədbirlər ittixaz edirəm [tədbirlər görürəm]."

Milis naçalnik (imza)
9 iyul 1919, N 220

AZDIR

Azərbaycan Məclisi-Məbusanının 7 və 8 təmmuz [iyul] tarixli iclasları tamamilə Qarabağ məsələsinə həsr edilmişdir. Qabaqlarda dəxi Parlamanda bu məsələ qalxmışdı və şübhəsiz bundan böylə də kərratla [dəfələrlə] qalxacaqdır. Hələ 10 təmmuz iclasının da bu məsələ ilə iş-tiğal edəcəyi [məşğul olacağı] şübhəsizdir. Qara bəy [Qarabəyli], Şəfi bəy [Rüstəmbəyli] və sairləri saatlarla danışirlar, çox sözlər deyirlər.

Fəqət bu çoxluqda nə qədər azlıq var!

Azdır!

Qarabağ haqqında denilən bu sözlər tamamilə haqq, fəqət azdır. O qədər ki deməlidir. Və demək olar deməyirlər. Deyə də bilməzlər. Çünki bu danışanlar nə qədər ürəyi yanan qardaş olsalar da, uzaqdan gəlmiş heyət əzasıdırlar [üzvləridir]. Bunlar ancaq bir hadisəni tənvir edirlər [ışıqlandırirlar], lakin ən yaxşı tənvir etdikləri halda belə bütün Qarabağ məsələsini əhatə edəmməzlər. Bunu ancaq qarabağlı, əqəllən [ən azı] 10-15 illərlə Qarabağ daxilində yaşamış, məktəbi-həyat [həyat məktəbi] görmüş, Qarabağ övzasını [vəziyyətini] məhəllində [yerində], həyat səhifələrində öyrənmiş, böyükə bərabər kiçik məsələlərə, cüziyyətə [xırdalıqlara] belə vüquf yetirmiş adamlar tənvir edə bilərlər.

Fəqət Parlamandakı Qarabağ vəkilləri ağızlarına su almışlar. Guya bütün Məclisi-Məbusan həyatında bir kəlmə belə danışmamağa əhd etmişlərdir.

Həyat təcrübəsinin göstərdiyi, vəzifənin anladığı üzrə həziran [iyun] ayından

bəri xüsusən Zəngəzurun od-alov içində bulunduğu hazırkı zamanda Qarabağ məbusları hökumət qapılarında, Parlamən iclaslarında, türkcə, rusca, hətta gürcü, alman, fransız və ingilis dillərində çıxan qəzetələr sütunlarında, Azərbaycan və əcnəbi dövlətlər nümayəndələri hüzurunda fəryad etməli, biçarə qarabağlıların halını göstərməli, əhvalını təsvir etməli, nə kimi fəlakət içində olduqlarını hamının nəzərinə, qulağına yetirməli idilər.

Lakin etməyirlər. Dinməyirlər, danışmayirlar. Təmsil etdikləri camaatın dər-dini nəinki ruslar, firənglər, ingilislər, hətta bakılılar da bilməyirlər. Ağdam, Şuşa Qaryagin, Qarabulaq və Zəngəzur məbusları hələ Bakıdakı müsəlmanlara da öyrədə bilməmişlərdir ki, Qarabağ nə haldadır.

Paytaxtımızın ziyalı müsəlmanları hələ bilməyirlər ki, Qarabağın vəziyyəti nədir.

Böylə olan surətdə əcnəbilər, avropalılar nə bilsinlər?! Doğrudur, onlar məlumat alırlar, bilirlər, fəqət düşmən mə-nabeyindən [mənbələrindən] aldıqları yalan məlumat əsası ilə... Həqiqəti isə deyən olmamışdır. Dübarə ərz edirəm: Bunu Qarabağ məbusları etməli idilər. Lakin etməmişlərdir və etməyirlər. Əminəm ki, bundan böylə də etməyəcək, edə bilməyəcəklərdir.

Halbuki Qarabağ məsələsi hazırda Azərbaycan üçün dövlət nöqteyi-nəzərindən yeni bir Elzas-Loren, milliyyət nöqteyi-nəzərindən yeni bir "Türkiyədə erməni məsələsi" surətini almışdır.

Məbuslarımız bunu bilirlərmi? Bilirlərsə, nə fikirdədirlər?

Nə yaptılar deyə sual verməyirəm.
Çünki mənə yəqin məlumdur ki, bir şey
yapmamışlardır. Vəhalonki [halbuki], gör-
məli iş, danışmalı söz, ittixaz etməli təd-
birlər o qədərdir ki, işləyən axtarır.
Bu xüsusda sonra.

Qarabağlı
10 iyul 1919, N 221

AZƏRBAYCAN MƏCLİSİ-MƏBUSANINDA

7 təmmuz iclası

Tənəffüsdən sonra Rəisi-vükəla [Baş nazir] həzrətləri növbədən xaric söz alır və Parlamana böylə bir təklif edirlər:

Nəsim bəy Yusifbəyli - Möhtərəm məbuslar! Məlumunuzdur ki, iyunun ibtidasında [əvvəlinə] Qarabağda bəzi hadisə vəqə olmuşdur və bu vəqəyə gərək mətbuat səhifələrində və gərəksə əhali arasında, gərək daxildə və gərəksə məmləkətimizin xaricində bir çox dedi-qoduya bəis olaraq, bu məsələ ətrafında böyük gurultular qoparılmışdır. Həman işi təhqiq üçün komissiya tərtib verilmişdir və iş təhqiq olunur. Vaxtında hökumət bu xüsusda sizə məlumat verəcəkdir.

Yenə məlumunuzdur ki, hökumət məzkur [deyilən] məsələni məhəllində [yerində] təhqiq etmək üçün 4 məbusdan ibarət bir Parlamən heyəti təşkil edib Qarabağa göndərmişdi. Komissiya təhqiqat icra etmişdir. Fəqət hələ iş uzanır. Hazırda bu xüsusda bəyanat vermək mümkün olmayır. Bundan dolayı da təşviş çıxır. Binaənileyh [ona görə], heyətə daxil olan məbuslardan rica edərdim Qarabağ hadisəti haqqında sizə bir qədər məlumat versinlər ki, əfkari-ammə [ictimaiyyət] sakit olsun.

Məbusların fikri, rəyi bilindikdən sonra hökumət özünün bu barədə rəyi və məlumatı var, onu da sizə ərz edər. Hələlik münasib bilərdim məbus əfəndilər təhqiqat nəticələrindən sizə məlumat versinlər.

Təklif qəbul olunaraq heyət rəisi Qarabəyli Qara bəy kürsiyi-xitabətə çıxır və ümum məbusların anlamaq üçün məruzəsini rusca oxumağı lazım bilir.

Heyət – ikisi türk, ikisi erməni olmaq üzrə 4 nəfərdən ibarətdir, fəqət bəzi təfərrüat və təfsilatda rəyləri bir olmadığından, Qara bəy ilə Şəfi bəy bir məruzə hazırlamışlardır, [Poqos] Çubaryan ilə [İsak Nikitiç] Xocayev digərini. Qara bəy rusca məruzədə bulunmaq istəyir. Şəfi bəyin etirazına baxmayaraq, Parlamən əksəriyyəti-ara [səs çoxluğu] ilə razı olur.

Qarabəyli Qara bəy (ittihad) - (*rusca danışır*) Möhtərəm məbuslar! Siz bilirsiniz ki, Qarabağ məsələsi böyük əhəmiyyəti haiz olduğundan [daşdığından], Qarabağ xüsusi bir general-qubernatorluğa ayrılmışdır. Bu barədə İngilis Komandanlığı ilə də etilaf [razılıq] hasil edilərək, hətta general-qubernatorun şəxsi haqqında da razılıq əmələ gəlmişdi. Qarabağın halı nəhayət dərəcə qeyri-adi idi. Orada iki hökumət var idi. Qarabağın erməni əhalisi Azərbaycan Hökumətini istəməyirdi. İngilis Komandanlığı bəyan etmişdi ki, məsələ Sülh Konfransında həll edilənədək Qarabağ Azərbaycan Hökuməti təhti-idarəsində [təbəçiliyində], Naxçıvan, Şərur və sair İrəvan quberniyası qəzaları və həmçinin Qars oblastı erməni hökuməti təhti-idarəsində qalacaqdır. Fəqət, məzkur [deyilən] yerləri Ermənistan ixtiyarına verərək, İngilis Komandanlığı Qarabağ haqqında vermiş olduğu vədəyə bu vaxtadək əməl etmədi. Hətta Şuşa şəhərinin özündə general-qubernatorun sultanı yalnız müsəlman hissəsinə şamil olub, erməni hissəsi isə Erməni Milli Şu-

rası təhti-idarəsində qalmışdı. Böylə adət-dən xaric işlər barəsində çox müzakirət icra edilmişdi. Hətta general-qubernator idarəsini qəbula mane olan Milli Şura əzasının [üzvlərinin] Şuşadan təb'idi [qovulması] haqqında İngiltərə Komandanlığı arasında etilaf əmələ gəlmişdi. Qabaqca onların dilindən kağız alınmışdı ki, böylə işlərə qarışmasınlar; fəqət bununla vəziyyət yaxşılaşmadı. Hətta general-qubernator hələ Zəngəzur və Qarabağın sair yerləri o yanda qalsın, bari Şuşa şəhərində qəbul olunacağını ümid edəmməzdi. Bir çox dəlillərdən görülür ki, general-qubernator bu məsələləri sülh ilə həll etməyə çalışmışdır. Fəqət göründü ki, bu tədbirləri heç kəs hüsn-istiqlal etməyir [xoş qarşılamır]. Biləks [əksinə], bir çox təcavüzkarənə hərəkətlər ibraz edildi [nümayiş etdirildi]. Yevlax-Şuşa şose yolu kənarında kain [yerləşən] dağlardakı kəndlərin erməniləri yolu güllələyib əhali-ni öldürür, arabaları soyur, atları aparırlardı. Hətta ordumuz ərkani-hərb [qərargah] rəisi general [Həbib] Səlimovu atəşə tutmuşlardır. Ümumiyyətlə, may ayınadək ermənilər ilə müsəlmanlar sülhlə dolanırmışlar. Mayın ibtidalarında ermənilər yola hücum edib 9 müsəlman aparmışlar, hətta bu vaxtadək meyitlərini belə verməmişlərdir. Mayın ortasında yenə 7 müsəlman ermənilər tərəfindən aparılaraq xəbərsiz qeyb olmuşdur.

Parlaman heyəti Şuşaya iyun ayının 16-da varid oldu [çatdı]. Yevlax-Şuşa yolunda və ətrafında tam müsəlman [əmin-amanlıq], asayiş və nizam hökmfərma idi [hökm sürürdü]. Ağdamda 10 nəfərədək erməni fəhləsi vardı. Biz onları danışıdır-

dıq. Fəhlələr bəyan etdilər ki, burada heç bir təcavüz olmamış və gözlənməyir. Və kəndilərini tam amanda hiss edirlər. Yaxşı muzd alırlar və bu ətrafda yaşayan və işləyən ermənilərə qarşı müsəlmanların rəftarından çox razıdırlar. Pirumov adlı bir arvad Ağdamda casusluqda məznun [şübhəli] tutularaq tövqif [həbs] edilmiş imiş. Fəqət heyət onu azad edib özü ilə avtomobildə Şuşaya aparmışdır. Bu arvad dəxi təhriri [yazılı] surətdə iqrar və təkid etmişdir ki, hökumət və polis qulluqçuları onunla hüsn-rəftar etmişlərdir, pristavlara, qəza qaimməqamına [qəza rəisinə] mütəşəkkirdir.

Şuşa-Yevlax yolu bu halda ikən, Şuşa-Gorus, Şuşa-Qarabulaq (Qaryagin) yolları tamamilə ermənilərin əlində olub bir müsəlman bu yollardan keçə bilməyirləmiş. Müsəlmanlarla məskun yerlər mühasirədə olan kimi imişlər.

Mayın 27-dən etibarən köç başlanmışdır. Ağdamdan Şuşa və daha ötədə dağlaradək bütün yol mal-qoyun, at və sairə ilə dolur. Hər yeri oba tutur. Zəngəzurdan başqa ümum Qarabağ əhalisi köçür. Şəhərdə iki hökumət olur. Bir qisim əhali general-qubernatora, digər qisim Erməni Milli Şurasına tabe olmasına baxmayaraq, ingilis əsgərləri ilə müsəlman milisləri təhti-mühafizəsində [mühafizəsi altında] köç salamat keçirmiş.

İyunun əvvəllərində əhval böylə keçir. Müsəlmanlar çox narazı olmaqla bərabər, bu işlərə bir növ təhəmmül edirləmiş [dözürmüşlər]. General-qubernator əmr etmişdir ki, heç kəs ermənilərə təcavüz edəmməz. Hətta ermənilər hücum etsələr də, müsəlmanlar gərək dinməsinlər.

Nəhayət, iyunun birində və ikisində (bəzi ermənilərin rəvayətinə görə) Şuşanın müsəlman hissəsində bir milis nəfəri bir erməninin tapançasını alır. Buna cavab olaraq Ermənistanda [şəhərin erməni hissəsində] ermənilər iki əsgəri tərksilah edərək birisinin atını, tüfəngini və tapançasını, digərinin də tüfəng və xəncərini alırlar. (Bunu ermənilər də, müsəlmanlar da etiraf edirlər.) Əsgərlərdən birisi onların əlindən qurtarıb müsəlmanistana [şəhərin azərbaycanlılar yaşayan hissəsinə] qaçır və əhvalatı xəbər verir. General-qubernatorun ittixaz etdiyi [gördüyü] tədbirlər nəticəsində üç-dörd saatdan sonra ingilis heyəti vasitəsi ilə o biri əsgər dəxi azad edilir və silahları da tamamilə qaytarılmayı. Hətta qaytarılan silah həman adamlardan alınan silah deyildir. Erməni Milli Şurası demişdir ki, atı və silahı alan adamlar şəhərdən qaçmışlar. Ona görə Şura başqasını alıb verməyə məcbur olub. Bu əhvalat məhəlli [yerli] müsəlmanlar və əsgərlərə çox ağır gəlib, onları həyəcana salmışdır. Çünki məzkur [deyilən] hadisəni Azərbaycan Ordusu və əhalisi haqqında böyük həqarət tələqqi [hesab] edirlər.

Siz özünüz bilirsiniz ki, Bakıda Mart hadisəsinə bais Dikaya diviziya deyilən dəstənin adamlarına hücum edilməsi oldu. Mən bunu onun üçün deyirəm ki, böylə bir hadisəyə hərbiyyə idarəsi və camaatın nə nəzərlə baxacağını göstərirəm. Həman bu günlərdə də xəzinə ilə poçt-teleqraf idarəsi erməni hissəsindən şəhərin müsəlman hissəsinə köçürülür. Erməni hissəsində hökumət ümuru [işləri] Milli Şurada olmasına baxmayaraq, orada bəzi şeylər olurmuş. Məsələn, Er-

mənistana [Şuşanın erməni hissəsinə] müsəlləh [silahlı] erməni dəstələri və məsulyyətsiz adamlar, ələümdə kənardan gəlmələr gəlib-gedir. Milli Şuradan əlavə, bir də bandalar burada ciddi surətdə işləyir və ermənilər arasında dəhşət saçmışlar.

Ruben Nikolayeviç Şahnazaryan və Minasbekovun göstərdiyindən məlum olur ki, həman bandalar Ermənistanda adamları soyur, erməni arvadlarını çəkir, təhqir edir və ermənilərə sair təcavüzlər edirmişlər. Əlbəttə, müsəlmanlar bunun həpsini bilərək həyəcan və iztiraba düşmüşlər. Fəqət bununla bərabər, general-qubernator əhalini sakit və əsgərlərin tərksilah ixtilafını rəf edə [aradan qaldıra] bilmişdir.

Xəzinə ilə postanın müsəlmanistana köçürülməsi münasibətilə hərçənd ermənilər təşvişə düşərək ingilis heyətinə qiymətli kağızlarının müqəddəratından qorxduqlarını bəyan etmişlərdir. Fəqət bu münasibətlə öylə bir ixtilaf vəqə olmamışdır.

Həman bu zamanlar şəhərdən köç getdiyindən, general-qubernator ətraflardan gəlib də özünü çox pis aparmaqda olan məsulyyətsiz adamlar və bandaların təcavüzündən obanı və şəhəri təmin etmək qəsdı ilə mühüm yerdə – şəhərin başı üstündə hökmfərma olan Üçmıxda və Şuşa-Gorus yolunun ən mühüm qismi olan Yarmada mayın axırından etibarən əsgəri qarağol [gözetçi məntəqəsi, post] bulundurmağı təhti-qərara alır. Bunların vəzifəsi şəhərə müsəlləh adam buraxmamaq və elatın rahat keçməsinə gözləmək imiş. Qarağolların miqdarı bir manqadan artıq deyilmiş. İyunun

2-də həman əsgər əhvalatından sonra iyunun 4-cü gecəsi general-qubernator binagüzarlıq etmişdir [sərəncam vermişdir] ki, şəhər üzərində hökmfərma olan [hakim mövqe tutan] Üçmıx səngərində qarağol artırılsın. (18 piyada və bir pulemyot ilə 9 pulemyotçu qoyulur.)

Ermənilər bu əhvalı bilərək, iyunun 4-ü səhər tezdən Üçmıxa Arzumanov nam [adlı] bir zabitin təhti-komandasında [komandanlığı altında] bir dəstə müsəlləh adam göndərmiş və onlar əsgərlərin səngərlərinin 50 addımlığında səngər tutaraq türk qarağolları komandanı zabıt [Aleksy Pavloviç] Maksimoviçdən tələb etmişlər ki, səngəri boşaltsınlar və əsgərlər oradan getsinlər. Maksimoviç cavab vermişdir ki, müəyyən qanun və nizamə tabe olan bir əsgər olmaq həsəbi [səbəbi] ilə öz böyüyündən əmr olmadıqca heç vaxt yerindən tərpənəmməz. Ancaq rəisi ilə bu barədə danışar, əgər rəis buyurarsa məəlməmnuniyyə [məmnuniyyətlə] gedər. Çünki ona əmr olmuşdur yolları mühafizə etsin və heç kəslə dava eyləməsin.

Maksimoviç müzakirata girişmək qəsdilə səngərdən çıxıb şəhərə gəlmiş və öz yerində müavini Kərimovu qoymuşdur. Ermənilər ikinci dəfə olaraq Kərimovdan da tələb etmişlər səngəri boşaltsın. Lakin o dəxi razı olmamışdır. Nəticədə səngərdə atışma başlanaraq türklərdən 4 əsgər, ermənilərdən isə zabıt Arzumanov qətl edilmişdir.

Burada kim əvvəl güllə atdığını təyin edəmmədik. Ermənilər deyirlər qabaqca türklər atışma açdılar, türklər isə əvvəlcə ermənilərin güllə atdığını bəyan edirlər.

Atışma buradan şəhərin sair yerlərinə də yayılıb, bir anda şəhər atəş altında qalmışdır. Şəhərin türk əhalisi dərhal tüfənglərini götürüb 1905-ci ildən bəri adət olduğu üzrə səngərlərə dolmuşlardır.

Bunu da qeyd etməliyəm ki, 1905-ci ildə vüqu bulmuş olan erməni-türk toqquşmasından bəri ermənistanla müsəlmanistan sərhədi arasında səngərlər qayırmışdır. Bir şey olan kimi türklər öz səngərlərinə dolurlar, ermənilər də öz səngərlərinə. Bu surətlə atışma başladıqda türklər hər kəs tüfəngini götürüb müəyyən səngərə getmiş, ermənilər də öz səngərlərinə doluşmuşlardır. Üçmıx səngərinə sabiq polismeyster Məhərrəmzadənin komandası altında 10-15 nəfər polis və süvaridən ibarət xırda bir imdadiyyə dəxi göndərilmişdir. General-qubernator ümum polis nəfəratına və qoşuna şifahən və yazılı əmrnamələr vasitəsilə hökm etmişdir ki, güllə atmasınlar.

Ayın 4-də tamam gün atışma davam etmişdir. Yarmadakı qarağol dəstəsi ilə şəhərin əlaqəsi bilmərrə kəsilmiş imiş və ona kömək göndərmək heç vəchlə mümkün deyildi. Ermənilər yepiskop (keşiş) Vağana müraciətlə təvəqqe etmişlər ki, ingilis nümayəndəliyinə müraciət edərək, atışmanın yatırılması haqqında tədbirlər ittixazını [görülməsini] rica etsin. Mayor bu xüsusda general-qubernatora müraciətdə bulunmuşdur. General-qubernator bunun cavabında İngiltərə Komandanlığından tələb etmişdir ki, Azərbaycan əsgərlərinə təcavüz edilməsi və hökumətə tabe olunmamasına bais olan Milli Şura əzası [üzvləri] şəhərdən təbid edilsin [uzaqlaşdırılsın]. Mayor erməni əha-

lisinə cavab vermişdir ki, atışma sakit olacaqdır və general-qubernator əsgərlərə bu atışmada iştirak etməyə izin verməyir. Fəqət davanın yatırılması üçün lazımdır ki, İngiltərə Komandanlığı da öz vədinə əməl edərək Milli Şura əzasını şəhərdən çıxartsın.

Ayın 5-də səhər saat 9 radələrində ermənilər Milli Şura əzasından üç nəfərini təslim edərək bildirmişlər ki, yerdə qalanları şəhərdən qaçmışlardır. Bundan sonra atışma sakit olub, ancaq hər iki tərəfdən hərdəm bir tək-tək güllə atılmışdır.

Hələ ayın 4-də atışma başlanar-başlanmaz general-qubernator türklərə əmr etmişdir ki, ermənilər güllə atsalar da onlar cavab verməsinlər. Atışmanın dayandırılması uğrunda general-qubernator, tabor komandanı və zabıt Ştall tərəfindən hər növ tədbirlər görülmüşdür. Bu zaman yolda olan köçərilər dərhal geri qayıdaraq türk əhalisi mühafizəsinə sığınmışlardır. Fəqət bununla bərabər, onlardan beş külfət bütün şeyləri, qoyun və malları ilə ermənilərin əlinə düşmüşdür. İki arvad öldürülüb meyiti həman oradaca qalmış, yerdə qalanları isə qeyb olmuşdur. Erməni əlinə düşmüş qoyunlardan bir neçəsi bir ingilis avtomobilində tutulmuşdur. İngilis Komandanlığı qoyunları geri verərək üzr istəmişdir ki, onları satın almışdır. Türklərin rəvayətinə görə, bu atışmada ermənilərdən və türklərdən tələfat olmamışdır. Atışma vaxtı müsəlmanistanda qalmış olan erməniləri buraxmışlardır. Ermənilər də oradakı müsəlmanları buraxmışlar.

Qəribə burasıdır ki, iyunun 4-də səhər ertə türklərin heç şeydən xəbəri ol-

mayaraq öz uşaqlarını şəhərin qırağında, ermənistanın [şəhərin erməni hissəsinin] başında olan Realnı məktəbinə buraxmışlardır. Həman gün türk alış-verişçiləri də ermənistana getmişlərmiş. Məsələn, erməni ilə şərikli dükanı olan Kərbəlayı Qasım Qulu oğlu nam [adlı] bir şəxs səhər gedir ermənistana. Atışmadan bir saat qabaq şərikli olan Akop nam bir erməni şərikli puldan ona 1000 manat verərək demişdir ki, get müsəlmanistana, çünki burada həyəcan var. Dükənlər bağlanıb və bir şey gözlənilir. Ermənilər isə deyirlər ki, müsəlmanistanda 18-ədək erməni tələf olmuşdur. Bu barədə heyət general-qubernatordan sormuş və cavab almışdır ki, həman iş təhqiq edilmişdir və məlum olmuşdur ki, nə yerdə erməni işləyirmişsə sağ-salamat buraxmışlardır. Sonra nə olmuşsa bilməyir.

(məbədi var)

11 iyul 1919, N 222

**NƏZARƏTLƏRDƏ
[NAZIRLIQLƏRDƏ]**

İyulun 8-də Tiflisdən alınan teleqram

Bakı, Xariciyyə nazirinə

Şimdicə gəlmişlərin dediklərinə görə, Vedibasər dairəsindəki erməni cəza dəstələrinin dəhşəti davam edir. Müharibə davam edir. Vaqonlardan müsəlmanların çıxarılıb aparılmaları kimi hadisə olmuşdur. Məsələn, Qəmərli mövqifində [stansiyasında] 4 nəfər müsəlman aparılmışdır ki, başlarına nə gəldiyi məlum deyildir. Xalqın həyəcanı və vicdan məsələnin təhqiq və önünü almaq üçün tədabir ittixazını tələb edir.

Əli Sabri

11 iyul 1919, N 222

AZƏRBAYCANDA

Qarabağda

Qarabağ, Qafqaz müsəlmanları arasında ən qədimül-əyyamdan [ən qədim zamanlardan] mərkəzi-ürfan hesab olunmaqdadır. Məşhur alimlərin, ariflərin, şairlərin, qəhrəmanların, şücaətli kişilərin əksəri bu Qarabağdan vücuda gəlirlər.

Qarabağın dağları, meşələri, suları, ələlümum [ümumiyyətlə] təbiəti Qafqazda birinci olduğu kimi, təbii olaraq yetişdirdiyi adamları da birincidir. Odur ki, millətin keçirməkdə olduğu tarixi günlərdə, şübhəsiz, gərək Qarabağ mühüm rollar oynaya.

Bu axırkı illərdə, ələlümum Qafqaz müsəlmanlarının və baxşus Qarabağ müsəlmanlarının başına gələn bəlalar, keşməkeşlər bu milləti o qədər çulğalayıb cümbüşə, təlatümə gətirib ki, millətin içində olan qeyrət və namusluları hərəkətə gətirib dəyərli vücudlar meydana gətirmişdir.

Zəmanəmizin özü yetişdirdiyi dəyərli zatlardan [şəxslərdən] birisi də Qarabağda zühur etmiş Soltan bəy Muradovdur.

Rusiya hərc-mərci başlanandan sonra Qarabağda erməni dəstələri tüğyan və Andranik dəstəsi Qarabağa hücum edərək yüzlərcə müsəlman kəndlərini viran, Şuşa şəhərinə yürüş edərək Qarabağ müsəlmanlarının “ya həyat, ya məmat” [ölüm-qalım] məsələləri həll olunan bir zaman bu Soltan bəy Zəngəzur dağlarının arxasından, meşələrdən, çaylardan çıxıb üç-dörd yüz nəfər kürd ilə meydana atılaraq “Müsəlmanlara məmat [ölüm] bu qədər!” deyə millət yolunda mücahidəyə [mübarizəyə] başlamışdır.

Keçən il Andranik bir neçə min əsgərlərdən mütəşəkkil dəstə ilə Şuşaya gəlmək istəyib Qaladərəsinə çatdığı zaman, genə də Soltan bəy az bir qüvvəsi ilə Andranikin qabağını kəsib Qaladərəsində çox böyük tələfatla Andraniki qayıtmağa vadar, Qaladərəsini də həmişəlik müsəlmanlar üçün əziyyətsiz, qorxusuz etmişdir.

Soltan bəy kürdlərin arasında öylə bir geniş və həqiqi hörmət və etibar qazanmış ki, hamısının məhbubül-qulubu [ürək dostu] olmuşdur.

Soltan bəyin şücaəti, səxavəti, hünəri və bütün övsafi-həsənəsi [gözəl xüsusiyyətləri] Qarabağ müsəlmanları arasında böyük bir şöhrət tapıb, cümlənin tərif və afərinlərinə məzhər [nail] olmuşdur.

Hökumət tərəfindən Qarabağa general-qubernator təyin olunandan sonra Zəngəzurda milli milisiya təşkil edilmək lazım görülmüşdü. Bu ağır və məsuliyyətli vəzifəni də, genə Soltan bəy öhdəsinə almışdır. Soltan bəy Zəngəzurda milis naçalniki təyin olunan üç-dörd ay tamam deyil, bu bir az zamanda istirahəti, adi həyatını unudub, gecə-gündüz bu yolda işləyərək, bu anda 2000 nəfərə yavuşq təlim görmüş nizami milis dəstəsi hazırlamağa müvəffəq olmuşdur.

Zahiri nəzəri ilə iş asan və zəhmətsiz bir şey görünür. Lakin Zəngəzurda yaşayan kürd camaatını tanıyanlar onların həyatı-ictimaiyyətlərindən, əhvali-ruhiyyələrindən xəbərdar olanlar indi gəlib “kürd dəstəsini” görsələr, yəqinimdir ki, Soltan bəyin bu yolda çəkdiyi zəhmətləri təqdir edəcəklər.

Ən şücaətli, ən dilavər [ürəkli] və la-yıqlı cavanlardan mütəşəkkil bu “kürd

dəstəsi” demək olar ki, Qarabağ üçün böyük bir nemətdir.

“Kürd dəstəsi” olmasaydı, yəqinimdir ki, bu günə kimi Qarabağ müsəlmanları yenə bir çox əziyyətlərə, bəlalara giriftar olacaqdılar.

Dəstə nəfəratının [əsgərlərinin] göstərdiyi şücaətlər, Azərbaycan Hökumətinə indiki xidmətlər və bununla belə xülusi-qəlb ilə [təmiz qəlblə, sədaqətlə] daşdıqları ağır vəzifələr heç vaxt onların hökumətdən aldıkları aylıq məvaciblərinin bahası deyildir. Milisiyadakı kürd ancaq vətən və milliyyət pərəstarlığı [qulluğu] qəsdi ilə, öz millət qardaşlarına kömək etmək fikri ilə, çiynlərinə “Azərbaycan-kürd” kəlmələrini yazıb, hökumətə xülusi-qəlb ilə xidmət edirlər. Bunların hamısı Soltan bəyin zəhmət və məşəqqətlərinin gözəl nəticəsidir.

Soltan bəy milli qəhrəmandır. Ona görə də, millət onu sevir, onun namı [adı] ilə özünü hər bir bəlaya uğrayır. Və cümlə düşmənlərin qarşısına durmağa öz hazırlığını izhar edir.

Soltan bəy təkdir. Bir neçə Soltan bəylərə malik olsaydıq, deyə bilərdim ki, bundan sonra dəxi millətimizin, vətənimizin qorxusu yoxdur.

*M[əhəmməd] S[adiq]
[Axundzadə (Aran)]
11 iyul 1919, N 222*

AZƏRBAYCAN MƏCLİSİ-MƏBUSANINDA

7 iyul iclası

(keçən nömrədən məbəd)

Qarabəyli Qarabəy - (İttihad) *(Qarabağ hadisəti [hadisələri] haqqında məruzəsinə davam edir.)*

Ayın 5-də şəhərdə atışma sakit olub, hərdənbir güllə atılmaqda ikən, saat 12 radələrində Qaybalı adlı erməni kəndinə hücum edilmişdir. Məzkur [adı çəkilən] kənd 60-65 tüstü [ev] ermənidən və 15-ə qədər tüstü müsəlmandan ibarətdir. Şəhərin 3-4 verst cənub-qərbində bir dərədə vəqedir. Kənd general-qubernatorun evindən görükməyir. Həman kəndin müsəlman əhalisi qabaqkı binizamlıqlar əsnasında kənddən qovulub evləri yandırılmış olduğundan şimdi orada müsəlman olmayır.

Qaybalı kəndinin müsəlman əhalisi oranın yaxınlığındakı 7-8 kənddən ibarət Xəlifəvilərə köçmüşdür. Görünür ki, şəhərdə atışma başlandıqda məzkur kəndlərin əhalisi şəhərə köməyə, yəni bəlkə də qarətə gəlmək istəmişdir. (Özləri deyirlər müsəlman qardaşlarına köməyə gəlmişlər.) Yolda Qaybalı kəndinə hücum etmişlərdir.

Şəhərin bundan xəbəri olmamış. Ancaq saat 12-1-də şəhərdən və qubernatorun evindən görmüşlər ki, dərədən tüstü çıxır. Şəhərdə müxtəlif şayiələr dövrən edirmiş. Çox danışmışlar ki, ətraf erməni kəndlərindən şəhərin üstünə böyük qüvvə gəlir.

Ordumuzun ərkani-hərbi [qərargahı] iqamət edən [yerləşən] Xankəndindən də

general-qubernatora bu məzmununda xəbər verilmişdir. Ümumiyyətlə şəhərin ətrafında vüqu bulmaqda olan hadisə haqqında ibtidada heç kəsə doğru bir şey məlum deyilməmiş. Böylə şayiələrin intişarından [yayılmasından] dolayı general-qubernator hər növ ehtimala qarşı hazır olmaq məcburiyyətində bulunduğundan, Xankənddəki qoşun heç yerə göndərilə və dağıdıla bilməzdi.

Tüstü görükdükdən və ingilis heyəti vasitəsilə erməni mənbəyindən [mənbələrindən] Qaybalıya hücum edildiyi xəbəri alındıqdan sonra general-qubernator əhvalı öyrənmək və hadisəni yatırmaq üçün oraya adam göndərilməsi haqqında binagüzarlıq etmişdir [sərəncam vermişdir]. Fəqət şəhərdəki erməni sənəqlərindən yol gülləyə basıldığından general-qubernatorun adamları yaxın yol ilə gedə bilməyib, Xankəndi təriqi [yolu] ilə 12-13 verstlik dolama yol ilə getməyə məcbur olmuşlardır. Fəqət məhəllinə [yerinə] vaxtında çatmamışlardır. Çünki kəndin üstünə gəlmiş olan külli miqdarlı müsəlman 3-4 saat içində kəndi işğal və talan edərək evləri yandırmış və əllərinə düşən erməniləri tamamilə qırmışlardır. General-qubernatorun adamları ilə Xankəndindən zabit Əli bəyin komandası altında göndərilmiş olan əsgərlər daha kəndə bir kömək edə bilməyərək ancaq kollarda gizlənmiş və qaçmış olan 57 ermənini yığıb Xankəndinə, oradan da general-qubernatorun yanına gətirə bilmişlərdir. Burada həman ermənilərə yemək-ichmək verib, sonra da ermənistana [Şuşanın ermənilər yaşayan hissəsinə] yola salmışlardır. (Bunu mütəzərrir olan [zərər çəkən] ermənilər dəxi təyid [təsdiq] edir-

lər.) Gərək general-qubernator, gərəksə Xankəndindəki əsgərlər Qaybaliya ondan artıq kömək edə bilməzlərdi.

Ayın 6-da şəhərin 30-35 verstliyində bulunan uzaq kəndlərdən külli miqdarda kürd dəstələri şəhərə gəlmək istəmiş, fəqət general-qubernatorun əmri ilə şəhərə buraxılmayaraq dayandırılmışlardır.

Kürdlər Qaybalının, ya sair erməni kəndlərinin dağıdılmasında iştirak edə bilməzlərdi. Yaxın kəndlərdən yığılmış olan dəstələr şəhərin altındakı Daşaltı, Daşkənd və sair erməni kəndlərini dağıtmaq istəmişlərsə də, general-qubernator onların müqabilinə qoşun və pulemyot göndərərək qayıdıb getmələrini əmr etmiş və qoşuna əmr etmişdir ki, əgər öz xahişləri ilə qayıdıb getməsələr, pulemyot atəşi ilə qovsunlar.

Bu surətlə, ayın 5-də şəhərdə atışma davam edərək, hökumətin ətrafdan bixəbər olduğundan bilistifadə [istifadə edərək] kəndlərə hücum edən dəstələr[in] dağıda bilmədikləri kəndlər tamamilə mühafizə edilmiş və salamat qalmışlardır.

Bir də həman dəstələr Kərkicahan adlı erməni kəndini yandırmış, dağıtmışlardır. Kərkicahanın əhalisi qabaqcadan Xankəndinə aparılmış və orada Azərbaycan qoşununun mühafizəsi altında qalmışdır. Çünki Xankəndi əsgərlərindən Kərkicahana az bir miqdarda mühafizə əsgəri verilmiş imiş. Əsgərlər özlərinin az olduqlarını və şayəd kəndə böyük bir dəstə hücum edərsə müqavimət göstərə bilməyəcəyini dərkə, qabaqcadan ermənilərə təklif etmişlər ki, şeylərini qonşu müsəlmanlara əmanət verərək (həman kəndin əhalisi qarışıq olub, həm

erməni var, həm müsəlman) özləri qorxusuz bir yerə köçsünlər. Bunlardan əlavə, 15 tüstüdən ibarət olan Bəhlul adlı digər bir erməni kəndi də yandırılmışdır. Fəqət burada əsla insan tələfatı olmamışdır. Çünki əhalisi davadan qabaq yaxın erməni kəndlərinə köçmüş imiş.

Miqdarı 3000-dən ziyadə olan kürdlər şəhərə buraxılmayıb, 18 verstlikdə Mıxtökən adlı dağda dayandırılmışlardır. Ancaq 50-60 nəfəri ayın 6-da şəhərə girmiş, lakin onlar da tezliklə şəhərdən çıxarılmışlardır. Görünür ki, kürdlər heç müsadimədə [toqquşmada] iştirak etməmişlərdir, çünki davalardan və talandan sonra gəlib çıxmışlardır. Bu davalarda kürdlərin iştirak etmədiklərinə çox dəlillər vardır. Əzcuümlə [o cümlədən] burası var ki, Daşkənd qabağında 4 müsəlman öldürülmüşdür, bunlardan heç biri kürd deyil, yaxın kəndlərin əhalisindən imiş.

Kürdlərin ancaq ayın 6-da axşam çağı gəlib çıxdıqları sübut edir ki, hökumət, yainki yerli camaat qabaqcadan kürdlərə xəbər verməmiş və kömək istəməmişlərdir. Çünki o halda kürdlər əhvaldan xəbərdar olaraq tez bir zamanda cəmləşib şəhər üzərinə gedə bilərlərdi. İstər atlı, istər piyada, kürdlər üçün yığılmaq, cəm olmaq şəhərə yollanmaq öylə ağır bir şey deyildir. Bir şey oldumu tufəngini götürüb, atını minib avtomobil sürəti ilə müəyyən yerə gələcəkdir. Piyadaları da atlı qədər cəld gəlirlər.

Qaybalı kəndi Xankəndinin 5-6 verstliyindədir və oradan görükməyir. Bu iki kəndin arasında bir dağ var. Kərkicahan kəndinin də əhalisi qabaqcadan Xankəndinə daşınmış olduğundan, qoşun boş Kərkicahana o qədər diqqət verəm-

məzdi. Bilxassə Xankəndində öylə bir qüvvə saxlamaq lazım gəlirdi ki, şayəd ərkani-hərbə hücum və yolu kəsməyə sui-qəsd ediləcək olarsa, müdafiəyə qadır olsun. Hücum icrası və yolun kəsilməsi isə ehtimal daxilində idi. Ona görə ki, Xankəndindəki az miqdarlı qoşun uzaqdakı kəndlərin müdafiəsi üçün heç vaxt dəstələr ayıra bilməzdi.

Ümumiyyətlə, heyətin əldə edə bildiyi məlumat əsası ilə denilə bilər ki, təqribən Qarabağ hadisəti bundan ibarətdir. Müəssif [təəssüflü] hadisənin səbəbi bütün Qarabağ və xüsusən Şuşa şəhərinin məruz qalmış və qalmaqda olduğu belə qeyri-adi vəziyyətdir. Orada iki hökumət vardı. Şəhərin erməni qismi, erməni kəndləri və ümum erməni dairələrini Erməni Milli Şurası idarə edirdi. Müsəlman hissələri isə, çoxdan bəri öz bəyannaməsi ilə Sülh Konfransının qərarınadək Qarabağın Azərbaycan Hökumətinə tabe olmalı olduğunu bizə də, ermənilərə də elan etmiş olan İngiltərə Komandanlığının rızası ilə Azərbaycan Hökuməti tərəfindən təyin edilmiş general-qubernator tərəfindən idarə edilirdi. Naxçıvanı və İrəvan quberniyasının sair uyezdlərini və Qars oblastını erməni hökuməti təhti-idarəsinə [tabeliyyə] verib də o yerlərə erməni qoşunu sövq etmiş olan İngiltərə Komandanlığı, bu vaxtadək Qarabağ haqqındakı vədinə əməl etməmişdir. General-qubernatorun məhəlli-iqaməti [yerləşdiyi yer] olan Şuşa şəhərinin yarısı Azərbaycan Hökumətini qəbul etməyərək, hətta qulluq işi üçün ermənistana [şəhərin ermənilər yaşayan hissəsinə] gedən əsgərlərin silahını alırdılar. Qarabağı Ermənistana ilhaq etmək

[birləşdirmək] xəyalında olan erməni hökumətinin məqsədinə xidmət edən əşqiya [quldur] dəstəsi əlindən yollar rahat və salamat deyildi. Müsəlmanlarla məskun olan bəzi dairələrin bütün dünyadan əlaqəsi kəsildi. Baş şose yolunda müsəfirlərə hücum edilir, gəlib-gedənlər atəşə tutulur, fürsət məqamında erməni əlinə düşən müsəlmanlar 7-9 nəfərlik dəstələrlə qeyb olurdular. Kəndlərdən Şuşa şəhərinə müsəlləh [silahlı] erməni əşqiya dəstələri gələrək ermənistanda həyatı öz təsərrüflərinə [idarələrinə] alır, dinc əhəlini dəhşətlərə salır və müsəlmanlara etdikləri zülüm və cəfadan məsul olmayırdılar. Azərbaycan Hökumət nümayəndəsi bu ya o cinayətin müqəssirlərini tələblə müraciət etdikdə ingilislər vədlər verib ancaq müxtəlif təsvirlərlə iktifa [kifayət] edirdi. Halbuki eyni zamanda müsəlmanlar heyətin fəaliyyətsizliyindən narazı qalaraq həyəcana gəlir, həyat və əmlakının təmin olunmasını öz hökumətindən tələb edirlərdi. Buna görə, şəhər ətrafında gəzib dolaşmaqda olan müsəlləh erməni əşqiyasını şəhərə buraxmamaq və Qarabağın üç qəzasının on minlərcə köçərilərinə rahat gəlib keçməyi təmin qəsdilə general-qubernator şəhər və yollar üzərində hökmfərma olan [hakim mövqə tutan] iki mövqeyi işğal etməyi lazım bilmişdir. Eyni zamanda xəzinə ilə post-teləqraf idarəsini ermənistandan müsəlmanıstanə köçürmüşdür.

Gərək müsəlmanların, gərəksə ermənilərin və rus zabitlərinin verdikləri məlumat göstərir ki, bizim hökuməti Qarabağ hadisəsini qabaqcadan hazırlamaqla təqsirləndirmək olmaz. Hətta müsəlmanlar hökumətdən çox narazıdırlar ki, ha-

disata çox loyallı nəzərlə baxıb erməniləri müdafiə edir. Müsəlmanlar asudə yaşamaq imkanından məhrum olaraq və ermənilərin də onlara qarşı təcavüzkarənə hərəkətini bilərək hökumət nümayəndəsinin tədbirlərindən narazı qalırlar. Müsəlmanlar hətta ermənilərə ərzaq satmaq istəməyirlər. Çünki ermənilər Azərbaycan Hökumətini qəbul etmədikləri halda, külli miqdarda ərzaq alıb hökumət və camaat əleyhinə işləyən əşqiya [quldur] dəstələrini saxlayırlar. Bununla da bir yandan təcavüzkar ünsürə müzahirət [yardım] edir, digər tərəfdən də ərzağın bahalaşmasına bais olurlar.

General-qubernator erməniləri boykot etməmişdir. Bu xüsusda nə şifahi, nə təhriri [yazılı] əmr verilmişdir. Fəqət icbari tədabir [tədbirlər] olmaq üzrə əhalinin özü elan etdiyi boykota mane də olmamışdır. Boykotdan qabaq ermənilər bəla qiymətlə çox mal almışlar. Amma ondan sonra, Qarabağdan taxıl ixracı mən [qadağan] edilmiş və ermənilərə taxıl az miqdarda buraxılmışdır.

Ermənilər miyanında [arasında] yepiskop Vağan (baş ruhani), Qriqori Kalantarov (səbiq Bələdiyyə rəisi), Ruben Şahnazarov (edədiyyə müəllimi) kimi möhtərəm zəvat [şəxslər] qəti surətdə bəyan edirlər ki, Şuşa hadisəsinə səbəb və bais general-qubernator deyildir. Onlar ancaq deyirlər ki, general-qubernator Qarabağı Azərbaycana tabe etmək qəsdilə öz qüvvəsini göstərmək, ya müqavimətin önünü almaq üçün bir nümayiş əmələ gətirmək istəmiş ola bilər. Fəqət bu iş bir nümayiş olsa da, yalnız ermənilər haqqında deyil, müsəlmanların da cəlavunu çəkmək üçündür. Heç bir təcavüzə

məhəl [yer] buraxmamaq barəsində verilmiş olan bir çox əmrnamələr dəxi bunu isbat edirlər.

Bunlardan əlavə, Qarabağ yollarında bütün mal və heyvan ilə on minlərcə silahsız köçərilər bulunduğu və dava günü müsəlmanların körpə uşaqlarının həpsi ermənistana məktəbə getdikləri aydın göstərir ki, general-qubernatorun dava eyləmək, ya ixtilaf çıxarmaq fikri yox imiş. Əgər böylə fikri olsaydı, bəri uşaqları məktəbə buraxmazdılar.

Bizim orduda xidmət etməklə vicdanlarını da bizə satmamış olduqları yaxşı məlum olan rus zabıtlərinin də göstərdiyindən anlaşılır ki, general-qubernatorun bütün fəaliyyəti ancaq əhalinin həyat və əmlakını təmin uğrunda sırf hüquqi və qanuni tədbirlərdən ibarət olmuşdur. Əlimizdə olan bütün dəlillər bunu isbat edir.

Fəqət general-qubernatorun böylə qanuni tədbirləri və yuxarıda zikr olunan nöqtələrin işğalı erməni başçılarınin irticasına bais olmuşdur. Onlar qoşun müqabilinə müsəlləh qüvvə ilə çıxmağı qərarlaşdırmışlardır və nəticədə müəssif [təəssüflü] hadisə baş verərək Qaybalı, Kərkicahan və Bəhlul kəndləri mütəzərrir olmuşdur [ziyan çəkmişdir]. (Kərkicahan və Bəhlul kəndlərində tələfat olmamışdır, Qaybalıda isə tələfat olmuşdur, amma hesabı məlum deyildir, çün qaçıb salamat qurtaranlar dəxi var, bunların da miqdarı təyin edilməmişdir.) General-qubernatorun hərəkəti hökuməti möhkəmləşdirmək və əhalinin rifahi-həlini təmin etmək üçün icra olunmuş sırf zəbtiyyə tədabirindən [asayiş tədbirlərindən] ibarət olmuşdur.

Heç kəs və əzcümlə [o cümlədən] general-qubernator heç vaxt təsəvvür edə bilməzdi ki, bəzi ağılsızlar böyük əsgəri və mülki qüvvələrə müqavimət edib atışmaya girişəcək və nəticədə 1 əsgər ölüb 5 nəfəri yaralanacaq və burası bir qığılcım olub alovlandıracaqdır. General-qubernator bu ya o qanuni tədbirlər görə bilmək üçün özünü lazımınca güclü hesab edirdi. Böylə yanğın əmələ gələcəyini heç təsəvvür etməz, fikrinə gətirməzdi. Hətta gətirmək istəməzdi. Çünki o zaman şəhər təriqi [yolu] ilə köçərilər bütün mal-heyvanları ilə gedirdi və onlar hər iki tərəfdən ermənilər tərəfindən atəşə tutularaq böyük xəsərlərə düşər ola bilərdi. Buna görə, ağılına gəlməzdi ki, şəhər hadisəsini bilərək ətraf kəndlərdən müsəlmanlar şəhərə hücum edib, yolda da erməni kəndlərini məhv edərlər, yəni uzaq kəndlərdən minlərcə kürd (həmişə etdikləri kimi) müsəlman qardaşlarının köməyinə gələcəkdir, təbii ki, əvvəla bunların önünü almaq, sonra da kənardakı talanı təsviyə etmək [aradan qaldırmaq] üçün tədbirlər görülməli idi.

Xankəndində duran əsgəri qüvvələr dəxi erməni kəndlərinin xilasını üçün geniş tədabir görə bilməzlərdi. Çünki əvvəla hadisə haqqında vaxtılı-vaxtında məlumat alammayırdı, saniyə [ikincisi] də Xankəndinə və şəhərə böyük erməni dəstələri hücumu haqqında şayə olan [yayılan] müxtəlif xəbərlər onları vadar etmişdir ki, ehtimal daxilində olmaq üzrə bu hadisə böyük bir davaya mübəddəl olduğu [çevrildiyi] təqdirdə hiss ediləcək bir qüvvə olmaq üzrə hazır dursunlar.

Davanın üçüncü günü şəhər ətrafına gəlmiş olan 3000 kürd məsələsinə gə-

linə, general-qubernatora hadisəni qabaqca bilərək onları dəvət etmək lazım deyildi. (Hətta general-qubernator hadisəni qabaqca görməz və görmək istəməzdi.) Onlar şəhər hadisəni haqqında kənardan xəbərdar olaraq yığılıb gələ bilər. Çünki şəhərdən o kəndlərə 30-35 verstdir.

Bu surətlə biz təkid edirik ki, general-qubernatorun qabaqcadan düşünülmüş, təyin edilmiş talan planı yox imiş. Ancaq qanlı müsadimə [toqquşma] və müqavimət imkanını təsəvvür belə etməyərək böyük gücünü nümayiş etdirməklə ən sülhcuyana [sülhpərvər] bir surətdə əhali və köçərilərin rahatlığını təmin və Azərbaycan Hökumətini tətbiq və təşmil [şamil etmək] arzusunda imiş.

General-qubernator erməniləri himayə etmək üçün hər növ əldə olan tədbirləri görmüş və hər vəsilə [vasitə] ilə çalışmışdır və qoymamışdır ki, Yevlaxdan başlamış Şuşayadək bütün erməni dairələri tamamilə məhv olsun. Halbuki binəgüzarlığında olan qüvvə ilə bunu etmək pərk asan idi. Bu həqiqəti ermənilər özləri də etiraf edirlər və onlardan heç birisi general-qubernatoru sui-niyyətlə və müntəzəmənlər erməniləri məhv etmək fikri ilə ittiham etməyirlər. Bitərəf, xüsusi məqsədə xidmət etməyən, Ararat siyasətçiləri məbuduna tabe olmayan möhtərəm ermənilər (məsələn, yepiskop Vağan, 11 il qılavə olmuş Kalantarov və daşnak məktəbinə mənsub olmayan ciddi siyasi xadimlərdən Şahnazarov) dəxi öz səmimi və düzgün bəyanatlarında bu əmrin [işin] qəti surətdə təyid [doğrulanmış] və təsdiq etmişlərdir.

Hər kəs bu dəlil və sübutlara diqqət versə anlar ki, çalışqan, iş bilən, ermənilərə qarşı xeyirxah, bütün Qarabağ müsəlmanlarının ehtiram və təziminə məzhər [nail] olub, Qarabağda az zaman xidmət etməklə həyatı təcdid [bərpa] etmiş, hər şeyi qaydaya salmış olan general-qubernator əleyhinə necə murdar, çirkli yalanlar, iftiralar söylənir.

13 iyul 1919, N 223

NƏZARƏTLƏRDƏ [NAZİRLİKLƏRDƏ]

Ermənistan və müsəlmanlar

Xariciyyə Nəzarəti namına işbu teleqramlar alınmışdır:

Bu gün axşam saat 5-də məlumat alınmışdır ki, iyulun 4-də erməni nizami qoşunları topçu dəstələri ilə Böyük Vedi, Çiyan kəndi, Kələvan, Namaşlı və başqa köyləri mühasirə edərək top atəşinə başlamışlardır. Başqa köylərin əhalisi qaçmışsa da, Böyük Vedi və məzkur [adları çəkilən] köylərin əhalisi uşaq və qadınlarla bərabər olduqları halda müdafiə edirlər. Müharibə davam edir.

Böyük Vedi köyü erməni nizami qüvvələri və topçularının təərrüzlərini [hücumlarını] dəf etmişlərdir. Ermənilər böyük tələfat verərək dəmir yoluna doğru ricət etmişlərdir [geri çəkilmişlər]. İrəvana külli surətdə yaralı saldat gətirilmişdir.

Şayiata görə, müsəlmanlar ermənilərdən 2 top, 8 mitralyoz qənimət almışlardır. Yenidən təərrüz etmək üçün qoşun dəstələri hazırlanır. Ermənilərin ruhu qayət düşkündür. Ermənilər öz müvəffəqiyyətsizliklərini türk əsgərlərinin vücudu ilə isbat edirlər. İngilis heyəti də buna inanır. Köylərdə türk əsgərləri yoxdur. Ermənilərin işbu məlumatları da təbiidir.

4 iyul davasının təfəsilatı böylə olmuşdur:

İyulun 4-də ermənilərin Sason alayı Qarançı dağ tərəfindən Böyük Vedi kəndinə yavuqlaşırlar. Müsəlmanlar Zeynalabdin Şıxəli oğlu və Nəsrulla bəy Bəşir oğlunu heyət sifəti ilə göndərsələr də, ermənilər tərəfindən məzkurlar [adı çə-

kilən şəxslər] qətl edilirlər. Bundan sonra kəndi top və mitralyoz atəşi ilə bombardmana başlarlar. Qəmərli tərəfindən digər bir alay hücumu keçirsə də, ricət etməyə məcbur olmuşdur. Sason alayı axşam saat 9-dək təərrüzlər yapmışsa da, böyük tələfat verərək geri püskürdülmüşdür. Alayın bütün nəfəratı [əsgərləri] tələf olmuşdur.

Bu teleqramlardan sonra Xariciyyə Nəzarəti İngiltərə Komandanlığına müraciətən rica etmişdir ki, Ermənistandakı müsəlman kəndləri üzərinə hücum etmək əleyhinə təcili tədabir ittixaz edilsin [tədbirlər görülsün]. Zira böylə hərəkətlər Azərbaycan və Ermənistan müsəlmanları miyanında [arasında] böyük həyəcana səbəb verməklə, istənilməyən nəticələr verə biləcəkdir.

Azərbaycan Hökuməti və İngilis Komandanlığının işbu iki cümhuriyyət xalqı miyanında dostluq peyda etmək məsələsi də böyük mümaniatlara [maneələrə] uğrayır. Nəzarət rica etmişdir ki, tədabir ittixazı təcili olsun.

13 iyul 1919, N 223

GORUS ŞƏHƏRİNİN AZƏRBAYCAN QOŞUNU TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI

Hökumət dairələrində alınan məlumata görə, erməni çətə dəstələri və nizami qoşunlarının qəlbəghı olan Gorus şəhəri Azərbaycan kürd hissələri tərəfindən işğal edilmişdir. Kürd hissələri minbaşı Kazım bəyin təhti-komandasında [komandanlığı altında] olaraq hərəkət və əməliyyatda bulunurlar. Həmin xəbəri dünən Bakıya varid olan [gələn] bir neçə ordu zabitləri dəxi təsdiq və təyid ilə [doğrulamaqla] əlavə edirlər ki, Gorus şəhərinin işğalı ilə Erməni Milli Şurası və Ermənistan Hökuməti acentələrinin məcəraculuğuna [avanturistliyinə] xitam verilmiş olur.

13 iyul 1919, N 223

ERMƏNİSTANDA

- Erməni İctimaiyyəni-Amiyyun [Sosial-Demokrat] fırqəsi “Hnçak”[ın] qəzetəsi “Qordzavud” yazır:

İrəvandan gələn xəbərlərdən aşkar olur ki, bütün intixabat [seçki] dairələrində Daşnaksutyun fırqəsi əksəriyyət qazanır. İntixabata iştirak edən İctimaiyyəni-İnqilabiyyun [Sosialist İnqilabçılar] fırqəsinin məlum olan rəqəmlərə nəzərən Parlamanda 7-8 nümayəndəsi olacaqdır. Parlaman üzvlərinin ədədi 80 nəfər olasıdır. Deməli ki, orada Daşnaksutyun tərəfindən 70-72 üzv olacaqdır. Qalan fırqələr intixabatı boykot etmişlər.

* * *

- Tiflisdə “Daşnaksutyun” fırqəsi nəşiri-əfkarı olan “Aşxatavor” qapandıqdan sonra əvəzində “Nor aşxatavor” adlı təzə bir qəzetə intişara [nəşrə] başlamışdır.

Həman qəzetənin məlumatına görə, erməni Parlaman seçkilərində ayın 5-dək 223.488 adam Parlaman intixabatına səs vermişdir. O cümlədən daşnaklara 198.415 səs, milli fırqələrə 758 səs, inqilabiyyunlara 3.668 səs, kürdlərə 1.325 səs, aysorlara 174 səs, kəndçilər fırqəsinə 385 və tatarlara 10.007 səs verilmişdir.

* * *

- İyunun 4-də erməni qoşunları Böyük Vedi adlı türk kəndinin camaatından əsgərlərin qatillərini, məqtulların ailələrini təmin etməyi və silahlarının təslimini tələb etmişdir. Əhali tələbi rədd etdikdə qabaq dəstə qoşun irəli yürüş edib, əhali

qoşunu tüfəng və mitralyoz atəşi ilə qarşılamışdır. Qoşun komandanı hərəkətdə bulunanların qərargaha çəkilməklərini əmr edib müsəlmanlar haqqında ayrı tədbirlər görüb erməni hökumətinin nüfuz və sultasını tətbiq etməyi təhti-qərara almışdır.

13 iyul 1919, N 223

NƏZARƏTLƏRDƏ [NAZIRLIQLƏRDƏ]

- Ermənistandakı müsəlman qırğınlarından naşi [ötrü] Xariciyyə Nəzarəti tərəfindən Bakıdakı Ermənistan nümayəndəsinə işbu məzmununda bir təliqə [rəsmi məktub] göndərilmişdir:

Azərbaycan Hökumətinin əldə etdiyi rəsmi və xüsusi məlumatlara görə, erməni nizami qoşunları top dəstələri ilə Böyük Vedi, Çənan, Qələvan, Qaşlı və başqa müsəlman kəndlərini mühasirə edərək atəşə tutmuşlardır. Azərbaycan Hökuməti istiqlaliyyət elanının birinci günündən daima kəndi müqəddəratlarını əllərinə almış, rus istibdadından əziyyət və rəzalətə mübtəla olmuş qonşu millətlərlə dostluq əlaqəsi peyda etmək, xüsusən hüddud məsələlərinin sülh üzrə həll edilməsi nöqtəyi-nəzərini təqib etmişdir. Millətlərin müqəddəratı həllinə dair məsələlərdə Azərbaycan Hökuməti daima məsələlərin qan tökməksizin məhəllərində [yerində] və həkəm [münsif, arbitr] vasitəsilə və yaxud Sülh Konqresində həll edilməsi tərəfdarı olmuşdur.

Təəssüflər olsun ki, Ermənistan Hökuməti Azərbaycan nöqtəyi-nəzərini təqib etmədiyindən, öz müqəddəratlarını əllərinə almış müsəlmanlar əleyhinə cəza dəstələri göndərərək zorla ərazini kəndi torpağına ilhaq etmək [birləşdirmək] xəyalına düşmüşdür. Böylə cəza dəstələri əhəlinin həyəcanına bais olacağı təbii olduğu kimi, qonşu millətlərin miyanında [arasında] da niza [nifaq, çəkişmə] törədə biləcəkdir.

Bütün bu vaxtadək baş vermiş hadisəti [hadisələri] və baş verə biləcək hadi-

satın bütün məsuliyyətini Ermənistan Hökuməti üzərinə atmaqla, Azərbaycan Hökuməti öz nöqtəyi-nəzərində baqi [dəyişməz] qalmaqla, öz hökumətim namından erməni qoşunlarının müsəlmanlar əleyhinə yaptıkları fəaliyyətinə ciddi etiraz etməklə rica edirəm ki, kəndi hökumətiniz nəzdində müsəlmanlar əleyhinə filcümlə [ümumiyyətlə], xüsusən Milistan-Vedibasər dairəsi kəndləri əleyhinə başlanmış iqdamatə [addımlara] təcili surətdə xitam vermək üçün təşəbbüsatda bulunasınız.

Xariciyyə naziri: imza

* * *

- Ümuri-Xeyriyyə və Nafiə Nəzarəti tərəfindən Vükəla Şurasına [Nazirlər Kabinetinə] idxal və Şura tərəfindən təsdiq edilmiş İrəvandakı Ümuri-Xeyriyyə və Nafiə Nəzarətinin müsəlmanlara müavinət şöbəsi məxaricatı [xərcləri] üçün 177 min rublə təxsisinə [ayrılmasına] dair qanun layihəsi Məclisi-Məbusan təsdiqinə idxal edilmişdir.

* * *

- Ümuri-Xeyriyyə və Nafiə Nəzarəti Ermənistandakı siyasi nümayəndəmizə teleqrafən xəbər vermişdir ki, Ermənistan qaçqın müsəlmanlarına paylanmaq üçün onun ünvanına 10 vaqon ərzaq göndərilmişdir. Təqsim məsələsi tənzimindən [bölüşdürmə məsələsinin qaydaya salınmasından] ötrü də Nəzarətin xüsusi məmuru oraya azim olmuşdur [yola düşmüşdür].

* * *

- Gəncə nahiyyə müfəttişliyi Ümuri-Xeyriyyə və Nafiə Nəzarəti indində [nəzdində] İrəvan qaçqınlarının məcburən Ərəş və Şəki qəzalarında sakin etdirilmələri haqqında təşəbbüsatda bulunmuşdur. Zira əkilmiş tarlalar sahibləri tərəfindən buraxıldığı üçün məhv olub getməkdədir. [Ümuri-Xeyriyyə və Nafiə] Nəzarəti Ziraət və Dövləti Əmlak Nəzarətindən tədabir ittixazını [tədbirlər görülməsini] rica etmişdir.

14 iyul 1919, N 224

AZDIR

- 2 -

Keçən məqələmizdə Qarabağ haqqında çox az danışıldığını, az yazıldığını, az çalışıldığını qeyd etmişdim. Şübhəsiz ki, bu söz yalnız bu gün Parlamanda bir məsələ ətrafında danışığ qalxdığı üçün deyil, aylardan, hətta illərdən bəri göstərilmiş səhlənkarlığa aiddir. Çünki Qarabağın bugünkü vəziyyəti təzə doğmuş bir şey olmayıb, on illərdən bəri hazırlanmış bir zəminədə, bəslənmiş bir ağacda yetişmiş bir meyvədir.

Bu gün azərbaycanlılar qarşısında Lənkəran, Naxçıvan, Şərur, Ordubad, Borçalı və sairə kimi ərazi məsələləri var. Bəziləri Qarabağ məsələsini də o qəbildən hesab edirlər. Fəqət bu, düz deyildir. O yerlər dövr-istiqlaldə heç vaxt Azərbaycanın əlində olmamışlardır, yabançılar əlində qalmışlardır. Bunları əlimizə almağa çalışırıq. Çünki vətənimizin ayrılmaz bir qitəsi [hissəsi] hesab edirik. Amma Qarabağ öylə deyildir. Qarabağ heç vaxt bizdən başqasının əlində olmamışdır. Ancaq, bəzi əşqiya [quldur] dəstəsinin qüvvəyi-cəbriyyəsinə [zor gücünə] fəda olur.

Hələ bir il tamam deyil. Məhərrəmül-haramın əvvəlinci günü Türk-Azərbaycan ordusu şəhərə girdi. Komandan C[əmil] C[ahid] əfəndi Xan qızı bulağı ucalığından “Bu yerlər artıq Azərbaycan Hökumətini qəbul edəcəkdir. Burası Azərbaycanın ən dəyərli, qiymətli bir hissəsidir. Bizim üçün erməni, türk, rus yoxdur. Ancaq müti və asi var. Mütilərlə mədəniyyətin tələbi, divani-ədalətin hökmü, Quranın əmri ilə rəftar olunacaq. Asilərlə isə bütün mə-

dəni millətlər və dövlətlər kimi qanunla rəftar edəcəyiz” deyə ilk dəfə Azərbaycan Hökumətini təbliğ etdi. O zaman, hamıdan əvvəl Bələdiyyə rəisi Məlik-Şahnazarov musiqi və bayraqla istiqbala [qarşılaşmağa] çıxmış olan neçə yüz erməninin hüsurunda ermənilər namından [adından] bəyani-təbəiyyət etdi [təbə olduğunu bildirdi]. Fəqət az çəkmədi, beyəti [təbəçilik vədini] sındırdılar, sözlərini saxlamadılar. Yenə əşqiya ayaqlandı, yenə asi cərəyanı gücləndi. Axırda görürsünüz nə oldu.

Səbəbi nədir, hanki amillər, hanki şərait bu hadisəni doğurdu?

İştə, bizim istədiyimiz, Qarabağ məbuslarından tənvirini [aydınlaşdırılmasını] tələb etdiyimiz məsələ burasıdır.

Yenə təkrar edirik ki, aylar, illərcə bundan qabaq camaat xadimlərimiz, xüsusən son 8 ay müddətində Qarabağ məbusları hər yerdə, hər vasitə ilə bu məsələni açmalı və məlum etməli idilər. Öylə olsa idi, bəlkə bu işlər də əmələ gəlməzdi.

Mənə etiraz edə bilərlər ki, keçirmiş olduğumuz siyasi əhvalar nəzərə alınsın. Fəqət deyərəm: siyasi əhvalar necə dəyişsə də, Qarabağın vəziyyəti əsla dəyişməmişdir, həman coğrafi, əsgəri, milli, etnoqrafi, topoqrafi mövqeyini saxlamışdır. Açılması lazım gələn məsələ də bunlar idi.

Mənə etiraz edirlər ki, iki-üç məbus Parlamanda da çalışıb, kənarda da bu qədər işi görə bilməzlər. Bunun cavabında ərz edərdəm ki: əvvəla Parlamanda qarabağlı məbus sabiq Rusiya Dövlət Dumasında ümum müsəlmanların məbusundan çoxdur (nazirdən başqa 7 məbus var). Saniyə [ikincisi], nəinki kənari işlər, hətta Parlamanın öz işlərində onları yalnız buraxmaq barəsində təşəbbüs edildi. Fə-

qət özləri istifadə etməyi ya bacarmadılar, yainki istəmədilər.

Çünki Parlaman işlərinə bələd, Qarabağın bütün övzası [vəziyyəti] ilə aşna olan zəvatdan [şəxslərdən] bir qədərinin təşəbbüsü ilə hələ beş-altı ay bundan qabaq bir iclas dəvət edildi. Orada qərar verildi ki, Bakıda yaşayan bacarıqlı, işbilən adamlar miyanından [arasından] bir neçə adamdan ibarət bir büro təsis edilsin. Həman büro Qarabağ məbuslarına ümum işlərdə kömək etsin (necə ki, Dövlət Duması Müsəlman fraksiyası nəzdində var idi). Fəqət büro hələ də təsis gözləyir. Qərar verilmiş iclasın dəvətini hələ də, intizarla bəkləyiriz. Halbuki, o vaxt büro təşkil olunub məbuslarımız onlarla əl-ələ versəydilər, çox iş görə bilərlərdi. Məbuslar bunu etmədilər.

Millətlərin, dövlətlərin dili mətbuatdır. Bundan da istifadə edilmədi. Hələ də, edilmək təşəbbüsü müşahidə olunmayı. Halbuki, Şuşada qanlı faciə baş verdi. Zəngəzur alov içindədir. Cəbrayıl qəzası təhdid altındadır (deyirlər orada da bir şey var; dünən aldığımız teleqraf da bunu təyid [təsdiq] edir).

Bu gün, sabah Cavanşir qəzası da alışı, böyük bir Qarabağ yanğını əmələ gələr. Heç kəs də bilməz nədən oldu, haradan oldu. Yüzlərcə müsəlman kəndi dağlar, heç gözə görünməz, bir dənə Qaybalı kəndi yandıqda bütün dünya titrər. Təqsir general-qubernatorun boynuna atılar. Vəhalonki [halbuki] mən də, məbuslarımız da, hökumət də, Qarabağda bütün arvad-uşaqlar da, hətta dünyanı titrədən fitnəkarlar özləri də yaxşı bilirlər ki, Qarabağ hadisəsində təqsir tamamilə Erməni Milli Şurasındadır.

Söz gəlmişkən, bunu da qeyd edəlim. Deyirlər Şuşada Erməni Milli Şurasının 5 üzvü qaçmış, 3 nəfəri də general-qubernatorun tələbi üzərinə ingilis heyəti tərəfindən şəhərdən təbid [sürgün] edilmişdir. 3 nəfər təbid edilmiş, buna hamı inana bilər, amma yerdə qalanları necə olmuşlardır? Və Milli Şura ancaq 8 nəfərdənmi ibarət idi ki, 3-ü təbid edildikdə, 5-i qaça və hara qaçmışdır? Doğrudur, ola bilər ki, tutulma qorxusu olan vaxt şəhərdən çıxmışlar. Fəqət uzağa yox, bulvarın başından enmişlər Böyük Daşaltına, oradan Topxananın üstündən Muxtar təriqi [yolu] ilə Şuşa kəndinə, sonra da Keşiş kəndinə getmişlərdir. Orada ətraf kəndlərə səs salıb bir neçə yüz (eşitdiyimizə görə 500) müsəlləh [silahlı] erməni toplayıb sair yaxın kəndlərin adamları ilə köməkləşərək Malibəyli, Abdal və Gülablı üzərinə hücum etmək istəmişlərdir. Fəqət dava tez sakit olduğundanmı, ya başqa səbəblərə görəmi, nədənsə fikirlərdən daşınmışlardır.

Bu dördüncü dəfədir ki, Şuşa şəhəri və ümum Qarabağ müdhiş yanğın təhlükəsi keçirir. Fəqət, bununla qurtaracaqmı? Xayır! Nə üçün? Səbəbləri gələn məqalədə.

Qarabağlı
14 iyul 1919, N 224

QAÇQINLARIN TELEQRAFI

Gəncədən idarəmizə böylə bir teleqraf gəlmişdir:

Hal-hazırda Gəncədə yaşayan biz İrəvan quberniyasının müsəlman qaçqınları izdihamlı mitinqdə Ermənistanda olan müsəlmanların əhvalını müzakirə etdik. Ermənistanda müsəlmanlar əleyhinə görülmən hərəkətlər, bir çox müsəlmanları qətl və onlara təcavüz olunması, kəndlərin dağıdılması, ələlümum tədriclə müsəlmanların məhvi bizi protesto eyləməyə vadar edir. Erməni Hökuməti tərəfindən nəinki tədbirlər görülməyir, hətta Ermənistan Hökumətinin aşkar köməyi ilə dinc müsəlman əhalisi haqqında hər cür narəva [nalayiq] hərəkətlər görölür. Bir dəstə nahəmvar [zorba] adamlar əli altında olan erməni hökumətinin quldur dəstələri hər cür cinayət yapmaqdadırlar. Nizami dəstələrin Vedibasar üzərinə hərəkəti, Naxçıvanda olan məşhur camaat xadimlərinin həbsi müsəlmanların hüququnu tapdamaqdan ibarətdir.

Naxçıvanlıların hüququna bu cür təcavüz etmək erməni məmurları tərəfindən qəbul ediləmməz və narəva bir hərəkətdir. Ermənilərin Ermənistanda olan müsəlmanlara bu cür münasibəti və hər cür xudsəranə [özbaşına] hərəkətlər, məsələn, mauzerçi vergiyiğanlar tərəfindən vergi, naloq adı ilə külli miqdarda müsəlmanlardan kontribusiya [xərac] tələb eyləmək və müsəlmanların tədriclə məhv edilməsi ciddi beynəlmiləl toqquşmasına bais olacağı şübhəsizdir.

Fövqdə zikr olunan əhvala [yuxarıda deyilən hallara] görə, mitinq qət etmişdir, Azərbaycan Parlamanından xahiş etsin ki:

1) Bu xüsusda Qafqaziyada olan Mütəfiq Komandanlıq xəbərdar edilsin. Mütəfiq Komandanlıq ermənilərin Ermənistanda cinayətkaranə hərəkətlərinə ciddi surətdə diqqət yetirib ermənilərin müsəlmanlar haqqında gördükləri qanlı hərəkətlərə soyuqqanlılıqla baxmamalıdır.

2) Ermənistan hökuməti ilə münasibəti girişməlidir ki, Ermənistan hökuməti vəqə ola biləcək milli qırğının qabağını almaq qəsdi ilə ermənilərin müsəlmanlar əleyhinə müsəlləh [silahlı] surətdə olan çıxışlarını tezliklə dayandıraraq, müsəlmanların bütün siyasi və ictimai hüquqlarını təmin üçün təcavüzün qət olunmasından [kəsilməsindən] ötrü tədbirlər görməklə bərabər, Naxçıvanda həbs edilən camaat xadimlərini tezliklə həbsdən azad eylesin. Biz qaçqınlar bunu da izhar edirik ki, var qüvvəmizlə Ermənistan Cümhuriyyətində olan ermənilərin cinayətkaranə hərəkətləri əleyhində mübarizə edəcəyik.

Miting sədri: Kazımov

Katib: (imza)

14 iyul 1919, N 224

AZƏRBAYCAN MƏCLİSİ-MƏBUSANINDA

(keçən nömrədən mabəd)

Çubaryanın məruzəsi

Məclisi-Məbusanın 7 təmmuz tarixli iclasında Qarabağ hadisəsini təhqiq üçün göndərilmiş olan Parlamən heyəti tərəfindən doktor Qarabəyli əfəndinin məruzəsindən sonra (həman məruzə qəzetəmizdə var idi) heyətin erməni əzası [üzvləri] tərəfindən Çubaryan ayrıca bir məruzə təqdim etmişdir. Məlum olduğu üzrə, hadisat barəsində heyət bir rəyə gəlməyib, türklər ayrı, ermənilər də ayrıca məruzə vermişlərdir. İştə Çubaryanın məruzəsi:

Çubaryan - Qarabağa getmiş olan komissiyanın birinci iclasında bir təklif vardı ki, rəylər yazılı surətdə təqdim edilsinlər. Bunun cavabında doktor Qarabəyov eşitdiyiniz məruzəni təqdim etdi. Fəqət həman məruzədə vüqu bulmuş [baş vermiş] olan şeylərin bəziləri denilmədi. Mən həm erməni, həm də daşnak olduğum üçün bu iki amil əleyhimdə olacaqdır. Fəqət rica edirəm inanasınız ki, hadisat barəsində bitərəf bəyanat verəcəyəm. Sizdən xahiş edirəm, Qarabəyovun məruzəsində ümumi vəziyyət haqqındakı müqəddimə ilə məsələnin siyasi cəhətini atıb, ancaq ələni [açıq, faktiki] cəhətinə diqqət verəsiniz. Mən hətta məsələyə mənafeyi-siyasiyyə nöqtəyi-nəzərindən yanaşmayacağam. Çünki bu məsələdə rəylər müxtəlif ola bilər. Öz məruzəmdə mən ancaq hadisat haqqındakı məlumatı nəzərə alıram. Burada Şurayi-Milli Divani-Rəyasəti Daxiliyyə naziri Yu-

sifbəyliyə müraciətlə Qarabağda nələr olduğunu sordu. Buna böylə cavab verildi. *(Cavabı oxuyur.)*

Daxiliyyə naziri naminə çəkmiş olduğu bir teleqrafda Qarabağ general-qubernatoru hadisəni böylə göstərir ki, ermənilər elatın qabağını kəsmişlər və nəticədə təbii bir hərəkət üzündən bir erməni kəndi məhv edilmişdir. Mən tamam bu andan başlayacağam. Elat mayın 27-dən etibarən köçməyə başlamış və tam bir həftə dinc-salamat gəlib keçmişdir. Heç bir ixtilaf və müsadimə [toqquşma] olmamışdır. Bu öylə bir məsələdir ki, buna diqqət verməli və düşünməlidir. Avam camaat öz mənafeyini daha yaxşı anlayır və dərk edir. İbtida [əvvəlcə] qərar verilmişdi ki, elatı İngiltərə heyəti, general-qubernator və Erməni Milli Şurası adamlarından ibarət bir mühafizə dəstəsi təşyi [müsayiət] etsin. Fəqət nədənsə böylə mühafizə dəstəsi təyin edilməmişdir. Amma bununla bərabər, el-oba sağ-salamat və heç təcavüzə uğramadan gəlib keçmişdir.

Boykot məsələsinə gəlinlə, burasını deməliyəm ki, doğurdan da boykotun hökumət tərəfindən edildiyi qəti surətdə müəyyən olmamışdır. Fəqət hökumət bu boykota mane olmamış və onu hamı görmüşdür. Lakin buna da etiraz etməyiriz. Hərb qanunları şiddətlidir və biz ona tabe oluruz.

Şəhərin müsəlman hissəsində bir erməninin tapançasını almışlardır. Bunun cavabında ermənistanda [şəhərin erməni hissəsində] bir neçə xuliqan bir süvarinin atını və tüfəngini alıb qaçmışlardır. Erməni Milli Şurası bir at alıb vermiş və məktub yazaraq üzr istəmişdir. Deyirlər

ki, ermənilər müsəlmanlara təcavüz edirlər. Fəqət heç bir təcavüz olmamışdır. Ermənistanda xəzinəni həmişə əsgərlər mühafizə edirdilər. Ermənistan ilə müsəlmanistan arasında daima gediş-gəliş davam etmişdir. Daxiliyyə nazirinin məktubunda denilir ki, xəzinəni ermənistandan köçürmək istədikdə ermənilər müqavimət göstərmiş, mane olmaq istəmişlərdir. Halbuki xəzinənin köçürülməsi işinə baxan zabitin bəyanatından anlaşılar ki, heç bir mümaniat [maneçilik] göstərilməmişdir. Mən bilməyirəm ki, postxana ilə xəzinənin köçürülməsinə ermənilər tərəfindən mümaniat göstərilməsi haqqında ingilis heyətinə yazmış olduğu məktubu general-qubernator nə əsas üzərinə yazmışdır. Böylə şeylər məni vadar edir ki, hökuməti-məhəlliyyə [yerli hökumət] tərəfindən verilən bəyanata bir qədər sərhəsbılıqla [ayıq-sayıqlıqla; şübhəylə] baxam.

Yarma səngərinin sövqülceyş [strateji] əhəmiyyəti vardır. Tutaım ki, o səngər yolu mühafizə etmək üçün lazım idi. Fəqət şəhərin erməni hissəsi başı üstündə olan Üçmixin nə əhəmiyyəti ola bilər? Şahidlərin həpsi göstərir ki, üç səngər müsəlman əsgəri tərəfindən işğal edilən kimi ermənilər arasında çaxnaşma və həyəcan başlamışdır. Ermənilər yığışb yepiskopun yanına getmişlər ki, ingilis heyətinə müraciətlə onların əmin və amanlığını müdafiə və təmin etsin. Səngərə ancaq açıq yol ilə getmək olur. Doktor Qarabəyov pək haqlı olaraq qeyd edir ki, əvvəl hanki tərəfin güllə atdığını təyin etmək çox çətinidir. Çünki ermənilər deyirlər ki, qabaqca müsəlmanlar güllə atdılar, müsəlmanlar isə deyirlər,

qabaqca ermənilər atdılar. Fəqət bunların həpsi nə məqsədlə edilmişdir? General-qubernator açıqdan-açığa bəyan edir ki, birdəfəlik bu hallara xatimə çəkərək öz hökumətini möhkəmləşdirməyi təhti-qərara almışdır. Hadisat general-qubernatorun təşəbbüsü ilə başlanmış və müəyyən plan üzərinə tədricən səngərlər işğal edilmişlərdir. Nəticədə bütün şəhər atəş içində qalmışdır.

İkinci dəfə yepiskop ingilislərin yanına getdikdə, Milli Şura əzasının şəhərdən çıxarılması haqqında general-qubernator tərəfindən verilmiş tələbnamə ona xəbər verilmişdir. Şəhərdə olan Milli Şura əzası təslim edilmiş, fəqət atışma dayanmamışdır. Uzun müddət atışma davam etdiyinə baxmayaraq, heç kəs mü-təzərrir olmamışdır [zərər çəkməmişdir]. Bunların həpsi göstərir ki, sırf hərbi bir nümayiş icra edilmişdir. Dava başlanan zaman müsəlmanistanda olan ermənilərin həpsi yox olmuşdur. Hökumət nə yapmışdır? General-qubernator deyir ki, o danışdırdığı adamlar bəyan etmişlər ki, atışma başlandıqda həman erməniləri müsəlmanistanın sərhədinədək aparıb yola salmışlardır. Sonra necə olmuşsalar, onlara məlum deyildir. Hökumətin böylə hərəkəti müqəssirləri ruhlandırmaqdır.

Qaybalı kəndindən qaçıb qurtaranların bəyanatından görülür ki, orada dava ayın 5-ində deyil, 4-ündə başlamışdır. Saat 11-də general-qubernator görmüşdür ki, xəlifəliklər Qaybalı kəndini mühasirə etmişlərdir. General-qubernatorun evindən Qaybalı kəndinin görükməsi doğru deyil, amma mühasirə edənlərin keçəcəyi təpələr yaxşıca görüklər. Mən bir xanımla bərabər iki saat zərfində pi-

yada endim dərəyə və hər yeri gəzdim. General-qubernator isə deyir ki, o adamını dolama yol ilə göndərmişdir. Qaybalı kəndlilər deyirlər ki, onlar qaçıb qurtarmaq üçün kənddən çıxdıqda bir tərəfdən köçərilərlə əsgərlər, digər tərəfdən də şəhərin adamları ilə əsgərlər onları mühasirəyə almışlardır. Ona görə də kəndlilər geri qayıtmağa məcbur olmuşlardır. Bu zaman böyük bir dövlətin nümayəndələri ilə ermənilər mühafizəsiz, köməksiz ermənilərin qırılmağına təməşə edirmişlər.

Telefon daima general-qubernatorun binagüzarlığında [sərəncamında] olmuşdur. Binaənileyh [ona görə], telefon ilə də tədbirlər ittixaz edə [tədbirlər görə] bilərdi. Deyirlər ki, mühafizə əsgərləri erməni qüvvələrinin hücumu təhdidi altında imiş. Fəqət heç bir sual etməyirlərmi ki, bu qüvvələr nə yerdən gələ bilərlərdi? Əsgərlər kazarmada oturmamalı, əhalini mühafizə etməli idilər. Hamı bir səsə təkid edir ki, Qaybalı kənddə dava ayın 5-də qurtarmamış, hətta 6-da da davam etmişdir. Binagüzarlığında qoşun və süvarilər olan general-qubernator bunu dayandıra bilməzmi idi? Kürdlər ayın 5-də gəlmişlərdi. Mən bu barədə general-qubernatoru təqsirləndirmək fikrində deyiləm, fəqət güman edirəm ki, onların vürudu [gəlişi] hadisənin nəticəsi deyil, onlar böylə bir şey gözləyirmişlər. Onun üçün də gəlmişlərdir. Məhəlli-hadisələri [hadisə yerlərini] mən gəzmişəm, dərədə meyitlər vardı. Meşə meyitlərlə dolu idi. Çayda meyitlər vardı. Qəbirlər açılıb dağdılmışdır. Çünki camaat böylə güman etmişdir ki, qəbirlərdə şey gizlətmışlərdir. General-qubernatorun böylə rəftarını nə ilə izah edirsiniz? O vaxtadək me-

yitləri də dəfn etməmişlərdir. Camaat özü ərizə verərək meyitlərin dəfni üçün izin istəmişdir. Fəqət ayın 11-ədək ancaq 30 meyit basdırılmışdır. Mən bu xüsusi general-qubernatora dedikdə, cavab verdi ki, keşişə demişdir, fəqət nədənsə bu vaxtadək əməl edilməmişdir.

Bizim cəmi ümidimiz, şübhəsiz ki, qoşunadır. Binaənileyh, cavan ordumuza toxunan hər növ şeyə öylə ehtisasla [həssaslıqla] baxılmasını anlayıram. Fəqət bizim ümidimiz sağlam orduyadır. Kərkicahana göndərilmiş olan dəstənin zabiti yerli əhaliyə demişdir ki, kəndin üstünə gəlməyə dəstələr yığılır. Əsgərlər də əlbəttə öz müsəlmanlarının əleyhinə çıxmayacaqlar. Ona görə təklif edir ki, ermənilər kənddən çıxıb Xankəndinə köçsünlər. Ermənilər də qulaq asmışlardır. Sonra kənd talan edilmişdir.

Bəhlul kəndi bilmərrə mühafizəsiz imiş. Camaat kənddən çıxıb getmiş, sonra kəndi yandırmışlardır. Bunlar hökumətin fəaliyyətsizliyi deyilmi? Bunun həpsi isbat edir ki, əhalinin bir qismi digərinə nisbətən xüsusi imtiyazata [imtiyazlara] malikdir və hər nə istəsə edə bilər. Dedilər ki, yolun kənarındakı kəndlərdən şoseni güllələyirmişlər. Əgər bu kəndlər təcavüz etmək istəsəydilər, burada zikr olunduğu kimi Ağdamdan Şuşayadək bütün yolu tutmuş olan köçəriləri buraxmazlardı. Ancaq bir ittifaq [təsədüfi hadisə] olmuşdur ki, o da burada zikr edildi. Kəndlilər heç bir təcavüzkarana hərəkətdə bulunmamışlardır.

Mən bir neçə söz də bu məsələnin müzakirəsi barəsində demək istəyirəm. Anlamayıram məsələ nə üçün bu qayda ilə müzakirə olunur. Bizi Parlaman gön-

dərməmişdi və ümumiyyətlə mən bil-məyirəm oraya nə üçün getdik. Əgər məhəllində hər şey təhqiq və tədqiq edilmiş olsaydı, biz dəxi müfəssələn [təfsilatlı] təhqiq etmək və məlumat toplamağa imkan bulardıq.

Mən istərdim ki, biz əqəliyyət [azlıq] nümayəndələri də məmləkətdə ümum vətəndaşların istifadə etdikləri ümum hüquqa malik olaydıq. Mən bir şey istəyirəm ki, Azərbaycanın müxtəlif yerlərində bəlkə azlıqda qalan ermənilər var, onlar dəxi ümum vətəndaşlarla bərabər hüquqa malik olsunlar.

15 iyul 1919, N 225

NƏZARƏTLƏRDƏ [NAZİRLİKLƏRDƏ]

- Yaxın Şərqdə Qaçqınlara Müavinət Edən Amerika Komitəsinə Ümuri-Xeyriyyə və Nəfiə Nəzarəti tərəfindən bir böylə təliqə [rəsmi məktub] göndərilmişdir:

“Ermənistanın müsəlman əhalisi müharibə və inqilab hadisatından zərərdidə olduqları [zərər çəkdikləri] üçün hal-hazırda qayət fəna bir haldadırlar. Xaricdən müavinət edilməzsə, onlar öz yerlərinə qayıtmaqla rəncbərlik edə bilməyəcəkləri kimi də, yemək yoxluğundan da bir çoxları tələf olmağa məruz qalacaqlar.

Azərbaycan Cümhuriyyəti Ümuri-Xeyriyyə və Nəfiə Nəzarətinin bütün vəsaiti işbu dövlətin kənd füqərası təmininə çevrilmişdir. Burada ermənilərə də müavinət edilir.

Yeni əsaslar üzrə təsis ediləcək gənc dövlətə Amerika milləti müavinət etdiyi kimi, müsəlman əhalisini də yaddan çıxarmayacaqdır. Böylə müavinət xüsusən qoca və ətfala [uşaqlara] lazımdır ki, kəndi zəhmətləri ilə yemək tapmaqdan acizdirlər. Bunlara yemək və əlac [dərman] verməklə tələf olmaqdan saxlamaq mümkün olacaqdır.

Komitə üzvündən biri ilə şəxsən etdiyim müsahibədən məəda [başqa] rica edirəm ki:

1) Ermənistanın müsəlman əhalisinə un və yaxud əkmək vermək məsələsini öhdəsinə götürməklə qaç nəfərə müavinət ediləcəyi barəsində mənə məlumat verilsin;

2) Ətfal və ixtiyarlar [uşaqlar və qocalar] üçün bir qaç darüleytam və darülə-

cəzə güşad [yetimxana və qocalar evi açıl-sın] və tibbi müavinət üçün bir neçə məntəqə təsis edilsin;

3) Xəsarətə düşər olmuş ərazi sahiblərinə toxum və ziraət və fəllahət [əkinçilik və kənd təsərrüfatı] alətləri verməklə müavinətdə bulunsun.”

15 iyul 1919, N 225

ERMƏNİSTANDA

(Xüsusi müxbirimizdən)

Müsəlmanların yaşayışı

İrəvan uyezdi Zəngibasar kəndlərindən bir müsəlman evinə mayehtac [ehtiyac şeyləri] almaq üçün kəndindən çıxıb İrəvana gəlməyə başlayır. Uluxanlıda oturan erməni komissarı məzkur [deyilən] müsəlmanı saxladığı bu növ ilə sual və cavaba başlayır:

Komissar: Şəhərə neçə pul aparırsan?

Müsəlman: Ağa, pulum yoxdur. Şəhərə gedirəm, başımı dolandıraram və əhl-əyalıma çörək pulu qazanam.

Komissar (adamlarına deyir): İndi ki bunun pulu yoxdur, öylə isə bu, oğrudur. Döyün bunu. Və sonra dama qatın.

Kəndli müsəlman, komissarın əmri ilə bir çox döyüldükdən sonra çustunun arasında erməni soyğunçularının qorxusundan gizlənmiş olduğu pulları çıxarıb komissara verir və sonra komissar bunu bağışlayıb azad edir.

* * *

Bu günlərdə erməni Parlamanına İrəvanda seçkilər olmuş. Daşnaklar müsəlmanlara demişlər: "Bizim məmləkətdə yaşaya bilmək istəsəniz, bizə səs verməlisiniz. Yoxsa sizə burada yaşamaq mümkün olmaz." Binaənileyh [ona görə], seçki zamanı müsəlmanlar qorxularından ancaq qatilləri olan daşnaklara səs vermişlərdir.

* * *

İrəvanda Dəmirbulaq məhəlləsində Çobankərəli Qasımın evinə ermənilər gecə ikən basqın edirlər. Arvadı sandıqda olan paltarlarını mühafizə etmək məqsədilə özün sandığın üstünə atır. Ermənilər sandıqda pul var ümidi ilə vurub arvadı öldürürlər. Sandığı açdıqda arvad paltarından başqa bir şey çıxmadığı halda genə talayıb aparmışlar.

* * *

İrəvanda Hacı Ələsgərin arvadını küçə ilə keçdiyi halda ermənilər hücum edib aparmaq istəmişlərdir. Müsəlmanlar yetişib güclə əllərindən almışlardır.

* * *

İrəvanda Mirhəsən qəssab, yanında iki uşağı ilə bağlarından çıxıb şəhərə gəlarkən ermənilər Talar bağının yanında şəhərin kənarında vurub Mirhəsəni öldürürlər.

* * *

İrəvanda Abbasəli bəyin oğlu Əli bəyin evində pul olduğunu bilib ermənilər gecə ikən məzkurun [adı çəkilən şəxsin] evinə basqın edirlər və pullarını alıb aparırlar.

* * *

Ermənilər Şərrur, Vedi tərəfli müsəlmanlarının başçılarından dörd nəfərini tutub İrəvana gətirmişlər. Qəmərliyə vaqondan endirib dördünü də güllələyib öldürmüşlərdir.

* * *

Naxçıvanda müsəlman irəli gələnlərdən Hüseynağa Novruzovu və Cəfər bəyi və daha iki digər müsəlman iş görənlərini ermənilər min dürlü töhmətlər qoyub tutmuşlar və gətirib İrəvan qalasında həbs etmişlərdir.

15 iyul 1919, N 225

AZƏRBAYCAN MƏCLİSİ-MƏBUSANINDA

8 təmmuz iclası

Rüstəmbəyli Şəfi bəyin məruzəsi

Rüstəmbəyli - Dün [dünən] burada ərz edildi ki, Qarabağ məsələsi haqqında iki məruzə var: birisi mənimlə Qarabəyli əfəndinin, digəri Çubaryan ilə [İsak] Xocayevin.

Fəqət mütəəssifanə [təəssüf ki], dün ikinci məruzə oxunmadı. O məruzə delegat heyətinin əlində bulunan sənəd və sübutlar əsası ilə tərtib verilməmişdir. O, ancaq general-qubernator əleyhinə bir təqsirnamədən ibarətdir. Əsl-əsasları da bundan ibarətdir ki, Qarabağ hadisəti əsnasında hökuməti-məhəlliyyə [yerli hökumət] fəaliyyətsizlik və səhlənkarlıq ibraz etmişdir [göstərmişdir]. Bunu isbat üçün sual edirlər ki, Üçmıx səngərinə qaraqol qoymaq general-qubernatorun nəyinə lazım idi? Məlumunuzdur ki, Şuşa iki müsəlləh [silahlı] tərəfdən ibarət idi: birisində hökumət vardı, digərində isə həтта ermənilər özləri də etiraf edirlər ki, heç bir hökumət olmayıb, müsəlləh çətə dəstələri hökmfərma olaraq [hökm edərkən] əhalini dəhşətə salırdı. General-qubernator da, ingilis heyəti də böylə vəziyyəti təhəmmül edilməz [dözülməz] bir hal sayaraq general-qubernator sultanının ermənistana da [Şuşa şəhərinin ermənilər yaşayan hissəsinə də] tətbiq və təşmil [şamil] edilməsini lazım görürldi. Bu məqsədlə qışla [kazarma] olan qismə əsgəri qitəat [hərbi hissə] yeridilməsi təhti-qərara alınmışdı və çünki general-qubernatorun bu qərara əməl etməsinə mü-

səlləh ermənilər tərəfindən mümaniət [maneçilik] göstəriləcəyi və öz xahişləri ilə bu əmrə tabe olmayacaqları gözləndirdi, ona görə də general-qubernator qeyriməmul [arzuolunmaz] hərəkətlərin önünü almaq üçün bəzi tədbirlər ittixaz etməyə [tədbirlər görməyə] məcbur idi. Bunu erməni əhalisi də bilirdi.

General-qubernatorun bəyanatına görə, məlumat varmış ki, o zaman erməni kəndlərindən şəhərə müsəlləh kömək dəstələri gələcəkdi. Əlimizdə məlumat var ki, şəhərə tez-tez müsəlləh dəstələr gəlirmiş, həтта Qarabağ ermənilərinə səərbərlik elan edilmiş imiş. Ona görə Üçmıxa qaraqol qonulmuşdur ki, şəhərə müsəlləh erməniləri buraxmasın. Ermənilər də, türklər də təyid [təsdiq] edirlər ki, silahsız adamlara heç kəs dəyməyirdi.

Hadisat başlanan günü Ağdamdan Şuşayadək bütün Şuşa köçlə dolu imiş və Qarabağ türklərinin bütün var-yoxu yolda imiş. Bir çox şahidlər göstərirlər ki, ermənilər kərratla [dəfələrlə] məzkur [deyilən] yolu atəşə tutmuşlardır. Bu işlər isbat edir ki, general-qubernatorun ermənilərə qarşı heç bir təcavüzkarlıq fikri yoxmuş və ola bilməzdi.

Erməni mətbuatı bu hadisədə kürdlərin roluna böyük əhəmiyyət verir. Bu xüsusu Çubaryan dəxi qeyd etdi. Qaybalı kəndinin talanında kürdlərin iştirakı haqqında ermənilərlə ingilis heyəti məlumat verirlər. Fəqət türklər göstərirlər və tabor komandanı, hökumət və sairlərinin əldə etdikləri məlumatdan anlaşı[ılır] ki, kürdlər dava qurtardıqdan sonra gəlib çıxmışlardır. Ermənilərin həpsi deyir ki, kürdlərin iştirakı onlara məlum deyildir. Mühəqqəqdir [şübhəsizdir] ki, kürdlərin

hərəkəti general-qubernatorun binagüzarlığı [sərəncamı] ilə dayandırılmışdır. Təbiidir, bir yerdə bir hadisə olarsa, bəziləri kömək, digər bəziləri də qarət üçün oraya qoşarlar.

Bir də, Çubaryanın bəyanatında əsgərlərimizin iştirakına böyük əhəmiyyət verilir. Halbuki məlum olur ki, Üçmıx və Yarma səngərlərindəki qaraqollardan başqa ümumi əsgərlər ayın 4-də qışlalarda imişlər. Erməni hissələrindən atılan güllələrlə qışla içində əsgərlərdən qətl edildi də bunu isbat edir. Hətta general-qubernator və tabor komandanı əmr etmişlər ki, ermənilər güllə atsalar da, əsgərlər cavab verməsinlər. (*Hökmləri oxuyur.*) Bu surətlə görülür ki, əsgərlərin güllə atmamaları üçün hər növ ciddi tədbirlər görülmüşdür və general-qubernator var qüvvəsi ilə çalışmışdır qan tökülməsin.

(bitmədi)

16 iyul 1919, N 226

ERMƏNİSTANDA

Müsəlman kəndlərinin təxribi

Xariciyyə Nəzarəti Ermənistanda bir neçə müsəlman kəndlərinin dağılmasını təsvir edici teleqram almışdır:

İyul ayının 4-də gecə topçuların iş-tirakı ilə erməni qoşunları Böyük Vedi, Çənan kəndi, Qələvan, Qaşlı və digər bir neçə kəndləri əhatə edib topla kəndləri atəşə basmışlardır. Adları zikr edilən kəndlərdən başqa kəndlərin əhalisi qaçmağa müvəffəq olmuşlardır. Fəqət həmin yuxarıda söylənen kəndlərin əhalisi ermənilərə mane olmağa başlayırlar. Erməni qoşunları Böyük Vedi kəndi altında mükəmməl məğlubiyyətə düşər olmuşlardır. Onlar özlərinin məğlubiyyətini bununla izah edirlər ki, guya müsəlmanların miyanında [arasında] türk əsgərləri də var imiş. Ermənilər tərəfindən atəşə tutulan müsəlman kəndlərinin heç birində və müsəlman dəstələrində türk əsgərləri yox idi. Əlbəttə, bu cürə xəbərlərə təəccüb etməməlidir. Çünki müsəlmanlar arasında türk əsgərləri var deyən xəbərlər erməni mənbəyindən [mənbələrindən] bildirilmişdir ki, buna ingilis heyəti də inanır.

İyul ayının 4-də səhər vaxtı Böyük Vədiyə Kotandağ tərəfindən ermənilərin Sason alayı yetişir. Müsəlmanlar ermənilərin yanına Zeynalabdin Şıxəli oğlu və Nəsrulla bəy Bəşir bəy oğlu namlar nümayəndə sifəti ilə göndərilmişlər. Hər iki nümayəndə qətl edilib, bu haldan sonra kəndləri dəhşətli surətdə top atəşinə basmışdır. Sason alayının müavinətinə ikinci bir erməni alayı da gəlib dərhal birlikdə müsəlmanlara qarşı hərbi açırırlar. Davamlı həmlədən sonra erməni dəstə-

ləri ricətə [qaçmağa] başlayırlar və bu ricətdə öz hissələrinin qismi-küllisi tələf olur.

Bu teleqramlar münasibətilə Xariciyyə Nəzarəti ingilis qüvayi-əsgəriyyəsinin [ordusunun] Bakıda olan Baş komandanına müraciət edərək təvəqqe etmişdir ki, Ermənistan qoşunlarının müsəlman əleyhinə açdıqları bu məzəlim və qıtala [zülüm və qırğına] qarşı ciddi tədbirlər ittiqaz etləsin [tədbirlər görsün]. Zira ermənilərin müsəlmanlar əleyhinə açdıqları hərbi gərək Ermənistan və gərək Azərbaycan müsəlmanlarını artıq həyəcana salmışdır və mümkündür ki, arzu edilməyən hallar əmələ gəlsin və ermənilərlə müsəlmanlar arasında hüsn-əlaqə başlanılması barəsində atılan qədəmlərə, ittiqaz edilən tədbirlərə əngəl törətsin.

Bununla Xariciyyə Nəzarəti göstərir ki, İrəvan quberniyasında ermənilərin müntəzəm qoşunlarının müsəlman kəndlərinə təcavüz etmələri birinci şey deyildir. Binaənileyh [ona görə], Azərbaycan Hökuməti ümidvardır ki, İngiltərə Komandanlığı axirülmür [nəhayət] ermənilərin bu kimi təcavüzkarana hərəkətinə bir sədd qoyar.

16 iyul 1919, N 226

SƏBRİMİZ TÜKƏNİR

Ay yarımdır ki, erməni qəzetələri, erməni siyasətçiləri, erməni cəmiyyətləri bütün dünyaya səs salmışlar, ah-nalələri asimana bülənd olmuşdur. Baş vəzirləri Tiflisə, Müttəfiqlər Komandanlığı hüzuruna şikayətə gəlir. Xariciyyə nazirləri Azərbaycan hökumətinə notalar göndərir. Tiflis zemlyaçestvoları [həmyerlilər dərnəkləri] vicdani-bəşəriyyətə müraciət edir. Milli şuralar bütün dünyaya səs salırlar. Parlamentimizdə uzun-uzadıya müzakirə və mübahisələr olur. Komissiyalar göndərilir, təftişat, təhqiqat icra edilir, istintaq qurulur, bilməm nələr olur.

Nə var, nə olmuşdur?

Ermənilər özləri xuliqan, məsuliyyətsiz quldur adlandırdıqları adamların fitnə və dəsisesi [hiyləsi] nəticəsində Qarabağda xırda bir müsədimə [toqquşma] olmuş, ermənilər bir qədər zərər görmüşlərdir.

İştə!

Azərbaycanın hökuməti və dövlət işləri ilə az-çox əlaqəsi olan bir türk, ya bir əcnəbi böylə qeyri-məmul [arzuolunmaz] hərəkət baş verməsinə razı deyildirlər. Və mümkün olan qədər bu cür çıxışların önünü almağa çalışırlar.

Amma bu biri tərəfi götürəlim. Bir ildən bəri (hələ irəlili işləri kənara atalım, çünki o vaxt erməni hökuməti yox idi) Ərzurumdan, Qarsdan tutmuş Qarabağın aran qismində (Şuşadan 20-30-40 verst şərqədək) uzanan böyük bir məsafədə yüz minlərcə müsəlmanın başına nələr gəlir, nə qədər xanımınlar dağılır, nə qədər abad kəndlər bərbad olur...

Fəqət nə bir gurultu qopur, nə "vicdani-bəşər"ə müraciət edilir, nə də hüquq

və ədalət naminə dünyanı titrədən ermənilərdən bir səs çıxır. Ermənilər sükut ixtiyar edirlər. Çünki onlarca əvvəla burası böyük və etiraz qəbul etməz bir siyasətdir.

Saniyə [ikincisi] də böylə siyasətin nəticələrini, şübhəsiz, gizlətmək lazımdır. Siyasət nə hüquq bilir, nə ədalət.

Əgər bir erməninin burnu qanadıqda dünyaya səs-küy salınarsa, o da haqq və ədalət üçün deyil, Azərbaycanı ləkələmək, həyatı-siyasiyyətimizə əngəllər çıxarmaq, vaxtilə türklər haqqında edildiyi kimi, şimdiki də bizi vəhşi və müstəqil həyata layəqətsiz göstərmək üçündür, vəssalam.

Fəqət biz özümüz nə yapırız?

Hamiya məlumdur ki, İrəvan quberniyasının yüzlərlə kəndi erməni əşqiya [quldur] dəstələri tərəfindən xak ilə yeksan [yerlə yeksan] edilmişdir. Əşqiya dəstəsi denildikdə güman edilməsin ki, bunlar ordan-burdan yığılmış 5-10 quldurdur. Xeyr, bu əşqiya dəstəsi "Erməni Cümhuriyyəti" denilən "demokrat" bir təşkilatın müntəzəm qoşunlarıdır. Bunlar Ermənistan hökumətinin "ali məqsəd"lərinə xidmət edirlər. Əksəriyyəti müsəlman təşkil edən yerlərdə erməni əksəriyyəti əmələ gətirmək üçün və gələcəkdə erməni hökumətinə "əngəl çıxara biləcək" ünsürlərdən təmizləyirlər. Həman bu zalımların, xatakarların əli ilə minlər, on minlərlə türk-müsəlman qətl edilib, on minlərlə çöllərdə, səhralarda ac, susuz, çılpq, səfil-sərgərdan qalmışdır. Dünkü milyonlular bu gün müavinətə möhtac olmuşlardır.

Axır günlər İrəvan quberniyasından alınan xəbərlərdən anlaşılır ki, erməni hökuməti, nəhayət, əzmini cəzm etmiş [qəti qərara gəlmiş] və sanki birdəfəlik ora türk-

lərini məhv və nabud [yox] etmək fikrinə düşərək mütəşəkkil bir qətləmə başlamışdır. Köylər, qəsəbələr müntəzəm erməni əsgərləri tərəfindən top və tüfəng atəşi altında, camaat tufan içində qalmışdır. Qırıqlarını qırır, salamat qalanı məmləkətdən sürür və yerlərinə erməni mühacirlərini yerləşdirirlər. Barı Nikolay hökuməti mühacirət siyasətini dinc və sülh təriqi [yolu] ilə yürüdü. Amma Vorontsov-Daşkovların əziz dostları, varisləri mühacirlərini iskan [məskunlaşdırmaq] üçün ancaq qan və alov ilə yer boşaldırlar.

Bunların həpsi müqabilində Xariciyyə Nəzarətimiz tərəfindən erməni hökumətinə bir nota verilməsi və İrəvan qaçqınlarının bir protesto nümayişi tərtib verdikləri müstəsna tutulursa, biz azərbaycanlılar bir şey yapmadıq. Halbuki bütün Azərbaycan vətəndaşlarının borcudur bunların dərdinə qalsın, mümkün olan qədər hər növ tədbir görsün ki, bu zavallıların müsibətinə bir xatimə çəkilsin. Cəmiyyətlərimiz, hökumətimiz vicdani-bəşəriyyətə müraciət etməli, ingilis, Amerika, İtaliya nümayəndələri yanında təşəbbüsatda bulunmalıdırlar ki, ermənilərin bu vəhşiliyinə xitam verilsin.

Ermənistanda ingilis və Amerika nümayəndəlikləri var. Onlara müraciət etməli, həqiqəti-halı anlatmalı, bildirməlidir ki, ermənilər İrəvan quberniyasında "hərc-mərc törədən quldurları iskat" [susdurmaq] adı ilə, hüququnu müdafiə edən, rahat yaşamaq, soyğunçulara, talançılara, qatillərə təbəiyyət etmək [təbə olmaq] istəməyən dinc əhalini, rəncbərləri, fəhlələri qırırlar. Bunu anlatmalı, bütün dünyaya teleqraflar çəkməli, protestolar et-

məli və yalnız bununla da qənaətlənməyərək əlimizdə olan bütün vəsait, vəsait [vasitələr, yollar] ilə icrayi-təsir etməli. Barı yüz minlərcə türk xalqının bəqiyyətüsseyfini [qırğından qurtulanlarını] erməni vəhşilərinin əlindən almalı, nicat verməlidir. Camaat böyük iztirab və həyəcanla bu hadisəni təqib edir, gözləyir ki, görsün hökumətimiz İrəvan çöllərində oynanan bu faciəyə nə cür ibrəzi-irtibat edəcəkdir [necə münasibət bildirəcək].

*X[əlil İbrahim]
17 iyul 1919, N 227*

AZƏRBAYCAN MƏCLİSİ-MƏBUSANINDA

8 təmmuz iclası

(keçən nömrədən məbəd)

Rüstəmbəyli Şəfi bəy - (Müsavat)
(*Məruzəsində davamla deyir*) Qayıbalı hadisatında qoşun qitəatının [hərbi hissə-lərinin] iştirakı haqqında heç bir dəlil yoxdur və mən bilməyirəm hansı əsas və dəlillər üzərində Çubaryan təkid edir ki, qoşun iştirak etmişdir. Doğrudur, mütəzərrirləri [zərər çəkənləri] danışdırarkən bir növ çinli [rütbəli] adamların dəxi iştirak etdiklərini bəyan etmiş və isbat üçün bir dənə çin dəxi göstərmişlərdir, fəqət hamman çin məhkəmə məmuruna məxsus bir şey idi.

Qayıbalı kəndinə kömək verilmişdir, general-qubernatorun binagüzarlığında [sərəncamında] bulunan ümum vasitə və qüvvələrdən istifadə edilmişdir. Hətta öylə bir vaxt olmuşdur ki, əhalidən bir qismi ermənilərə hücum etmək istəmiş, fəqət general-qubernator qoymamışdır. İş bir məqama çatmışdır ki, yerli müsəlman əhali general-qubernatorun fəvqəladə insaniyyətpərvəranə və himayətkaranə rəftarından narazı qalmışdır.

Qətiyyənn müəyyən edilmişdir ki, Qayıbalı kəndində yanğın şəhərdə atışma olan zaman başlanmışdır. Yəni o zaman ki, hökumət[in] bütün fikri və zehni bittəb [təbii olaraq] şəhər hadisəti ilə məşğul imiş.

Rotmistr Ştal bəyan edir ki, yolları ermənilər öylə güllələyirlər ki, ancaq dolama yolla getmək lazım və mümkün olurdu. General-qubernatorun evi yaxınında

şəhərlə Qayıbalı arasında uca dağ var. Doğrudur, biz o xüsüsda tədqiqat icra etmədik, lakin zənnimcə bu evdən tüstü çətin görölə bilərdi.

Şahidlərin göstərməsi əsası ilə biz təyin etdik ki, Qayıbalı kəndində dava 3-4 saat çəkmişdir. General-qubernator bu hadisəni bildikdə, dərhal köməyə başlamışdır. Fəqət şübhəsizdir ki, təhti-idarəsində [tabeçiliyində] olan bütün qüvvədən istifadə edəmməzdə, zira eyni zamanda yalan-doğru çox xəbərlər çıxmışdır ki, sair kəndlərə də hücum edilir.

General-qubernatorun qüvvəsindən bir neçə erməni kəndinə kömək edilmiş və onlara nicat verilmişdir. Xankəndinin köməyinə qaldıqda, bu mövqe hər tərəfdən erməni kəndləri ilə əhatə edilmiş olduğundan, oradakı əsgərlər çox sərhəsab [ayıq-sayıq] olub oranı boş qoymamalıydılar. Bilxassə ki, firqə [diviziya] komandanının göstərdiyindən anlaşıldığı üzrə, Xankəndi yaxınında müsəlləh [silahlı] erməni dəstələri yığıldığı haqqında məlumat alınmış imiş. Bununla bərabər, kəndlərin mühafizəsi üçün oradan xırda qaraqol dəstələri və əsgər qitəatı göndərilmişdir və bu surətlə nə mümkünə edilmişdir.

Ermənilər özləri deyirlər ki, ayın 5-də firqə komandanı, yanında qalmış olan yeganə komandanı 16 əsgərlə Qayıbalı kəndinin köməyinə göndərmişdir. Fəqət kömək gec yetişmişdir. Ancaq 67 adamı xilas edə bilmiş və Xankəndinə gətirərək iki gün yemək-içmək verdikdən sonra general-qubernatorun yanına göndərmişdir. Bundan əlavə, Atabekovun mülkü dəxi əsgərlər tərəfindən hifz edilmişdir. Onun bütün şeylərini ştaba apararaq saxlamış və ertəsi gün qaytarmışlardır. Gərək gene-

ral-qubernator və gərəksə qoşun bu etdiklərindən artıq daha bir şey edə bilməzlərdi.

Bir də Çubaryan dəfn edilməmiş meyitlərdən bəhs etdi. Ola bilər ki, orada meyitlər varmı. Fəqət burası da məlumdur ki, general-qubernator kərratla [dəfələrlə] ermənilərə və hətta keşişə meyitlərin dəfni haqqında kağız yazmışdır; o meyitləri müsəlmanlar dəfn edə bilməzlərdi, çünki dəfn zamanı müəyyən ayini-ruhani icrası lazımdır. Meyitlərdən qohum-əqrəbası olan bir qismini onlar dəfn etmişlərdir. Yerdə qalan bir qismi isə dəfn olunmamış qalmışdır. Bu işi hökumətin fəaliyyətətsizlik və səhlənkarlığına isnad vermək, həm də eşidənlərin əhvali-ruhiyyəsinə icrayi-təsir etmək, müəyyən bir nəticə və təsir buraxmaq üçün Çubaryanın danışdığı kimi danışmaq lazım deyildi, buna ehtiyac yoxdur: fəzlə bir işdir.

Kərkicahan məsələsinə gəldikdə, qoşun heç vaxt onlara deməmişdir ki, biz müsəlmanlara güllə atmayacağıq. Ancaq bəyan etmişdir ki, qoşun az olduğundan, böyük dəstəyə müqavimət edəmməz. Ona görə də ermənilərə təklif edilmişdir ki, şeylərini müsəlmanlara əmanət tapşırıb, özləri Xankəndinə, əsgərlərin mühafizəsi altına getsinlər. Bu əmr əsgərlərin fəaliyyətsizliyi deyil, bəlkə ayrıca diqqət və iltifat əlamətidir. Bunların həpsindən əlavə, ermənilərə güllə atılmaması, onlara kömək və müdafiə edilməsi haqqında general-qubernator bir çox əmrlər vermişdir. (*Əmrnamələri oxuyur.*)

Telefonla da hər tərəfə əmrlər vermiş, binagüzarlıqlar etmişdir.

Şübhəsizdir ki, böyük bir yangın əmələ gətirə biləcək olan hadisə ancaq hö-

kuməti-məhəlliyyənin [yerli hökumətin] təşəbbüs və fəaliyyəti sayəsində təhdid edilmiş [məhdudlaşdırılmış], dayandırılmışdır. General-qubernatorun böylə qəti tədbirləri olmasaydı, erməni kəndlərinin həpsi dağıdılardı.

Biz Qarabağda olan zaman istintaq icrası və müqəssirləri tapmaq üçün oraya müddəyi-ümumi [prokuror] və İstinaf [Apelyasiya] Məhkəməsi sədri dəxi gəldilər. Bu surətlə, ədliyyə tədbirləri də görülmüşdür.

Bitərəfanə və biqərəz mühakimə edilsə görülsə ki, Qarabağ hadisəsi nəinki yeni təşəkkül etmiş bir dövlət, hətta böyük dövlətlərdə də mümkünatdan olan bir anarşi çıxışı imiş; lakin qabaqcadan düşünülmüş bir təşəbbüs və Çubaryanın dediyi kimi qəsdən edilmiş səhlənkarlıq deyil. Biləks [əksinə], hökumət qara niyyətləri boğmaq üçün hər növ tədabir [tədbirlər] görmüşdür. Bunu biz müəyyən və qəti surətdə bəyan edirik. General-qubernatorun məqsədi ancaq bütün şəhərdə nizam və asayiş bərpa etmək olmuşdur.

Mətbuatda general-qubernator namı [adı] ətrafında qaldırılan səs-küy provokasiyadır. Bu ancaq Azərbaycanda bir fəna hadisəni qeyd və müəyyən surətdə tənvir etmək [ışıqlandırmaq] niyyəti ilə icra olunur. Köhnə Qarabağ məsələsi qaldırılır. Bu məqsədlə də Zaqafqaziya həyatında İrəvan quberniyası və Axişxa qəzasında görmüş olduğumuz hadisələrə nisbətən xırda bir məsələ ətrafında bunca gürultular qoparılır. Biz gərək bu məsələni meydana çıxararaq Qarabağın vəziyyətini aydınlaşdıraq və erməni mütəəssiblərinin hərəkəti və əməlləri müqabilinə nə kimi tədbirlər ittixazı [tədbirlər görülməsi] lazım gəldiyini təyin edək.

Məclisi-Məbusan və bütün azərbaycanlılar Qarabağı Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi deyər qəbul etmişlərdir. Bu iş son zamanlar ermənilərlə müsəlmanlar arasında vasitəçi rolu oynayan xarici qüvvənin rızası ilə olmuşdur. Fəqət həqiqətində Qarabağın dağlı qismi və şəhərin yarısı Azərbaycan Hökumətinin məntəqeyi-nüfuzu xaricində qalmışdır. Şübhəsiz dövlət və beynəlmiləl hüquq nöqtəyindən bu işə müsəlləh [silahlı] üsyan kimi baxmalı və bunun müqabilinə hər bir hüquqi dövlət qüvvə işlətməyə qədər qəti tədbirlər görməlidir. *(Səs-lər: Dağrudur.)*

Fəqət Azərbaycan Parlaman və hökuməti bu məsələnin sülhlə həll edilməsini istəyirdilər. Buna baxmayaraq, Azərbaycan Cümhuriyyəti təşkil olunandan bəri bəzi qruplar oranı Azərbaycandan ayırmağa çalışırlar. Az qala Qarabağı bolşevik Rusiyasının bir hissəsi elan etmək dərəcəsinə vardılar. Nəticədə orada iki düşmən tərəf əmələ gəldi: biri erməni, biri müsəlman. Həmişə də bunların arasında müsəlləh müsədimələr [silahlı toqquşmalar] baş verdi. Hökumətimiz Qarabağda general-qubernatorluq təsis etdikdən bəri Qarabağ məsələsinin yeni bir səfəhi [mərhələsi] başlanmışdır.

Biz Qarabağ ermənilərinin də, türklərinin də əhvali-ruhiyyəsini gördük. Onlar həmişə birgə yaşamaq istəyirlər və bilirlər ki, siyasi və iqtisadi rabitəsiz yaşaya bilməzlər.

Şuşa və Zəngəzur Erməni Milli Şuralarının daima rəhbərlik etdikləri mütəəssib erməni dairələrinin fəaliyyəti həmişə Azərbaycan dövləti əleyhinə camaatı qızdırmağa həsr edilmişdir. Açıqdan-açığa

gözümüz qabağında işləyir, əleyhimizə çıxışlar qurur, yollarımızı, kəndlərimizi gül-ləyəirdilər. Bunun həpsi dəlil və sənədlərlə sübut olunur. Fəqət biz həmişə sülh tərəfdarı olduq qaldıq.

General-qubernatorluq təsisindən sonra müsəlmanlar ermənilərə hücum etmişlərdir, fəqət general-qubernatorluq təhti-idarəsində bulunan hər yerdə hər daim hökuməti-məhəlliyyə [yerli hökumət] sülhcuyana [sülhpərvər], tərəfi-müqabil isə təcavüzkarana iqdamatda bulunmuşdur [addımlar atmışdır]. General-qubernatorla əlaqəsi olmayan kəndlərdə həmişə müsəlləh dəstələr olmuşdur. İyunun 4-nədək Erməni Milli Şurası general-qubernatoru qəbul etməyib, onunla ancaq ingilis heyəti vasitəsilə əlaqədə bulunurdu. Bu surətlə Erməni Milli Şurası hökuməti qəbul etməyirdi, hətta yepiskopu da general-qubernatorla görüşməkdən mən etmişdir [görüşməyi qadağan etmişdir] və ancaq ayın 4-5-dən sonra görüşmüşlərdir.

Eyni zamanda bunu da nəzərdən qaçırmamalıdır ki, Qarabağ Milli Şurası özbaşına, öz gücü ilə işləməyirdi. General-qubernatorun əldə etdiyi dəlillər bunu şübhə xaricində isbat edirlər ki, onlar həmişə İrəvanla siyasi və maddi rabitədə olub, Şuşa Erməni Milli Şurasının əlində olan bütün qüvvə və pul İrəvandan gəndərilirmiş. Burası Şuşada Arzumanovun evi axtarıldıqda kəşf edilmişdir. Bu dəlillərin həpsi isbat edir ki, Qarabağda erməni camaatının təcavüzkarana niyyəti vardır.

Zəngəzurda təcavüzkarlıq hələ də davam edir. Bunu mətbuat səhifələri də göstərir. Fəqət orada da hökumətimiz məsələnin sülh tərifi [yolu] ilə həlli tərəf-

dardır. Hətta hal-hazırda ermənilər hər tərəfdən hücum etdikləri zaman general-qubernatorun müəyyən əmrnamələri var ki, müsəlmanlar hücum etməsinlər, yalnız özlərini müdafiə və mühafizə etsinlər.

Burada boykotdan bəhs edildi. Qışda general-qubernator Qarabağa gəldikdə ermənilər çox fəna bir halda olub hətta acından ölənləri olurmuş. Səbəbi də bu idi ki, ermənilərin arandan əlaqəsi kəsilmişdi. Qarabağın erməni hissəsi şiddətli aclıq təhlükəsi altında idi. General-qubernator dərhal ermənilərə ərzaq verilməsi haqqında tədbirlər görmüş, Qarabağdan taxıl ixracını mən [qadağan] etmişdir. Bu surətlə Bakıda 200 manatdan yuxarı olduğu halda, Qarabağda taxılın pudu 30 manata düşmüşdür. Ermənilər ucuz qiymətə külli miqdarda taxıl alıb əşqiya [quldur] dəstələrini təmin etmişlərdir. Bu halda general-qubernator iqtisadi boykot kimi tədbir görə bilərdi, amma görməmişdir.

Heç yerdə göstərilməyir ki, general-qubernator boykot elan etmişdir. [Ruben] Şahnazarov, [Qriqori] Kalantarov və sair adamlar da bunu təyid [təsdiq] edirlər və deyirlər ki, camaat özü boykot etmişdi. Ermənilər az-az taxıl ala bilirlər; amma külli miqdarda verilməyirmiş. General-qubernator boykot etməmiş, biləks [əksinə], erməni nümayəndəsi Şahnazarovun hüzuru [şahidliyi] ilə qəti binagüzarlıq etmişdir ki, boykot götürülsün; götürülmüşdür də.

Bu surətlə, bu məsələdə də general-qubernatoru təqsirləndirmək olmaz.

Həmişə və hal-hazırda general-qubernatorun bütün qüvvələrinin yarısı ermə-

nilərin mənafeyinə xidmət edir. Məsələn, erməniləri həmişə qaraqol əsgərləri müşayiət etmişlər, canlarını, mallarını daima hökumət və əsgərlər mühafizə etmiş və etməkdədirlər. Hal-hazırda ermənilərlə müsəlmanlar arasında öylə əlaqə hasil edilmişdir ki, Əsgərana və Ağdamadək hər yerdə erməni arvadları taxıllarını yığıb kəndə daşıyırlar.

Bunların həpsi hökumətin tədbirləri ilə edilmişdir. Onlara mühafizə verilir və çox kömək edilir. Fəqət bunların həpsi ilə bərabər mütəəssifanə [təəssüf ki], ermənilər ayrı olurlar.

Hal-hazırda yenə də müntəzəm müsələh qüvvələri, hökumətləri, ərkanı-hərbələri [qəragahları] var, hökumətə tabe olmayırlar. Bunlar da Şuşada deyil, Keşiş-kəndindədirlər.

Ermənilər Azərbaycan Hökumətinin bütün yaxşılıqlarından istifadə edir, fəqət öhdələrinə düşən dövləti vəzifədən boyun qaçıırırlar və Azərbaycan Hökumətini qəbul etməyir, tanımaq istəməyirlər. Bunların həpsini edən Zəngəzur Erməni Milli Şurasıdır ki, açıqdan-açığa işləyir və hökumətə tabe olmayır. Amma digər tərəfdən bizim hökumətimiz bu uğurda bir iş görmək istədikdə həmişə səs-küy, gürultu-patıltı qoparılır.

Şuşada, Zəngəzurdə və sair yerlərdə edilən hücumlar kimi bir çox hadisələr vüqu bulmuş, fəqət kimsə bu xüsusda məsul olan hökumətə müraciət etməmiş və bu surətlə müqəssirlər tapılmamışdır. Şuşada, Zəngəzurdə və hər yerdə bəzi məsuliyyətsiz ünsürlər işləyirlər. Mütəəssifanə, Çubaryanın bəyanatının bir təqsirnamə olduğu və erməni başçılarının xətələrindən əsla bəhs olunmaması bununla təyid edilir.

Bunların həpsini edən Azərbaycan, Ermənistan və Tiflisdəki erməni başçılarıdır. Daima rəhbərlik etmiş və etməkdə olan firqə bu işlərin həpsinə hüsn-nəzərlə baxır. Şahnazarov Ruben və [Qriqori] Kalantarovun bəyanatı isbat edir ki, bu hadisələrin həpsində pişrovluc [rəhbərlik] edən “Daşnaksutyun” firqəsidir. Fəqət general-qubernatorstvada ildırım saçan, od yağıdınlar, mütəəssifanə, nizam və asayiş bərpası üçün heç bir tədbir görməmişlərdir və görməyirlər.

Binaənileyh [ona görə], mən özümü borclu bilirəm Məclisi-Məbusana elam edirəm [bildirim] ki, hal-hazırda Qarabağ ən ciddi bir vəziyyət altındadır. Əgər hökumət qəti tədbirlər görüb möhkəm hökumət idarəsi qurmasa, bu hadisat bütün Qarabağa yayılar və çünki Qarabağ Azərbaycanın ümdə bir mərkəzi, ümdə bir hissəsidir, ona görə orada öylə böyük hadisələr çıxı bilər ki, bu vaxtadək vüqu bulmuş olanların həpsini keçər. Binaənileyh, deleqat heyəti keçən dəfə demişdir, yenə təkrar edir ki, Qarabağda sülh və asayiş, nizam və qaydanı bərpa etmək üçün nizam və asayişi təmin edə biləcək yaxşı hökumətin sultasını bütün Qarabağa tətbiq və təşmil [şamil] etmək lazımdır. Bu mühüm Qarabağ məsələsini ancaq böyləliklə həll etmək olar.

17 iyul 1919, N 227

NAXÇIVAN-ŞƏRUR MƏSƏLƏSİ

Tədarüksüz azəri türklərini xunxar [qanıçən] canavarların pənceyi-zülmündən qurtarmağa gəlmiş Osmanlı türkləri, işğali-əsgəriyyələrinin [hərbi işğallarının] nəticəsində Qafqaziyada Dağıstan, Azərbaycan, Araz Türk cümhuriyyətlərini təsis etdikləri kimi, İrəvan tərəflərində də Erməni Hökumətini təşkil etdilər.

Hələ Osmanlı əsgərləri İrəvan tərəflərinə ayaq basmadan əvvəl ermənilər rus-Osmanlı cəbhəsini saxlayacağız deməklə rus komandanlarını, generallarını, Qafqaz Seymini, gürcü-müsəlman qonşu millətləri və nümayəndələrini aldatdılar. Və bu aldatmaq vəsiləsi [vasitəsi] ilə cəbhədəki rus dava ləvazimatını taladılar. Sonra cəbhəni saxlayacaqları yerinə, taladıqları silahları götürüb içlərində sakit yaşamaqda olan müsəlman kəndçilərini, əkinçilərini qırıb dağıtmağa başladılar. Cəbhəni saxlaya biləcək qədər qüvvətli müntəzəm erməni qoşunlarının qabağında fikirsiz, tədarüksüz müsəlman kəndçi və əkinçiləri yataq-yurdlarını, kənd və əkinlərini buraxıb qoyun sürüləri kimi dağlara, dərələrə, meşələrə qaçmaqda idilər.

O biri tərəfdən də İran cəbhəsində Osmanlı əsgərləri qabağında tikiş tutduramayıb Qafqaza doğru geri daban basan general Andranik bəqiyyətüs-seyf [qılınc artığı, öldürülməkdən qurtulan] “igid”ləri ilə Naxçıvan, Ordubad tərəfi ilə Qarabağa, daha doğrusu, Osmanlı əsgərlərinin qorxusundan Zəngəzur dağlarına qaçmaq istəmiş, fəqət tədbirli Andranik qorxusundan qaçdığını müsəlmanlara sızdırmaq üçün Naxçıvan və ətrafı müsəlmanlarına silahlarını tərk edib kəndisinə təs-

lim olmalarını və keçib getmək üçün əsgərlərinə yol verilməsini əmr etmiş, yerli müsəlmanlar isə “hər zaman xain” ermənilərə, bilxassə insan qatili olan Andranik kimilərə təslim olmaqdansa, şərəflə ölməyi xoş görmüşlər, Andranikin əmrinə tabe olmayıb kəndilərini müdafiəyə qalxmışlardır.

Nəticədə Andranikin top-pulemyotları ilə müdafiəsiz bir çox müsəlman kəndləri və əkinçi daxmaları dağılıb, əhalisi qırılmışdır. Yayıcı kimi bir neçə müsəlman kəndlərini[n] gəlin-qızları, uşaqları da özlərini Araz çayına atıb can verməklə erməni zülümündən qurtarmışlardır. Böyləliklə, ermənilərin müsəlman üstünə təcavüz və zülümkarlıqları davam etmiş, nəticədə isə 300-dən artıq müsəlman kəndləri dağıdılmış, yüz minlərcə müsəlman kəndçi və əkinçiləri qırılıb pərişan edilməkdə idi.

Ermənilər ta qədimdən bəri tarixlərin göstərməsi ilə bəslənmiş olduqları alçaq təbiətləri ilə vücuda gətirdikləri nifrətli, vəhşi kinlərini bütün qüvvətləri ilə aralarında yaşayan müsəlmanların üstünə tökmüşlər və bu vəsilə ilə aralarındakı müsəlmanları məhv etməyə əzm etmişlərdir.

Osmanlı türkləri İran cəbhəsindən İrəvan quberniyasına ayaq basdıqları dəmdə ora müsəlmanlarının tale ulduzu erməni xunxarlarının payı-zülmü [zülümkar ayağı] altında sönməkdə idi.

Binaənileyh [ona görə], Osmanlı əsgərləri İrəvan torpağına üç gün daha gec gəlmiş olsaydılar, ora müsəlmanlarından indi ancaq muzeylərdə nümunə tapılmış olacaqdı.

* * *

Bu əsnalarda idi ki, Osmanlı əsgərləri İrəvan quberniyasına daxil oldular. Erməni təcavüz və xunxarlıqlarının qabağını dayandırdılar. Yerli türk müsəlmanları fəlakətdən, məhv olmaqdan qurtardılar.

Osmanlı türkləri Qafqaziya gəlməklə Qafqaziyada hərc-mərcliyin önünü aldılar, asayiş bərpa və xırda millətlərə istiqlal bəxş etdilər. Dağıstan, Azərbaycan, Ararat, Araz namlarında Qafqaz cümhuriyyətləri təsis və təşkil etdirdilər. Osmanlılar vasitəsilə təşkil edilən bu hökumətlərdən Ararat Erməni Cümhuriyyəti ilə Araz Türk Cümhuriyyəti İrəvan quberniyasında təşəkkül etmişdilər.

Ararat Erməni Cümhuriyyəti İrəvan şəhəri paytaxt olmaq üzrə demək olar ki, İrəvan quberniyasının Gümrü, Göyçə və Üçkilsə uyezdlərinin tamamına və İrəvan, Dərə Alagöz [Dərələyəz] uyezdlərinin yarısına malik idi. Araz Türk Cümhuriyyəti isə paytaxt müvəqqədən Qəmərli qəsəbəsi olmaq üzrə məmləkət əhalisinin yüzdə 90 faizi türk-müsəlman olaraq İrəvan uyezdlərinin yarısına, Şərur uyezdi hissəsinə, Sürməli, Naxçıvan uyezdləri tamamilə əlaqədar idi.

İrəvan quberniyasının Ordubad uyezdi isə o zamandan Azərbaycan hüdudu içində olub, Azərbaycan məmləkətinə daxil idi.

* * *

Osmanlılar Qafqaziyadan çəkilməyə məcbur edildikdən sonra Ararat Cümhuriyyəti hazır qoşunları ilə Osmanlı-rus cəbhəsindən malik olmuş əsləhələri [silahları] ilə ilk dəfə əllərini qonşusu Araz Cümhuriyyətinin qanı ilə boyadı. Kəndini

müdafiəyə hələ qüvvət bulamayan Araz Türk Cümhuriyyəti Erməni Cümhuriyyətinin bu qəsbkarənə təcavüzünə təbavər olammayıb [tab gətirə bilməyib] məmləkətinin içərilərinə çəkildi. Bu hal Araz Hökumətinin əhali arasında nüfuzdan düşməsinə səbəb oldu.

Araz Cümhuriyyəti Erməni Hökumətinin təcavüzünü və kəndisinin qüvvəsizliyini dərk edib, o əsnalarda idi ki, kəndi tərəfindən məhəlli [yerli] fəal gənclərdən Paşa Bayramov nam [adlı] bir zəti delegat olaraq Azərbaycan Hökuməti yanına göndərdi, müavinətlər tələbində bulundu.

Erməni Cümhuriyyəti kəndisinə yaxın olan müsəlman yerlərini də bəzi müsəlman xain, yaxud təcrübəsizlərinin əli ilə öz hökmranlığı altına almağa başladı. Məsələn, İrəvan uyezdlərinin Zəngibasar mahalını İrəvan xan zadələrindən Əli xan Makinskinin vasitəsilə təhti-təbiyyətinə [təbəçiliyi altına] keçirdi. Əli xan Makinski indi də İrəvanda Azərbaycan siyasi nümayəndəsi [Məhəmməd] xan Təkinskinin mikrobvari bir həmnəşinidir [yoldaşı, həmsöhbətidir].

Erməni Cümhuriyyəti 90 faizi müsəlmanlardan ibarət Sürməli uyezdlərini də məhəlli [yerli] studentlərdən Məşhədi Rza bəy Topçubaşov vasitəsilə hökmranlığı altına aldı. Məhəlli müsəlmanlar sonra məzkur [adı çəkilən] studentin xəyanətini bildilər. Onu cəzasına yetirib öldürdülər və qəbrini pamal etdilər [tapdaladılar].

Məhəlli müsəlmanları erməni təbiyyətinə keçirmək xəyanətində müttəhim olanlardan birisi də İrəvan cavanlarından Əbuş bəy Mirzəbağırbəyov idi ki, Naxçıvanda müsəlmanlar tərəfindən fəci bir surətdə öldürüldü.

* * *

Ararat Cümhuriyyəti bununla kifayətlənməyib, Araz Türk Cümhuriyyətinin Vedibasar, Şərur, Naxçıvan uyezdləri kimi qalan müsəlman hissələrini də təcavüzlə qəsb və zəbt etməyə başladı. Bu məqsədlə erməni müntəzəm qoşunları top və pulemyotlarla Vedi və Şərur müsəlman kəndlilərinə hücum etdilər. Vedi kəndliləri ermənilərin hücumuna qarşı kəndlilərini inadlı surətdə müdafiə etdilər.

Erməni hücumlarının dəhşət və fəlakətini gördükləri üçün Şərurdan bəzi varlılar, qorxaqlar, Naxçıvandan xanlar, bəylər, bəzi mollalar, hacılar yığışib İrana qaçdılar. Əhalinin əksəri İrana köçməyə hazırlandı. Erməni hücumlarının qabağında Vedi müsəlmanlarının qeyrətli müdafiələrini görməklə, Şərur müsəlmanları da köməyə gedib xətti-müdafiəni qüvvətləndirdilər.

Bu əsnada idi ki, Naxçıvanın cavan xan zadələrindən Kəlbəli xan Naxçıvanski əhalinin qaçmasını və atası Cəfərqulu xanın İrana köçməyə hazırlanmasını görüb mütəəssir oldu və təsirindən atasını şiddətli bir surətdə bihörmət edib köçməkdən daşındırdı.

Kəlbəli xan Naxçıvan əhalisini köçməkdən saxladıqdan sonra, Naxçıvan əsgərlərini götürüb, məhəlli qeyrətli komandalarını da yanına alıb erməni əsgərlərinin qarşısına şərurluların, vedilələrin köməyinə getdi. Şərurda məhəlli sərkərdələrdən Məşhədi Ələsgər Həməzəyev qeyrətli müdafiəsi ilə erməni hücumlarının qabağını dayandırmışdı.

Kəlbəli xanın Naxçıvandan gətirdiyi əsgəri qüvvə də gəlib Şərur qüvvəsinə

mülhəq olduqdan [qoşulduqdan] sonra bu iki qüvvə məşhur “Şərur dəhnəsi” müharibəsində erməni əsgərlərinə şiddətli bir zərbə vurdular. Naxçıvan və Şərurun qeyri-müntəzəm və lakin qeyrətli əsgərləri Kəlbəli xan və Məşhədi Ələsgər kimi qeyrətli komandanlarının cavanmərdanə təşəbbüsləri sayəsində ermənilərin müntəzəm və bol ləvazimatlı əsgərlərini məhv və pərişan etdilər, top-pulemyotlarını şikəst edib kəndlilərini qaçırdılar. Bu şikəstlik ermənilərə öylə ağır oturdu ki, erməni əsgərləri bir daha Vedi, Şərur, Naxçıvan tərəflərinə üz döndərməyə cürət edəməyir.

Bu əsnada ingilislər tərəfindən (Azərbaycan Hökumətinin xahişi ilə) Naxçıvan həvalisi müsəlmanlarının mənafeyini təhiti-himayə və nəzarətə [himayə və nəzarət altına] almaq üçün Naxçıvana polkovnik Lautin namında bir ingilis general-qubernator təyin olunub gəldi.

M. B.

17 iyul 1919, N 227

AZƏRBAYCAN MƏCLİSİ-MƏBUSANINDA

(keçən nömrədən mabəd)

Çubaryan (Daşnak) - Möhtərəm məbuslar! Dün mən bu məsələnin mövqeyi-müzakirəyə düz vəz edilməmiş [müzakirəyə qoyulmamış] olduğunu qeyd etmişdim ki, bundan dolayı da bəzi əmlər [işlər] haqqında aramızda ixtilafı-rəy [fikir ayrılığı] hasil olmuşdur. Möhtərəm Rüstəmbəyli Şəfi bəyin nitqinin siyasi qərəz haqqında və Qarabağda və ötəsində bu ya o qrupların siyasi arzu və məqsədlər[i] və həman qrupların icrayı-təsiri ehtimalı və hətta deleqa heyəti əzasından [üzvlərindən] bəzilərinin böylə qərəzdən azad olmaması barəsindəki ikinci qismindən əsla [qətiyyə] bəhs etməyəcəyəm. Məruzə hazırlarkən bu cüzi məsələlər məni maraqlandırmamışdır. Zira mən məsələyə ancaq bir cəhətdən yaxlaşmışam: hadisənin cərəyanını aydınlaşdırmaq və hüquqi-dövlət [dövlət hüququ] nöqtəyi-nəzərindən hadisənin nə qədər düz cərəyan etdiyini təyin qılmaq.

İştə, zənnimcə, həpimizin təqib etməli olduğu əsas prinsip budur. Fəqət nə üçün Şəfi bəy bizim təqsirnamə adlandırdığı məruzəmizdən bir çox şeyləri buraxır? Mən heç vaxt təkid etmərəm ki, özünü erməni hökuməti adlandıran Erməni Milli Şurası bulunduğu şərait altında öylə yaxşı nizam və qayda təsis edə biləydi. Bununla böylə, bu gün yenə səmimi surətdə sizə bəyan edirəm ki, Qarabağ məsələsinin siyasi cəhəti məni maraqlandırmayır. Əgər biz bu işi düzgün müzakirə edib müəyyən qərara gəlmək

istəyirsək, siyasi cəhəti atmalıyıq. Çünki nail olmaq üçün general-qubernatorun var qüvvəsi ilə çalışacağı siyasi məqsəd bir məsələdir, ona ərişmək qəsdı ilə təvəssül olunan [müraciət edilən] çarələr dəxi başqa məsələ. Orada lazım gəldikcə məhəllində [yerində] təvəssül edilmiş çarələrdən birisi – Parlamən və ya hökumət bilmək istərsə – siyasi məqsədə ərişmək uğurundakı tədbir, Parlamən əksəriyyətinin işidir. Fəqət zənnimcə böylə yolla gedən, hər halda yaxşılığa çıxmaz. Burası nə Azərbaycan üçün faydalıdır, nə də yeni təşəkkül etmiş digər dövlətlər üçün.

Mən hadisəti bəyan edərkən buraxmış olduğum xəraya övdət edirəm [qayıdırəm]. Sizə baş ağrısı verməmək üçün mən keçən dəfə istəməmişdim və indi də istəməyirəm təqsirnamə adlandırılan məruzəmi oxuyayım. Mən burada danışılanları, xüsusən hadisətin əməli cəhətinə aid nitqləri diqqətlə təqib edirdim. Zira qəti surətdə tədqiq olunmamış dəlillərə isnadla öylə məsuliyyətli nəticələr çıxarmaq – necə ki, burada çıxarıldı – hər halda siyasi kütahbinlik [uzaqgörmezlik] olar və böylə zərbə məqsədə endiriləməz.

Çox tez-tez Ruben Şahnazaryan adlı bir adamın şəhadətinə isnad edirlər. Mən siyasi düşmənlərimin şəxsiyyətinə ehtiram etməyə adət etmişəm. Binaənileyh [ona görə], istərdim bunca böyük diqqət və əhəmiyyət verilən Şahnazarovun kim olduğunu açam. *(Səslər: Şuşa ermənilərinin nümayəndəsidir!)* Bu şahidin haqqında bunu deyərəm ki, erməni deleqaları Qaybalı kəndi əhvalını ondan soruşduqda cavab verdi ki, mən Qaybalı

kəndi haqqında bir şey bilmirəm. Mənim vəzifəm bu idi ki, general-qubernator Qaybalıdan qaçqınlar gəldiyini xəbər verdikdə, ancaq onları Ermənistanı [Şuşanın ermənilər yaşayan hissəsinə] apardım.

Pensilvaniya haqqında, Pensilvaniya nefti barəsində, ingilis siyasəti, Rusiya işləri, Denikin siyasəti, Qarabağın kimə məxsus olacağı və Milli Şura haqqında çox danışdı; anlaşıldı ki, bu, müəyyən ziyalı qrupun siyasətindən (*Səslər: daşnak siyasətindən*) narazı qalan ziyalı agentlərdən birisidir. Orada menşeviklər də vardı, daşnaklar da, kadetlər də. (*Səslər: kadetlər də mi?*) Bəli, kadetlər də! Sonra, bir də o deyirdi ki, bəşəxsən onun zənninə görə, böylə siyasət fəlakətamizdir və qeyri-məmul [arzuolunmaz] nəticələr verir.

Şəhərdə hanki əsgəri qitənin [hərbi hissənin] iştirak etdiyi və hadisənin necə cərəyan etməsi haqqında müsaidənizlə birinci pulemyot bölüyü komandanı rus xidmətində bulunan zabıt Aleksey Pavloviç Maksimoviçin şəhadətini ərz edəyim. (*Səslər: Rus xidmətində!*) Bu həman zabıtdır ki, Arzumanovla müzakirətdə bulunmuşdur. (*Oxuyur: Bizim taborumuz tamamilə atışmada iştirak edirdi və ətraf kəndlərdən kürdlər və sair müsəlmanlar bizə köməyə gəldilər.*) Bunu deyən nə daşnakdır, nə də erməni. Sizi də, bizi də maraqlandıran bir məsələ daha: məruzəmdə tez-tez göstərdiyim yol, general-qubernatorun evindən Qaybalı kəndinə gedən dəreə təriqi [yolu] ilə ən yaxın yoldur. Bu yol, bu şose kimin əlində idi? Həman zabıt bu barədə deyir ki, şose yolunu bir zabıtın komandası altında general-qubernator məiyyətdəki [əmrindəki] kürdlər işğal etmişlərdi.

Həzərat, bir şahid dəxi var ki, buna inanmamağa heç birimizin ixtiyarı yoxdur. Bu şahid general-qubernator özüdür. Öz bəyanatında o dedi ki, biz oraya müsəlləh [silahlı] adamlar qoyduq, çünki atışmanın ən şiddətli orada idi.

Burada ikinci bir məsələ daha açıılır. Kimlərin hücum etdiyi barəsində düz danışmadılar. Mən heç vaxt demədim ki, atışmada qoşun qitəti iştirak etmişdir. Mən dedim əsgərlər də varmış. Onlar köçərilər və şəhərlilərlə bərabər Xankəndi və dağ tərəfdən kəndlilərin yolunu kəsmişlərdir. Kəndlilər əsgərlərin çinini [paqonunu], rəngini təsvir edirlər və bir dənəsini də bizə gətirdilər. Deyirlər o çin məhkəmə məmuruna məxsus şeydir. Fəqət biz əhli-xibrə [mütəxəssis] vəzifəsi görmürdük. Ancaq gördük ki, əcəb bir şey idi, həm də mülki məmura məxsus idi. Fəqət kəndlərin talanında əsgərlərin iştirakını şübhəsiz hesab etməlidir. (*Səslər: Provokasiya!*)

General-qubernator deyir ki, Qaybalı kənd davası qurtardıqdan 3-4 saat sonra (dava 2-3 saat çəkmişdir) kəndin içindən 65 kürd keçmişdir. Fəqət kürdlər davada iştirak etməmişlərdir. Kəndlilər biz olmayan zaman general-qubernatora verdikləri ərizədə deyirlər ki, davada Keçəli (?) kürdləri iştirak etmişlər. Zənnimcə biz şübhə edəmməyiz. Mən bəşəxsən bu sözlərin doğruluğuna şübhə etməyirəm. General-qubernator gərək kürdlərin şəhər üstünə gəldiklərini biləydi və bilcək qabağını alaydı. Müxtəlif nöqtələrdən kürdlərin yığışb gələ bilməsi üçün əqəllən [ən azı] iki gün lazım idi. Saat 10-dan 1-dək bunu etmək olmazdı. Ona görədir ki, məruzədə dəxi göstərilir ki, kürdlərin

şəhər üstünə gəlmələri hadisənin nəticəsi deyil, onu qabaqlamaq tədbirindən ibarətdir. Mən deməyirəm qabaqlamaq hərəkəti (*səslər*) və sonralar dəxi müxtəlif yığınlar iştirak etmişlərdir.

Bir də burada qışlalardan [kazarmalardan] bəhs edildi. Şəfi bəy bu məsələni şübhəsiz yaxşı təsvir etdi. Bu qışlaları Şuşanın erməni hissəsində nizam və asayışı bərpa etmək və hərc-mərclə yatırımaq üçün tutmaq lazım gəlirdi. Mən bunu təbrik edərdim, fəqət biz bunu bilmək istərdik ki, qışlaların təslimi haqqında general-qubernator nə vaxt tələb vermişdir. Həpimiz siyasətə alıxmamış ədd [hesab] etdiyimiz digər bir şahid – Minasbekovdan sual edildikdə ki, İngilis Komandanlığı tərəfindən qışlanın təslimi haqqında bir tələb varid [daxil] olmuşmu idi, yoxmu, Minasbekov cavab verdi ki, bəlkə general-qubernator və İngilis Komandanlığı qışlanın təslimini tələb etmişlərdir də, fəqət Milli Şuraya böylə bir tələb təqdim edilməmişdir. (*Şəfi bəy yerindən: O vaxt Milli Şura yox idi!*) Həman qışlada 1500 nəfərədək erməni qaçqını olurdu. Ancaq ayın 5-də general-qubernator polismeysterdən tələb etmişdir ki, qaçqınlar üçün yer tapsın. Ermənistanda [Şuşanın ermənilər yaşayan hissəsində] yer tapmaq və qaçqınları yerləşdirmək lazım gəlirdi. Ayın 6 və 7-də qışlanı işğal etmişlərdir. Bu məsələdə general-qubernator tərəfindən heç bir mümaniət [manecilik] və müqavimət olmamışdır.

Burada Milli Şuradan çox bəhs etdilər və deyirlər ki, o Milli Şura şimdiki mövcud deyildir. Fəqət, həzərat, vaxt yetişmişdir ki, biz siyasi düşmənlərimizlə namusla rəftar edək. Mən bilmərrə bu rəyə iştirak

etməyirəm ki, Milli Şura öz qüvvəsi və məhəllindəki təşkilat köməyi ilə general-qubernator kimi böyük bir qüvvə müqabilinə mübarizə edəmməzdi. Həzərat! Azərbaycan Hökumətini qəbul etməyənlərin həpisini, başqa məqsədlər, başqa arzular təqib edənlərin cümləsini əşqiya [quldur] dəstəsi və hətta danışmağa yaramayan adamlar ədd etmək məsələni düz təsvir etmək deyildir və siyasi mübarizədə öz qarşısında namuslu düşməni görməkdir.

Səslər - Namuslu düşmən yoxdur! Namuslu düşmənimiz olsaydı!

18 iyul 1919, N 228

QARABAĞDA

Türk-Ədəmi Mərkəziyyət firqəsi “Müsavat”ın Mərkəzi Komitəsi tərəfindən təşkilat etmək məqsədilə Zəngəzur və Şuşa qəzalarına göndərilmiş Parlaman üzvü Cavad bəy Məlik-Yeqanov və Mərkəzi Komitə üzvü mübəllig [təbliğatçı] Zül-füqar Fərczadə dünən məhəlli-məmurriyyətlərindən Bakıya övdət etmiş [qayıtmış], ümumiyyətlə məzkur [deyilən] qəzalar haqqında aşağıdakı bəyanatı vermişlərdir:

“Ağdamdan Şuşaya gedən şose yolunu ermənilər dağlardan atəşə tutub müsafirlərin rahatca gedib-gəlmələrinə mane olurlar. Ara-sıra atılan qurşunlardan tələf olanlar da olur. Ağdamdan Qaryaginə gedən yol həmçinin dağlardan atəşə tutulur. Bu günlərdə ermənilər tərəfindən dağıdılmış teleqraf xəttini təmirə məşğul olan 4 nəfər teleqraf qulluqçularının üzərinə hücum edərək onları dəstgir etmişlər [ələ keçirmişlər]. Onların iki nəfərini ki, rus imişlər, buraxıb, iki nəfərini türk və müsəlman olduğundan öldürmüşlərdir. Teleqraf xətti işləməyir.

Şuşanın vəziyyəti yaxşıdır. Əhalinin ruhu yüksəkdir. Demək olar ki, əhali tamamilə silah altındadır. Azərbaycan Hökuməti idarəsində olan yerlərdə ermənilərə heç bir təcavüz olunmayı. Onlar kamali-asudəliklə öz çöl işlərinə məşğuldurlar. Müsəlmanlar yenə sabiqki kimi ermənilər hökmran olan tərəflərə keçə bilməyirlər.

Köçərilərin yaylaq yolu yenə qapalıdır. Hər yerdə müsəlmanlara rast gəldikdə güllələyirlər. Kəpəzdə köçərilərin halı qayət fənadır. Heyvanlarına yedir-

məyə ot-ələf tapmayırlar. Bütün mahal-larda, istər Şuşa qəzası olsun, istər Zəngəzur, Qaryagin qəzası olsun, taxıl hədsizdir. Hər yerdə olduğu kimi buralarda da əkin və biçin alat və əsbabına [alətlərinə və vəsaitlərinə] böyük ehtiyac vardır. Fəhlə də yoxdur.

Qaçqınların halı qayət fənadır. Bu vaxtadək onlara əsaslı bir yardım edilməmişdir. Aralarında təşkilat yoxdur. Onlara yalnız bir kərə müavinət edilmiş, adambaşına yarım arşın bez və 15 girmənkə buğda verilmişdir. Aralarında başqa müsri [yoluxucu] xəstəlik yoxdur, yalnız şiddətli qızdırma xəstəliyi vardır. Onlara tibbi müavinət edilməyir. Həkim və dərman əbədən yoxdur. Yekunu 30-32 min nəfərə baliğ olan [çatan] qaçqınlar 3-cü və 4-cü uçastoklarda yaşayırlar.

Zəngəzurda müsəlman xalqının ruhu qayət yüksəkdir. Gorusun alınması doğru deyildir. Orada ermənilərin külli surətdə müntəzəm qüvvələri var. Alınan Köhnə Gorusdur.

Məktəblərin halı qayət fənadır. Axı-rıncı bir-iki ilin qarışıqlıqları və inqilabları ibtidai məktəbləri acınacaq bir hala salmışdır.

Zəngəzur qəzası da səhiyyə cəhətin-dən ağır bir vəziyyətdədir. Əhali davadərmansızlıqdan qırılır. Səhiyyə Nəzarəti tərəfindən Cavad bəy Cavanşirə 70 min manat para buraxılmış ki, orada bir şöbə açılsın. Lakin bu vaxtadək bir iş görülməmişdir.

Ermənilərlə köçərilər miyanında [arasında] olan toqquşmalarda möhtaci-müavinət [yardıma möhtac] olan yaralılara və mütəzərrirlərə [zərərçəkənlərə] yardım etmək üçün Şuşada general-qubernatorun

müşaviri Şahsüvarov Şuşa mütəəllimlərindən [tələbələrindən] iki feldşerin iştirakı ilə iki səhiyyə dəstəsi tərtib verib, birini Zəngənə, digərini Kəpəzə göndərmişdir. Şahsüvarovun, bu işdə iştirak edən Şuşa mütəəllimlərinin işbu insani hərəkətləri şayani-təqdirdir [təqdirəlayiqdir].

Zəngəzur mahalı tam əmniyyətdir. Cavanşir qəzasında, bəzən Bərdə tərəflərində soyğunçuluqlar vəqə olursa, hökumət ciddi surətdə quldurları təqib edir. Əhali bu barədə olduqca hökumətdən məmnundurlar. Bununla bərabər, bəzi hökumət məmurlarının rəftarından şikayət edirlər. Əhalinin kəndçi sinifi “Müsavat” firqəsinə hüsn-təvəccöh [hüsn-rəğbət] bəsləyirlər, Azərbaycan fikrini və Azərbaycan Cümhuriyyətini “Müsavat” meydana çıxardı deyirlər. Başqa firqələrin bir o qədər nüfuzu yoxdur.

“İttihad” firqəsi Qaryagin və Ağdamda şöbələr açmaq fikrindədir. Lakin şimdiyədək müvəffəq olmamışdır. Çünki onlar əhalini yalnız təvəqqe və xahişlə öz tərəflərinə çəkirlər. Öz proqramlarından bəhs etməyirlər.

“Müsavat” tərəfindən Bərdə, Qər-vənd, Ağdam, Şuşa, Suarası, Dondarlı, Qaryagində şöbələr açılmışdır.

18 iyul 1919, N 228

İRƏVANLILAR İTTİFAQINDA

Uzun bir sükutdan [sonra] yazıq İrəvan vilayəti türklərinin Həmtorpaqlılar Cəmiyyəti fəaliyyətə başladı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin təbəiyyəti-ümmiyyəsi, ayrılmaz parçaları olan Naxçıvan, Şərur və Ordubadın erməni əşqiyləri [quldurları] tərəfindən cəbrən istila edilmələri, “Ermənistan Cümhuriyyətində” imrari-həyat edən [ömür sürən] türk qardaşlarının gündən-günə min dürlü zalımanə müşkülata məruz qalmaları Bakıda – Azərbaycanın müşfiq qoynunda rahat və asudə yaşamaqda olan İrəvan türklərinin fələkzədə qardaşlarını xatırlatmış kimi oldu.

İrəvan vilayətinin İrəvan, Göyçə, Üçkilsə və Sürməli mahallarında islam-türk əhalisi kamilən qətlə edildikdən, yüzlərlə məmur [abad] və abadan köylər erməni qitəati-əsgəriyyəsi [hərbi hissələri] tərəfindən toplarla təxrib və türk əhalisinin hissiyyəti-milliyə və diniyyəsi, bəlkə irz və namusu müstəbidanə bir surətdə daşnaklar ayağı altında məhv olub getdikdən sonra yapılmış fənalıq və məzəlimin təvəssö edilməsi [nə dərəcədə yayılması, faciənin miqyası] anlaşılır.

Son teleqraf “müstəqil Ermənistan” hökuməti təhti-hakimiyyətində [hakimiyyəti altında] yaşayan türklərin yenə işgəncələrə düçar olmaları xəbərini gətirdi. Təbii olaraq işbu xəbər Bakıdakı İrəvan türkləri arasında böyük bir izzətdən və həyəcana bəis oldu.

İştə, çoxdan bəri sükuta məcbur olan Həmtorpaqlılar Cəmiyyəti fəaliyyətə başladı. Cəmiyyət sabiq İrəvan vilayətinin bir qisminin etnoqrafı (milli), tarixi və di-

gər şəraiti-məhəlliyyəyə [yerli şərtlərə] nəzərən Azərbaycan Cümhuriyyətinin ayrılmaz bir parçasını təşkil etdiyindən şu ərazinin Azərbaycan Cümhuriyyətində ibqası [qalması] ilə, oralarda yaşamaqda olan əhalinin mənafeyini hər bir təcavüzdən müdafiə etmələri yolunda tədabir ittixaz edilməsini [tədbirlər görülməsini] kəndi məqsədi-fəaliyyətləri qəbul etmişdir.

Cümə günü, təmmuzun 10-cu günü Bakı Bələdiyyə salonunda vəqə olan iclasında əhvali-hazirə nəzərə alınmış, Rəisi-vükəla [Baş nazir] həzrətləri hüzuruna bir heyət göndərilmişdi. Bu gün yenə həman Bələdiyyə salonunda Cəmiyyətin fəvqəladə iclası vəqə olur. Ümidvarız ki, Həmtorpaqlılar Cəmiyyəti bu dəfə millət və vətəndaşlarının əhvali-fəciənlərini [faciəli vəziyyətlərini] eyi hiss edib səmiyyətlə işə başlayacaqlar.

18 iyul 1919, N 228

FƏHLƏ HƏYATI

12 təmmuz şənbə günü, saat 2-də Balaxana krujokunda [Balaxana dərnəyində] Sabunçu, Ramana, Zabrat, Balaxana məntəqələri mədənlərində çalışmaqda olan bütün müsəlman fəhlələri tərəfindən bəvəsiqə intixab edilmiş [vəsiqələrlə seçilmiş] nümayəndələr tərəfindən müşavirə iclası təşkil edilib və bəhaliq məsələləri mövqeyi-müzakirəyə vəz edildi [müzakirəyə qoyuldu].

Birinci növbədə Zəngəzurdan gəlmiş Məhəmməd həsən bəy Xocahanzadə cənabları məruzəçi sifəti ilə 1918-ci sənəsi təşrinisani [noyabr] ayından etibarən hal-hazırda qədər erməni bəndələri və nizami qüvvələri tərəfindən 145-i mütəcaviz [keçmiş] islam köylərinin əksər əhalisi faciəyə bir surətdə qətl və bütün əbniyələri ehraq [binaları yandırıldığı] və əmvalı [malları] yağma edildiyinə və Zəngəzur qəzasını Ermənistanı ilhaq [birləşdirmək] əzmi ilə Ermənistandan qüvveyi-əsgəriyyə varid olduğundan [gəldiyindən], hal-hazırda eyni faciələr mütəaqibən [ard-arda] vəqə olmaqda davam etdiyinə dair ətrafıyla məlumat verdiyindən sonra, mərqumə-tüz-zeyl tələbatı [aşağıda sadalanan tələbləri] Rəisi-vükəla [Baş nazir] həzrətlərinə təqdim və İngiltərə Komandanlığından dərخواست etmək [tələb etmək, istəmək] üçün: 1) Mirzəağa Kərimzadə, 2) Həmid Paşazadə, 3) Fərac bəy Hüseynzadə, 4) Əsgər bəy Yeganzadə, 5) Məşhədi Məhərrəm Hüseynzadə, 6) Bəhram bəy Yeganzadə, 7) Mustafa Əlizadə intixab edildilər.

Bərəkətli ormanları və filizat məadinini [filiz mədənləri] sayəsində Qafqaziyada ümumən, Azərbaycanda xüsusən möv-

qeyi-mühüm ehraz etdiyindən maəda [mühüm yer tutmaqdan əlavə], qış fəsli Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir qəzalarında sükunət edici islam əhalisinin həyatında həvayi-mühit [hər şeyi əhatə edən hava] də-rəcədə zəruri olub da Azərbaycanın təməmiyyəti-mülkiyyəti [torpaq bütünlüyü] ilə mərbut [bağlı] bulunan Zəngəzur qəzası islamlarının qəlb yandırıcı təzəllumat və istimdadına [zülümlərinə və imdad diləməsinə] qarşı hökuməti-mətbuəmizin [təbə olduğumuz hökumətimizin] laqeydə-nə davranması şayani-təəccübdür [təəccüb ediləsidir]. Binaənileyh [ona görə], hökuməti-mətbuəmizdən tələb edirik:

1) Zəngəzur qəzası islamlarına qarşı icra edilməkdə olan təcavüzəti-zalimə-nələrə xatimə çəkmək, Zəngəzur qəzasını və islam əhalisini ədna qasib [alçaq qəsbkarlar] və zalım düşmən əlindən bərdəfəlik xilas etmək uğrunda səri [sürətli] və qəti tədbirlər görülməsi;

2) Qarabağ general-qubernatoru tezlikcə kəndi vəzifə başına müraciətlə, fəaliyyətində davam etməsinə müsaidə verilməsi;

3) Zəngəzur qəzası ilə poçta-teleqraf müxabirə vəsaiti [rabitə vasitəsi] düzəlməsi üçün binagüzarlıq [sərəncam] edilməsi;

4) Zəngəzur islamlarına varid olmuş milyarlara bəliğ [çatan] zərər və xəsarəti ermənilərdən alıb özlərinə qaytarmaq üçün tədabiri-lazimə ittixaz edilməsi [lazımlı tədbirlər görülməsi];

5) İngilis Komandanlığından tələb edirik, kəndi vədəsinə vəfa edərək Zəngəzur erməni camaatını Azərbaycana təbə və təslim olmağa məcbur etməyi;

6) Zəngəzurdə davam etməkdə olan qətl-qarətin önünü alıb müqəssirləri cə-

zalandırmağı, yaxud əks təqdirdə bitərəf dayanıb müdaxilə etməməyi tələb edirik.

Tələbatımız qəbul edilmədiyi təqdirdə, Bakı ətrafında bulunan zəhmətkeş islam camaatı təni-vahid [hamı bir nəfər] kimi kəndi din və qan qardaşlarımızın müdafiəsinə qoşub, son damla qanımızı millətdaş və vətəndaşlarımızın xilas uğrunda tökəcəyimizi və heç bir qüvvə bizi əzmimizdən inhirafa [döndərməyə] qadir olamayacağını dəxi ittila [xəbər] veririk;

7) Hökuməti-mətbuəmizdən, Zəngəzur fəcayesini radio-teleqraf vasitəsilə Paris Sülh Konfransında Azərbaycan heyəti-mürəxxəsəsinə [nümayəndə heyətinə] ittila vermək xüsusunda müsaidə buyurulmasını rica edirik;

8) Bahalıq məsələsində nırxların gündən-günə tərəqqisinə bir sədd qoymaq üçün bütün ərzaq və meyvəcətə müəyyən fiatlar təyin edilərək, möhtəkirlərin cəzaya giriftar olmaları zımnında [məqsədi ilə] lazım məhəllinə [lazımı yerə] əmr verilməsini rica edirik.

*Sədr: Mirzəağa Kərimzadə
Katib: Yusif Əbdürrəhimzadə*

18 iyul 1919, N 228

AZƏRBAYCAN MƏCLİSİ-MƏBUSANINDA

(keçən nömrədən mabəd)

Xocayev (Erməni fraksiyasından) - Həzərat! Deleqa yoldaşlarımlın həpsindən sonra mən danışiram. Birinci iki yoldaşım hadisat haqqında heyətin məhəllində [yerində] toplamış olduğu bütün məlumatın əməli cəhətindən bəhs etdi. Bu məlumatın həpsini elam etmək [bildirmək] üçün mən iki sənəd göstərməli idim:

Birisi gərək ermənilər və gərəkse müsəlmanlar tərəfindən edilmiş şikayətləri havi [ehtiva edən] bəratül-qövlüdür [protokoldur] ki, çox uzun olduğundan onu oxumayacağam; ancaq dövləti nöqtəy-nəzərdən ermənilər üçün də, müsəlmanlar üçün də böyük əhəmiyyəti haiz [əhəmiyyət daşıyan] bir məsələdən bəhs edəcəyəm.

Erməni şikayətçilərinin böyük qismi göstərir ki, hadisat vaxtı Şuşa-Yevlax yolunda olduqlarından, mühafizə əsgərləri ya könüllülər mühafizəsi altında müəyyən yerlərə getməyə məcbur olmuşlardır. Və orada yol boyunda vətəndaşların əmn [təhlükəsizliyini] və rahatını mühafizə etmək üçün təyin olunmuş adamlar onları axtarmaq bəhanəsi ilə soymuşlardır.

Digər sənəd də Şuşadakı ingilis heyətinin, daha doğrusu ingilis heyəti nümayəndəsi polkovnik Klyatenberqin verdiyi xəbərdir. Bu vaxtadək ancaq ermənilərlə müsəlmanların, yəni mənfəətdar olan tərəflərin verdikləri məlumatı elam etmişik. Üçüncü məruzə isə kənarda buraxılmışdır. Əlimizdə olan məlumatı tamamilə bəyan və tənqid edə bilmək üçün

mən həmin bu sənədi dəxi elam edəcəyəm. *(Klyatenberqin verdiyi məlumatı oxuyur. Salonda səs-küy qalxır. Səslər: Doğru deyil, bunlar həp yalandır.)*

İştə, həzərat, dün və bu gün burada elam edilmiş materialın həpsi bu! Bu məlumatın tənqidi nədən ibarət olmalıdır? Məncə bunun tənqidi iki cür ola bilər: əvvəla hadisənin səbəblərini açmaq, aydınlaşdırmaq, saniyə [ikincisi], məzkur [deyilən] hadisətdə hökuməti-məhəlliyyənin [yerli hökumətin] rolunu təyin etmək.

Hadisənin səbəbləri nədir? Səməmi və insaf üzərinə bu suala bir cavab ola bilər: Bir tərəfdən Qarabağ ermənilərinin Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətini qəbul etmək və tanımaq istəmədikləri, digər tərəfdən də Azərbaycan Cümhuriyyəti və onun nümayəndəsi, yəni hökumətin məhəlli nümayəndəsinin nə yolla olursun Qarabağ ermənilərini Azərbaycana tabe etdirməyə çalışması. Bu hadisənin əsl səbəbi iştə budur!

Burada sizə deyirlər ki, əhalinin bu işdə təqsiri yoxdur. Onlar Azərbaycan Hökumətini qəbula hazırırlar; fəqət bəzi qruplar, təşkilatlar, dəstələr onları qoymayırlar və tabe olmamağa məcbur edirlərdi. General-qubernator bu nöqtəy-nəzəri müdafiə edir. Görünür ki, deleqa heyətindəki müsəlman yoldaşlarımlın dəxi bu nöqtəy-nəzərə şərikdirlər. General-qubernator ancaq Şuşa Milli Şurası əzasının [üzvlərinin] təbidinə [qovulmasına, uzaqlaşdırılmasına] çalışırdı və təbid etdi. Ona görə anlaşılır ki, o ancaq həman əzanı müqəssir və mübəlliğ [təbliğatçı] sanır. Bilxassə ki, başqa şəxslərin təqib edildiyini görmədik və görməyirik.

Mütəəssifanə [təəssüf ki], Milli Komitənin bütün fəaliyyətini təhqiq edə bilmədik. Nə üçün? Çünki nə mükətibə [yazışma, məktublar] vardı, nə dəftərxana, nə də Şura əzası. Bəziləri qaçmış, digər bəziləri təbid edilmişlərdi. (*Səslər, salonda ümumi səs-küy.*) Ancaq bilavasitə hadisəyə aid bir çox əmrlərə təsadüf etdik. Məncə Milli Şura heç bu qədər əhəmiyyət verilməyə dəyməz.

Deyirlər ki, erməni hissəsində Milli Şuradan başqa hökumət yox idi. Mayın 27-də köç başlanandan iyunun 4-nədək köçərilərlə ətraf kənd erməniləri miyanında [arasında] heç bir müsədimə [toqquşma] olmamışdır. Bəs nə üçün fəsadların hamısı Milli Şuraya isnad verilir, amma qeyd edilməyir ki, həmin Şuranın tədbirləri sayəsində iş beləcə rahat keçirmiş. Bir də, müsəlmanistanda bir erməninin tüfəngini almışlar. Bunun cavabında onun da xuliqan yoldaşları 2-3 gün sonra iki nəfər könüllünün silahını, hətta atını almışlardı (*Səslər: Könüllü deyil, əsgərin silahını almışlar!*) Birinin atını qaytarmışlar, digərinin atı və silahı qeyb olmuşdur. General-qubernator həmin atla silahın qaytarılmasını tələb etdikdə Milli Şura onun dalınca adam göndərmişdir; çünki xuliqan atı minərək kəndə qaçmış imiş; lakin tapmamışlar, çünki iz itirmək üçün ayrı kəndə qaçmışdır. Milli Şura isə 10.000 manata bir at və 1.500 manata bir tüfəng alaraq könüllüyə (*Bir səs: Əsgərə*) vermək üçün ingilis heyətinə təslim etmişdir.

Bir də, deyirlər ki, Ermənistanda [Şuranın ermənilər yaşayan hissəsində] hökumətsizlik, hərç-mərc hökmfərma imiş [hökm sürürmüş]. Bəlkə varmış; amma müsəlmanlar haqqında yox, çünki dava baş-

landıqda Ermənistanda bulunan müsəlmanlar həp salamat qalmışlar; amma müsəlmanistanda 40 erməni tələf olmuşdur.

Bir də son dəqiqədə general-qubernator ultimatum kimi tələb edir ki: “Şəhərdə atışma ancaq təbid üçün Milli Şura əzasının təslimindən sonra yatırılacaqdır.” Bunun müqabilində əzalar gəlib ingilis heyətinə təslim olurlar. Bunlar həp isbat edir ki, Milli Şurada əyləşənlər qaniçici deyilmişlərdi.

Məncə, ümumiyyətlə bu hadisətdə müəyyən şəxsləri, yaxud qrupları və təşkilatı müqəssir tutmağa əsas yoxdur. İş təbliğatda, ya əhali içində hasil edilən əhval-ruhiyyədə deyildir. (*Qarabəyli: Düzdür.*) Əhval-ruhiyyə üsuli-idarədən asılıdır. Bunu isə hökumət və onun məhəlli nümayəndələri əmələ gətirirlər. Doğrudur, bəzi adamlar təbliğatla camaatı bir tərəfə mail edər, hökumət müqabilinə çıxara bilər. Fəqət hökumətin də əlində çox tədbirlər var ki, mübəlliglərlə mübarizə edib əhval-ruhiyyəni dəyişdirə bilər. Deleqa rəisi doktor Qarabəyli general-qubernatorun bu məsələ ətrafındakı bütün tədabir və hərəkətini təsvib edir [bəyəyir], haqlı görür.

Bir də, boykot məsələsindən bəhs etdikdə deyir ki, general-qubernator razı ola bilməzdi ki, ermənilər külli miqdarda ərzaq alıb onunla da əşqiyyə [quldur] dəstəsini təmin etsinlər. Mən sizi inandıraram, cənab Qarabəyov, ki, əhalini ərzaqdan məhrum etdikdə əşqiyyənin heç vəcinə də olmayır. Onlar sizdən, bizdən çox tapırlar, mütəzərrir [zərər çəkən] dinc əhali olur.

Bir də bunu qeyd etməlidir ki, hadisə zamanı hökuməti-məhəlliyyənin rolu nə imiş və necə rəftar etmişdir. Səbiq natiq,

Çubaryanı tənqid edərkən öylə isnad verdi ki, guya o, general-qubernatoru talan əmələ gətirməkdə ittiham edirmiş. Xayır, öylə deyildir. O şeylər ki, Şuşada olmuşdur, heç kəs deyə bilməz və deməyir ki, Şuşada erməniləri qırmaq üçün hazırlanmış imiş. Bu ancaq geniş dairədə icra edilmiş (bəlkə ingilislərin də rızası ilə) bir nümayiş idi ki, erməniləri qorxudaraq Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinə tabe olmağa, general-qubernatoru qəbula məcbur etmək məqsədi ilə vəqə olmuşdur. Ərz etdiyim kimi, burası pək böyük dairədə icra edilmiş bir nümayiş idi. Və əgər bir xəta və səhv olmuşsa, mən deməyirəm ki, bu, general-qubernator tərəfindən bir cinayətdir. Yoldaşım da böylə deməyir. Biz deyirik ki, bu, ehtiyatsızlıqdır. Nəticədə müəyyən müsadimələrə bais ola biləcək tədbirlər görmək və bunu da əhaliyə xəbər vermək ehtiyatsızlıqdır. Nə üçün general-qubernator bunu danır? Nə üçün deyir ki, bu iş nümayiş məqsədi ilə deyildi, köç yolunu mühafizə üçün idi? Gərək ermənilərin və gərək müsəlmanların iztirab və həyəcan içində olduğunu nəzərə alsanız görərsiniz ki, general-qubernator böylə bir halda o cür tədbirlər görmək mümkün olmadığını bilməyə bilməzdi. Çünki ermənilər böylə anlamışlar ki, onları qırmaq hazırlıqları görülür. Ona görə də silahlı adamlarını qaraqolların müqabilinə çıxarmışlardır. İki müsəlləh [silahlı] qüvvə qarşı-qarşıya durmuşdur.

Böylə bir zamanda, vəziyyət müşkül, xalq həyəcanlı olan bir halda heç əhəmiyyəti yoxdur kim qabaqca güllə atmışdır. Bilxassə ki, aralarında nizama təbə olmayan adamlar dəxi az deyilmiş.

Şuşa hadisəsini ehtiyatsızlıq hesab etmək olarsa, Qaybalı hadisəsi hökumətin fəaliyyətsizliyi və səhlənkarlığından başqa bir şey deyildir. Dün Qarabəyov isbat edirdi ki, general-qubernatorun kömək vermək və qırğının önünü almaq imkanı yoxmuş. Yoldaşlardan bəziləri deyirlər ki, orada müsədimə [toqquşma] olmuşdur. Xeyir, orada qırğın vəqə olmuşdur.

Deyirlər, kömək vermək üçün 17 verst dolama yol getmək lazım gəlirdi. Halbuki firqə ərkani-hərbi iqamət edən [diviziya qərargahı yerləşən] Xankəndi ilə Şuşa arasında telefon var. Bu surətlə, istəsəydilər qırğının önünü almaq üçün telefonla binaqüzarlıq edə [sərəncam verə] bilərlərdi. Amma etməmişlərdir. Deyirlər, etmişlər, fəqət gec olmuşdur. Yox, böylə deyil. Nədən hamı bilirdi, amma general-qubernator bilməyirdi ki, qırğın var. Deyirlər ki, erməni dəstələrinin hücumu təhlükəsi varmış. Mən qəti surətdə deyirəm ki, şəhərə heç erməni dəstəsi gəlməyirmiş və gələ bilməzdi. Hərbi idarələr böylə şayiət əsası ilə iş görməzlər. Onlar kəşfiyyatçı göndərər, nə olduğunu bilərlər. Odur ki, demək olmaz ki, kömək göndərmək mümkün deyildi.

Bir də deyirlər ki, orada təqdim edilmiş olan çin [paqon] əsgəri deyil, məhkəmə məmurlarına məxsus bir şey olduğundan, kürdlərin iştirak etdiklərinə bir dəlil deyildir. (?) Binaənileyh [ona görə], Qaybalı kəndlilərin[in] sübutları əsassızdır. Amma adətən mütəzərrirlərin şəhadəti əgər cərh edilməzsə [əksi isbat edilməzsə], dəlil hesab olunur. Deyirlər, Qaybaliyə kömək göndərmək olmazdı, çünki sair kəndlərin də köməyə ehtiyacı

vardı. Fəqət, həzərat, qabaqca Qaybalı müntəzərrir olmuşdur. Binaənileyh, sair kəndlərdən Daşaltı və sairələrinə hücum edilməsindən bəhs olunammaz. Çünki onlar sonradan olmuş imişlərdir.

Bu işlərin həpsinə adi deyil, dövlət nöqtəyi-nəzərindən baxılırsa, demək olar ki: əvvəla general-qubernator böylə hadisələrdə müsəlləh camaatın iştirakını məqul bir əmr [normal bir iş] sayırmış. Müsəlmanların özlərinin dediklərinə görə, orada Müdafiə Komitəsi var. Həman Komitə erməni sərhədinə müsəlləh adamlar göndərmişdir. Mən deyirəm ki, bu böyük xətdir, çünki general-qubernator özü təkrar bəyan etmişdir və heyət buna şərikdir ki, general-qubernatorun ixtiyarında hər növ nizamsızlığı yatırmaq üçün lazım gələn miqdarda müsəlləh müntəzəm qüvvə var idi.

Davada nizama tabe olmayan camaat özü əldə silah iştirak etmişdir. Şahidlərdən birisi deyir ki, bizim Müdafiə Komitəmiz var. Böylə ittifaqlarda [hadisələrdə] könüllü müsəlləh adamlar çıxarır. Bunlar heç bir nizama tabe olmayırlar. Mən hər şeydən ziyadə diqqətinizi buna cəlb edirəm. Zira gələcəkdə burası bir ixtilaf və müsədimə mənbəyi və qanun və asayışı təhdid edici bir təhlükə ola bilər.

Bir mühüm məsələ də var: hadisədən sonra heç bir təftişat və istintaq olmamışdır. On gün sonra bizim heyət gəldi, hələ istintaq yox idi. Məncə bu iş Qaybalının qırğınınından bətdir. Çünki cəza verilmədikdə, camaat öylə güman edər ki, insanın kefi nə istəsə edə bilər.

20 iyul 1919, N 229

AZƏRBAYCAN NÜMAYƏNDƏSİNİN GENERAL KORİYƏ MÜRACİƏTİ

“Nor aşxatavor” yazır ki, Gürcüstanda Azərbaycan siyasi nümayəndəsinin vəzifəsini ifa edən [Faris bəy Vəkilov] Müttəfiq hökumətlərin Qafqaz qüvayı-əsgəriyyəsi [qoşunları] komandanı general Korini ziyarət edərək uzun müsahibədə bulunmuşdur və bu məzmununda bir müraciətnamə təqdim etmişdir:

“Mənim hökumətim hər gün xəbər alır ki, İrəvan vilayəti əhaliyi-müsliməsi [müsəlman əhalisi] Ermənistan Hökuməti tərəfindən təqibat və təzyiqatə giriftar edilmişdir. Müsəlman kəndlərinin üzərinə erməni qoşunları göndərilib qırğın törədilir. Hətta arvad-uşağa da rəhm etməyirlər. Yandırılıb təxrib edilmiş kəndlərin qaçqınları hər gün Tiflisdən Azərbaycana müraciət edib fəryadla imdad istəyirlər. İrəvan mahalının müsəlman əhalisi Müttəfiq hökumətlərin xahişinə müvafiqətlə [xahişinə uyğun olaraq] zorən müvəqqəti olaraq Ermənistan Hökumətinin təhti-idarəsinə [tabeliyinə] verilmişdir. Bu əhvalın elanından sonra hər gün ingilis hökmdarlığı əhali təşkilatı tərəfindən hədsiz etirazlar alınırdı. Həman etirazlarda açıq-aşkara deyilir ki, yaxın keçmişlərin qanlı vüquati [hadisələri] müsəlmanları qoymayırdı inansınlar ki, erməni hökuməti onlarla biqərəz rəftar edəcəkdir və onları vadar edir özlərinin gələcək istirahətlərinin pozulmağından ehtiyat etsinlər. Həman ehtiyatların nəticəsini biz hal-hazırda görürüz. Müttəfiq dövlətlər tərəfindən Ermənistan hökumətinə tapşırılmış əyalətlərin daxili işlərinə müdaxilə etməkdən özümüzü haq-

lı görməməklə bərabər, Ermənistan Hökumətinin müsəlmanların haqqında rəva gördüyü zülüm və təəddi [insafsızlıq] müqabilinə hökuməti-mətbuam [tabe olduğum hökumət] tərəfindən şiddətlə etiraz edirəm və bunu da deyirəm ki, bu cür işlərin axırı qeyri-məmul [arzuolunmaz] nəticələr verə bilər. Naxçıvan müsəlmanlarının çəkdiqləri əziyyətlərin xəbəri Azərbaycan əhaliyi-müsliməsinə çatdıqda onların qəlblərini qələyana gətirib [həyəcanlandırır], bigünah məzlumların qisasını almaq hissiyyəti oyandırır. Əhəlinin cuşa gəlmiş əfkarını sakit edib arzu olunmayan hərəkətin önünü almaq üçün mənim hökumətim hər cür tədbirlər ittixaz etmişdir [tədbirlər görmüşdür]. Bunları bilcümlə cənabınıza məlum edərək var qüvvəniz və tədbirlərlə Ermənistan Hökumətinə icrayi-təsirlə müsəlmanlara edilən zülüm və sitəmlərə xitam verməsi haqqında təşəbbüsatda bulanmanızı rica edirəm.”

20 iyul 1919, N 229

ERMƏNİSTANDA

Ermənistanda müsəlmanların hali

İrəvandan mövsuq [etibarlı] mənbələrədən bizə xəbər verirlər, iyul ayının 4-də, gecə erməni qoşunları toplaqla Böyük Vedi, Çimənkənd, Daşlı, Goravan, Yengicə, Şidli, Əfşar nam [adlı] müsəlman kəndlərini əhatə edib atəşə başlamışdılar. Onları ağır toplaqla toplayırlar. Kəndlərin əhalisi məhv edilir. Müsəlmanlara qarşı iki zirehli qatar da iş görür. Mühərribə davam edir. Əhali təvəqqe edir ki, ermənilərin bu xainanə hərəkətlərinə bir sədd çəkilsin.

Ermənistan Parlamanı intixabı

"Joxovrdi" qəzetəsində Ermənistan Parlamanı intixabatı [seçkiləri] barəsində bir çox xəbərlər dərc edilmişdir ki, intixabın nə üsul ilə icra edildiyini vüzuhiylə [açıqca] bildirir.

Novo-Bayəziddən yazılır:

Mahaldan övdət etmiş [qayıtmış] olan bizim mübəlliglər [təbliğatçılar] bəyan edirlər ki, Parlamən intixabatı təcavüz və qanundankənar bir surətdə davam edir. Daşnak firqəsinin intixab komisiyonu hədədə bulunub kəndlərinə səs verənlərə un vəd edirlər. Gərək daşnak natiqləri və gərək milisiya bizim mübəlligləri təhdid edirdilər. Hər bir kənddə əlli adamdan artıq iştirak etməyir.

İğdirda, Sürməli mahalının kəndlərində intixablar son dərəcə qanunsuz icra edilmişdir. Məsələn, Əlicən kəndində 223 nəfərin intixaba ixtiyarı var imiş, fəqət intixabdan sonra anlaşılmışdır ki, daşnaklar 350 səs almışlardır. Yeşiyi açıqda 331 ədəd yazılmamış vərəqələr salınmışdır. Görünür ki, aclıqdan və tıfdən

[yatalaqqan] ölənlər həqiqətən də ölməmişlərdir. Yalnız daşnakları gözləyirmişlər ki, onlara səs versinlər.

Hər yerdə daşnaklar kəndçilərə un vəd edirlər. Bu şərtlə ki, daşnakların nəmizədlərinə səs versinlər. Bu işdə Ümuri-Xeyriyyə Nəzarəti [Sosial Təminat Nazirliyi] nümayəndəsinin fəaliyyəti gözə çarpır.

Bu dairədə ümid etmək olardı ki, esərlər ona görə çox səs alacaqlar ki, onlar Rusiya nəfinə [xeyrinə] təbliğatda bulunurlar. Onlar kəndlərdə deyirlər ki, hər kəs Rusiya çarizminin təşkilini istəyirlərsə, 3 nömrəli siyahıya səs verməlidirlər. Ona görə də, esərlər Nikolayın hesabına səs almışlardır.

Erməni Milli Şurasının Sürməlidə möhkəm bir istinadgahı vardır. Əhali daşnakları görmək istəməyir, zira daşnakların siyasəti onları hər cəhətdən məhv və inqiraza [çöküşə] sürükləmişdir. Əhalinin qismi-küllisi [çox hissəsi] intixablarda iştirak etməmişlərdir. Camaatın haqqına qayət qaba surətdə təcavüz edilir.

Varqəşapatdan yazılır ki:

Birinci gün ancaq bir neçə nəfər intixabatda iştirak etmişdir. Mücadilə olmamaq üçün daşnaklar özlərinə məxsus olan bir üsul yürütmüşlərdir. Kəndlərə cəm edilmiş olan külli fərarilər və aclar daşnaklara cəbrən səs vermişlərdir. Onlara denilmişdir ki, nə qədər ki, birinci nömrə siyahıya səs verməyiblər un almayacaqlardır. Ona görə də, intixab [günü] bir çox arvadlar və kişilər əllərində kisə olaraq intixab mənzilinin qarşısında dayanmışlar imiş ki, intixabdan sonra un alsınlar. Bu üsul ilə intixab edilən Parlamanın nə kimi nüfuzu ola bilər?

21 iyul 1919, N 230

ERMƏNİ MƏTBUATI

Böyük Vədi hadisəsi və daşnaklar

Böyük Vədi hadisəsi və erməni hökumətinin Naxçıvan, Şərur və qeyri yerlərin müsəlmanları haqqında icra etdiyi vəhşilik əleyhinə Azərbaycan nümayəndəsi[nin] general Koriyə etdiyi etiraz daşnakları böyük təşvişə salıbdır. Çünki kələklərinin və hiylələrinin başı tutulmağını başa düşüb əl-ayaq çalırlar. Onunla belə, genə də əski hiyləgər üsullarından əl çəkməyib, Azərbaycanı və Türkiyəni ittihadıslamçılıqda ittiham etmək təşəbbüsündən bir an geri durmayırlar. Müsəlmanlar və Azərbaycan Hökuməti əleyhinə ermənilər tərəfindən yapılan dürlüdürlü xəyanət və təcavüzə qəhrəmanlıq, azadlıq yolunda “zalımlar” və “əksinqilabçılar” əleyhinə mübarizə ədd [hesab] edib; ermənilərin müsəlmanlar haqqında rəva gördükləri fənalıqlar əleyhinə tənə gəlmiş müsəlmanlar[ın] müqavimət və öz diriliklərini müdafiə etmək üçün icrayi-hərəkətlərini xəyanət, quldurluq və cinayət kimi alçaq işlər adlandırır.

Bütün Qafqaziyada və Rusiyada, hətə demək olar ki, Yevropada da yalnız fəsadçılığı ilə şöhrət tapmış Daşnaksutyun fırqəsi böylə güman edir ki, ermənilərdən başqa Türkiyənin və Azərbaycanın özgə bir dərdləri, başqa bir fikirləri yoxdur. O cəhətə də, erməniləri Tiflisdə, Batumda, Oltuda, bəlkə Qütbi-şimalda [Şimal qütündə] təqib edib yer üzündən namu-nişanələrini belə yox etmək istəyirlər. Amma gərək Türkiyə, gərək Azərbaycan öz daxili işlərinə uğraşib, daşnak məsələsi kimi ufaq [kiçik] bir məsələyə vaxtlarını sərf etməzlər.

Bunu yaxşı bilə-bilə, daşnaklar dediklərində inad edib yanlış əqidələrini feilən və qövlən və təqrirən və təhriren [əməldə və sözdə, şifahi və yazılı olaraq] təbliğ etməkdən geri durmayırlar. Bunların bu cür həyasızlıqlarının nümunəsi üçün “Nor aşxatavor”un 142-ci nömrəsindəki “Böyük Vədi” adlı baş məqaləsini bittər-cümə [tərcümə edərək] qəzetəmizdə dərc edir[iz]:

“Gözlədiyimiz iş icra edildi. Türk və Azərbaycan xadimlərinin təbliğatı nəticəsi olaraq Ermənistan paytaxtı yaxınlığında, hökumətin gözü önündə Böyük Vədi, Çimənkənd, Goravan, Şidli və qeyri müsəlman kəndləri erməni qarovul dəstəsi üzərinə təcavüz edib 100-dən ziyadə əsgər qətl edirlər. Qəflətən olmuş bu hərəkət qarovul dəstəsini geri çəkilməyə məcbur etmişdir. Çünki kəndçilər kamalinizəm və qayda üzrə hərəkətdə bulunub, külli miqdarda ləvazimi-hərbiyyə [hərbi ləvazimat] və mitralyozlara malik idilər. Qan tökməyə yol verməmək üçün erməni qoşunu, tərksilah etmək üçün həman kəndləri mühasirəyə almaq istədikdə şiddətli müqavimətə və süngü davasına düşər olmuşdur. Kəndçilər kiçik qoşun dəstəsi üzərinə çabuy yürüş edirlər.

Şəkk ola bilməz ki, erməni hökuməti öz rəftarını dəyişdirməyə məcbur olub bu təzə macəraculuğa [avantüraya] intəha etmək üçün ciddi tədabirə [tədbirlərə] müraciət edəcəkdir. Amma burada layiqi-diqqət bir maddə var ki, onun üstündə bir qədər dayanmaq istəyirik. Azərbaycanın Xariciyyə Nəzarəti, onun məhəlli [yerli] nümayəndəsi İrəvan müsəlmanlarının ağır halları xüsusunda Müttəfiq dövlətlərə etiraz verirlər. Bununla bərabər,

onların xadimləri Ermənistanın daxilində müsəlləh [silahlı] üsyan sazlayıb qoşun əleyhinə hücum edir və hökumətin arxayın və səbirli rəftarından istifadə edib külli tələfata səbəb olurlar.

Böyük Vədi hadisəsi çoxdan bəri Mütəfiq hökumətlərin təvəccöhlərini cəlb etmək istədiyimiz hərəkətin və fəaliyyətin bir hissəsi olduğu bəllidir. Süngüyə sarılmaq, mitralyoz, baqaidə [qaydalı şəkildə] nizam üzrə əsgəri hərəkət dediklərimizin cümləsinə böyük bir dəlildir. Sülhcu [sülhpərvər] əhali arasında minlərcə türk zabitləri, Azərbaycan zabit müəllimləri [instruktorları] mövcuddur. Pulu və ləvazımı-hərbiyyəni də haman Azərbaycan Hökuməti göndərmişdir.

Böyük Vədi hadisəsi azad olmuş cəmaatların düşmənlərinin planlarını açmaqla, erməni hökuməti üçün möhlük [öldürücü] daş olmuşdur. Bundan sonra ləng ilə iş görmək xəyanət və cinayətdir. Çünki məqtulların məsuliyyəti gözü önündə böylə bir qüvvənin təşkil və intizamına imkan vermiş hökumətin öhdəsinədir. Onun borcudur bir an əvvəl ciddi tədbirlərlə Böyük Vədi və ətraf kəndləri Türk-Azərbaycan icrayi-təsirindən təmin etsin. Bir dəqiqə də təxir etmək olmaz. Çünki bu cür vüqatın cümhuriyyət ortasında davamı, onun təhlükəyə uğraması mənzilindədir [yerindədir], hökumətin borcudur məmləkəti qara qüvvələrin fəaliyyətindən xilas edib gərək erməni, gərək müsəlman zəhmətkeşlərinin fəvt [məhv] olmasının qabağını alsın. Erməni zəhmətkeşlərinin artıq qanı yoxdur ki, əksinqilabçıların məramnaməsini icra yolunda töksün. Onun ixtiyarı var hökumətdən bu cür vüquata [hadisələrə] intəha verməyi və müqəssir-

ləri məsuliyyətə cəlb etməyi tələb etsin. Bunu bütün Zaqafqaz və erməni demokratiyasının mənafeyi də tələb edir."

İdarədən: Əlbəttə "Nor aşxatavor"-çular hələ böylə az qanlardan doymazlar. Onlara qalarsa, bütün türk-islam aləmini qana qərq etmək lazımdır. Amma bəlkə bir gün olar ki, biçərə erməni milləti işi qanıb min il əvvəl ruslar knyaz İqor ilə etdikləri kimi rəftar edər və "Al da, həyatında doymadığın qanın içində üz" deyrlər.

21 iyul 1919, N 230

AZƏRBAYCAN MƏCLİSİ-MƏBUSANINDA

17 təmmuz iclası

Nəşib bəy Yusifbəyli (Rəisi-vükəla) – Möhtərəm məbuslar! Qarabağ hadisə-tinin təfsilatından sizə ərz etməyəcəyəm. O vüquat [hadisələr] ki, orada olub, mən güman edirəm siz onun təfsilatını burada söyləyən yoldaşlarınızdan eşitmişsiniz. Onları təkrar etməyi mən öz tərə-fimdən və hökumət namından [adından] artıq bilirəm.

Sizin yoldaşlarınızdan dörd nəfərini, sizə məlumdur ki, hökumət vüquatdan sonra Qarabağa göndərdi, onlar orada olan vüquatı öyrəndikdən sonra gəlib si-zə ərz etdilər. Mən bir şeyi ərz etmək istəyirəm. Məəttəssüf [təəssüf ki], o doklad-lar ki burada sizə söylənildi, onlarda if-rat və təfrit [mübaligə; kiçiltmə] vardı. Bir tərəfdən verilən doklada səy edilmişdi ki, Qarabağda vəqə olan hadisələrdə kim-sə günahkar olmadığı göstərilsin. Digər tərəfdən sizə ərz olunan dokladdan mə-lum olurdu ki, guya orada iki növ adam-lar vardır: birisi zalım, o birisi məzlum. Zalımlar onlardır ki, orada olan məzlum-lara son dərəcədə zülüm etmişlər. Zalım müsəlmanlar, məzlumlar isə ermənilər olduğu göstərildi. Ermənilər tərəfindən heç bir hərəkət vəqə olmamış kimidir.

Heyətin erməni əzası [üzvləri] tərəfin-dən təqdim olunan məruzədə hər bir xü-susda səbəb axtarılmışdır və səbəb gös-tərmişlər ki, guya iki nəfər əsgəri ermə-nilər tərksilah etmişlər. Əlbəttə bu öylə böyük bir məsələ deyil, bunun da səbəbi varmı. O da bu imiş ki, müsəlmanlar tə-

rəfindən bir erməninin tapançası alınmış imiş. Digər tərəfdən Qaybalı kəndi dağıl-mış. O kənddə gördüklərini təfsirlə həzin kartinalar, dəhşətli mənzərələr təsvir edir-lər. Amma həman məruzədə söylənmə-mişdir ki, Qaybalı kəndində olan müsəl-manların da evləri dağıdılmışdır. Dok-ladda bu barədə heç bir söz söylənmə-mişdir ki, bütün müsəlman ailəsi dağıl-mış, iki arvad məqtul [qətl edilmiş halda] tapılmışdır.

Bunu ərz etmək istəyirəm ki, doklad-lar öylə bir tərzdə yazılmışdır ki, bir tə-rəfdən müdafiə, digər tərəfdən hücum edilir. Bir tərəf müqəssir görülərək, digər tərəf özünü təqsirsiz göstərmək istəyir.

Qarabağa göndərilən heyətdən əsl məqsəd bu deyildi. Məqsəd o idi ki, ci-nayətin üstü açılınsın və günahkarlar ta-pılınsın.

Çubaryanın dokladına Məclisi-Məbu-san üzvlərindən birisi təqsirnamə adı verdi. Burada yəni bir məqsəd var. Məq-səd günahkarları tapmaq deyil, general-qubernatoru təqsirləndirməkdir. Həqi-qətən general-qubernatorda günah var-mı və ya yoxdur – bu böyük bir məsələ-dir. Bu xüsusda hökumətin fikrini ərz etmək istəyəm.

Əlbəttə, bilərsiniz ki, son zamanlarda Zaqafqaziyada qırğınlar olduğu zaman onda məhəlli [yerli] hökumət məmur-larının əli olmuşdur. Əlbəttə, burada da nəzərə gəlir ki, kənd dağılmış, arvad-uşaq ölmüş, bunda general-qubernato-run da əli olmuşdur. Əgər qubernator hə-qiqətən talançı və məqsədi də talan dü-zəltmək olsa idi, o zaman buna müsaid [uyğun] bir zəmin axtarardı. Baxıb görə-lim, o vaxt ki, Qarabağda bu hadisə vəqə

olmuş, o buna müsaidsmidir və ya deyildir? Bütün Qarabağ yolları köçərilərlə dolu olan bir zamanda talan fikrinə düşmək dəlilik olardı. Çünki o öylə bir zaman idi ki, həqiqətən böylə bir iş görmək onda bütün köçərilərin həyatını təhlükə altında buraxardı. Bunu şübhəsiz ki, general-qubernator nəzərə almaya bilməzdi.

İkinci, əgər məqsəd yalnız talan qurmaq idisə, məgər general-qubernator başqa yer tapmazmı idi ki, orada qursun? Öylə gərək Avropa nümayəndələrinin, ingilis və Amerika nümayəndələrinin gözü qabağında qura idi ki, gəlib o meylətlərin şəkillərini görsünlər və rəsmlərini alıb aləmə bildirsünlər. Yenə deyirəm, general-qubernator talan qurmaq istəsəydi başqa bir yer tapardı. Əgər general-qubernator istəsə idi bütün Yevlaxdan Şuşaya kimi öylə bir poqrom yapa bilərdi ki, bütün Qarabağ atəş içində qalardı. Əgər məmurlarda sui-niyyət olsa idi əlbəttə böylə edərlərdi. Bilirsiniz, general-qubernatorun bunu edə bilmək qədər qüvvəti və nüfuzu vardır.

Görürsünüz ki, burada sui-niyyət olmamışdır. Əgər olsa idi bu hadisə iki şeydən baş verə bilərdi.

Əvvəla, general-qubernator gərək divanə ola idi. Çünki əqli başında olan şəxs Şuşanın iki verstliyində poqrom qayırmazdı. Yoxsa ayrı səbəbi yoxdur.

İkinci isə o adam xain olmalı idi. Çünki həmin poqromdan Azərbaycan camaatının, istər müsəlman, istər ermənidən olsun, bütün Azərbaycan əhlinin canı və malı tələf olmaq təhlükəsi vardır.

Qaybalı kəndi bütün sarsıldı. Orada iki yüz adam tələf olmuşdur. Zaqafqaziyanın halı bu saat öylədir ki, doğrudan

da 200 adam nəzərə bir şey gəlməyir. Lakin Şuşada Qaybalı kəndinin poqromu bir cinayətdir, bir dəlilikdir. Deyilə bilər ki, Xosrov bəy eyi və ya fəna adamdır. Mən onu tanıyıram. Lakin heç bir kimsə ona xain deyə bilməz. Çünki şübhəsiz ki, bir xəyanətlik yoxdur. Poqrom barəsində general-qubernatorun heç sui-fikri və sui-qəsdı olmamışdır.

Sonra dokladların birisində yeni tənzim olunmuş Azərbaycan əsgərlərini də müttəhim etmək istəyirlər. Mən deyirəm, hər yerin əsgərləri arasında, o cümlədən Azərbaycan əsgərləri içərisində də ola bilər fəna adamlar tapılsın. Bu bir təəccüblü şey deyildir. Özünüz görürsünüz ki, mənim məyyətimdə bulunan iki nəfər əsgəri cinayət etdikləri üçün boğazından asdılar. Ola bilər onlar bütün mövcudluğumuzu müdafiə edirlər. Lakin cinayətə görə onları da asdılar. Söyləmək ki, Qarabağ əsgərləri nizamı pozub cinayət etmişlər, bu, mümkün deyildir, yalandır.

Səslər – Yalandır... Biz qoyarıq... Rədd edirik...

Nəsim bəy - İnsafı olan təsdiq edir ki, bizim ərkani-hərbimiz [qərarlarımız] erməni məzlumları üçün bir mərcə [müraciət yeri] olmuşdur. Hər kəs orada həyatının təmində olduğunu görürdü. Şuşada əsgərlərimiz asayışı təmin və təcrid [bərpə] etməyə çalışmışlardır. Mən böylə əsgərlərlə başqa şey deyil, yalnız iftixar edirəm. (*Alqış*)

Deyirlər, nə üçün əsgərlər vüqatın qarşısını almadılar və Qaybalı kəndini mühafizə etmədilər?

Möhtərəm əfəndilər! Əvvəla vüqatın necə olduğunu bilməyirlər. Camaat

bir-birini yemək istəyir. Şuşa od içində yanır. Əgər bütün Qarabağ alovlansa idi, iş qayət fəna olardı. Orada öylə bir qüvvət olmalı idi ki, bu təhlükənin qarşısını alsın. Əlbəttə, az qüvvətimizi parçalayıb kəndlərə yollaya bilməzdik. Əgər getmək istəsəydi belə məlum deyildi ki, o kənd dostmudur, ya düşmənmidir. Bilməyirdik ki, o kənd əsgərlərin arxasından tufəng atacaqlarmı, ya atmayacaqlarmı.

O işi ki, əsgərlərimiz orada edibdir, oraya gələn adamları mühafizə edib müdafiə etmişlər, yedirib-içirmişlər. (*Alqışlar*) Biz biliriz ki, başqa əsgər böylə hörmətəkarənə hərəkətdə bulunammazlar. O səbəbə əsgərlərimizlə iftixar edirəm. (*Alqışlar*) Az bir zamanda yetişmiş əsgərlərimiz, isbat olundu ki, disiplina (nizam) saxlayırlar. Bir sözlə, demək olar ki, əsgərlərdə və Sultanovda günah yoxdur.

Hər halda bir kənd məhv olmuşdur. Şəfi bəy Rüstəmbəyov öz nitqində dedi ki, Şuşada ufaq vüquat olmuşdur. Qayıbalı kəndinin vüquati ufaq görünürsə də, filhəqiqə [doğrudan da] Bakı əhvalatından, Şamaxı, Nuxu, İrəvan, Zəngəzur və Naxçıvan hadisətindən daha ufaq isə də, amma məəttəəssüf ufaq olması ilə bərabər, çox böyük rəzalətdir və bütün Zaqafqaziya müsəlmanlarını ləkələyən vüquatdır.

Nə olmuş? Üç-dörd yüz arvad-uşaq məhv olub getmişdir. Keçmiş zamanlarda qonşular arasında heç böylə vüquat olmamış, qədimdə arvad və uşaqlara əl vuran olmazdı. Şimdi kəndilərini kişi hesab edənlər silahsız və pənahsız arvad və uşaqları məhv edirlər. O səbəbə istiqlaliliyyətimiz üçün bu kimi cinayətlərin önünü almaq lazımdır.

O böyük günah nədir? O günah – ya Ermənistanda, ya Azərbaycanda kimsə canilərin əleyhinə qalxıb onlara tənbeh etməmişdir.

Əfəndilər! Demək olmaz ki, İrəvanda və Ermənistandakı müsəlmanlar köylərində Qayıbalı kəndindən əskik işlər və faciələr olur. Bunlar həpsi bir-birinə əvəz yapmaq deməkdir. Məncə canilərə müt-ləq tənbeh etmək lazımdır.

Bu işləri; Ədliyyə nazirinə, tamamilə təftiş, layiqi ilə təhqiq etməsi və canilərin cəzaya çatdırılması haqqında əmr olmuşdur və komissiya seçilmişdir.

Başqa yollar da vardır ki, hökumət təvəssül [müraciət] etmişdir, onları da unutmamışdır. Bu yollardan birisi Qarabağ əhalisi nümayəndələri ilə bilavasitə bir çox məsələləri həll etmək təşəbbüsüdür. Buna iqdam edilmişdir [addım atılmışdır]. Altıncı erməni syezdi [qurultayı] çağırılmışdır. Oradan nümayəndələr gəlib hökumətlə müzakirəedirlər. Arada bir o qədər şey qalmamışdır. İşlər sülh ilə həll olur. Orada sizin istiqlaliliyyətinizi Qarabağ ermənilərinin hamı olmasa da, dörd-dən üç hissəsi Sülh Konfransına qədər etiraf edib kəndilərinin Azərbaycanda ol-duqlarını hiss və dərk edərək, özlərini Azərbaycan təbəəsi elan etməyə qərar verirlər.

Bundan əlavə, başqa yerlər də daha vardır. Azərbaycanda da, Ermənistanda da bir çox cinayətlər vəqə olub, olmuşdur. Bunları gözlə görmək və təhqiq etmək üçün millətlər nümayəndələrindən ibarət bir komissiyon təşkil etmək mümkündür. Və hökumət də böylə bitərəf bir komissiyonun təşkilinə qərar verib erməni hökumətinə təklif etmişdir ki, 2 əza [üzv]

bizim Parlamandan, 2 əza erməni Parlamandır, 2 nəfər bitərəf adamlardan, məsələn ingilis və ya İtaliya nümayəndələrindən bir heyət gedib həmi Qarabağ hadisatını, həm də Ermənistanda vüqu bulmuş və bulmaqda olan hadisatı öyrənsinlər, Azərbaycanda yaşayan ermənilərin və Ermənistanda yaşayan müsəlmanların halını təftiş etsinlər. Azarı təyin etsinlər ki, dəvası tapılsın. Çünki azar tapılsa, dəvası tez tapılar. Ona görə mən təvəqqe edərdim ki, tezliklə iki nəfər nümayəndənizi intixab edəsiniz. Ermənistan da razı olmuşdur. Komissiya gedər, təftiş edər.

İştə, hökumətin tədbiri və fikri. Ola bilər ki, bu tədbirləri tənqid edənlər olsun və razı olanlar da olsun. Amma bir şeyi ərz edərdim. Talan harada olursa olsun hökumət onun əleyhində olacaq və poqrom qayıranlara ciddi cəza verməyə tərəfdardır. Əgər hökumət bunu yapa bilməzsə, bir dəqiqə iş başında qalmaz, qala da bilməz. *(Alqış)*

Bundan sonra iki təklif varid olur:

1) Erməni fraksiyonları təklifi:

Azərbaycan Parlamani Parlamən üzvlərindən mütəşəkkil heyətin məruzəsini və Rəisi-hökumətin Qarabağda iyul ayının əvəllində [əvvəllərində] vüqu bulmuş olan hadisələr xüsusundakı bəyanatını dinləyərək arzu edir ki, hökumət tərəfindən məzkur [deyilən] hadisat münasibətilə general-qubernator məmuriyyətdən kənar olmaq şərti ilə istintaq təyin edilərək müqəssirlər, kim olursa-olsun mənsəb və məmuriyyətinə baxmayaraq, təhti-mühakiməyə [mühakimə altına] alınsın.

2) "Müsavat"ın təklifi:

Qarabağ hadisatı haqqında hökumətin bəyanat və məlumatını dinləyərək və hökuməti-məhəlliyyə [yerli hökumət], xüsusən general-qubernatorun əməl və fəaliyyətində heç bir qanunsuzluq əlaməti görməyərək, Məclisi-Məbusan bu hadisənin təsviyəsi [aradan qaldırılması] üçün hökumət tərəfindən ittixaz olunmuş [görülmüş] tədbirləri təsviblə [bəyənməklə], növbədəki məsələlərin müzakirəsinə keçir.

Birinci təklifin lehinə ancaq ermənilər səs vermişlər. Sosialistlər səs verməmişlər və əksəriyyət əleyhinə səs vermişdir. İkinci təklifin əleyhinə ermənilər və lehinə əksəriyyət səs vermişdir. Sosialistlər bu təklifə də rəy verməmişlərdir.

22 iyul 1919, N 231

AZƏRBAYCANDA

Qazaxdan

İdarəməizə böylə bir teleqraf gəlmişdir:

“Qazax uyezdi əhalisi izdihamlı mitinqdə İrəvan quberniyası müsəlmanlarının, ələlxüsus Vedibasar rayonunda Ararat Cümhuriyyətinin müntəzəm əsgərləri tərəfindən mühasirə edilən müsəlmanların fəlakətli halını müzakirə edib, Qafqaziyada olan Müttəfiq Komandanlığının nəzər-diqqətini məzkur [deyilən] cümhuriyyət əsgərlərinin cinayətkarənə hərəkətinə cəlb etməyi və qan tökülmənin, dinc əhalini qırmağın qarşısını tezliklə almaq üçün ciddi tədbirlər görülməsini xahiş etməyi qərara almışdır. Əks surətdə ermənilərin bu hərəkəti arzu edilməyən nəticələrə bais ola bilər.”

22 iyul 1919, N 231

VEDİBASAR DAVASI

Bizə yazırlar ki:

Erməni əsgəri dördüncü dəfə olaraq Dronun komandası altında hücum etmişlərdir. Dro İrəvandan azim olduğu [yola düşdü] zaman böylə demişdir: "Üç saat səfərdə mən üsyançıları tarmar edəməm."

Dro öz mauzerçilərini cəm edib Vedibasara üzərinə hücum və Böyük Vədi kəndini mühasirə edib top atəsinə tutmuşdur. Müsəlmanlar öz kəndlərinin dağılmasını istəmədiklərindən erməni əsgərlərini kəndə buraxmışlardır. Erməni əsgərləri kəndə daxil olan kimi müsəlmanlar küçələrə çıxdıqda əlbəyaxa müharibə başlanmışdır. Müsəlmanlar balta və yabalarla müsəlləh imişlər. Bu da onunla isbat edilir ki, şəhərə gətirilən yaralıların çoxu süngü ilə yaralanmışlardır. Ermənilər bu müharibədə məğlub olub geri çəkilməmişlərdir. Şayiələrə görə, Dro özü də yaralanmışdır.

Müharibə gəldikcə genişlənməkdədir. Vedibasardan başqa ermənilər hal-hazırda Sürməli uyezdində, Araz çayının o biri kənarında və Vedibasara kəndi bərabərində Bucutluq kəndini bombardman edirlər. Bu məntəqənin hər iki tərəf üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki vedibasarlılar oradan öz arvad-uşaqlarını Aralıq rayonuna köçürürlər ki, burası indiyə qədər erməni hökuməti tərəfindən işğal edilməmişdir və bu rayon erməni hökumətinə tabe olmaq istəməyir. Ermənilər dəfələrlə buranı işğal etməyə çalışmışlarsa da, müvəffəqiyyətsiz qalmışlardır. Çünki bu yer xeyli möhkəmdir və sakinləri hamısı müsəlmandır.

Aralıq rayonu Ağrı dağı ətəyində vəqə olub Maku xanlığına və Bayəzidə yapışqdır. Aralıq rayonundan kürdlər Araz nəhrindən keçib vedibasarlıların köməyinə gəlmişlərdir.

Qəmərlinin iki verstliyində olan Novruzlu kəndi ki, sakinləri müsəlman və ermənilərdən ibarətdir, yandırılmışdır. Qəmərliyə ermənilər arasında həyəcan olduğundan təxliyə başlanmışdır. Erməni əsgərlərinin ruhu düşkündür. Onlar Vədi üzərinə hücumdan imtina edirlər. Onları mitinqlərdə qızgın nitqlərlə ruhlandırırlar. Axırncı mitinqlərdən birində bir erməni qızı erməni mauzerçilərini qorxaqlıqda müttəhim edib demişdir ki, onlar müsəlmanlarla müharibə etməyə getməlidirlər. Bu qızın nitqi təsir bağışlamışdır. Dərhal Hərbiyyə naziri müavini Dro danışığa başlayıb, öz mauzerçiləri ilə bərabər hücum edəcəyini vəd etmişdir.

Hərgah bu yaxın zamanlarda müharibə hərəkəti dayandırılmasa, Vedibasara hadisələrində iştirak etməyən və heç bir təqsiri olmayan müsəlman kəndləri xəsarətdidə olacaqlardır.

23 iyul 1919, N 232

NƏZARƏTLƏRDƏ [NAZİRLİKLƏRDƏ]

- Göyçə qəzasının Şişqaya kəndi ictimai müvəkilləri Məsai Nəzarətinə [Əmək Nazirliyinə] məlum etmişdirlər ki, 140 evdən ibarət olan kəndləri keçən sənə ermənilər tərəfindən xarabazara döndəriləndiyindən Gəncə nahiyyəsinin 5-ci məntəqəsindəki Miskinli kəndinə köçmüşdülər. Hal-hazırda həman köydə ac-çılpaq qaldıqlarından erməni nümayəndələrinə müraciətən öz yerlərinə köçməyə icazə istəsələr də rədd cavabı almışdılar. Neçə aydan sonra qış gələcəkdir. Kəndlilər torpaqsız və evsizlikdən ölümə məhkum olacaqdılar. Kəndlilər rica etmişlər ki, Gədənəbəy yaxınlığındakı boş Alekseyev[ka] kəndinə köçməyə onlara icazə verilsin.

* * *

- İrəvandakı Ümuri-Xeyriyyə və Nafiə Nəzarəti müvəkkili [Zülfüqar bəy] Makinskiyə teleqrafən xəbər verilmişdir ki, təcili surətdə ehtiyacı olan müsəlmanların siyahısı tərtib verilsin. Birinci sırada əşəddi-ehtiyacı [şiddətli ehtiyacı] olanlara, sonra digərlərinə müavinətdə bulunulacaqdır.

* * *

- Məclisi-Məbusan tərəfindən xəsarətdidə zəngəzurlulara para təxsis [ayrılması] haqqındakı qanun layihəsi təsdiq edildiyindən, Ümuri-Xeyriyyə və Nafiə Nəzarəti tərəfindən xüsusi bir beynəddairə [idarələr arası] komissiyon təşkil edilir ki, işlərə baxsın. Komissiyon xəsarətdidə-

lərə müavinətlə onların öz kəndlərinə qayıtması üçün çarələr arayacaqdır. Bununla bərabər, nazir həzrətləri Qarabağ general-qubernatoruna müraciətən rica etmişdir ki, həman komissiyona kəndi tərəfindən bir nümayəndə göndərsin. Komissiyonda ictimai təşkilatlar nümayəndələri də iştirak edəcəkdirlər.

24 iyul 1919, N 233

VEDİBASAR HADİSƏSİ ƏTRAFINDA

Azərbaycan nümayəndəsinin teleqrafi

Vedibasar rayonundakı axırncı hadisələr münasibətilə Azərbaycan Hökuməti erməni əsgərlərinin həman rayonda olan müdafiəsiz müsəlman əhalisi əleyhinə etdikləri hərəkətlərinə görə, İngiltərə Komandanlığı qarşısında lazımi iqdamatda [təşəbbüsdə] bulunmuşdur. Bu hadisələri təftiş etməkdən ötrü İngiltərə Komandanlığı tərəfindən bir zabıt göndərilmişdir. Bu münasibətlə iyulun 22-də Ermənistanda olan Azərbaycan siyasi nümayəndəsi [Məhəmməd xan] Təkinskidən Xariciyyə Nəzarətinə böylə bir teleqraf gəlmişdir:

"Bu gün İngiltərə əsgəri nümayəndəsi polkovnik Plauton şifahən və təhriən [şifahi və yazılı olaraq] mənə xəbər vermişdir ki, general Koridan alınan əmrə görə, Böyük Vedi və Naxçıvan rayonlarında hamı müharibə hərəkəti qət edilməlidir [kəsilməlidir]. Bu gün polkovnik Plauton general Kori ilə görüşməkdən ötrü Tiflisə azim olur [yola düşür]."

Siyasi nümayəndə: Təkinski

İngiltərə heyətinin notası

Böyük Vedi kəndində olan hadisələrə görə, İrəvanda olan Azərbaycan siyasi nümayəndəsi [Məhəmməd] xan Təkinski İngiltərə heyətindən böylə bir nota almışdır:

"Hüzuri-alilərinizə xəbər verirəm ki, bu gün iyulun 5-də Əli xan Makinski mənim yanıma gəlib erməni əsgərlərinin

müsəlman kəndləri əleyhinə etdikləri qanunsuz hərəkətlərinə görə, Böyük Vedi kəndi müsəlmanlarından aldığı şikayəti mənə göstərmişdir. Bu əhvalatın həqiqətə müvafiq olub-olmadığından bəhs etməyərək, mən sizdən xahiş edirəm ki, Ermənistanın daxili işlərinə qarışmayıb və bu işlər haqqında da İngiltərə heyətinə nümayəndələr göndərməyəsiniz. Məhəlli [yerli] müsəlmanların özlərinin nümayəndələri vardır ki, hərgah erməni hökuməti əleyhinə şikayətləri olsa, onların vasitəsilə şikayət edərlər. Azərbaycan Cümhuriyyətinin siyasi nümayəndəsinin bu işlərdən ötrü istifadə olunmasını anlama bilməm. Sizin hökumətiniz Ermənistanın daxili işləri məsələsində tamamilə bitərəf təsəvvür edilir.

Kamal-əhtiramla İrəvanda olan İngiltərə əsgəri nümayəndəsi: B. V. P."

Vedibasar hadisəsi

Vedibasar hadisəsi haqqında idarəmizə əlavədən işbu məlumat varid [daxil] olmuşdur:

Iyulun 4-də gözlənmədiyi halda Ağdağ tərəfindən ermənilərin Sason alayı göründü. Alayın böylə gəlməsi və fəna nəticələrdən vahiməyə düşmüş əhali kəndxuda Zeynalabdin Şıxəli oğlu ilə Nəsrulla bəy Bəşir bəy oğlunu heyət sifətilə onlarla danışmağa göndərdilər. Məzkur zatlar [adı çəkilən şəxslər] ermənilər tərəfindən qətl edilmişdirlər.

Bundan sonra Sason alayı Böyük Vedi kəndi üzərinə təərrüzə [hücuma] başlayaraq mitralyoz və top atəşinə başlamışlardır. Qəmərlı tərəfindən də Van alayı yetişib həman kəndi top və mitralyoz atəşinə tutmağa başlar.

Bir neçə saat atışmadan sonra hər iki alay təərrüzə keçərlər. Müsəlmanlar təərrüzü dəf etmişdirlər. Van alayı iki təərrüzdən sonra çəkildi ki, Sason polku da təkrar bir neçə təərrüzdən sonra bütün mövcudunu qaib edərək ricətə [qaçmağa] məruz qalmışdır. Müsəlmanlar alayın dəftərxanasını, bir top, bir qaç mitralyoz, cəbbəxana ilə dolu bir araba, tüfəng və başqa qənaim [qənimətlər] almışdılar.

Ermənilərin eyi müsəlləh [silahlanmış] olması, əlverişli xəndəklərdə olduqlarına baxmayaraq münhəzim [məğlub] olmuşdurlar. Müsəlmanların tələfatı qayət azdır.

Böyük Vədi kəndi müsəlmanları layiqincə bilmişdilər ki, ermənilərə təslim olsalar Şahablı, Dəhnəz, Qədili, Qarabağlar kəndliləri başlarına gələnlər onların da başlarına gələcəkdir. Yəni özləri öldürülüb qadınları aparılacaqdır. Buna görə, kəndin qocaları ağac və balta ilə hər bədirdilər.

Erməni hökuməti məsələni ingilislərə böylə anlatmışdır ki, Sason alayına kəndə girməyə icazə verildikdən sonra saldatlar tüfənglərini çatıb bağlara qayısı və alu yığmağa getdikdən sonra, müsəlmanlar əhd-şikənanə [xaincə] bir surətdə türk əsgərləri və zabitanı komandası altında qoşuna hücum edib 150 saldat, 10 nəfər zabit öldürmüşlərdir. İşbu xəbərin yalan olmasını isbata kənd içində bir nəfər də olsun erməni ölünün olmayıb, fəqət kəndin kənarında olması kifayət edəcəkdir.

İngilis heyəti Böyük Vədinin alınmayacağına itminan hüsulundan [əmin olduğdan] sonra iyulun 8-də kəndə gəlib

ixtilafı bərtərəf etməyə [aradan qaldırmağa] vəsait aramağa başlamışdır, yəni ermənilərə təslim olmağı təklif etmişdir.

24 iyul 1919, N 233

İRƏVAN QUBERNİYASI

İrəvan quberniyası müsəlmanlarının həmyerlilər üzvlərinin iyulun 18-də vəqə olan ümumi iclasında İrəvan uyezdi Vedibasarı rayonunda olan axırıncı hadisələr haqqında məruzəyə qulaq asdıqdan sonra müttəhidül-qövl [yekdilliklə] böylə bir qətnamə çıxarılmışdır:

Ermənistan Cümhuriyyəti daxilində müsəlman kəndliləri haqqında erməni məmurları tərəfindən tətbiq edilən tədhiş [terror] üsulu insanın müqəddəs hüququna təcavüz və hədsiz başsızlıq şəkli almışdır. Bunun da nəticəsi, təbiidir ki, müsəlmanların narazılığına bais olmuşdur. Erməni əsgərləri iştirakı ilə İrəvan uyezdi Vedibasarı rayonunda qanlı müsadimələr [toqquşmalar] vəqə olmaqdadır. Erməni hökuməti müsəlman demokratiyasının [xalqının] narazılığına bais olan səbəbləri rəf etmək [aradan qaldırmaq] əvəzinə, Vedibasarı rayonuna əsgəri dəstələr göndərmişdir ki, bu da bütün müsəlman kəndlilərini məhv ilə təhdid edir.

Müsəlman kəndlilərinin təbii narazılığını bəylər və türklər tərəfindən ruhlandırılmış əksinqilab çıxışı adlandırır, erməni mətbuatı öz adətinə görə, bilə-bilə yalanlar yazır, Müttəfiq Komandanlığı və Yevropa əfkari-ümumiyyəsinə [ictimaiyyətini] şübhəyə salır. Müsəlman qanını axıtmaqda olan Erməni Hökumətinin bu cür hərəkəti böyük bir narazılığa bais olur. İrəvan uyezdi Vedibasarı rayonunda müsəlman kəndlilərinin məhv edilməsi əleyhinə Müttəfiq Komandanlığı ilə Sülh Konfransı qarşısında protesto edib, həman rayonda tezliklə qan tökülməsini da-

yandırmaqdan ötrü tədbirlər görülməsi Azərbaycan Hökumətindən xahiş edilsin.

Şura sədri: N. Makinski

Katib: A. Firidunbəyov

24 iyul 1919, N 233

AZƏRBAYCANDA

Zəngəzurdan

İyun ayının 4-də Qaybalıkənd hadisəsindən sonra Ermənistan Cümhuriyyəti Zəngəzur mahalında öz qoşun hissələrini artırmağa başladı. Ermənistan bu dairəyə özünün ən müntəzəm qoşunlarını götürmüş və bunlar top və pulemyotla təchiz edilmişdir.

Ermənilərin ştabı Deyç və Geruş nöqtələrindədir. Deyç ştabının naçalnikliyinə Svatikov təyin edilmişdir. Böyləliklə, erməni qitəatı [hərbi hissələri] Həsmdəre, Gegin, Berdik dağ silsiləsini işğal etmişdirlər. Burada olan erməni qoşunlarının miqdarı 5 min nəfərə varır.

28 iyunda ermənilərin milli piyada alayı Xoznavar kəndi yanında müsəlman qarovulxanasına hücum etmişlərdir. Əvvəlcə onların hücumu dayandırılıb, sonra ağır tələfatla geriye püskürdülmüşdür. Müsəlmanların əlinə alay kançelyariyası, bir çox çadırlar, yapıncılar və külli ləvazimi-hərbiyyə keçmişdir.

Kançelyariyadan ələ keçən kağızlardan anlaşılr ki, erməni hissələri arasında fərarilik gündən-günə artır. Onların arasında cürbəcür xəstəliklər də vardır.

Zəngəzur qəzası əhalisinin dörddən üç hissəsi müsəlmanlardan ibarətdir. Müsəlmanlar Zəngəzur hissəsinin dağ tərəfini işğal edirlər. Ermənilər isə aşağı tərəfində düzgünlükdə yaşayırlar. Hal-hazırda isə ermənilər müsəlmanları aşağı tərəfə təzyiq etmişlərdir. Bunlar öz yaylaqlarından və yaşadıqları yerindən ayrılıb böyük müşkülata düşər olmuşlardır. Öz kəndlərinə qayıdan müsəlman kəndçilərini isə erməni hissələri qoymayırlar.

Zəngəzur qəzasında olan erməni hissələri müsəlmanlarla sülh və müsali-mətlə [əmin-amanlıqla] yaşamağa mail və Azərbaycanı qəbul etmək istəyirlər. Lakin daşnaksutyunlar onlara mane olub hərəkəti-hərbiyyəyə kömək etməyə onları dəvət edirlər.

Zəngəzur müsəlmanlarının halı çox fənadır. Zira onlar Azərbaycana itaət edərək müsəlləh iqdamatda [silahlı təşəbbüsdə] bulunmayıb, yalnız özlərini ancaq müdafiə edirlər. Zəngəzur qəzasında bir çox müsəlman kəndləri dağılmışdır. Məsələn, erməni hissələri tərəfindən Ağis, Yeməzli Bir, Yeməzli İki, Xəştəb, Sararlı və Sofulu kəndləri dağıdılmışdır. Bu yerlərdə min nəfər müsəlman qətl edilib o yerlərin bütün taxılları yandırılmışdır.

27 iyul 1919, N 235

ERMƏNİSTANDA

Xatısov ilə müsahibə

Ermənistan Rəisi-vükəlası iyulun 22-də ingilis generalı Bricin təklifinə görə Tiflisə varid olmuşdur [gəlmişdir]. Tiflis qəzetələrindən birisinin müxbiri ilə müsahibə edərkən [Aleksandr] Xatısov belə bəyanatda bulunmuşdur:

"Mənim gəlməkdən məqsədim Versal Konfransının son qətnaməsi və bizim cümhuriyyətin sərhəd məsələsi barəsində general Bric ilə danışığa girişməkdir.

Ermənistan Parlamani intixabı [seçkisi] qurtardı. Avqust ayının 1-i ilə 5-i arasında yeni Parlament dəvət ediləcəkdir. Türkiyə ermənilərinin Ermənistan Parlamentində iştirak etmələri məsələsi müsbət bir surətdə həll edilmişdir. Belə ki, Parlamentdə Türkiyə ermənilərindən bir Parlament fraksiyonu intixab edilmişdir. Hökumətdə isə onlara 3 ya 4 portfel veriləcəkdir.

Böyük Vədi hadisəsi barəsində mənim rəyim belədir: Hər şeydən artıq mənim əqidəm bunadır ki, Böyük Vədi məsələsinə bu qədər böyük əhəmiyyət vermək və bu məsələdən dolayı əsəbləşmək layiq olan dərəcəsindən artıqdır. Ermənistan həyatı məsələsində bu öylə adi məsələdir ki, hər gün ittifaq düşə [təsədüf oluna] bilər. Belə bir ittifaq Naxçıvanda da olmuşdu. Orada üsyan əmələ gəlmişdi. Sonra general Korqanov tərəfindən üsyan yatırıldı. Bu məsələ barəsində bizimlə Azərbaycan arasında ixtilaf olmamışdır, zənn edirəm, olmayacaqdır da. Məsələ sülh və müsalimətlə [əmin-amanlıqla] keçəcəkdir."

Yeni erməni kabinəsinə kimlərin daxil olacağı məsələsinə keçərək Xatısov cavab vermişdir ki:

"Daşnaksutyun fırqəsi və Parlament fraksiyası nümayəndələrindən başqa Türkiyə erməniləri də daxil ediləcəklər. Müştərək kabinə təşkili məsələsi hələlik müzakirə edilməmişdir. O ki qaldı Erməni Milli Fırqəsinə, siyasi saziş barəsində heç bir iqdamat [təşəbbüs] göstərməmişdir. Onların ümuri-idarədə [idarə işlərində] iştirak məsələsi hələlik açıq qalmışdır."

27 iyul 1919, N 235

NAXÇIVAN-ŞƏRUR MƏSƏLƏSİ

Ələt-Culfa dəmiryolu

Naxçıvan-Şərur və qeyri tərəflərdə səfil halda günlər keçirməkdə olan Azərbaycan Zəngəzur qaçqınlarını fəlakətli haldan qurtarmağa, Azərbaycan hökuməti üçün ən asan və mənfəətli bir təriq [yol] vardır, o da Azərbaycanın Ələt dəmiryol mövqifindən [stansiyasından] başlayıb Culfa mövqifində Təbriz-Naxçıvan dəmiryolu ilə birləşən dəmiryol xəttidir. Bu dəmiryolu ticarət və sövqülceyş [strateji] nöqteyi-nəzərindən Azərbaycan və Naxçıvanın “can damarı”dır. Nikolay zamanı bu dəmiryol xəttinin torpaq döşəməsi və körpü yerləri hazır olub qurtarmışdır.

Ələt-Culfa dəmiryol xətti Ələt mövqifindən başlayıb Azərbaycan daxili ilə gedir, Cəbrayıl uyezdində isə daxildən çıxıb İran ilə Azərbaycan sərhədi boyu Araz qırağı ilə gedir. Dəmiryolu burada Azərbaycanın Zəngəzur hissəsini bütün mənası ilə şəhbalı [qanadı] altına almış olur. Bu sərhəd boyunda hər 50-100 addımda qaraqolxanalar, posta nöqtələri mövcuddur. Bunlar Nikolay zamanından qalmadır. Sahibsizlikdən, vəqə olan hadisələrdən bunların bəziləri dağılmış, sökülmüş, bəziləri isə hali ilə boş qalmışdır. Bu postaxanaların Ələt-Culfa dəmiryolu üçün çox böyük əhəmiyyəti vardır. Yol üçün lazım olanları az hümmətlə düzəlib təmir olar və böyləcə də, Ələt-Culfa dəmiryolunun hazır mövqif və qaraqolxana məqamını tutar.

Ələt-Culfa dəmiryolunun şosesi boydan-boya dağlar yarılib, çuxurlar düzəlib

çəkilib qurtarmışdır. Şosenin ancaq əhəmiyyətsiz bəzi yerlərini sel yuyub aparmışdır ki, az təmirlə şosenin ağacları döşənib dəmiryol çubuqları düzülməlidir. Yarı hazırlanmış bu dəmiryolu Azərbaycan hökumətimizin səyi ilə gecikdirilməyib, tamamlanıb az müddətdə qurtarsa, bir çox cəhətlərdən, bizcə, ən böyük əhəmiyyətləri və mənfəətləri haiz olar.

1) Bu yolun düzəlməsində çalışmaq üçün Azərbaycan Zəngəzur qaçqınların[ı] İran, Naxçıvan, Şərur, Ordubad tərəflərində yüzlərcə, minlərcə qoyun sürüləri kimi səfil, pərişan halda gəzib məhv olmaqdan qurtararız. Onların salamat olanların[ı] gətirib bu yolda çalışdırarız. Zavallıların özləri də bu kimi çalışmalara və əsgər alınmalarına razıdırlar. Bu vasitə ilə onları dilənçilikdən, səfalətdən qurtararız. Öz əllərinin zəhməti ilə özlərinə məişət qazandırmış olarız. Daha ianə təriqi ilə dilənçi loğması yemək adətinə namuslu əhalimizi alışdırmamış olarız.

Zəngəzurdan qaçıb da İran, Ordubad, Naxçıvan, Şərur tərəflərində bütün səfalətli hal ilə gün keçirməyə məcbur olan yüz minlərcə kəndçi, əkinçi qaçqınlarımızın indiyə qədər öz kəndlərinə, əkinləri üstünə qayıtmamalarına mükəmməl silahlanmış üç erməni kəndi mane olmaqdadır. Bunlar isə Cəbrayıl uyezdinin Zəngilan nöqtəsi ilə Ordubad arasında (bəzi kənar erməni kəndlərindən başqa) Ələt-Culfa dəmiryolu üstündə, Araz qırağı boyunda, dağ ətəklərində və dərələrdə düzəlmiş olan Astazor, Meğri və Kərçivan denilən erməni kəndləridir ki, bunların kəndləri həmin yol üstünə

hakim olmaqla dağ ətəklərində və ətrafı təpələr, dağlarla əhatə edilmiş dərələrdə bulunmaqla qayət möhkəm və mətindir. Kənd əhalisi də böyükdən-küçünə qədər hamısı silahlı zənn edilməkdədirlər. Bunlar o tərəflərdə bulunan Zəngəzur qaçqınlarını öz kəndlərinə qayıtmağa qoymadıqları kimi, Ələt-Culfa yolunu da bütün-bütünə kəsmişlərdir. Bu erməni kəndliləri bununla da kifayətlənməyib, Arazın o tayından İran torpağı ilə keçənləri də atəşə tutmaqdadırlar. Buralarda erməni atəşinə tutulanlar mövqenin fənalığından dolayı özlərini güc müdafiə edə bilirlər. Binaənileyh [ona görə], məmləkət daxilində hər bir hərəkətləri mənafeyi-dövlət və millətə zərərli olan bu kimi kənd əhalisini tərk-silah etmək hər bir hökumətin vəzifeyi-siyasiyyə və milliyyəsidir.

2) Ələt-Culfa dəmiryolunun çəkilib qurtarması Azərbaycanın Zəngəzur hissəsini təhti-təminə [təminat altına, asayış altına] almış olar. Bununla bərabər, o tərəf sərhədimiz bəzi quldur təcavüzlərdən məsun [toxunulmaz] qalar. Zəngəzur daxilində bəzi asi təbəələrimizin də iğtişaş və quldurluq ruhu sönər.

3) Ələt-Culfa dəmiryolumuz çəkilib qurtarsa, dinən, irqən, lisanən, tarixən vücudumuzun bir hissəsi olan və məmləkətimizin uzaq bir parçası sayılan Naxçıvan, Şərur, Sürməli tərəfləri ilə bilavasitə və sıx olmaqla siyasi, iqtisadi, milli, əsgəri, dövləti əlaqəmiz hüsulpəzir olar [əmələ gələr]. Bununla da doğma qardaşlarımızın arızuyi-milliləri qasiblərin cəbri [qəsbkarların zorakılığı] ilə deyil, özlərinin rəyi ilə yerini bulmuş olar.

4) Azərbaycanın Ələt-Culfa dəmiryolu hazır olarsa, İrandan Qafqaziyaya və Rusiyaya gətirilməkdə olan hətta Avropaya aparılmaqda bulunan hər qisim malları ən ümdə Ələt-Culfa dəmiryolu ilə daşınmağa başlanar. Bu yol İran mallarının Qafqaz təriqi ilə xaricə daşınması üçün ən əhəmiyyətli yoldur. Zira şimdiki hazırda İran Azərbaycanının qərbi hissəsindən çıxarılan malın daşınmasına yeganə vasitəyi-nəqliyyə Culfa-Uluxanlı təriqi ilə Erməni Cümhuriyyəti daxilindən keçən dəmiryoldur. Bu yolun keçməsi ilə Erməni Cümhuriyyətinin İran mallarına heç bir cəhətdən mənfəəti toxunmayır və toxunmayacaqdır da. Çünki:

a) Erməni Cümhuriyyəti və camaatı maddi cəhətdən olduqca fəqir və züğürdürlər [yoxsuldurlar]. Mənfəət edilmək niyyəti ilə Erməni Cümhuriyyətinə aparılan mal zərərdən başqa bir nəticə verməməkdədir.

b) Erməni Cümhuriyyəti baş məmurlarından tutub aşağı məmurlarına varıncaya qədər istiqlaliliyyətə çatandan bəri quldurluğu və qarətgerliyi özləri üçün bir şüar və bir sənət edinməkdə bulunmuşlardır. Bunun üçün Erməni Cümhuriyyətinə mal çıxarmaq xətalıdır.

c) Erməni Cümhuriyyəti hökuməti məmləkət idarəsini bacarmadığından dolayı Erməni Cümhuriyyəti məmləkətinin hər tərəfində soyğunçuluq, talan, öldürüşmələr, vuruşmalar, basqınlar, cibkəsiciliklər, hücumlar, zəbtlər, həcrlər [müsadirələr] hökmfərmədir [hökm sürməkdədir]. Onun üçün Erməni Cümhuriyyəti daxilində yaşayan erməni, müsəlman tacirləri, alış-verişçiləri Erməni

Cümhuriyyəti daxilində ya alış-verişlərini tərk edib boş-boşuna oturmağa məcbur olmuşlar, yaxud istər erməni, istər müsəlman tacirləri Erməni Cümhuriyyəti daxilindən başlarını götürüb ətraf məmləkətlərə qaçmışlar və asudə gördükləri Gürcüstan, Azərbaycan məmləkətlərində ticarətlərinə başlamışlardır və başlamaqdadırlar.

d) İran malını daşımaq üçün ən yaxın və rahat yol Ələt-Culfa dəmiryolu olacaqdır. Həm də bu yol İran mallarını Qafqazın ən dövlətli və ticarət mərkəzi Azərbaycan Cümhuriyyətinin şərəfli paytaxtı bulunan Bakı şəhərinə isal edəcəkdir [çatdıracaqdır].

5) Ələt-Culfa dəmiryolu hazır olduqda İran ilə olan ticarətimizə çox mənfəəti toxunacağı kimi, yol boyunda şenliksiz qalmış [abad olmayan] səhralarımız, torpaqlarımız abadlaşacaq, şenliklənəcəkdir. Bu vasitə ilə bu yol həm dövlətimiz xəzinəsinə artıq varidat verə biləcək, həm məmləkətimizi şenləndirəcəkdir.

İştə, Azərbaycan Dəmiryol Nəzarəti sövqülceyş və iqtisad nöqtəyi-nəzərindən ən çox əhəmiyyəti haiz bulunan [əhəmiyyət daşıyan] Ələt-Culfa dəmiryolunun bir an əvvəl hazırlanıb qurtarmasına mənafeyi-dövlət və məmləkət naminə ən ciddi təşəbbüs və hümmət etməlidir. Zamanı ilə Vittenin məşhur proyektı vasitəsilə tamamlanıb hazırlanmış olan Sibiryə dəmiryolunun rus hökuməti üçün əhəmiyyəti nə idisə, Ələt-Culfa dəmiryolunun da Azərbaycan Cümhuriyyəti üçün əhəmiyyəti o qədərdir.

Qeyd etməliyiz ki, həman yolun inşasını davam etdirmək hökumət və Məclisi-Məbusan tərəfindən təhti-qərara alınıb lazımı pullar dəxi buraxılmışdır.

İdarə

28 iyul 1919, N 236

M. B.

**VÜKƏLA ŞURASINDA
[NAZİRLƏR KABİNETİNDƏ]**

* Ümuri-Xeyriyyə və Nafiə Nəzarətinin [Sosial Təminat Nazirliyinin] Ermənistandan Tiflisə gəlməkdə olan qaçqın müsəlmanlar üçün məbləğ buraxılması haqqındakı məruzəsindən sonra qət edilmişdir:

20 milyonluq fonddan Ermənistandan Azərbaycana gəlməkdə olan Tiflisdəki müsəlman qaçqınlarına müavinət üçün 50 min manat buraxılsın.

29 iyul 1919, N 237

ERMƏNİ FÜQƏRASININ YENİ MATƏMİ

Dünyanın ən böyük imperatorluqları izmihlala [dağılmağa] o vaxtdan başladılar ki, məmləkətin ümuri-idarəsi [idarə işləri] imperatorların xanədanına mənsub şəxslərin keyfə-mayeşasına [kefinə, özbaşınalığına] buraxıldı. Həmçinin vaxtilə sair əsnafın [siniflərin, təbəqələrin] üstündə ağalıq ixtiyarı qazanmış ruhanilərin, bəylərin, burjuazların (sərvətdarların) da hökmrənliyi qeyrilərin hüququnu basdırdı, paymal etdi [tapdaladı]. Xülasə, bunu tarix sübut edir ki, qarşılanan rəqabəti öldürə bilmiş fərdlər, siniflər, millətlər, hətta dinlər meydanda rəqabətsiz və tək qalaraq tüğyan etdilər, zülüm və şərərəti [yamanlığı] artırdılar.

Binaənileyh [ona görə], fərdin müqabilinə fərd, sinfin qarşısına sinif, millətin önünə millət və siyasi partiyaların da qabağına partiyalar çıxarılmazsa, meydana xali [boş] qalar. Rəqabət götürülər, “ağalıq”, “mənəmlik”, dərəbəyliik hüsula gələr ki, bunun da axırı uçurumdur. Hənkə bir fəqərədə [işdə, məsələdə] rəqabət yaradılmadı, yaxud rəqabətin hüsuluna vəsi [geniş] meydan verilmədi, şəksiz ki, bunun axırı millət üçün qorxulu macəralarla tamam olacaqdır.

Azərbaycanda “Müsəvat” kimi nüfuzlu bir partiya olduğu kimi, sair partiyalarımız da az deyil. Bundan əlavə, Parlamentimizdə türklərlə bərabər rus, erməni, yəhudi məbusları olduğu kimi, hökumətimiz də koalision, yəni müştərəkdir. Binaənileyh, “İttihad və Tərəqqi”nin Türkiyədə yaptığı işləri Azərbaycanda təkrar edilməz. Zira, rəqabət qapısı məmləkətimizdə bağlı deyil.

Qonşumuz erməni millətinə gəldikdə, elə bil ki, türklərin başına gələn bəlkə bir az da artıq bunların başına gələcəkdir, hərgah vaxtilə daşnakların cilovları çəkilməyə. Teleqrafın gətirdiyi məlumat etibarən, erməni Parlamənına həştad nəfər məbus intixab edilmişdir [millət vəkili seçilmişdir] ki, bunlardan 73 nəfəri daşnaklar və ancaq 4 nəfəri inqilabiyunlar və bir nəfəri kəndli dəstəsindən və iki nəfəri də türkdür.

Diqqət olunsun ki, Ararat dairəsində yaşayan türklərin ədədi əhalinin yarısı olmasa da, yarısına yaxın bir miqdarda olduğu halda Parlamənə ancaq iki nəfər məbus verə bilmişdir. Hələ kürdlər, assurilər, yezidilər, hətta ermənilərin ən yaxın dostları ruslar da belə heç olmasa bir nəfər məbus göndərməmişlərdir.

Tamam Yevropa nəzərində özlərini sosialist tanıtmış ermənilər, Gürcüstana [Arşak] Zurabovu, Azərbaycənə da Şaumyan kimilərini “ətə etmiş” [vermiş, bağışlamış] kirvələrimiz nə bolşeviklərə, nə menşeviklərə, hətta Milyukovun mürəvvici-əfkəri [fikirlərini yayan] [Xristofor] Vermişevə də yol verməmişlər. Hərgah 4 nəfər inqilabiyuna yol vermişlərsə də, bu da məhz ölkələrində yaşayan ingilis və Amerika nümayəndələrinin gözlərinə pərdə çəkmək üçün qəbul edilmişdir ki, guya erməni Parlamənında sosialistlər də isbatı-vücut [iştirak] edəcəklər. Halbuki, 73 daşnak müqabilində 4 inqilabçı heç bir şeyə müvəffəq olaməz.

Bəs [deməli], Ararat əhalisinin müqəddəratı bu gündən millətçi daşnak firqəsinə vagüzər edilmişdir [tapşırılmışdır] ki, həman firqənin ən böyük fəaliy-

yəti təcavüzlərdən və qırğınlardan ibarət olmuşdur.

1905-ci ildən indiyə qədər nə qədər müsəlman kəndləri talan edilmişdirsə də, hamısı daşnakların tədbir və planları olmuşdur. Bakının Mart hadisəti, Şamaxının qətliamı, Quba, Nuxa, Lənkəran, Zəngəzur, Naxçıvan, Şərur və indi də Böyük Vədi qırğınları və bunlardan savayı yüzlərcə sairləri, ələləmdə [başlıca olaraq] daşnakların təhriki ilə icra edilmişdir.

Əcəba, bir bu qədər davam edən kin və küdurətə bais nə olmuşdur? Buna bais daşnakların təqib etdikləri boş xəyallarıdır ki, yer üzündə "Böyük Ermənistan" imperiyasının təsisinə çalışırlar. Əvvəl 3 vilayətin muxtariyyətinə çalışaraq, daşnaklar sonra 6 və indi hətta 9 vilayətin birləşməsi, həm də daşnak bayrağı altında birləşməsinə tələb edirlər. Harada 5 erməni nəfər yaşayırsa, burasını "Böyük Ermənistan"a mülhəq etmək [birləşdirmək] istəyirlər. Aralıqdakı türk kəndlərini də od və qan ilə təmsiləyirlər ki, burası Ermənistandır deyə Avropa qarşısında iddialarını sübut etsinlər.

Odur ki, gündə bir bəhanə ilə bir müsəlman kəndi dağılır, atəşə tutulur, lakin atalar demişkən, özgəyə quyu qazan özü düşər. Daşnaklar əmin olsunlar ki, erməni millətinə qaş qayırkən gözünü çıxaracaqlardır.

Yeni intixab edilmiş [seçilmiş] daşnakların kimdən ibarət olduqlarını bilmək üçün siyahılarının birinci xətlərinə diqqət edilsin. Burada Dro və Amazasp kimi qəddar şəxslərin adları çəkilir ki, müsəlman qırğınlığında adları məşhurdur. Kimini döymək, kimini aldatmaq və kimini də hədələməklə daşnaklar tamam

Parlamani və sonra da hökuməti əllərinə alacaqlar. Burası xəyali erməni imperatorluğuna səcdə edən və qonşu qanı içən şəxslərdən ibarət olacaqdır. Bu gediş erməni demokratiyası [xalqı] üçün bir fəlakət, bir uçurum deyilmi? Erməni fükərasının qeydinə qalan ingilis və amerikalılar bu intixabın ləğvinə çalışmasalar, erməni millətinə gələcəkdə daşnaklar əli ilə böyük fəlakət hazırlanır.

Şuşalı

29 iyul 1919, N 237

ERMƏNİSTANDA

Müsəlmanların yaşayışı

Erməni cümhuriyyəti daxilində müsəlmanlar haqqında edilən məzalim və nəgüvar hərəkətlər [zülümlər və qaba, nəlayiq hərəkətlər], məəttəəssüf [təəssüf ki], o qədər çox və hədsiz vəqə olur ki, qəzetə səhifələri belə buna kifayət edəmməyir. Şimdiyə qədər yazmış olduğumuz minlərcə erməni məzalimindən başqa yeni-yeni məzalimi daha yazmağa məcbur oluruq. Erməni cümhuriyyətinin paytaxtı olan İrəvanda həmin iyul ayı müddətində müsəlmanlar haqqında ermənilər tərəfindən rəva görülməkdə olan yeni məzalim:

1) Dəmirbulaq məhəlləsində 4 evli qonşu olan Mirhaşım Mirməhəmmədov, Həsən Babayev, Mirələkbər Mirabbas-zadə və Kərbəlayı Heydər Əlirzazadənin evlərinə gündüz günorta çağı bir dəstə erməni gəlmişlər: “Bacılar biz dustağız, qaçmışız, komendant bizi axtarır, gizlənmək istəyiriz. Buraxın bağçada bir az daldalanalım” deyərlər. Rəhmdil müsəlman arvadları bunların sözlərinə inanıb bağçaya buraxmışlar. Ermənilər isə içəri daxil olduqdan sonra mauzerləri çəkib arvadları bir dama qatıb, qapısını bağlamışlar. Birisi də əli mauzerli qaraqol dayanmış və arvadlara səslərini çıxararlarsa, öldürüləcəklərini tənbeh etmişlər. Ötəki mauzerli ermənilər isə 4 evin bütün lazım olan əşyasını rahatcasına bağlayıb arxalarına götürmüşlər və yollarına düzəlib getmişlər. Bu evlərin sahiblərindən bir cavanı gördüm. Dünən əhvalı xoş olduğu halda bu gün əyninə yırtıq-yamaqlı paltar geyinmişdi. Səbəbi-

ni sordum. Özlərinin və arvadlarının tamam paltarlarını, 4 evin lazım olan bütün şeylərini ermənilərin gəlib apardıqlarından dolayı böylə pərişan halda qaldıqlarını söylədi. Şikayətlərinə isə erməni hökuməti dairələrində əhəmiyyət və etina verilmədiyini bildirdi. Bunun üçün evləri ermənilər tərəfindən qarət edilmiş və erməni hökuməti tərəfindən şikayətlərinə əhəmiyyət verilməmiş məzkur müsəlmanlar İrəvanda neçə min manat məhsulətə mövcud olan bağçaları və evlərini tərk etmişlər. Əhli-əyallarını götürüb erməni cümhuriyyəti daxilindən çıxmışlar, Tiflisə, Gəncəyə, Bakıya gəlmişlərdir.

2) İrəvanda ermənilər qoca bir müsəlman arvadının evinə gəlmişlər. Evini axtaracaqlarını bildirmişlər. Qoca arvad bir tərəfə, cavanə qızı da buxarı daldasına qaçıb gizlənmişlərdir. Ermənilər qızı tapıb pulların (?) yerini sormuşlar. Pul olmadığını bildikdə, ev əşyasından lazım olanları və qızı götürüb qaçmışlar. Qoca arvad şimdi bu haldan başına hava gəlmiş, dəli kimi olmuşdur.

3) İrəvanda üç müsəlman arvadı paltarları ermənilər tərəfindən oğurlanıb aparıldığına görə, polisəyə gedib şikayət edirmişlər. Komissar bunları danışdırmaqda olduğu halda müavinləri də arvadlara ədəbsizcəsinə göz eyləməkdə imişlər. Arvadlar hökumət dairəsində belə erməni məmurlarının bu kimi əxlaqsız hərəkətlərindən inciyib şikayətlərin[i] də buraxıb getmişlərdir.

4) İrəvanda ermənilər özbaşlarına izinsiz gəlib müsəlmanların bağçalarına girirlər. Nə yapmaq istədiklərini sorduqda meyvə yeyiriz deyirlər və bu vasitə ilə

də müsəlmanların evlərinə bələdlük yetirirlər.

5) İrəvan vağzalında bir ordubadlını vəsiqə axtarmaq bəhanəsi ilə ermənilər soyub pullarını aparmışlardır.

6) Zar kəndi mühacirlərindən bir müsəlman Dəmirbulaq məhəlləsində sakin olduğu evdə saxladığı 20-30 baş qoyunun səbəbinə ermənilər gündüzün gəlib evinə basqın etmişlər. Çobanı və qoyun sahibinin qardaşı oğlunu qoyunlarla bərabər götürüb aparmışlar. Sonra çobanı və uşağı çöldə öldürüb buraxmışlar, qoyunları isə götürüb getmişlərdir.

7) İrəvanda Dəmirbulaq məhəlləsində Kərbəlayı Heydərin evinə gündüzün ermənilər basqın edib 15 min manat pulunu, arvad paltarını və arvad zinəti olan qızıklarını alıb aparmışlardır.

8) İrəvanda şəhərdən çıxıb vağzala getməkdə olan Abuzər başmaqçını vağzal yolunda ermənilər tutub soymuşlar və yanında olan pullarını almışlardır.

9) İrəvanda Dəmirbulaq məhəlləsində Bezni kəndi qaçqınları olan müsəlmanların evlərini axtarmaq bəhanəsi ilə ermənilər evlərinə girib 47 min manat pullarını aparmışlardır.

29 iyul 1919, N 237

İRƏVANLILARIN MÜXTİRƏSİ

Qafqaziyada olan İngiltərə Komandan-lığı nümayəndəsi general Koriyə bir müxtirə [yazılı müraciət; xəbərdarlıq] verilmiş olduğunu qabaqda yazmışdıq. Şimdi müxtirəni eyni ilə dərc edirik:

İrəvan quberniyasının Naxçıvan, Şərur, Sürməli və İrəvan uyezdinin bir hissəsi Azərbaycan türkləri ilə məskundur. 1917-ci ilin axırlarından başlayaraq həman rayonların müsəlmanları müsəlman əhalisini məhv etmək və İrəvan quberniyasını Türkiyə erməniləri ilə məskun etmək məqsədini təqib edən erməni əsgəri dəstələri tərəfindən tədriclə təcavüzata giriftar olmuşlardır. Yüzlərcə kəndlər top atəşi ilə məhv, əhalisinin bir hissəsi tələf edilmişdir. İnanılmaz vəhşətlərə yol verilib, əhalinin digər hissəsi dağlara, çöllərə qaçmışdır ki, soyuqdan və acından həlak olmuşdur. Ermənilərin vəhşətlərini 1918-ci il dekabrın 27-28-də olan hadisələr isbat edir ki, İrəvan uyezdinin Vedibasar rayonunda 6 kəndin müsəlman əhalisi tamamilə məhv edilmişdir. Keçən ilin yay fəslindən başlamış müsəlman əhalisi öz halını gözü ilə görüb təşkilaturmaqla ermənilərə müəlləh difa [silahlı müdafiə] göstərmişlərdir. Erməni hökuməti yuxarıda göstərilən rayonların müsəlman əhalisini özünə tabe etməkdən gücsüz olduğunu, ancaq İngiltərə komandanlığının ...na görə Sülh Konfransı həllinə qədər müsəlman əhalisi müvəqqədən erməni hökumətinə tabe olmağa məcbur olmuşdur. Lakin erməni hökuməti müsəlman əhalisinin ədalətli bir surətdə özünə ... və müsəlmanlara vurulan ağır yaralara əlac etməmək əvəzinə müsəl-

manlar haqqında dəhşətlər və ... cəzalar işlətməyə başlamışdır. İrəvan uyezdində Vedibasar rayonu əhalisi tənə gəldiyindən, öz hüququnu və insaniyyət heysiyyətini müdafiəyə qalxmışdır. O vaxt erməni hökuməti müsəlmanlar əleyhinə əsgəri dəstələr göndərərək dinc əhalinin kəndlərini yerlə yeksan etdirmişdir. Əvvəlcədən nisfəndən artığı [yarısından çoxu] erməni hökuməti tərəfindən məhv edilmiş müsəlman əhalisinin əqəllən [heç olmasa] qalanını xilas etməkdən ötrü haqq və ədalət naminə tezliklə qanlı vuruşmaları dayandırmalıdır.

Yaxşı olardı ki, Sülh Konfransı qərarına qədər müsəlmanlar ilə məskun yuxarıda göstərilən rayonlar müvəqqədən İngiltərə nümayəndəsinə tabe ediləydi. Çünki ancaq daşnaksaqan firqəsindən ibarət olan erməni hökumət məmurları müsəlman əhalisini tədriclə qıraraq məhv etməkdən imtina etməyəcəklərdir. Ermənistan paytaxtı olan İrəvan şəhərində yaşayan müsəlmanların halı bunu isbat edir. Burada müsəlmanları qarət edib təqsirsiz adamları, hətta gündüzləri hökumət məmurlarının gözləri qabağında öldürürlər. Burada müsəlmanlar o qədər tədhiş [dəhşət, terror] altına alınmışlardır ki, qaranlıq düşən kimi bir müsəlman küçəyə çıxmağa cəsarət edəmməyir.

Bakıda yaşayan İrəvan quberniyası müsəlmanlarının iyunun 18-də vəqə olan ümumi iclasının qərarına görə, həmin müxtirə Sülh Konfransına təqdim edilməkdən ötrü hüzuri-alilərinizə təqdim edilir.

(İmzalar)

31 iyul 1919, N 239

NAXÇIVAN MƏKTUBATI

Naxçıvanı keçənlərdə ərz etdiyim vəzdə [vəziyyətdə] qoyub Bakıya gəlməli olduğumdan, hazırlaşib istasyona gəldim. Neçə aylarca boş qalmış istasyonda təzədən bir böyük şənlik [qələbəlik, canlılıq] görürdü. Hər tərəfdə əhli-kəsəbə bir səbət şey qoyub satmaqla, bir çox yerdə qəhvəçilərin çay satması nəzərə çarpırdı. İstasyonda hələ ermənilər tərəfindən öylə bir nəzm-nizam yox idi. Öylə gün olurdu ki, üç-dörd qatar erməni mühacirləri ilə məmlu [dolu] İrəvandan Naxçıvan istasyonuna gəlirdi. Öylə də gün olurdu ki, heç bir vaqon da gəlməyirdi. Həftədə üç dəfə minik vaqonları gəlirdi. Biz bir çox adamdan ibarət olduğumuzdan, iki boş yük vaqonuna dolub yer tutduq. Bizə beş saat sonra gedəcəksiniz vədəsi verilməklə bərabər, orada üç sutka qalmaq məcburiyyətində qaldıq. İstasyonu insan gəzdikdə mədəniyyətə və insanların məhvinə nabad olmasına [məhv, yox olmasına], rus əsgərləri hürriyyətdən sonra zəbt etdikləri zamandan şimdiyə qədər nə böyüklükdə zərər vurulduğunu hər kəs hiss edə bilərdi. Çünki son modada yapılmış Naxçıvan vəsi [geniş] istasyonunun imarətlərinin heç birində bir qapı-pəncərə görülməməklə bərabər, xarəbə-zarlıq nişanları az deyildi. O biri tərəfdən neçə günlərcə gəlib istasyon qışlasında [kazarmasına] iskan edilmiş [yerləşdirilmiş] və eyni zamanda istasyonun hər tərəfində gəzib dolanan erməni mühacirlərini insan gördükdə və qorxudan hələ vətənlərinə övdət etmək [qayıtmaq] istəməyən müsəlman fələkzədələrini də dərnəzər

etdikdə insan nə qədər mütəəssir və mütəəzzi olurdu [əzab çəkirdi].

Sabahlar, axşamlar mühacirlərinə ermənilər əkmək payladıqda nə müdhiş bir mənzərə görüldüyünü qələm yazmaqdan, dil söyləməkdən acizdir. İki yüzlərcə kəndisinə ağa və xanım olan, istirahət sahibi kəndçilər bu gün başa yarım girməyə əkmək almaq üçün birbirilərini yırtmağa, zorlamağa və hər kəs payını mənə qalmaz xəyalı ilə tez almaq üçün irəli yürüdüyündən böyük qalaq-qalaqlar əmələ gələcəyi mülahizə olunurdu. Mühacirlərin çoxusu xəstə, arıq və cırıq-cında əlbisə içində idilər. Mühacir halını hər kəs bildiyindən, artıq bunların halını təsvir etməyə həcət yoxdur, zənn edirəm.

Əvət, otuz-qırxa qədər istasyona toplanmış müsəlman mühacirləri hər saat, hər dəqiqə tren [qatar] gözləməklə bərabər, böyük qorxunc fikirlər də keçirməyə idilər. Çoxdan bəri ədəvətlə yaşadığı bir millətin treni ilə onun şəhərlərini dolaşaraq salamat gedib məhəlli-iqamətinə [yaşayış yerinə] çatması hər kəsi şübhələndirirdi. Bir çoxları “Bizi İrəvan istasyonunda mauzeristlər soyacaqlar”, bir çoxları “Köydən salamat keçsəydik min yaşardıq” kimi cümlələr qullanmaqla bərabər, salamatları üçün kərratla [dəfələrlə] namaz qılıb dua edənlər də az deyildi.

Xülasə, üç gün tamam oldu. Biz Ulu-xanlıya qədər bilet alıb yola düşdük. Nəşən istasyonuna qədər hər yerdə əski həyat və əsəyiş bərpa idi. Hələ ermənilərin hökmranlıqlarından bir nişanə yox idi. Fəqət, Şahtaxtı istasyonunda 100-ə qədər erməni əsgəri gözləməklə bərabər, Bəyazidə gedən Maku treni yo-

lunun Araz körpüləri ciddi surətdə erməni əsgərləri tərəfindən işğal və təhti-mühafizəyə [mühafizə altına] alınmışdı.

Noraşen istasyonuna yetişdikdə, böyük bir cəşn [qələbəlik] və hərəkət gözü çarpmağa başladı. Üç-dörd qədər yük qatarları ilə iki qatar zirehli vaqonlar, bir çox əhali, mindən ziyadə Dərələyəzdən gəlmiş Osmanlı (qaxtaqan [qaçqın]) mühacir erməniləri, üç-dörd yüzə qədər İrəvan və Üçkilse mahallarının müsəlman fərariləri və bundan maəda [başqa] 500-dən ziyadə erməni müsəlləh əsgərləri bir mənzərəyi-ələmnak və vəxim [qəmli və qorxunc bir mənzərə] əmələ gətirmişdi ki, insan baxdıqca heyrat və təəccübünü artırırdı.

Erməni və müsəlman mühacirlərinin əcəle ilə yer tutmağa çalışmaları, əsgərlərin baş komandan Dronun İrəvandan gəlməsi intizarında bulunub da manevrə yapmaları böyük bir qat-qarışıqlıq görsənilməklə bərabər, insan erməni mühacirlərinə baxdıqda, həpsinin qıp-qırmızı olub üzlərində bir şadlıq hissiyyatını görməklə nəzərinə gəlirdi ki, guya ki, neçə müddət qış əzabında yaşamış quş dəstələri bahar gəlməsi mülahizat və hissiyyatı ilə xülyalanaraq o eşqə fərəhnak olmuşlar [fərəhlənmişlər, sevinmişlər].

Erməni mühacirlərinin qıp-qızıl [qıp-qırmızı] olub və lazımınca ev əşyaları nəzdlərində bulunmaları erməni hökumətinin onlara yardım və mərhəmətindən olmayıb, təbii Dərələyəzdə 40-a qədər müsəlman köylülərinin ki, həpsi əlan [indiyə] Şəurda fəlakətlə yaşamaqdadırlar, əmlak və əmvalına [mallarına], hazır əkinlərinə bir sənədən ziyadə sahiblik edib müftə yediklərindən idi. Çünki erməni hökuməti yardımından öylə sala-

mat qalmaq icab etsəydi, yuxarıda ərz etdiyim Naxçıvan erməni mühacirləri onlardan daha salamat və zəngin olmalı idilər.

Əvət, nəzərim istasyonda erməni mühacirlərindən ayrıca, məsumanə və mütəəssifanə [kədərli] bir halda durmuş müsəlman kəndçiləri, yəni mühacirlərinə sataşdı. Onların nə halda olduqlarını yazmaqla qarelərin [oxucuların] qəlblərini xarab etmək və mətləbi uzatmaq istəməyirəm. Çünki nəql edə biləcəyim mənzərəni hər kəs bilir. Qatarlar həp erməni mühacirləri ilə dolmuş ikən, müsəlman mühacirlərinin vaqonlara yerləşdirilməsi etinasız bir halda görünürdü. Üç-dörd nəfər müsəlman mühaciri gözü-mün önündə vaqondan-vaqona yer gəzib müraciətdə bulunur və hər tərəfdən döşlərindən itələnib də təərrüzatdan [hücumlardan, təcavüzlərdən] başqa erməni mühacirləri tərəfindən bir mərhəmət göstərilməyirdi.

İstasyon komandanı qayət mütəkəb-bir bir halda erməni mühacirlərini cəbəcə [yərbəyer] edə-edə həman mühacirlərin bir əskiyinin belə dərdinə, şikayətinə qalaraq, onunla bir para erməni mühacirləri bizim vaqonlara yanaşdı və komendant üzünü bizə tutaraq "Siz nə üçün böylə istirahətlə əyləşmisiniz? Həpiniz bəhərhal [mütləq] bu iki vaqondan birisini təxliyə və birində oturmaqla vaqonun o birisini mühacirlərə güzəşt etməli və yaxud içində boş görünən yerlərə mühacirləri buraxmalısınız" - dedi. Biz hər nə qədər erməni qubernatorunun əmri ilə vaqonların bizə verilməsini və vaqonlara biletlə alaraq minik olub mindiyimizi izhar etdiksə

“Mən böylə əmrlər filanlar bilməm” - deyə zorla mühacirləri bizim içimizdə yerləşdirdi. Bu da işdə bizim halımız.

On beş dəqiqə keçmişdi ki, İrəvan tərəfindən bir qatar görsənməyə başladı. İstiqbala [qarşılamağa] çıxmış əsgərlər həp nizama durdular. Məlum oldu ki, Dro gəlir. Bir azdan sonra zirehli vaqonla Dro gəlib yetişdi. Silaha durmuş əsgərlərin əhvalını soruşdu və sonra rəsmi-keçid əmələ gəldi.

Dro vaqonlara, istasyona, bir çox zabitlərlə baxıb mütləq erməni mühacirləri ilə maraqlandığı halda, diqqət edirdim, əsla müsəlmanlara tərəf etinası yox idi. Yaxşı nəzərimdədir ki, üç günlərcə hərəkət və ailəsinin həmlinə [minməsinə] müvəffəq olammamış, gün qabağında, çöldə qalmış ailə sahibləri müsəlman mühacirlərindən bir neçəsi “Dro ağa gəlib deyə gedəlim ona şikayət edəlim, bəlkə bizi də yeritsinlər” dedikləri halda, hər nə qədər Droya yavuqlaşdılsa, zabitlər və əsgərlər tərəfindən qovulub “İstasyon komandanı bilir, bu iş ona aiddir” - cavabını verdilər.

Bir saatdan sonra Dro əmrlərini verib İrəvana övdət [qayıtdı] və ondan üç saat sonra da axşam vaxtı biz də Uluxanlıya hərəkət etdik.

Saat 12-də müsəlman qatilliyi ilə şöhrət tapmış erməni köyü olan Qəmərliyə yetişdik. Yoldaşlar qorxub narahat olmağa başladılar. Yarım saat sonra gördük ki, eşikdən vaqonumuzu döyüb səslənirlər ki, qapını açınız. Biz qapını açmadıq və ona cavab verdik ki, şimdiki gecə olduğundan qapı açılmaz. O halda bir təkənla qapının açılıb içəriyə bir kefli saldatın fırlamasını gördük. Əlində tufəng və

belində açıq mauzer vardı və kəndisi də sərxoş olduğu müşahidə olunurdu.

Onun dalınca birisi də, sonra birisi də gəlib onlara qışqırdı ki, bunları axtarınız.

İrəlindəki saldat “Siz Naxçıvandan gəlibsiz” deyə birər-birər bizi axtarmaq istədikdə, “Xayır, biz İrəvan və Ordubaddan gəlirik” cavabını almaqla eşikdən işıq alıb bizim az-çox elmlı, bacarıqlı, yaxud möhtərəm olduğumuzu mülahizədən sonra (çünki içimizdə eyi rusca bilənlərimiz vardı) “Artıq axtarışa ehtiyac yoxdur. Biz öylə zənn etdik ki, buradakılar həp Naxçıvan, müsəlman mauzeristləridirlər. O səbəbə sizi narahat etdilər. Mən kəndim zabıt poruçik və buranın komendantıyam” - deyə-deyə getdilər.

Sonra məlum oldu ki, bizim o biri vaqondan axtarış zamanında bir gümüş qutu və bir-iki cib əşyası götürülmüşdür.

Bir saat sonra Uluxanlıya hərəkət etdik.

Tamaşaçı

31 iyul 1919, N 239

ERMƏNİSTANDA

Müsəlmanların yaşayışı

Erməni Cümhuriyyəti daxilində, paytaxt İrəvanda və məmləkətin sair yerlərində ermənilərin yerli müsəlmanlar haqqında etdikləri zülmələr və təcavüzlər:

Zəngibasar tərəfi müsəlmanlarından mühacirlərindən bir gündə 90 nəfərə qədər adam gəlib İrəvanda Azərbaycan siyasi nümayəndəsi Xan Təkinskiyə ermənilər tərəfindən qarət edilib soyulmalarından şikayət etmişlərdir.

Şərurdan İrəvana azuqə gətirməkdə olan irəvanlı Orucu iki nəfər vedili yoldaşlarıyla Qəmərli vağzalında ermənilər vaqondan endirib üçünü [də] öldürmüşlərdir (8 iyulda).

Təbrizdən gələn vaqonları Qəmərliyə İrəvan vağzalında ermənilər dayandıraraq içlərində naxçıvanlı, şərurlu, vedili varsa alıb götürürlər, aparıb tələf edirlər.

Qəmərli Cəfərin qardaşını Aleksandropol vağzalında ermənilər vaqondan endirib aparmışlar.

İrəvanda Mirəli Mirheydər oğlu vağzalda gedərkən yolda erməni milisiyalı silah axtarmaq bəhanəsi ilə saxlayıb axtarırlar. Silah tapılmadığı halda Mirəlinin yanında olan pullarını alıb gizlədirlər. Mirəli gəlib komendanta şikayət edərsə də, hökumət məmuruna yaraşmayan hal ilə komendant Mirəlinin şikayətini nəticəsiz qoyub yanından rədd edir.

İrəvandan çıxıb Gürcüstana, Azərbaycana gəlməkdə olan müsəlmanları – “Siz Gürcüstana, Azərbaycana Ermənistan xəritəsini aparırsınız” deyərək dəmiryollarında çox əziyyətlər verib axtarırlar.

İrəvan əhlləri Abbas Əsgərzadə, İsmayıl Musazadə, Məhəmməd qəssab, üç nəfər də İrəvan kəndli müsəlmanlarından əhl və əyalları ilə İrəvandan çıxıb erməni dəmiryolu ilə Azərbaycana gəlməkdə idilər. Bunlar haqqında yolda ermənilər tərəfindən sıx-sıx axtarışlar edilmiş, Kolagirən mövqifində isə bu kişiləri vaqondan endirib saxlamışlardır. Arvadları isə həman vaqon ilə sahibsiz yola salmışlar. Sonra kişilər erməni məmurlarına 50 min manat verib canlarını qurtarmışlar. Ondan sonra bu müsəlmanlar Kolagirəndən Sənainə qədər piyada olaraq qaçıb getmişlərdir.

3 avqust 1919, N 241

MƏTBUAT

Ermənistan dövləti ərazisində yaşayan və kəndisini azərbaycanlı bilib də ermənilərə tabe olmaq istəməyən sadıq türklərin qanlı faciəsi davam edir. Bu vaxtadək quldurluq təriqi [yolu] ilə hər əlinə düşən müsəlmanı, xüsusən türkü öldürməyi özünə borc bilən daşnak quldurları, nəhayət daşnak hökumətinin əmri ilə İrəvan quberniyası dairəsindəki dindaş, vətəndaşlarımızı guya qırıb qurtarmaq, ya tabe etmək qəsdı ilə nizami müharibə başlamışlardır. Fəqət hüququnu almağa əzm etmiş, erməni hökumətinin bütün “səfa və ləzzətlərini” görmüş olan hürriyyətpərvər qəhrəmanlar qana bələşmək bahasına da olsa hüquqi-milliyələrini vermək istəməyirlər.

Buna görədir ki, Vedi, Şəhur, Naxçıvan ətrafında qan sel kimi axır. Lakin “Hayastan-Aşxatavor”, sanki bu da azmış kimi daha şiddətli müharibəyə dəvətlə yazır ki:

“Türk agentləri ilə tatar bəylərinin qanlı fəaliyyəti davam edir. Mürtəcə xanlarla birləşərək bunlar cavan demokratik cümhuriyyətimizin əsasını sarsıtmaq istəyirlər. Bunun müqabilinə qəti tədbirlər görməlidirlər. Müttəfiqlər Azərbaycan Hökumətini qane etməlidirlər ki, Ermənistan qarşı ədavətin heç bir səmərə verməyəcəyini öz dindaşlarına anlatsın. Qəti tədbirlərlə, ağalar və paşaların inadını sındırmaq lazımdır. Xalqı ağıllandırmalıdır. Qəhr olsun yumşaq siyasət. Qəti və ciddi tədbirlər görməlidir.”

Fəqət böylə şüar ilə inanmayırız ki, daşnak mühərrirləri sülh bərpa edə bilsinlər. Sülhün təmini üçün haqq və hür-

riyyət istəyən, xalqı qəti və şiddətli tədbir, yəni silah gücü ilə ağıllandırmaq-dansa, daşnak politikaçılarına əqli-səlim [sağlam mühakimə] təlqin etmək və camaata yaşayış ixtiyarı vermək lazımdır.

Digər bir məqaləsində məzkur [adı çəkilən] qəzetənin baş mühərriri daha da qızır, acıqlanır, atəş və ildırım saçır. Hətta bir dərəcəyə varır ki, “tatarları” unudaraq ümum daşnak olmayanlara elani-hərb edir. Nəhayət hökumətə diş göstərir. Yazır ki:

“Hər tərəfdən biz, türk-tatar mürtəcə həşəratı ilə əhatə edilmişiz. Bizim hökumətimizin yumşaq siyasəti və təhəmmülkarlığı [tolerantlığı] dövlət əleyhinə cinayətdən ibarət bir hərəkətdir. Hamı və hər şey vətənə fəda olmalıdır. Kadet, ictimaiyyəni-amiyyun [Sosial-demokrat] və İctimaiyyəni-inqilabiyyun [Sosialist inqilabçılar] firqəsinə mənsub olanların böylə bir zamanda kənara çəkilib iştirak etməmələri xəyanətdir. Demokratiyanın şüarı «Hər yerdə əksinqilaba qarşı hər b» olmalıdır.”

Doğrudur, zəmanədə “əksinqilab” sözü öylə bir qüvvəyi-incirariyyə [elastiklik] kəsb etmişdir ki, hər tərəfə çəkmək olar. Fəqət hankı tərəfə çəkəcək olarsa, qəzetə bizcə daşnaklara elani-hərb edir. Çünki “əksinqilabçı” – menşeviklər nəzərində bolşeviklərdir, bolşeviklərcə eserlər, eserlərcə kadetlər. Xülasə, hankı firqəni sorsan özündən başqalarını əksinqilabçı adlandırır. Hətta Bakıdakı bolşevik “Ədalət” firqəsi Hacı-Tərxanda yoldaşlarının qətli münasibətilə Hacı-Tərxan bolşeviklərini əksinqilabçı elan etmişdi. Bu surətlə mövcud firqələrin həpsi əksinqilabçıdır. Və çünki öylə bir firqə

yoxdur ki, daşnaklar onunla ittifaq bağlamamış və “tovariş” olmamış olsun, ona görə də, əksinqilaba hər kəs elani-hərb etsə, mütləqə daşnaklarla müharibə etmiş olar. Bu mülahizə ilə biz “Hayastan-Aşxatavor” qəzetəsinin bu sözlər.....

4 avqust 1919, N 242

AZƏRBAYCANDA

Zəngəzurdan bizə yazırlar

İyul ayının 16-cı gecəsi Zəngəzur uyez-
dinin Xocahan köyünün sakinləri Musa
bəy Lütfəli bəy oğlu Xocahanski özündən
başqa iki həmqəryəsi [kəndçisi] İsmayıl
Kərbəlayı Fərhad oğlu və Əli Fətəlizadə
ilə Şuşa şəhərindən üç yük mal əşya alıb
və kirayə apardıqları vaxt, Qaryagin uyez-
di Türkəfəndili ilə Yusifbəyli qəryələrinin
arasında həman qəryələrin adamları ilə
əvvəlinci Musa bəy öldürülüb, tamam əş-
yaları və atları yəğma olunubdur. Soy-
ğunçuların yerli əhalidən olmalarına şüb-
hə yoxdur. İki nəfəri tufəngli, mabaqiləri
[qalanı] tapançalarla silahlanmış və həm
piyada imişlər. Qarət olunmuş at, əşya
və tufəng 80 min manata baliğdir [çatır].
Ciddi tədbirlər olunub ənqərib zamanda
[tezliklə] müqəssirlər tapılıb həbs olun-
masa və yəğma olunan mal alınib sahib-
lərinə verilməsə, qeyriləri həm iştaha-
landırır sirayət edəcəyinə [yayılacağına],
gediş-gəliş qət olunacağına [kəsiləcəyinə]
şübhə etməməlidir. Əlan [indi] beş-üç
nəfərin silahsız şəhərə gedib-gəlməsinə
imkan yoxdur.

Zəngəzurdə ermənilər tərəfindən hü-
cumlar qət olunmayıb bu haladək hər
gün Alın, Kəmin, Fərican, İydəli və Alavin
müsəlman kəndlərinə hücum edib zira-
ətlərini [əkinlərini] yığmağa qoymayırlar.
Qeyri yerlərdə ermənilər tərəfindən mü-
səlman ziraətləri odlandıdır və yandırır-
lıbdır.

Zəngəzurlu
4 avqust 1919, N 242

ERMƏNİSTANDA

- 28 iyulda erməni agentəliyi xəbər verir ki, hökumət qət etmişdir Böyük Vədi nümayəndələrinə təklif etsin ki, erməni hökumətinə tabe olub tələblərinə əməl etsinlər.

İyulun 24 və 25-də iki günlük müharibədən sonra Baş Nəraşen ətrafında polkovnik Qarakamanyanın təhti-komandasında [komandanlığı altında] bulunan erməni qoşunları düşmənin artıq qüvvəsinin təzyiqi altında Çanaqçı və Zəncirli kəndlərinə tərəf çəkilmislərdir.

- İyulun 25-də erməni hökuməti böylə bir xitabnamə nəşr etmişdir:

“Həmişə istiqlalımızın əleyhinə çalışmaqda olan xarici düşmənlərimiz Vədi-basar, Şərur və Naxçıvan ətraflarında üsyan çıxarmışlardır. Üsyan təhdidimiz bir surət kəsb edir. Qəti surətdə üsyanı yatırır, nizam və asayışı bərpa və cavan cümhuriyyətimizi təhlükəli hərəkətdən xilas etmək üçün qoşun səfərbərliyi və silah toplamaq məsələsini tez və qəti surətdə həll etmək qəsdini ilə hökumət bəzi fəvqəladə tədbirlər görməyə məcbur olmuşdur.

Bu məqsədlə iyulun 24 və 25-də hökumət bir neçə xüsusi qanun qəbul etmişdir. Həmin qanunlarla bu kimi məsuliyyətli bir zamanda silah və adam köməyi vermək qaydası və vətəndaşlıq vəzifəsini ifadan boyun qaçıranlara nə kimi cəza veriləcəyi təyin edilir.

Ermənistan Cümhuriyyəti vətəndaşlarının vətənə olan məhəbbəti və vətəndaşlıq vəzifəsinə müraciət edərək hökumət ümidvar olur ki, məzkur [deyilən] qə-

nunların qövldən feilə [sözdən əmələ] gətirilməsində camaat ona hər növ müzahirət [köməklik] edər.”

4 avqust 1919, N 242

ERMƏNİSTANDA

İrəvan quberniyasında

İrəvandan alınan mövsuq [etibarlı] xəbərlərə görə, erməni əsgərləri Naxçıvan və Şərur uyezdlərini tamamilə tərk etmişlərdir. Erməni əsgərlərinin ruhu o qədər düşmüşdür ki, əsgəri məmurlar onları müşkülətlə cəbhəyə göndərməyə müvəffəq olurlar. Erməni əsgərləri xeyli ümitsiz və davamedici deyildirlər. İrəvan uyezdində bir çox mitinqlər vəqə olmaqdadır. Bu mitinqlərdə daşnak nətiqləri əhalinin ruhunu qaldırır milli ədavəti daha da şiddətləndirirlər. Bu təşviqata görə İrəvan şəhərində yaşayan müsəlmanların halı o qədər fənallaşmışdır ki, biçarələr küçəyə çıxmaqdan ehtiyat edirlər. Bir para işlər üçün Azərbaycana gedən İrəvan müsəlmanları İrəvandan məktublar alırlar ki, geri qayıtmasınlar. Çünki İrəvan şəhərinin dinc müsəlman əhalisi bu axır vaxt bir ixtilaf törəyə biləcəyini gözləyirlər.

6 avqust 1919, N 244

BÖYÜK VEDİ HADİSATI

Ermənistanın siyasi nümayəndəsi [Tiq-ran] Bekzadyanın Azərbaycan Cümhuriyyəti Xariciyyə Nəzarəti etiraz notasına cavabı münasibətilə avqustun 1-də Azərbaycanın Ermənistan nümayəndəsi [Məhəmməd] xan Təkinski Ermənistan Xariciyyə Nəzarətinə böylə bir nota təqdim etmişdir:

“Ermənistan Xariciyyə naziri həzrətlərinə.

Azərbaycan Xariciyyə nazirinin 12 iyulda verdiyi notasına Bekzadyanın cavabı məni işbu cavabı verməyə məcbur edir.

Cənab Bekzadyan Böyük Vedi hadisatını xəbər verməklə, doğru olduğunu isbat üçün təminat vermişdir. Müşarünileyhin [adı çəkilən şəxsin] məlumatından Ermənistan hökuməti tərəfindən irsal olunan [göndərilən] qoşun dəstəsinin nə vaxt göndərilməsi məlum deyildir. Bununla bərabər, nə vaxt Böyük vedililər tərəfindən tufəng və pulemyot atəsinə tutulduğu, işbu dəstənin cəza dəstəsindən təcridi [ayrılması, fərqləndirilməsi], nə vaxt cəza dəstəsinin göndərilməsi və müsəlman köylərinin nə üçün topa tutulması haqqında cənab Bekzadyan heç bir söz demədiyindən, mən də xülasə bir cavab verəmməm.

Bekzadyanın, Azərbaycan hökumətinin eyi xəbər almaması deməsinə cavab olaraq məlum etməliyəm ki, erməni əsgəri hissələri iyulun 4-də Böyük Vedi köyünə yaxlaşıb və müzakirə vaxtında birinci dəfə olaraq ermənilər tərəfindən güllə patlamışdır. İşbu güllələrdən Böyük Vedi nümayəndələri Zeynalabdin Şıxəli oğlu və Nəsrulla bəy Başır bəy oğlu qətl edil-

mişlərdir. Bundan sonra fəqət Böyük vedililər atəş açmışlardır.

Müharibə axşamadək uzanmışdır. Böyük vedililərin mitralyozu olmamışdır. Böyük vedililər əleyhinə olan müharibədə piyada alayı qitəatı [birlikləri] iştirak etmişlərdir. Həman gün axşam zamanı ermənilər geri çəkilərək Böyük vedililər əlində pulemyot, tufəng, cəbbəxana, çadır, hətta dəftərxanalarını buraxmışdılar. Böyləliklə, Bekzadyanın dediyi kimi, Böyük vedililər nəradən isə pulemyotlarla müsəlləh olmuşdurlar.

Yenə cavabən deyirik ki, həqiqətən, Böyük vedililəri pulemyot deyil, hətta dəftərxana ilə belə müsəlləh edən erməni qoşunları olmuşdurlar ki, fərər edərək müsəlmanlara buraxmışlardır.

Müsəlmanların nə üçün mübarizə etməsinə cavabən Böyük vedililər 300 dağılmış müsəlman köyünü, on minlərlə məqtul [öldürülmüş] müsəlmanları, xüsusən iki nümayəndənin qətlini göstərərək, köylərinin digər köylər kimi dağılması, özlərinin də digərləri kimi məqtul düşmək istəmədiyini deyirlər. Onların işbu əqidələri mübahisəyə səbəb olarsa da, fəqət dövlət əsasını dağıtmaq istədiklərini demək olmaz. Hər gün yapılan qətl-qarət və müsəlmanlar əleyhindəki iqdamatlar [addımlar, tədbirlər] Böyük Vedidən əlavə digər köyləri də Ermənistanı qəbul etməmək, başqa qonşu dövlətlərə mülhəq olmaq [birləşmək] və yaxud kontrol altında yaşamaq istəməyə vadar edir.

Hər gün mən milisiya əlbisəsi ilə müləbbəs olan [geyinmiş] ermənilərin qətl-qarət, evlər üzərinə çapqın yapıqları haqqında şifahi və təhriri [yazılı] məlumatlar alıram. İşbu fəlakətlər bu yollarda deyil,

İrəvanın küçələrində belə baş verməkdədir. Ermənilər müsəlmanların ağaclarını kəsirlər, bostan və bağlarını qəsb edirlər. Hətta Böyük Vedi ətrafında müharibə olduqda, o ətrafdan qaçmış müsəlmanlar mənə şikayət edərək deyirdilər ki, onlar ermənilərin müsəlman əlləri ilə əkilmiş əkinlərini yığmağı görmək istəməyirlər. Onlar bunu söylədikdə ağlayırdılar.

Məsələn, Ağzıbir, Maqos və digər köylərin taxıllarının nerədə olması sual edilir. Erməni hökumətinin onları xain deyərək yerlərinə buraxmadıqlarından şikayət edirlər. Bir çox ilticadan [xahişdən] sonra bir para müsəlmanlara kəndi yerlərinə köçməyə icazə verildisə də, ermənilər onların mallarını qarət etdiklərindən, yəni dən qaçıb dağılmağa məcbur oldular. Şimdiki müsəlmanlar iltica edirlər ki, Azərbaycana köçürməklə onları ölümdən xilas etsinlər.

Müsəlmanların ərazisi bir çox yerlərdə ermənilərə icarəyə verilmişdir. İşbu ərazi cümləsindən Ermənistan Məclisi-Məbusanı azası [üzvü] müsəlmanların da yerləri vardır. Son zamanda hökumət tərəfindən bu məsələ ləğv edilmişsə də, bundan bir mənfəət hasil olmamışdır. Zira ermənilər ərazini verməkdən imtina edirlər.

Məzkur [deyilən] həqiqətləri təsdiq üçün məndə bir çox təhriri [yazılı] sənədlər mövcuddur.

Cənab siyasi nümayəndə Bekzadyan, Xariciyyə nazirini inandırır ki, Ermənistanda ağ və qara irqli vətəndaş yoxdur, həpsi birdir. Hətta Ermənistan hökuməti müsəlmanları qətl edən iki erməni soldatını gülləboran etdirmişdir. Bunu mən təsdiq edəmməm. Fəqət deyərək bilərəm ki,

bu vaxtadək Ermənistan Məclisi-Məbusanı ölüm cəzasını təsdiq etməmişdir.

Bekzadyanın Azərbaycan Hökumətinin Ermənistanın daxili işlərinə müdaxilə etməməsi haqqındakı sözünə cavabən deyirik ki, işbu hadisat Ermənistanın ixtilafsız torpağında deyil və Ermənistan vətəndaşları haqqında deyil, zira bundan ötrü və siyasi nümayəndənin müdaxilə etmə deməsi üçün Böyük Vedi üzərində Ermənistan hökumətinin, heç olmazsa, öz ixtiyarının ilk qədəmini təsis etməsi lazımdır. Binaənileyh, oraya qoşun göndərilməsini üsyan etmiş vətəndaşları cəzalandırmaq kimi adlandırmaq olmaz.

Rica edirəm ki, mənim səmimiyyətimi qəbul edəsiniz, əfəndim.

Təkinski"

7 avqust 1919, N 245

AZƏRBAYCANDA

Zəngəzur hadisələri

Müsəlman kəndlərinin ermənilər tərəfindən dağıdılmasını təhqiq etməkdən ötrü kapitan Gvoans Zəngəzur uyezdinə getmişdir. Kapitan xəbər vermişdir ki, aşağıdakı kəndlər dağılmışdır: Ağbis, Yeməzlər, Xaştab, Kor, Dəllər, Atqız, Hacıqurbanlar, Sura, Qoçaz, Qaraçimən.

Bu kəndlər hamısı Kaps dağından Kəhriz çayına qədər olan dərədədir. Erməni kəndləri onların üzərində ağalıq edirlər.

Ümumiyyətlə 300 ev xarab edilib, 58 müsəlman arvad-uşaq ilə bərabər qətl edilmişdir. Məzkur [deyilən] kəndlərin dağılmasına səbəb budur:

İyulun 5-də səhərə yaxın həman kəndlərin əhalisi ermənilər tərəfindən mühasirə edilmişlər. Ermənilərdə bombalar varmış. Şeypur səsi ilə ermənilər hücumə keçmişlərdir. Müsəlmanların tüfəngləri az olduğundan dağlara qaçmışlardır. Arvad-uşaqlardan bir paraları xilas ola bilmədiklərindən, axırda onların meyitləri tapılmışdır. İki saatdan sonra həman müsəlman kəndləri mühasirə edilmişdir. Hücum edənlərin erməni nizami əsgərləri olduğuna sübut yoxdursa da, hər halda ermənilərin əməliyyatı nizami bir surətdə icra edilmişdir. Həman kəndlərin qaçqınlarının halı fəvqəladə surətdə fənadır. Azərbaycan Hökuməti onları xərəkdən təmin etməkdən ötrü tədbirlər itxaz etməlidir [tədbirlər görməlidir].

*İmza: Baş ərkani-hərb polkovniki:
Klattebak*

7 avqust 1919, N 245

İRƏVAN VİLAYƏTİ VƏTƏNDAŞLAR İTTİFAQI İDARƏSİNİN MÜHACİRLƏRƏ XİTABI

Vətəndaşlar! Gürcüstan hökuməti-möhtərəməsi bir konfrans dəvət edib vətənimizdə daşnak məzaliminə [zölmünə] xitam vermək arzusunda imiş. Əvvəl, təşəkkürlər edirik və sonra düşünürüz: əcəba, şu konfransa hüququmuzu müdafiə, tökülən qanlarımızı, pamal olan [tapdalanan] namusumuzu, dağılan cəmələrimizi, bihörmət olan müqəddəsətimizi, qarət olan xanə və əmlakımızı xunxar, alçaq daşnaklardan mütəlibə [tələb] eyləmək üçün bizlərdən də konfransa mürəxxəslər [nümayəndələr] dəvət olunacaqdır?

Yox, zənn edirəm. Çünki bu barədə yazılan məqalədə hərfi-vahid [bir hərf; bir kəlmə] böylə yox idi. Əgər bizim vəkillərimiz olmaqsızın konfrans təşkil olunarsa, bizim dərdimizi kim bizim kimi şərh edə biləcək? Əlbəttə, heç kim. Çünki Azərbaycan Hökuməti bizim etimad və etibarımıza məzhər [nail olmuş] hami və hökumətimiz olmaqla bərabər, ermənilərin məzalimini konfransda onun nümayəndələri bizim kimi açmaz və açammazlar. Konfransda ermənilər bizim əlimizdən dad-fəryad edib bir neçə deleqat vasitəsilə bizlər[in] daşnak hökumətinə tabe olmaq arzusuna nail olmağa çalışacaqdır. Onda isə, genə bizim sinəmiz – daşnakların süngüləri.

Bəs bizim yeganə çarəmiz məzkur [adı çəkilən] hökumətlərdən atidə iniqad edəcək [gələcəkdə baş tutuacaq] konfransda bizim də məbusumuz olmasını ciddən tələb etməkdir və əgər tələbimiz

qəbul olmazsa, konfransın qətnaməsini də kəndimiz üçün qanun deyə təlqin edəmməyiz.

O surətlə, qoy, daşnak qurşunlarından xilas olanlarımız da qırılsınlar. Qalan evlərimiz də xarabazara dönsünlər və daşnaklar da o xarabaların bülbülləri (?) olub mədəni millətlər üçün samienəvaz [qulağa xoş gələn] nəğmələr tərənnüm eyləsinlər. Biz isə ya öləcək, ya Azərbaycan-dan başqasına tabe olmayacağız.

Bu məsələ, güman edirəm ki, cəmi vətəndaşları bu avqust ayının 12-də Şəhər Upravasının binasına saat 6-da ümumi iclasa cəm olmağa məcbur edir, ta ki, gələcəkdə əvvəlkilər kimi yeni tələ-at verməyəlim. Vətəndaşlar, avqustun 12-i saat 6-da Bələdiyyə İdarəsi binasında təyin edilmiş iclasa həpiniz təşrif gətiriniz. Dərdimizi söyləyəlim, çarəsini düşünəlim.

12 avqust 1919, N 249

İRƏVAN QUBERNİYASINDA

(axırı)

Budəfəki axırıncı hadisələrə ümdə səbəb ermənilərin Vedibasər mahalında təcavüzata başlamaları olmuşdur. İşbu Vedibasər müharibəsinin nəticəsində cənub-qərb Azərbaycan türkləri erməniləri qovub Dəhnə deyilən möhkəm müstəhkəm mövqeyi də işğal edib, hətta Dəhnənin o biri tərəfinə keçmişlərdir və sərhəddə dayanmışlardır. Dəhnə mövqeyi-müstəhkəmi işğal edildikdən sonra ermənilərin hərəkət etməyə hazır olan bir zirehli qatarının ələ keçməsi xəbəri alınmışdır. Dəhnə işğalından sonra erməni əsgərləri içəridə qalmışlardır. Fəqət nə miqdar əsgər qaldığı hələ aşkar edilməmişdir.

İrəvan Quberniyası Həmyerliləri İttifaqı üzvü Ermənistanda qalan müsəlmanların vəziyyəti necədir sualına cavab olaraq söyləyir ki:

Ermənistanda olan müsəlmanların vəziyyəti gün-gündən deyil, saatbasaat fəna bir hala düşüb ağırlaşmaqdadır. Ermənistan dəmiryol stasyonlarında bir çox müsəlmanları vaqondan çıxarıb aparırlar və onların başına nə gəlersə, məlum olmayır. Bundan başqa, yollarda gəlib-gedən müsəlmanlara artıq əziyyətlər verirlər. Hər kəsin nə qədər parası varsa, əlindən alınır. Buna da bəhanə bunu göstərirlər ki, siz Ermənistandan Azərbaycana xəritə aparırsınız. Çox vaxt arvadları da həyasız bir surətdə axtarib üzərlərində olan qiymətli şeyləri çıxarırlar. Bu qərar üzrə soyğunçuluq geniş bir dairə almışdır.

Naxçıvanda müsəlman ziyalılarının erməni hökuməti xidmətinə girənləri olmuşdurmu sualına müsahibimiz cavab verir ki:

Müsəlman ziyalılarının erməni xidmətinə girənləri, hətta ermənilər üçün casusluq edənləri də olmuşdur.

Bununla da Naxçıvan uyezdini erməni hökumətinə satanların kim olduğu dəxi də aşkar olur. Hələliyə müsəlman əhəlisini məşğul edən məzkur [adı çəkilən] uyezdlərin təhlükəsidir. Söz yox ki, təhlükə rəf olduqdan [aradan qalxdıqdan] sonra əhəli bir çox xainləri öz cəzasına çatdıracaqdır.

Müsahibimizdən bir də maraqlı bir məsələ xəbər aldıq ki, Azərbaycan Hökuməti tərəfindən məzkur uyezdlərdə olan qaçqınlara göndərilən para çatdı mı? Və həmin qaçqınların halı təmin edilmiş mi-dir?

Həmyerlilər İttifaqı üzvü cavab verdi ki, alınan məlumata görə, qaçqınların həddi-hesabı yoxdur və halları da təmin edilməmişdir. Naxçıvan Milli Şurası üzvü Məşhədi Abdulla Sultanovun Tiflisə yazmış olduğu məktubdan anlaşılır ki, o paralardan ancaq 350 min manatı Naxçıvana çatmışdır. Qalanı isə İrəvanda Azərbaycan Hökumətinin Ermənistanda olan siyasi nümayəndəsi [Məhəmməd] Xan Təkinskinin öhdəsində qalmışdır.

Naxçıvana göndərilən 350 min manatın kontrolluğuna siyasi nümayəndə Xan Təkinski öz atası İsgəndər xanın atası Rəhim xanı (?!) təyin etmişdir. Rəhim xan isə o paralara kontrolluq deyil, öz öhdəsinə verilməsini tələb etmişdir.

Naxçıvan Milli Şurası qaçqınlar üçün nə qədər para sərf etdiyini Rəhim xana

xəbər verdikdə, Rəhim xan Azərbaycan Hökuməti parasının yerli müsəlman qaçqınlarına sərf edilməsindən erməni hökumətinə şikayət etmişdir. Vaxtilə məzkur [deyilən] Milli Şuranın bu barədə Azərbaycan Hökumətinə göndərdiyi protestosunu Tiflisdə aldıq.

Əhali Azərbaycan Hökuməti tərəfindən cənub-qərb Azərbaycan qaçqınlarına göndərilmiş paranın kimin öhdəsində nə qədər qaldığını bilməyir. Bunu da bilmək istəyir. Bu əhvalat da bir çox dənışıqlara səbəb olmuşdur ki, gənc Azərbaycan Hökuməti bu işə əhəmiyyət verməlidir.

12 avqust 1919, N 249

ERMƏNİSTANDA

Ermənistan halı kəməfissabıq [əvvəlki kimi] qayət xətrəlidir [təhlükəlidir]. İrəvan və Eçmiədzinin təxliyə edilməsi şayiəsi hələlik təsdiq edilməyir. Təxmin hesaba görə, müsəlmanlarla edilən son mühari-bədə ermənilərdən 15 nəfər ölən vardır.

“Qruziya” qəzetəsinin yazdığına görə, son erməni-müsəlman müsadiməsindən [toqquşmasından] doğmuş olan Ermənistan vəziyyəti Ermənistan Hökuməti[ni] artıq dərəcə müşkülata uğratmışdır. Bu əhvalı bununla təfsir etmək olar ki, Ermənistan Hökuməti müsəlmanlarla sülh ilə rəftar etməkdən acizdirlər.

Sonra, Ermənistan Hökuməti[ni] öz sərhədlərini saxlaya bilməmələri əndişəyə salır. Bu əhvallardan dolayı ciddi surətdə şayiə var ki, Ermənistan Hökuməti [başçısı] A. Xatsoy hərbi müavinət üçün şimala müraciət edəcəkdir.

Eyni zamanda bəyan edirlər ki, son günlərdə Ermənistan Hökuməti öz nöqtəyi-nəzərini dəyişmişdir. Yəni, Zaqafqaziya Konfransının qətnaməsini gözləyir və ehtimal edilir ki, Zaqafqaziya Konfransı bu iki millət arasında olan ixtilafı yatıra biləcəkdir.

15 avqust 1919, N 252

AZƏRBAYCANDA

Qarabağdan

Bu ayın 12-də Şuşada Qarabağ ermənilərinin ümumi syezdi açılacaqdır. Məlum olduğu üzrə bu yaxında məhəllimüzakirəyə qoyulacaq məsələlərin ən mühümü Qarabağ, Zəngəzur ermənilərinin Azərbaycan Hökumətini qəbul etmək məsələləri olacaqdır.

Bu məsələ bundan qabaq neçə dəfələrlə başa gəlmiş syezdlərdə də müzakirə olunubdur. Lakin hər dəfə böylə qərar qoyub ki, Qarabağ erməniləri Azərbaycanı tanımaq istəməirlər. Bəhanələri də bu olub ki, guya Qarabağ erməniləri nə Azərbaycanı və nə də Ararat hökumətini tanımayırlar və özləri də köhnə zamanlar kimi, yəni Nikolay əsrində Rusiyada yaşıdıqları kimi yaşamaq istəyirlər.

Ermənilərə deyəndə ki: “A balam, o zamanlar keçdi, indi nə Nikolay var, nə də Rusiya. İndi Azərbaycan Hökuməti var. Bəs siz Azərbaycanı qəbul etmədikdə sizin üsuli-idarəniz hankıdır?” Ermənilər buna cavab verirlər ki, bəs ki, biz hələ özümüz yaşamaq istəyirik.

Ermənilərin bu tövr politikalarını görən ingilis nümayəndəsi Mak-Mosen, general Şattlvort nə qədər ermənilərə və onların yığınlarına nəsihətlər etdilsə də və hətta bir dəfə onlara acıqları tutub Gorus üstünə qoşun göndərmək istədilsə də, “inadlı” ermənilər bunlardan qorxmayıb öz dediklərində davam etdilər.

Bu politikaların hamısını biz bilir və qanırdıq. Erməni syezdlərinin “inadlarını” və bu inadların nə qədər qiyməti

olduğunu qarabağlı müsəlmanlar çox gözəlcəsinə anlayırdılar. Hamı bunu bilirdi ki, bu syezddə qətnamələr çıxardanlar hamısı daşnaklardırlar. Bu daşnaklar istəyirlər ki, adət etdikləri politikabazlıqlarını oynasınlar. Onlar Ararat hökumətin-dən milyonlarca pullar, polkovniklər – nizamnamələr, düsturüləməllər [təlimatlar] alıb burada da syezdlər vasitəsilə müəmmalı qətnamələr çıxartmaqla öz fikirlərini yürütmək istəyirdilər.

Azərbaycan Hökuməti isə hər işdə olduğu kimi Qarabağ məsələsinin də qan tökülməksizin sülh ilə həll edilməsinin tərəfdarı idi. Onun nümayəndəsi olan general-qubernator həmişə çalışırdı ki, ermənilərlə müsəlmanlar arasında qədimdən qalma yavuqluq [yaxınlıq] və kirlilikləri yenə də bərdavam olsun [davam etsin]. O bilirdi ki, ermənilərin syezdlərindən çıxarılan qətnamələr ümum ermənilərin rəyləri deyildir.

Azərbaycan Hökuməti bilirdi ki, ermənilərin yüzdə doxsan prosentli [faizi] bunu yəqinən bilib və etiraf edir ki, Zəngəzur və Qarabağın erməni mahalları heç bir vaxt müsəlmansız dolana bilməyəcəklər. Ermənilər Ağdamdan, Yevlaxdan aldıqları və gözlədikləri nəfləri [faydanı] heç vaxt Ararat hökumətindən, İrəvandan gözləyə bilməyəcəklər.

Ermənilər yəqin bilirlər ki, Zəngəzur və Qarabağ erməniləri öz başlarına qalarlarsa, ilin dördədən bir vaxtını öz çörəkləri ilə dolana bilməzlər və İrəvan hökuməti də onlara beş girvənkə belə çörək verməyə qadir deyildir.

Həmçinin ermənilər bunu da etiraf edirlər ki, ermənistan müsəlmanistandan ayrılıb, özləri öz başlarına dolanmaq

istəsələr, maddi və iqtisadi cəhətlərdən həyat keçirməyə müqtədir olmayacaqlar. Çünki Qarabağ erməniləri ilə müsəlmanların həyati-iqtisadi və maddiləri biri-birləri ilə belə qarışmış, biri-birindən belə asılıdır ki, bu iki ünsür heç vaxt biri-birindən ayrı uzun bir müddət keçinə bilməyəcəklər.

Həmin bu fikirlə Qarabağ hökuməti var qüvvəsi ilə ermənilərin zülüm və azarlarından tənə, bizara gəlmiş müsəlmanları ümumi çıxışdan saxlayırdı. Amma bu tərəfdən ermənilərin xəyanətkaranə hərəkətləri, ötdə-bəridə müsəlmanlara hücumları, qətl-qarətləri bir dərəcəyə çatmışdı ki, axırda Şuşa şəhərinin içində əsgərlərin üstünə gəlib onları tərkisilah etmək kimi cəsarət peyda etmiş idilər.

Bu sayaq ağır və idraksız hərəkətlərin axırı buraya münəcər oldu [bununla nəticələndi] ki, yüzlərcə evlər yanıb talan olundu və minlərcə uşaqlar, övrətlər yetim qalıb göz yaşları axıtdı. Zülüm, əziyyət hər iki tərəfin xalqına toxundu. Əsl həqiqi millət və camaat zərəridə oldu.

İndi həman syezdlərin “qəhrəmanlarından” soruşulur ki, bu bədbəxtliklər, bu faciələr kimə və nəyə lazım idi? Bu göz yaşlarına, ah-nalələrə kimlərin ehtiyacı var idi? Əvvəlinci faciənin nəticəsində təkcə Qaybalı kənd camaatı fələkzədə oldusa, dərhal onlara general-qubernator kömək əlini uzadıb onlara pərəstarlıq [himayədarlıq] etdi.

Amma onun dalısınca Zəngəzurda onlarca müsəlman kəndləri yağma edilib evlər dağıldı. Minlərcə müsəlmanlar xanimanı qarət edilib özləri darmadağın oldular. Amma o qaçqınların heç bir nə-

fərinə də bu günə kimi bir qəpiklik belə ianət edən yoxdur.

Politika işlədən, fitnəçilik edən birisi olur, amma zərər çəkən, evsiz, əmlaksız qalan yazıq, fəqir əhali olur. Bəla çəkən, xəsarət görən o adamlar olur ki, onlar nə Araratı və nə də başqa bir kənardan gəlmə adamları tanımayırlar və tanımaq da istəməyirlər. Onlar ancaq onu bilirlər ki, çörəkləri qurtaranda Ağdam bazarına gəlirlər, başqa mayehtacları [ehtiyac şeyləri, ehtiyac malları] da qurtaranda Yevlax stansiyası vasitəsilə öz mayehtaclarını gətirirlər.

Bu ayın 12-də genə də syezd olacaqdır. Lakin bu dəfə gərək erməni camaatı özü öz fikrinə qalsın. Dəxi xəlvətdə şir, meydanda tülkü olan “qəhrəmanların” yağlı dillərinə aldanıb onları öz aralarına buraxmasınlar. Bu dəfə gərək əsl həqiqi erməni camaatı bunu bilsinlər ki, bu “qəhrəmanlar” ancaq dil pəhləvanıdırlar. Onlar söz danışmaqdan, qətnamələr yazmaqdan başqa heç bir işə qadir deyillər. Onların laəqəl [ən azı] bir həftə erməni mahallarına çörək verməyə də təvanası [gücü] yoxdur.

[Məhəmməd Sadiq Aran]
17 avqust 1919, N 253

İRƏVAN QUBERNİYASINDA "MÜSƏLMANISTAN"

1

İrəvan quberniyasının cənubi və cənub-şərqi tərəfi Araz boyu ilə başdan-başa uzanmış müsəlman kəndlərindən, ictimailərindən, uyezdlərindən ibarətdir.

Bu uyezdlərin camaatı isə, ümumiyyətlə türk əhalidən ibarətdir.

Aralarında az miqdarda kürd və erməni ünsürləri bulunmaqdadır.

Məzkur [deyilən] müsəlman-türk mahalları İrəvan quberniyasında Araz boyu ilə bu vəchlə uzanmışlardır:

1) İrəvandan çıxdıqda Zəngibasar mahalı başlanır. Zəngi çayının suvarması ilə adlanan bu mahal 30-40 para müsəlman kəndlərindən ibarət olmaqla, bütün mahalda ancaq 3-5 erməni kəndi vardır. Mahalın türklərdən ibarət yerli əhalisi tamamilə əkinçidirlər. Torpaqları sulu olduğundan artıq miqdarda çəltik (düyü) məhsulu bitirməkdədirlər. Buğda, pambıq, üzüm çəltiyə nisbətən az olur. Yerli türklər bu mahalda bostançılığı da çox irəlilətmişlərdir. İrəvanın qovun-qarpızını ən çox bu mahalın türkləri hüsula gətirməkdədirlər.

Mahalın mərkəzi min evli müsəlman türklərdən ibarət Uluxanlı kəndidir ki, Culfa-Tiflis dəmiryolu üstündə vəqə böyük mövqiflərdən [stansiyalardan] birisidir. Son hadisələr olmasaydı əhəmiyyətimövqesinə görə Uluxanlı kəndi 15 verst kənarında olan İrəvan şəhərini batıl edəcəkdi. Uluxanlıdan İrəvana ancaq 15 verstlik bir dəmiryol xətti ayrılıb getməkdədir.

Zəngibasar türkləri əkin becərməkdə və pul qazanmaqda olduqca məharət sahibidirlər, cürətlidirlər, gözüaçıqdırlar. Əkinlərinin bərəkəti və fəaliyyətləri sayəsində son illərdə Zəngibasar türkləri arasında bir neçə milyon əkinçilər dəxi vücuda gəlmiş idi.

2) Zəngibasar mahalının yanı başında qərb tərəfdə böyük Sürməli mahalı vardır [yerləşir]. Sürməli mahalı 230 para müsəlman-türk kəndlərini havidir [ehtiva edir]. Bütün mahalda ancaq 22-24 para erməni kəndi olduğu kimi, bir qədər də kürd qəbilələri sakini mövcuddurlar.

Sürməli mahalı cənub tərəfdən Osmanlı məmləkətinin Bayəzid hissəsi ilə həmhüdud olduğu kimi, cənub-şərq tərəfdən də İranın Maku xanlığı ilə yanaşıdır. Məşhur Böyük və Kiçik Ararat dağları bu sərhədlərə fasilə verməkdədir.

Sürməli mahalının mərkəzi İğdır qəsəbəsidir. Sürməli mahalı İğdır vasitəsi ilə cənub tərəfdən Bayəzidə qədər olan şosesi ilə Osmanlı məmləkəti ilə əlaqə peyda etdiyi kimi, qərb tərəfdən olan şosesi ilə də Qulp məşhur duz mədəni[ni] keçərək Kağızman və Qars ilə rabitədə bulunmaqdadır.

Sürməlinin şərq tərəfi Aralıq ictimasisidir. Buranın camaatı isə türk və kürdlərdən ibarətdir. Aralıq ictiması Arazdan keçmək vasitəsilə Şərrur mahalı ilə və dağ yolu ilə də Maku xanlığı ilə münasibət peyda edə bilər.

Sürməli mahalı Mərgiz kəndində Araz üstündə olan körpü vasitəsilə Zəngibasar mahalı ilə bitişməkdədir.

Sürməlinin şərq hissəsi olan Aralıq ictiması 14 para türk və kürd kəndlərindən ibarət olmaqla xüsusi bir ictima təş-

kil etməkdədir. Aralıq və Vedibasar mahalı ilə üz üzədir. Aradan cari olan [axan] Araz çayı bunları bir-birindən ayırır.

Böyük və zəngin duz mədəni ilə məşhur olan Qulp dəxi Sürməli mahalına daxildir.

Sürməli mahalının məhsuləti Qulp duzu və məhəlli qoyunların yunu olmaqla bərabər, külliyyətli surətdə pambıq, buğda, düyü, üzüm hər qisim meyvəcat, bostan və qeyrədir.

Sürməli torpağı olduqca məhsuldar və münbitdir. Küncüd (çətənə), iydə və əmsalı bol-bol hasil olmaqdadır.

Kür çayı boyunda yaşayan türklər türk qövmünün Qarapapaq denilən soyundan olduqları kimi Araz çayı boyunda yaşamaqda olan türklər də həman Qarapapaq türk cinsindəndirlər. Türk dilinin “ziləfləşmiş” [işlək; oturmuş] ən sağlam sözlərini bu yerlərin türkləri arasında eşitmək olar.

3) Zəngibasarin cənub-şərqi tərəfinə də Araz boyu ilə Gərnibasar və Vedibasar mahalları uzanmışdır. Gərn çayı Gərnibasarı, Vədi çayı da Vedibasarı suvarmaqla mahalları da öz adları ilə adlandırmısqdadırlar. Gərnibasar mahalı 40-50 para müsəlman-türk kəndlərindən ibarətdir. Bu mahalda erməni-müsəlman qarışıqdır.

Mahalın mərkəzi Qəmərli qəsəbəsidir. Konyak zavodları ilə məşhurdur. Qəmərli qəsəbəsi son vaxt sabiq Araz-Türk Cümhuriyyətinin paytaxtı idi.

Gərnibasardan sonra Vedibasar mahalıdır ki, 40-a qədər müsəlman-türk kəndlərindən ibarətdir. İşlərində ancaq 2-3 erməni kəndi vardır. Məhsuləti buğda, arpa, pambıq, düyü, üzüm, meyvə və

bostandır. Buranın camaatı coşqun qanlı, namuskar türk cinsidir. Azad yaşamağa mail və zülümkarlara intiqam bəsləyēndirlər. Qəsbkarlıq niyyəti ilə kəndi tərəflərinə uzanmış hazırkı erməni hökumətinin qanlı əllərini dəfələrlə kəsib qısaltmağa müvəffəq olmuş qeyrətli cəngavər camaatdırlar.

Araz boyu Qarapapaq türkləri arasında qədimdən bəri bir adət vardır. Bunlar bir məsələ haqqında əhdnamə bağladıqları vaxt, yazı bilənləri yazı ilə imzaladırlar, yazı bilməyənləri barmağını mürəkkəbə batırıb əhdnaməni barmaqlarıyla möhürlərlər. Artıq ölmək var, sözdən dönmək yoxdur. Bir türkü öldürməyincə, barmağının möhürü ilə təsdiq etdiyi sözü inkar etmēz. Araz boyu türkünün sağlam qanlı qalanı, indi də birinə söz verdimi, öldürsələr də sözündən dönmēz.

Mahalın böyük kəndləri və mərkəzi Böyük Vədi, Dəvəli və Sədərəkdir. Dəvəli kəndinin sakinləri Qarabağ xanı İbrahim xanın zamanında Qarabağda peyda olan şiddətli bir qəhətlik nəticəsində Cavanşir elindən ayrılıb getmiş olan türklərdir.

4) Vedibasar mahalının üst tərəf yandağlarında Milli dərəsi denilməklə məşhur olan 40-50 para müsəlman-türk kəndləri mövcuddur. Bunun da yanı başında Şərura tərəf genə dağlar arasında olmaq üzrə meşəliklərdən ibarət Cığın dərəsi deyilən 40-45 para müsəlman-türk kəndləri vardır. Aralarında erməni kəndi yoxdur. Kəffətən [tamamən] müsəlman və türkdürlər. Eyni dil və eyni irqə mənsubdurlar.

5) Vedibasar Milli və Cığın dərələrindən sonra şərqi-cənubidə vəqə böyük müsəlmanlıqdan ibarət Şərur mahalı və

qedir ki, ən azı 200 para müsəlman-türk kəndlərindən ibarətdir. İçlərində 1-2 erməni kəndi vardır.

Şərrur mahalının torpağı olduqca məhsulavərdir [məhsuldardır]. Şərrurun buğdası, pambığı məşhurdur. Pambıq, buğda, arpa, düyü, üzüm ümdə məhsullarındandır. Şərrurun pambığı Qafqazdan başqa Avropa bazarlarında da özünə mövqe qazanmışdır. Şərrurun buğdası olmasa, İrəvan şəhərini aclıq basar. Demək olar ki, İrəvan quberniyasının yarı hissəsi müqabilində Şərrurda buğda hasil olmaqdadır. Şərrurun buğdası İrəvan quberniyasının əksərini doyurmaqdadır.

Şərrur mahalının şimal tərəfi Dərə Alagöz mahalıdır. Bu mahalda əksəriyyət ermənilərdədir. Aralarında ancaq 20-30 para müsəlman-türk kəndi mövcuddur. Dərə Alagöz mahalı şərq cəhətdən Qarabağın Zəngəzur hissəsi ilə yanaşdır. Şimal tərəfdən isə Göyçə gölünə, Novobayəzid mahalına müttəsildir [birləşir].

Şərrur mahalının mərkəzi Baş Noraşendir. Məşhur qəsəbəsi Yengicidir – bazarıdır, ticarət məhəllidir. İranın Təbriz, Urmu ticarəti ilə əlaqədardır.

Şərrurun iki dağ arasında vəqə yolundan, qədim şose və indi dəmiryol keçməkdədir.

"Qurd Ağzı" və "Şərrur Dəhnəsi" denilməklə, bir çox vüquati [hadisələri] ilə məşhur və sövqülceyş [strateji] nöqtəyinəzərindən əhəmiyyəti artıq olan yer, işdə Şərrurun bu dağarası olan yoludur, mühitidir.

Hazırkı Erməni Hökumətinin müntəzəm və müsəlləh qoşunlarını Şərrur türkləri dəfələrlə bu Dəhnə ətrafında püsürdüüb pərişan etmişlərdir.

Şərrur mahalı dəmiryol vasitəsilə bir tərəfdən İrəvanla, digər tərəfdən Naxçıvan, Culfa və İran ilə əlaqədardır. Bu yerlərin türkləri yaxşı və münzəm [intizamlı], sədaqətli, qeyrətli əl ilə idarə olunarsa, bunlardan hər qisim istifadə etmək mümkündür.

Camaatın safdilliyi və mehmannəvazlığı o qədər artıqdır ki, Rusiyadan gəlmiş bir rus Şatkir Şərrurda torpaq məhsulatu ilə milyonlara malik olmuşdur.

6) Şərrur mahalından sonra cənubşərqi tərəfdə böyük Naxçıvan mahalı vəqedir. Ordubad və həvalisi də [ətrafı da] bu mahala daxildir. Culfa dəxi bu mahalın dairəsi içindədir. Yerli əhali kəffətən [bütövlükdə] müsəlman türklərdən ibarətdir. Aralarında ancaq 10-20 faizə qədər ermənidir.

Naxçıvan mahalının cənub hissəsi ilə Ordubad və ətrafında yaşayan türklər İran Azərbaycanında yaşayan türklər kimi türk qövminin Ural-Altay cinsinə mənsubdurlar.

Ordubadın meyvə məhsulatu məşhur olduğu kimi, Naxçıvanın ağ və dadlı zəngin "duzlağı" da məşhurdur.

Ordubad-Naxçıvan dağlarında bir çox mädən əlamətləri görünməkdədir. Dağların nəbatatdan ari [ot bitməyən] hissələri, havi olduqları [ehtiva etdikləri] mädən torpaqlarının dürlü-dürlü lətif rəngləri ilə bəzəkli bir kukla kimi nəzərləri cəlb etməkdədir. Torpaq burada da məhsulavərdir. Pambıq, buğda, arpa, üzüm, bostan və qeyri meyvələr hasil olmaqdadır.

Naxçıvanın Culfa mövqifi son ümumi müharibə hadisələri mane olmasaydı, ticarət mövqeyi olmaqla Qafqazın Bakı, Batum dəniz iskəlləri kimi, dəmiryol is-

kələsi olaraq birinciliyi qazanacaqdı. Culfa bu əhəmiyyətini genə itirməmişdir. Azərbaycanın Ələt-Culfa dəmiryolu tamam olub qurtarsa, Culfa genə eyni mövqeyi-ticarətini işğal edə biləcəkdir.

İştə, İrəvan quberniyasının cənub-qərb və şərq tərəf hissəsində vaqə Qulp, Sürməli, Zəngibasar, Vedibasar, Gərnibasar, Aralıq, Şərrur, Naxçıvan, Ordubad mahallarından ibarət torpaqları yan-yanə, müttəsil bir silsilə təşkil edərək müctəmə [birləşmiş] bir “Müsəlmanistan” vücudə gətirməkdədirlər. Bu “Müsəlmanistan”ın həmirq, həmlisan türkləri isə ümumiyyətcə əkinçi, kəndçi, zəhmətkeş olaraq yarım milyona qədər nüfusa [əhaliyə] malikdirlər.

İştə, bir dilə, bir irqə, bir torpağa malik olan yarım milyonluq böylə bir demokrat kütləsi özlərində hər cəhətdən haqq və ixtiyar tapırlar.

Bu haqq və ixtiyar sayəsində də torpaqlarını “Müsəlmanistan” adlandırmağa coğrafi, topoqrafi, tarixi, etnoqrafi nöqtəyi-nəzərdən haqlı görürlər.

*[Mirabbas] M[ir]B[ağırzadə]
19 avqust 1919, N 255*

ERMƏNİSTANDA

Parlamento seçkiləri

Məlum olduğu üzrə, Ermənistanda seçki işləri ancaq daşnak fırqəsi əlində olmuşdur. Gərək təşkilatsızlıqları saiqəsi [səbəbi] ilə, gərək az olmaları səbəbinə sosialistlər seçkilərdə dirilik hərəkəti göstərə bilmədikləri kimi, kadetlər də seçkilərə boykot elan etmişdir.

Daşnak mübəlligləri [təbliğatçıları] öz siyahıları "nömrə 1"ə səs verilməsinə təbliğat etdikdə, əhalini, xüsusən müsəlman və erməni qaçqınlarını inandırırırlarmış ki, hər kəs daşnak siyahısına səs versə çörək (ətmək) alacaq, səs verməyənlər isə məhrum ediləcəklərdir.

Müsəlman əhalisinin parlamento seçkilərinə iştirakı bütün-bütünə qeyri-təbii bir qərar üzrə icra edilmişdir. Seçki siyahılarına müsəlman əhalisi yazılmamışlardır və yazılmaları və siyahılara düşmələri də imkan xaricində imiş. Zira, axırıncı hadisələrdən sonra ətrafa dağılıb qaçmış müsəlman əhalisi kəndi yurdlarına qayıtmamışlardır. Müsəlman deputatları əhalinin yurdlarına qayıtmalarını və başqa şü yollu mümaniətlər [manecilik] təşkil edən səbəbləri irəə ilə [göstərməklə], müsəlman əhalisi üçün iki-üç ay sonra yeni seçki tərtib verilməsini rica etmişlərsə də, hər dürlü təzyiqatla siyahılarını təqdim etməyə məcbur edilmişlərdir və 4 gün vaxtı-müəyyəndən [təyin olunmuş vaxtdan] gecikməsinə baxmayaraq müsəlman siyahıları "qanuna müvafiq" hesab edilərək qəbul olunmuşdur. Müsəlmanlara Parlamentoda 11 məbus yeri veriləcəyini vəd edən bəzi erməni hökuməti üzvlərinin itminanına [xatircəmlik verməsi-

nə] rəğmən, müsəlman əhalisinə ancaq 2 məbus yeri verilmişdir.

20 avqust 1919, N 256

İRƏVAN QUBERNİYASINDA “MÜSƏLMANISTAN”

2

“Azərbaycan”ın 255-ci nömrəsində İrəvan quberniyasında vəqə “Müsəlmanistan”ın əhvali-coğrafiyyə, etnoqrafiyyə və topoqrafiyyəsini müxtəsər bir vəchlə ərz etdik.

Və Qulp, Sürməli, Aralıq, Zəngibasar, Vedibasar, Şərur, Naxçıvan, Ordubad, Arazboyu həvalisindən ibarət həmin “Müsəlmanistan”ın sakinlərinin, yerlilərinin başdan-başa az bir istisna türklərdən mü-rəkkəb [ibarət] olduğunu göstərdik.

Kəndçi, əkinçi, zəhmətkeşlərdən vəhid bir kütlə təşkil edən bu “Müsəlmanistan” müvəqqəti bir taqım manelərə, səbəblərə görə öz irq və dindaşı bulunan Azərbaycan türkləri ilə bilavasitə əlaqə peyda edəmməmişdi. Binaənileyh [ona görə], naçar olaraq İrəvan quberniyasının işbu “Müsəlmanistan”ı əlləri Azərbaycan Cümhuriyyətinə çatıncaya qədər aralarından müntəxəb [seçilmiş] idarə adamları ilə özlərini demokratik halda idarə etməkdə bulunmuşlardı.

Qabaqca “Araz Türk Cümhuriyyəti”, sonra isə “Naxçıvan Məşrutiiyyəti” nam-ları ilə olan bu idarələr vaxtında qonşu-larına nisbətən əmin-amanlıq, rahatlıq, ucuzluq, kəndilərinə məxsus nizam və qayda buralarda tam mənası ilə hökm-fərma [hökm sürməkdə] idi.

Fəqət məlum olan səbəblərə görə, erməni idarəsi başında duranlar İrəvan quberniyası “Müsəlmanistan”ının bu demok-rat asayişini xoş görmədilər, çəkəmmədi-lər. Ermənilər, necə ki ruslar Qafqaz hüdu-dunu təxliyə etdikləri vaxt Qafqaz xətti-

hərbinə “biz müdafiə edib saxlayacağıız” deyib rusları aldatdılar, dava ləvazimatı-nı hiyləgərliklə qasibanə [qəsbkarlıqla] halda sahibləndilər, öylə də İrəvan qu-berniyasının “Müsəlmanistan”, bilxassə Şərur, Naxçıvan barəsində ingilisləri al-datdılar.

Ermənilər ingilislərə anlatdılar ki, bu yerlər “Ermənistan”dır. Camaat da ermə-ni hakimiyyətinə rağıbdir. (?) Binabərin [ona görə], bu yerlər erməni təhti-idarə-sinə [idarəsi altına] alınarsa, erməni höku-mətinin adılanə və mədəni (!?) idarə et-məsi sayəsində Təbrizdən çıxan vaqonlar birbaş rahatcasına Batuma gedər. İngilis ticarətinə rəvnəq verər. İngilis fikrinə zə-min hazırlar.

İştə, bu vasitə ilə ingilislərin bəzi ko-mandanları ermənilərin yalanlarına, boy vermələrinə inandılar. Hamı ingilis de-mokratlarının rəyinə, fikrinə, məsləyinə zidd olaraq, İrəvan quberniyası müsəl-man demokratlarının torpaqlarını zəbt və qəsb etməyə ermənilərə yol verdilər. Və məhəlli müsəlman demokratlarının yarım milyonluq səsinə, rəyi-ammina [ümü-mi fikrinə, referendum] heç bir vaxt mü-raciət etmədilər.

Yerli müsəlmanların ingilislərə gös-tərdikləri məhəbbət və ehtiramdan ermənilər mühüm-mühüm istifadələr et-dilər. İngilislərin nüfuzu ilə ermənilər İrəvan quberniyası “Müsəlmanistan”ın bir çox yerlərini min dürlü hiylə və cəbr ilə istila etdilər. Məhəlli müsəlmanlara qan uddurdular.

İngilislər məhza ermənilərin vədinə görə İran dəmiryolunu işə salmaq üçün erməniləri Şərur, Naxçıvan və Culfaya qə-dər yürütdülər.

Zatən İran dəmiryolunun işləməsi ilə müsəlmanlar tərəfindən heç bir mane yox idi. Və ola da bilməzdi. Zira məhəlli müsəlmanlar dəmiryolunun işləməsi ilə ticarətlərinin və ətrafla əlaqələrinin rəvnəq tapacağını ermənilərdən artıq dərk edəndirlər. Arada başlıca bir mane vardısa, o da lokomotivləri işlətmək üçün mazut yoxluğu idi. Bu manelik ora müsəlmanlarına nə əndazədə idisə, ermənilərə ondan daha artıq əndazədə idi. İngilislərin vasitəçiliyi olmasa, bu hal iki tərəf üçün də bir qərarda idi. Binaəniləy ermənilərin özlərinə boy vermələri əbəs və yalan idi. İngilislərin də müsəlmanları buraxıb ermənilərə yaşamaqları diplomasi və əsgəri olmaqla böyük bir yanlışlıq idi.

Nə isə, atıcı öz nəcabətini tez zühura verdiyi kimi ermənilər də İrəvan quberniyası “Müsəlmanistan”-ını ingilislər əli ilə istila etdikdən sonra özlərinin mədəni və adilənə (!?) idarələrinin müsəlmanlar üstündə təsirini tezlikcə göstərdilər.

* * *

Bir münasibətlə bu yaxınlarda İrəvana gedib qayıtmış olan rəfiqim deyir ki:

İrəvana getdiyim və övdət etdiyim [qayıtdığım] vaxtlarda erməni dəmiryol vaqonlarında Daşnak partiyasından olmayıb bitərəf olan ayrı-ayrı bir erməni mühəndisi və bir erməni hüquqşünası ilə bir kupədə oturmuşdum. Bir yanımda, təbii, başqa ermənilər də ayləşmişdilər. Söhbət erməni hazırkı hökumətindən və bu hökumətin geniş-geniş torpaqları istila etmək iddiası üstündə davam edirdi. İrəvana getdiyim zaman təsadüf edən

vaqon həmnəşininim [həmsöhbətim, yoldaşım] erməni mühəndis ilə övdətdə müsədifim olan [təsədüfən rastlaşdığım] erməni hüquqşünasının ikisinin də sözü və rəyi bu məaldə [məzmununda] idi:

– Daşnaklar indiki halda erməni demokratiyasını cəbrən [zorla] susdurub, erməni ümuri-idarəsini [idarə işlərini] əllərinə almışlardır.

Binaəniləy [ona görə də], bugünkü gündə erməni hökuməti, erməni hakimiyyəti yalnız daşnaklardan ibarətdir. Daşnaklar bu mövqelərini əldən buraxmamaq üçün hökumət dairələrinin kəffəsinə [həmisinə] öz parti adamlarını təyin etdirmişlər və təyin etdirdikləri o adamlarının ləyaqətli olub-olmadığına heç əhəmiyyət verməmişlər. Yalnız o məmurun daşnak olması Daşnak partiyası üçün kifayət ədd [hesab] edilmişdir. Buna görə, iş başına bir çox ləyaqətsiz adamlar keçmişdir.

Erməni ümuri-idarəsini əllərinə almış olan bu kimi hökumət adamları Daşnak partiyasına arxalanıb məmləkət daxilində hər növ rüsvalıqı, qətli, qarəti, cəbri, təzyiqi, intiqam hissləri oyatmağı bərpa etməkdə və bu vasitə ilə ciblərini doldurmaqdadırlar.

Daşnak partiyasına arxalanan bu hökumət məmurları işdə bu kimi nalayiq hərəkətləri ilə bir tərəfdən Ermənistan Cümhuriyyəti daxilində yaşayan erməni-dən başqa millətləri bizə nifrətləndirirlər, bizə küsdürürlər. Digər tərəfdən də qonşu cümhuriyyətləri bizdən uzaqladırlar. Zira daşnakların erməni hökuməti başında durmaları qonşu cümhuriyyətlərlə dostanə əlaqə peyda etməyə bizə imkan verməyir.

Daşnakların yalançılığı, rəngdən-rəngə girməkləri, qatillikləri, tamahkarlıqları aləmə məşhurdur.

Hələ özümüz-özümüzü idarə edəmmədiyimiz halda ermənidən çox başqa ünsürə malik olan Qars oblastını işğal etmək, Naxçıvan və həvalisinə göz tikmək, bilməm Ərzurum, Trabzon, Sivas-filan tərəfləri haqqında xülyalar bəsləmək bütübütün mənasız və bəlkə, bizcə, gülünc bir haldır. Çünki indiki əlimizdə olan İrəvan və həvalisindən ibarət balaca məmləkəti idarə etməyə daha ləyaqət kəsb edəmmədik [qazana bilmədik].

Bugünkü gündə Erməni Cümhuriyyətinin paytaxtından başlamış hər tərəfində bir hərc-mərclik, basqınlıq, soyğunluq, təzyiq, zülüm, qətl, aclıq, pulsuzluq, işsizlik bütün mənası ilə vəlvələləndəzdir.

Hər bir erməni vətənpərvəri bütün bu acı həqiqətləri tamam acılığı ilə söyləməkdən çəkinməməlidir.

Əsgərsiz, pulsuz, ac-yalavac bir halda bulunarkən əksəriyyəti qeyri ünsürlərdən ibarət böyük-böyük torpaqları istila xəyalına düşmək tam mənası ilə ağılsızlıqdır, məhza cib mənfəəti üçün erməni demokratiyasını bərbad etməkdir. Bu hərəkət isə “sərçə” ikən, bizə “qaz” yürüşü yeritməkdir – deyərək, ətrafdakıları da bu həqiqətləri etirafa mütəmayil edirlər.

*[Mirabbas] M[ir]B[ağırzadə]
26 avqust 1919, N 261*

İRƏVAN QUBERNİYASINDA “MÜSƏLMANISTAN”

[3]

Ermənilər ingilislərin qoltuqlaması ilə və ingilis qaraqollarının gözetçiliyi ilə girib nəhayət Şərura və Naxçıvana yerləşdilər. Ermənilər[in] bu qasibanə [qəsb-karcasına] və namüvafiq hərəkətlərinə qarşı yerli müsəlmanların hər yerdə göstərdikləri narazılıqları və rəsmi etirazları ingilis general-qubernatoru və ingilis komandanları, erməni hökumət başçıları nəzəri-etinaya almadılar.

Ermənilər də, hər iki tərəf, genə müsəlmanları dürlü-dürlü yalan vədlərlə oyaladılar.

Şimdiki halda, zətən ermənilərdə idarə az bulunduğundan erməni hökuməti əxlaqsızlığı, tərbiyəsizliyi keçmiş müsəlmanlarca bəlli olan bir neçə ləkəli nasiyələri [alınları ləkəli adamları] müsəlmanlar üstünə “amir” [başçı, əmr verən] tikib, Şərura, Naxçıvana göndərirdi və İrəvanda səsləri, harayları bir yana çatammayan müsəlmanları soyub talamağa, öldürməyə adət etmiş mauzerist quldurlardan bir neçəsini də zəbtiyyə [asa-yış] məmuru olaraq Naxçıvana təyin etdi.

Erməni Hökuməti bir tərəfdən də başdan-ayağa “mikrobdan” ibarət erməni qaçqınlarını salamat qalmış müsəlmanların içinə cəbrən doldurmağa, yerləşdirməyə başladı.

Erməni Hökuməti Şərurda, Naxçıvanda güc-hal yerini bərkidər-bərkitməz, yerli müsəlmanların bir bəhanə ilə mallarını zəbt etməyə, silahlarını almağa (bütün əvvəlki vədlər xilafına olaraq) iqdam etdi [qədəm qoydu]. Bu hallara

qarşı müsəlmanlar tərəfindən dəfələrlə edilən etirazlar genə yalan vədlərlə qarşılandı.

Sonra ermənilər təbii adətləri olduğu kimi, yerli müsəlmanlardan köhnə intiqamları almaq sevdasına düşdülər.

Məsələn, Vedibasar müsəlmanlarından silahlarını istəməklə bərabər, keçmiş intiqamlara əvəz olaraq 17 nəfər başçılarının təslimini istədilər. Bundan əlavə, yarım milyon manat da bunlardan cəza-yi-nəqdiyyə tələb etdilər. Taxıllarının da yarısını cəbrən alıb zəbt etdilər.

Vedi müsəlmanlarından zəbt etdikləri taxılları daşımaq üçün erməni hökumətinin əmri ilə Necili, Uluxanlı, İmanşalı nam müsəlman kəndlərinin hər yerindən 45 araba “padavod” olaraq alınıb aparıldı. Böyləcə, müsəlman kəndlilərinin taxıllarını cəbrən daşıtdıraraq erməni içinə gətirdilər.

Bu sayaq cəbr və təzyiqlərlə, qəsb və qarətlərlə, zülüm və əziyyətlərlə müsəlmanlar tənəgə gəldilər. Ermənilərin təhəkkümünə [hökmranlığına] daha artıq dayanamıdılar. Namuslarının, hüquqlarının mühafizə və müdafiəsi üçün heç bir tərəfdən bir ümid, bir kömək bəkləmədilər. Yerli müsəlmanlar ancaq öz zəhmətkeş qabarlı əllərinin gücünə arxalanıb, erməni təcavüzlərinə qarşı durdular.

Vedi, Şərur kəndliləri hətta əkin aləti [alətləri] ilə erməni müntəzəm qoşunlarının qabağına çıxdılar, mərdanə surətdə hüquqları uğrunda ölüb-öldürdülər. Namusların[ı], hüquqların[ı], torpaqların[ı] qanları ilə müdafiə edən Şərur, Vedi kəndliləri dəfələrlə qüvvələr alıb hücumavər olan [hücum edən] erməni müsəlləh [silahlı] və nizami qoşunlarını

qeyrətlərlə dayandırıb məhv və pərişan etdilər.

Qasibanə və hiyləkaranə bir surətlə gəlib içlərinə dolmuş və dolduqdan sonra təcavüzlərə, həyasızlıqlara başlamış erməni hökumətini və erməni əsgərlərini yerli müsəlmanlar bu nəhv ilə [bu üsulla] aralarından çıxarıb qovdular. Erməni hökumətinin son əsgəri qüvvəsi də bu müsəlman demokratlarının [xalqının] payı-qeyrəti [qeyrətli ayaqları] altında dağılıb pozuldu.

İştə bu pozğunluq erməni hökumətini əcnəbilər nəzərində ehtiram və məhəbbətdən saldı. Bu pozğunluq nəticəsində erməni hökuməti öz camaatı arasında da nüfuzdan düşmüş oldu.

Daşnak siyasətinin peyrovu olan [arxasınca gedən] erməni hökuməti bir tərəfdən minlərcə Vədi, Şərur, Naxçıvan kəndlilərinin məsum qanlarının axıdılmasına və minlərcə füqərayi-kasibə ailələrinin sahibsiz qalmasına səbəb oldu. Digər tərəfdən də, onsuz da halları pərişan olan erməni demokratlarının [xalqının] hallarının pərişanlıığı[nı] daha da artırdı.

İştə bu halları düzəltmək, bu fənalıqları islah etmək niyyəti ilədir ki, (qabaqca heç bir vəchlə yanaşmaq istəmədiyi halda) erməni hökuməti indi Zaqafqaziya Konfransı iniqadına [toplaşmasına] həvəs etməyə başladı.

Erməni hökuməti ümid edir ki, çapıb-çapaladığı halda tufəngi ilə həll edəmədiyi sərhəd məsələsini genə qasibanə surətdə diplomasi sözlərlə, bir taqım kombinasiyalarla həll edə bilsin.

*[Mirabbas] M[ir]B[ağırzadə]
28 avqust 1919, N 262*

ERMƏNİSTANDA

Polkovnik Haskell Ermənistanda

Polkovnik Haskell İrəvan və Ermənistanın başqa nöqtələrini gəzdirdiyi zaman ermənilərin ətvəri [davranışları; vəziyyəti] xüsusunda aşağıdakı məlumatı bizə vermişlərdir.

Polkovnik Haskell avqust 21-ində İrəvana gəlmişdir. Aşkardır ki, polkovnik Haskellin Ermənistan vürudundan [gəlişindən] istifadə ilə Ermənistan Cümhuriyyəti müsəlman məbusları da müsəlmanların əhvalı xüsusunda mumaileyhə [adı çəkilən şəxsə] məlumat vermək istəyəcəklərdir.

Dürlü bəhanələrlə müsəlman məbuslarını müsyo Haskell yanına buraxmazlar.

Bir az sonra İrəvanda olan Azərbaycan siyasi nümayəndəliyinə müsyo Haskell müraciət edərək onu Uluxanlıya müşayiət etmək üçün bir müsəlman nümayəndəsi verilməsini rica edir.

Nümayəndəlikdən zabıt Əli xan Maminski müsyo Haskell hüzuruna göndərilir.

Yolda gedərkən Əli xan əfəndi müsəlman məbuslarının müsyo Haskell hüzuruna buraxılmasına ermənilərin mümaniət [maneçilik] etdiyini kəndisinə xəbər verir və axır günlər içində Eçmiədzin və başqa qəzalarda ermənilər tərəfindən təxrib və bərhəva edilən [dağıdılan və məhv edilən] müsəlman kəndləri siyahısını miri-mumaileyhə [adı çəkilən komandanə] təqdim edir.

Bu əhvaldan xeyli mükəddər olmuş [kədərlənmiş] müsyo Haskell İrəvana qayıdıb kəndisini orada bəkləməsini və Azərbaycan nümayəndəliyinə dəxi baş

çəkməsini adyutantına əmr edir və həman Eçmiədzin qəzası komissarının da bilatəxir [dərhal] həbs edilməsi əmrini verir.

Ertəsi günü avqust 24-də müsyo Haskellin adyutantı ingilis zabıtləri rəfaqəti [yoldaşlığı] ilə birlikdə Azərbaycan siyasi nümayəndəliyinə gedirlər və orada ancaq ermənilərin müsəlman əhalisi başına nə fəlakətlər gətirdiklərini və müsəlmanların nə dürlü zülüm, sitəm və təqibata məruz qaldıqlarını müfəssəl surətdə öyrənə bilir.

Avqust 25-də Haskellin adyutantı İngiltərə hərbi heyəti və Azərbaycan siyasi nümayəndəliyi üzvlərinin rəfaqəti ilə təxrib edilmiş müsəlman köylərini nəzərdən keçirmiş və tədabiri-lazimə ittixaz etmək [lazimi tədbirləri görmək] üçün İrəvandan əzimet edirlər [yola düşürlər].

4 sentyabr 1919, N 268

ERMƏNİ CÜMHURİYYƏTİNDƏ MÜSƏLMANLARIN YAŞAYIŞI

- 2 -

İrəvan quberniyasında vəqə “müsəlmanıstan”ın bir hissəsini təşkil edən Zəngibasar mahalı müsəlmanlarından bir çoxları türklər Qafqazda olduqları vaxt erməni içində qaldıqlarına görə kəndlərindən köçüb türklər səmtinə keçmişlərdir. Türklər getdikdən sonra məzkur [deyilən] Zəngibasar kəndliləri köçüb indi genə yerlərinə qayıtmaqdadırlar. İştə bunun üçün erməni hökuməti bunların var-yoxlarını tutub zəbt etməkdə və ənvai [müxtəlif] vəsilələrlə də başçılarını həbs edib və başqa dürlü əziyyətlər verməkdədir.

Hətta son günlərdə erməni hökuməti bunların üstünə müsəlləh [silahlı] qüvvələr göndərmişdir.

Zəngibasarin Çarbox, Göykünbəd, Arbat kimi müsəlmanlarla məskun kəndlərini qırıb dağıtmağa başlamış.

Erməni hökuməti indi bu vasitə ilə Zəngibasar mahalını da müsəlmanlardan təmizləyib bir Ermənistan yaratmaq fikrindədir.

Qarabağ ermənilərinə “hökumət içində hökumət” deyiləcək dərəcədə geniş muxtariyyət bağışlamış olan Azərbaycan hökuməti-adiləsi erməni hökumətinin qanlı qınağı arasında qalmış müsəlman qardaşların əhvalının islahı üçün də Amerika və ingilis nümayəndələri yanında və erməni hökuməti nəzdində ciddi bir təşəbbüsdə bulunmalıdır.

Erməni Cümhuriyyəti daxilində qalmış müsəlmanlara da Qarabağ erməni-

lərinə verildiyi kimi geniş rahatlıq verici “muxtariyyət” istənilməlidir. Həm böylə bir muxtariyyəti Batumda, Tiflisdə, Gəncədə, Bakıda pərişan, qaçqın halda yaşamaqda olan İrəvan quberniyası müsəlmanları olduqca ciddi surətdə Amerika, ingilis nümayəndələrinə, Azərbaycan, gürcü, erməni hökumətlərinə tələbnamələr verməklə istəməlidirlər və bu xüsusda var qüvvətləri ilə çalışmalıdırlar. Bu bərədə İrəvan quberniyası müsəlmanlarının Batumda olan Milli Şurasının, Tiflisdə və Bakıda olan Həmtorpaqlılar İttifaqının xüsusi surətdə nəzəri-diqqətləri cəlb edilir.

* * *

Bu günlərdə İrəvan əhli Məşhədi Əsəd Şirci İrəvandan çıxıb vaqonla Sanainə gəlarkən Aleksandropolda ermənilər bunu saxlayıb soymuşlar. Cibindəki iki yüz min manata qədər mövcud pulunu alıb aparmışlar. Məzbur [haqqında danışılan] Məşhədi Əsəd bu vasitə ilə pulsuz qaldığı üçün geri, İrəvana qayıdırmış. Bu dəfə isə Eçmiyədzin mövqifi [stansiyası] ilə Ulu-xanlı mövqifi arasında ermənilər vaqonda müsəlman olaraq genə bunu görmüşlər və götürüb binəvanı vaqonda getdiyi halda başı aşağı doğru iki vaqonun arasına buraxmışlar. Vaqon təkərləri biçərənə dərhal tikə-parça edib qurtarmışdır.

* * *

Necili kəndi sakinləri Kərbəlayi Qasım və Hənif Sanaindən İrəvana gedərkən Kolagirəndə ermənilər bunların ikisini də soyub bütün mövcud olan beş yüz min

manata qədər pullarını və yanlarında olan şeylərin talayıb aparmışlardır.

* * *

Dərə Alagöz mahalında vəqə Gülşən və Tiyyit kəndlərinin müsəlmanları qırılmanı qırılıb, qalanı bir neçə ailə qaçıb dağlar, dərələr arası dolana-dolana Qarakilsəyə gəlmişlər. Oradan Tiflisə, yaxud Azərbaycana gəlmək üçün erməni dəmir yolundan bilet istəmişlər. Fəqət ermənilər bunlara bilet satmamışlar və siz gərək zillət ilə piyada gedəsiniz demişlərdir.

* * *

Yuxarı Necili sakini Hacı İbrahimxəlilin və Qaraqışlaq sakini Kərbəlayi Rzanın və Uluxanlı sakini Vəli Hacıməhəmməd oğlunun və Şöllü sakinləri üç nəfər digər müsəlmanların hər birinin 10-15 min manat qiymətində olan atlarını erməni komissarı cəbrən [zorla] alıb zəbt etmişdir.

* * *

Eçmiyədzin naçalniki müsəlmanların başçılarını birər-birər çağırır damlayır və güclü pul alıb buraxır. Kərimbəyli Hacı Zamanı üç qardaşı ilə damlayır, sonra 25 min manat alıb buraxmış.

Şorkəndli Mahmudu damlamaq üçün naçalnik yanına çağırmış, Mahmud əhvalı anlayıb qaçmış, naçalnik bunun qaradaşını tutub damlayır, sonra 5 min manat alıb buraxır. Əcəbə, bu hallara nəhayət verdirilməyəcəkmi?

*[Mirabbas] M[ir]B[ağırzadə]
11 sentyabr 1919, N 271*

NƏZARƏTLƏRDƏ [NAZİRLİKLƏRDƏ]

Daxiliyyə naziri namına işbu məzmun-
da bir teleqram alınmışdır:

Dün İrəvan quberniyasının Novo-Ba-
yəzid sancağının Başkənd kəndi nüma-
yəndələri Məşhədi Hüseyn İsmayıl oğlu,
Əli İbrahim oğlu, Cabaq Meysiya oğlu xə-
bər vermişlər ki, 13 gün bundan əqdəm
[qabaq] onların kəndi erməni qoşunları
quldurları və mühafizləri tərəfindən təx-
rib edilmişdir. Təxribat yapanların ba-
şında zabitan [zabitlər], qəza qaimməqam-
ları [qəza rəisləri] və polis müfəttişləri du-
rurdular. 300 nəfər adam qətl edilmişdir.

Məzkur [adı çəkilən] köyün qaçqınla-
rından 17 nəfəri Yelenovski yanında er-
mənilər tərəfindən tutulmuşlardır. Bun-
ların ikisi qaçıb qurtarmağa müvəffəq ol-
dularsa da, mabaqisi [qalanı] kəsilmişdir.

Bu gün Eçmiyədzin qəzasının Tixt kö-
yü əhalisindən Məhəmmədəli Malandar
oğlu, Əli Həsənpulu oğlu, Allahverdi Məş-
hədi Mərdan oğlu yanıma gəlib xəbər
vermişlər ki, 10 gün bundan əvvəl on-
ların da kəndi fəlakətə uğramışdır. On-
ların köyü əsasınadək təxrib edilərək,
600 nəfər əhalisindən 60 nəfər sağ qal-
mışdır.

İrəvan qəzasının Axaraçiq kəndinin
sakini Molla Cabbar Kərbəlayı Həsən oğ-
lu xəbər verir ki, 9 gün əvvəl köy əhalisini
toplayıb üzərilərinə dəhşətli atəş açmış-
lardır. Böylə hadisətdə bütün qəza hö-
kumətləri ilə zabitan ilə əsgərlər də Tür-
kiyəyə qaçmışlar ki, başlarında işbu məş-
hur adamlar durur: Qazo Arutyunov, Bo-
rat Arutyunov, Aram Manvelov, Aram
Aqayev, Tiqrən Manvelov, Madat Man-

velov, Arşak Akop oğlu və qeyriləri.

İşbu hadisəni Qazax qəzasına külli-
yətli surətdə gəlmiş qaçqınlar da isbat
edir.

Aldığımız məlumata görə, ağustosun
20-dən 30-dək 8 müsəlman köyü təxrib
edilmişdir. Qaçqınların simaları dəhşətli
olduğu kimi, ac-yalavac açıq havada ya-
şayırlar. Onların miyanlarında [aralarında]
xəstə və məcruhlər [yaralıları] da vardır.

Ermənilərin böylə müamilatı [rəftarı]
Qazax müsəlmanlarına təsir edir və on-
ları həyəcana salır. Həzrəti-alilərinizdən
lazımi tədabir ittixazını [tədbirlər görülmə-
sini] rica edirəm.

*Xüsusi müvəkkil: Qaraşarov
14 sentyabr 1919, N 273*

İRƏVAN QUBERNİYASINDA

- Erməni Cümhuriyyətində -

Vedililərin hali

Vedibasər müsəlman kəndliləri ilə erməni nizami qoşunları arasında aylardan bəri başlanan rəsmi müharibə avqust ayının ibtidalarından [əvvəllərindən] bəridir ki, mütarikə [atəşkəs] halıyla olaraq dayanmışdır.

Müharibə zamanında erməni əsgərləri və camaatı Vedi müsəlmanlarının buğda, arpa əkinlərini tamamilən biçib aparmışlar. Çünki hücum erməni saldatları tərəfindən başlandığına görə, Vedi kəndliləri ancaq kəndləri daxilinə sığınıb, daxil səngərlərində özləri[ni] müdafiə halında idilər. Binaənileyh [ona görə], kəndlilərin əkinləri bütünlükcə hücumçu erməni saldatlarının və camaatının tərəfində qalmışdı. Bu müharibə zamanında Vedi kişiləri səngərlərdə davaya məşğul olduğu kimi, arvadları da gecələrin qaranlıqlarında səngərlərə yaxın yerlərin buğda və arpalarını ancaq biçib gətirə bilirmişlər.

Lihaza [buna görə], dava vaxtında ermənilər Vedi kəndlilərinin geridə qalan azuqələrini, əkinlərini tamamilən biçib aparmışlardır. Bu səbəbə, indi Vedi müsəlman kəndliləri hər qisim azuqəyə möhtac halda qalmışlar.

Qeyrətli vedililər hər zaman: “Biz heç bir erməni qüvvəsinin qabağında məğlub olmayacağız, ermənilərə heç bir növ ilə boyun əyməyəcəyiz, fəqət əkinlərimiz talandığına görə, qorxumuz budur ki, acılıq bizi məğlub edə” deyirmişlər.

Məmafih [bununla belə], namuskar, qəhrəman Vedi kəndliləri qorxduqları acılığa

indi düçar olmuşlar da, fəqət namuslarını, hüquqlarını, torpaqlarını qanları ilə, qabarlı əlləri ilə qeyrətvəranə bir surətdə hələ mühafizə etməkdədirlər.

Vedi kəndliləri bu müharibə əsnasında bir neçə müharibə fənləri də göstərməklə düşmənlərini tələfata düçar etmişlərdir.

Vedililər bir dəfə əxzi-mövqe etdikləri [mövqe tutduqları, yerləşdikləri] xəndəklərini uzun fasilədə [məsafədə] və geniş bir halda qazıyıb hazır etmişlər. Ondan sonra az qüvvə ilə xəndəyə girib zəif və yüngül surətdə müdafiədə bulunmuşlar. Erməni saldatları bundan cürət alaraq hücum etmişlər. Müsəlmanlar xəndəklərini buraxıb qaçmışlar. Erməni saldatları gəlib bu xəndəklərdə əxzi-mövqe etmişlərdir. Bu halda müsəlman müharibləri [savaşçıları] yaxın yerdən axmaqda olan böyük suyu havi [ehtiva edən] arxın suyunu açıb məzkur [deyilən] xəndəklərə çevirmişlər. Bu vasitə ilə erməni saldatlarının ləvazimatını su cərəyanına düçar etməklə, kəndlilərini də açıq səhraya çıxarıb pərişan etmişlərdir.

Digər bir dəfə də vedililər bir dağın təpəsini işğal edib, yüngül, zəif bir surətdə və yanlış atışmalarla özlərini düşmənlərinə zəif və hərbə qeyri-aşına göstərmişlər. Erməni saldatları cürət alaraq təpəni almaq üçün hücumə keçmişlər. Vedililər düşmənlərinin tam istədikləri fasiləyə [məsafəyə] çatdıqlarını görüncə, qabaqca qurmuş olduqları plan üzrə yenə xüsusi əhatə ilə erməni saldatlarının ətrafını çevirmişlər. Hərtərəfli ansızın atəşə tutmuşlar. Böyləcə, düşmənlərindən bir nəfərini də sağ buraxmamışlardır.

Vedi müharibəsi erməni saldatlarını o dərəcə qorxutmuş ki, bir erməni yaralı

saldatından harada yaralandın deyə soruşduqda, Vedi əvəzinə (məşhur Verdenin müharibəsinə qiyasən) “Verdendə yaralandım” deyə cavab verirmiş.

Azuqəsizlik imdi Vedi müsəlmanlarını sıxışdırmaqdadır. Bilxassə, vedililərin özlərindən başqa, erməni toplarının bombardmanından dağılmış olan Kiçik Vedi, Şıxlar, Əliməhəmməd, Şiddi, Xalisa, Əfşar, Şirəzli, Qaralar, Taytan kimi ətraf kəndlərin müsəlman qaçqınları da qaçıb bunların arasına minlərcə gəldiklərinə görə, möhtacların və acların çoxluğundan indi Vedi ətrafında və bunlara azuqə verməkdə olan Aralıq-Başkənd tərəflərində çörəyin girvənkəsi 15 manata satılmaqdadır.

İrəvandan hər zaman yeni-yeni qüvvələr və dava ləvazimatı almaqda olan erməni saldatları Dəvəli müsəlman kəndini alaraq, Vedi kəndini də əhatə edib mühasirə halına salmışlardır.

İrəvanda təhsil görmüş ordubadlı müəllim Əkbər Əkbərzadə bu halda 1500 Şərur atlısı ilə vedililərin köməyinə çatmış, Dəvəli kəndini erməni saldatlarından geri qaytarmış, erməni saldatlarını oradan vurub qaçırtmışdır. Erməni saldatları bu məğlubiyyətdən sonra çəkildiklərinə görə, Vedi və ətrafı ermənilərin mühasirəsindən xilas ola bilmişdir.

Vedi müharibəsini öz dəhşəti ilə idarə edən komandanlar (namuslarına ləkə gətirdiyi üçün ermənilərin ad verdikləri kimi) türk və qeyri zabitlər olmayıb, kəndlilərin öz arasında məhza qəhrəmanlıqları ilə, səbatkarlıqları ilə adlanmış Vedi kəndlilərindən Hacı Təhmasib bəy Şadıli, Abbasqulu bəy Şadıli, Məşhədi Müseyib Vəlizadə, Çəməndkəndli Soltan xan Vən-

di və müəllim Əkbərzadə Ordubadi kimi qəhrəman, qeyrətli kənd övladı komandanlardır.

Müharibənin əvvəllərində Vedi müsəlmanlarının əlində top, pulemyot olmadığına görə, erməni nizami saldatları bundan istifadə edib uzaq fasilədə [məsafədə] dayanmaqla Vedi kəndlilərini günlərcə top, pulemyot atəsinə tutmaqda gecə-gündüz davam etmişlərdir. Bunun üçün yuxarıda adlarını yazdığımız Vedi ətrafı kəndləri erməni toplarının bombardmanından dağılıb büsbütün məhv edilmişlərdir. Erməni saldatları yalnız Vedi kəndinə 400 top gülləsi buraxmışlar. Kəndin bütün tikililərini torpaqla bərabər etmişlərdir.

Məməfih [bununla birgə], toplara, pulemyotlara malik erməni nizami saldatlarını silahları əllərində ancaq şişdən, baltadan, xəncərdən, tüfəngdən ibarət olan Vedi kəndliləri dəfələrlə aldadaaraq tələfata düşür etmişlər.

Müharibənin hər dəfəsində erməni toplarının, pulemyotlarının bombardmanına müsəlmanlar tərəfindən heç bir qarşılıq edilməmişdir. Erməni saldatları bu bombardmandan müsəlman kəndlilərinin bütün məhv olduqlarını, yaxud qaçib getdiklərini güman etmişlər, binaənileyh [ona görə] irəliləmişlər. Tam istənilməli fasiləyə çatdıqda, güman edilməyən yerlərdən müsəlman müharibələri tərəfindən əhatələnmişlər. Süngü hücumuna keçmiş erməni saldatlarına bu müharibədə Vedi kəndliləri əllərindəki xəncər, şiş və baltalarla 4 minə qədər tələfat verib erməniləri məğlub etmişlərdir. Ermənilərin məşhur Van polkları işdə bu müharibədə məhv edilmişdi.

Müəllim Əkbərzadə, Dəvəli kəndini aldıqdan və erməni saldatlarını pərişan edib qaçırdıqdan sonra erməni saldatlarının komandanına bir ultimatum vermiş. Ultimatumda erməni saldatlarının Yuvaya, qabaqkı sərhədlərinə çəkilmələrini və müharibəni qət etmələrini [kəsmələrini] tələb etmiş. Ultimatum qəbul edilmədiyi halda Əkbərzadə hücumunda davam edəcəyini də bildirmişdir.

Binaənileyh, bu dəfə müsəlmanların ultimatumu ermənilər tərəfindən tamamilə qəbul edilmiş, erməni saldatları Yuvaya çəkilmiş və müharibə də bu hal ilə şimdilik dayanmışdır.

Halbuki, Əkbərzadənin bu ultimatumundan qabaq bu məzmununda olaraq bir ultimatum da Abbasqulu bəy Şadılı tərəfindən ermənilərə verilmiş və üç gün möhlət qoyulmuşdu. Erməni saldatlarının baş komandanı Dro, Abbasqulu bəyin ultimatumuna verəcəyi cavabı təxirə salmış və bu müddət əsnasında yeni qüvvələr toplayıb ansızın müsəlmanlar üstünə hücum keçmişdir.

Abbasqulu bəyin tədbirləri ilə müsəlman müharibələrinin qabaq dəstəsi erməni saldatlarının qabağında özlərini məğlub göstərərək qaçmışlar. Erməni saldatları cürət alıb irəliləmişlər. Qaçanları təqibə başlamışlar. İstənilən məhəllə [yerə] çatdıqda müsəlman müharibələrinin başqa xüsusi yerlərdə gizlənmiş dəstələri tərəfindən ansızın əhatələnmişlər. İştə, bu növlə bu dəfə də erməni saldatlarından bir nəfəri də salamat qurtara bilməmişdir.

Vedililərlə ermənilər arasında olan sərhəd indiki halda Yuva-Qəmərlı-Dəvəli xəttində dayanmışdır. Dəvəli kəndi mü-

səlmanların əlindədir. Şimdi bu sərhəddə müsəlmanlar erməni tərəfinə, ermənilər də müsəlman tərəfinə keçməməkdədirlər. Hər kəs öz səngərlərində dayanmışlardır. Erməni saldatları Vədi xətti-hərbinə getməkdən qəti surətdə imtinə edib getməyirlər.

Erməni hökuməti İrəvan və ətrafında tez-tez elanlar buraxaraq qabaqca biri 1 manata, indi isə manat yarımına hökumətə patron satmalarını əhalidən tələb etməkdədir.

[Mirabbas] M[ir]B[ağırzadə]

14 sentyabr 1919, N 273

NAXÇIVAN NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN HASKELL İLƏ MÜSAHİBƏSİ

Sentyabrın 9-da səhər saat 11-də Sürməli, Milistan, Vedibasar, Şəhur, Naxçıvan və Ordubad nümayəndələri Əli Səbri Qasımov və Kərbəlayı Məhəmməd Əsgərov Müttəfiqlərin Zaqafqaziyada olan ali komissarı polkovnik Haskell tərəfindən qəbul edilmişlərdir. Məzkur [adı çəkilən] nümayəndələr polkovnikə 10 maddədən ibarət bir müxtirə [yazılı müraciət] təqdim edib, ali komissarla Azərbaycan Hökumət rəisi arasında vəqə olacaq müzakirə əsasına qonulmasını xahiş etmişlərdir.

Nümayəndələrlə ali komissar arasında böylə bir müsahibə olmuşdur:

Əli Səbri: - Bizə xəbər çatmışdır ki, sizinlə Azərbaycan Rəisi-vükəlası arasında Sürməli, Milistan, Vedibasar, Şəhur, Naxçıvan və Ordubad rayonlarının müqəddəratı haqqında müzakirə davam edir. Çünki bu rayonların əhalisi əksərən Azərbaycan türkləri olduğundan, biz hər bir millətin müstəqil olması əsasında durub, sizə təqdim etdiyimiz müxtirədə yazılmış 10 maddənin bu müzakirə əsasına qonulmasını xahiş edirik.

Ali komissar Haskell: - Hərgah biz oralara erməni hökumətini bərpa edib sizi asayışdan təmin edərsək və erməni milləti istifadə etdiyi kimi Ermənistanın bütün qanunlarından istifadə etsəniz, sizin camaat nə cür rəftar edər?

Əli Səbri: - "Mauzerist" nami-xüsusu [məxsusi adını] alan aşkara bir surətdə quldurlar vücuda gətirilmiş və hökumətsiz Ermənistanda hökmfərma olan [hökm sürən] hərc-mərclikdən daşnakla-

rın bizim haqqımızda bəslədikləri düşmənçilikdən, onların var qüvvələri çalışıb bizi qırmaq və bizi yerimizdən çıxarıb süni Ermənistan vücuda gətirmək arzusunda olduqlarından sərf-nəzər biz var qüvvəmizlə bu hökuməti rədd edirik. Çünki biz müstəqil olmaq istəyirik.

Bu, bizim haqqımızdır və bunu da biz heç kəsə güzəşt etmərik. İddia etdiyimiz rayonlarda biz Azərbaycan türkləri əksəriyyət təşkil edirik. Erməni hökuməti orada yersizdir. Mən, bunu siz hər cür qarşılasanız da öz millətim qarşısında izhar etməliyəm ki, bizim rayonlarımız haqqındakı məsələnin göstərdiyimiz 10 rayonun əksinə həll edilməsi camaat tərəfindən qəbul edilməyib, daha da geniş bir dairədə qan tökülməsinə bais olar. Böylə olan surətdə, millətimiz müxtirədə göstərilən kimi, əlində silah olaraq namusla ölmək ixtiyarını öz öhdəsində saxlayır.

Millət öz qüvvəsi ilə öz hürriyyətinə nail olub, rayonlarımıza soxulan zalımları qan tökmədən qovub çıxardı. Millət özünə azadlıq qazanıb Azərbaycan hökumətinə də ixtiyar vermir ki, onun müqəddəratını həll etsin. İşin bu surətdə olması nəzərə alınmalıdır. Müttəfiqlərin narazılığını qazanmamaqdan ötrü İngiltərə hökuməti sərhəd düzəltdiyi zaman bizi Ermənistanı vəgüzar edəndə [tapşırılanda] biz müvəqqətdən sakit durub mümaniyət [maneçilik] göstərmədik. Erməni hökumətinin hökmü uyezdərlərdən sərf-nəzər məzkur [deyilən] rayonların mərkəzi hissəsi olan Naxçıvan şəhərindən başqa kənara intişar tapa [yayıla] bilmədi.

Biz heç vaxt və heç bir dəqiqə özümüzü erməni hökuməti təbəəsi təsəvvür

edə bilməyib, Paris Konfransının qərarını gözləyirdik. Lakin erməni hökumətinin müsəlmanları məhv etmək üçün sevdiyi müamiləsi [rəftarı] bizim səbrimizi tükətdi. Buna da İngiltərə general-qubernatorunun imzası ilə təhriri [yazılı] sübut vardır.

Biz ondan ötrü xilas olmadıq ki, bir də təzədən boyunduruq altına düşək. Bu məsələ üzərində davam edərək mən sizin vaxtınızdan istifadə ilə izhar etmək istəyirəm ki, bizim erməni zəhmətkeş xalqı əleyhinə heç bir şeyimiz yoxdur. Erməni zəhmətkeş xalqı daşnakların macərasına uymayana qədər bizimlə çiyin-çiyinə yaşayırdılar. Biz əqəliyyətin [azlığın] hüququnu gözləməklə statiko tərəfdarıyıq. Qoy bu gündən qaçqınlar öz yerlərinə qayıdıb öz işlərinə başlasınlar.

Biz onların tamamiyyəti-mülkiyyə və şəxsiyyətlərini [ərazi bütövlüyü və şəxsi toxunulmazlıqlarını] qanuni cəhətdən təmin edib, onu xələldar edənlər [pozanlar] – hər hansı millətdən olursa olsun – böyük cəzaya giriftar olacaqlardır. Biz öz dediyimizə cavabdəhəndə olub və öz sözü-müzün üstündə durmağı bacarırız.

Ali komissar: - Qarabağda və Azərbaycanın başqa yerlərində yaşayan ermənilər də həmçinin öz növbələrində müxtirə təqdim edib Azərbaycan hakimiyyətinə təhəmmül ediləmməzliyini [dözüləmməzliyini] söyləyirlər. Öylə bir hal vücudə gəlmişdir ki, heç bir şey etmək mümkün deyildir.

Əli Səbri: - Məsələ tamamilə başqadır. Biləşübhə [şübhəsiz], əqəliyyət təşkil edən ermənilər Azərbaycan dairəsində dirlər. Bu da müsəlmanların əksəriyyəti arasında xırda rayonlardır. Bir neçə kənd təzə bir cümhuriyyət əmələ gətirməz ki...

Ermənistanın üzərində də iddia etmədiyimiz yerlərdə müsəlmanlar yaşayırlar. Bu barədə sizinlə danışmaq istədim. Çünki bunun da bizim sizi müləqat etdiyimizlə [danışdırdığımızla, danışdırdığımız mövzuyla] əlaqəsi vardır. Biz o rayonlar barəsində danışırıq ki, heç bir vəchlə erməni rayonu və mübahisəli adlana bilməzlər. Və onların tezliklə ayrılmaz bir parça kimi Azərbaycana yapışdırılmasını müdafiə edirik.

Keçək digər məsələyə. Hökumət üzərinə atılan töhməti təkzib etmək hökumətin öz işidir. Lakin mən bir vətəndaş kimi burasını qeyd etməliyəm ki, ermənilərin bu bəyanatı əsilsizdir. Həqiqət də bunu göstərir. Bu da növbəti bir iftiradır.

Hökumətimiz birinci gündən indiyə qədər bütün qüvvəsini ona sərf etmişdir ki, öz bitərəfliyini və hətta bir para ünsürlər ara qarışdırıb hökuməti tutduğu yoldan çıxarmaq istədikləri zamandakı səbr – səssizliyini göstərmişdir. Hökumət buna da müvəffəq olmuşdur.

Biz Azərbaycanda türk, erməni, rus, fransız, yəhudi və ya başqası deyil, ancaq Azərbaycan vətəndaşını tanıyırıq. Mən sözlərimi həqiqət üzrə əsaslandırmaq istəyirəm. Siz hərgah bu gün öz agentlərinizi Azərbaycana və Ermənistanə göndərsəniz, onlar Azərbaycanda müntəzəm asayışdan başqa, ermənilərin fabrika və zavodlarının işləməsini, tacirlərin öz ticarətləri ilə məşğul olmalarını, kəndlilərin öz xırmanları və bostanlarında işləmələrini, müəssisə və idarələrdə ermənilərin və erməni qızlarının xidmət etdiklərini görürlər. Azərbaycan dəmiryolunun ən son nöqtəsi Poylu istasyonuna qədər belə vaqonlarda biletlə təfəvütü qoyulma-

sını görməzlər. Sizin agentələriniz vaqonlarda mütəbəssim bir surətlə asudə yatan erməniləri görə bilərlər. Bu xəyalat deyildir. Bunların hamısını məhəllində [yerində] görmək olar.

Sizin söylədiyiniz erməni müxtirəsinə gəlincə, bunun əksini Ermənistanda görürsünüz.

Müsəlmanlar öz doğma yurdlarından çıxarılırlar. Onları qarət edib incidirlər. Bir çox müsəlman yox olmaqdadır.

Müsəlmanların ticarəti ölmüşdür. Hər kəs çıxıb qaçmaq üçün fürsət axtarır. Onların var-yoxu təhdid ilə ermənilərə satdırılır. Evləri boşadılıb və boşadılmaqdadır. Müsəlmanların bağları xarab edilib, ağacları doğranmaqdadır. Onlar öz bağlarına gedə bilməyirlər. Öylə ermənilər var ki, 10-12-dən ziyadə müsəlman bağını ucuz bir qiymətlə kirayə etmişdir. Kəndlərdə indi də qətl-qarət davam edir. Dünənə qədər qəzetələrdə bu xəbərlər vardır.

Bunları da məhəllində görüb inanmaq olar.

Ermənistan dəmiryollarına gəldikdə, sizin agentələriniz həftələrlə Sanain mövqifində otursalar erməni dəmiryol vaqonlarında bir nəfər müsəlman görməzlər. Çünki onları vaqondan düşürüb başlarına nə gəlsə məlum deyildir. Dəmiryol qatarlarını xüsusi surətdə dayandırıb müsəlman axtarırlar.

Polkovnik Haskell: - Bunların hamısı rəf və qət ediləcəkdir [aradan qaldırılacaq və kəsiləcəkdir]. Mənim tərəfimdən təyin edilmiş zabitlər Ermənistanda müsəlmanların həyatının təmin edilməsini təqib edəcəklərdir. Müsəlmanlar da erməni millətinin istifadə etdiyi qanundan istifadə edəcəklərdir. Siz buna inanınız.

Əli Səbri: - Məsələ bitmişdir. Hüsn-təvəccöhünüzdən mütəşəkkiriz. Lakin yenə təkrar eyləmək istəyirəm ki, sizin Sürməli, Milistan, Vedibasar, Şərur, Naxçıvan və Ordubad rayonları haqqındakı müzakirətinizin axır nəticəsini təqdim ediyimiz müxtirədəki 10 maddədən ayrılmamalıdır. Biz ümidlə gedirik.

Vidalaşarkən polkovnik Haskell demişdir ki:

- Siz əmin olunuz ki, biz sizin mənafeyinizi təqib edirik və sizə münasibəti olan məsələlər ədalətli bir surətdə həll ediləcəklərdir.

Buna cavab olaraq məzkur nümayəndələr xalq namından razılıq izhar edib getmişlərdir.

Nümayəndələr Haskell yanından məmnun çıxmışlardır. Həman gün məzkur nümayəndələr Azərbaycan hökumətinin o zaman Tiflisdə olan Rəisi-vükəlası [Baş naziri] və doktor [Xosrov bəy] Sultanov tərəfindən hüzurə qəbul edilmişlərdir. Nümayəndələr polkovnik Haskellə verdikləri müxtirə ilə bərabər Rəisi-vükəlaya dəxi bir müxtirə vermişlərdir.

Axşam nümayəndələrdən Kərbəlayı Məhəmməd Əsgərov Naxçıvanda olan Milli Şuraya məruzədə bulunmaqdan ötrü Qarabağ təriqi [yolu] ilə məzkur rayonlara azim olmuşdur [yola düşmüşdür].

17 sentyabr 1919, N 275

**ZAQAFQAZIYA BAŞ KOMİSSARI
POLKOVNİK HASKELL HƏZRƏTLƏRİNƏ**

*(Surəti İngiltərə nümayəndəsi mister
Oliver Vordroba, Azərbaycan Xariciyyə
Nəzarətinə və bir nüsxəsi də
Azərbaycan Cümhuriyyəti Rəisi-vükəlası
Yusifbəyli Nəsim bəy həzrətlərinə
məxsusi müxtirə [rəsmi məktub] ilə
bərabər verilmişdir)*

İrəvan vilayətində məskun azərbaycanlılar Rusiya inqilabı ibtidasından [başlanğıcından] bu günə qədər kəndi əmlak və şəxsiyyətlərini mühafizə yolunda müttəsil [davamlı] çarpışmadadırlar. Daşnak-sutyun firqəsi idarəsi altında işləyən erməni əşqiyası [quldurları] bizim onlarca və hətta yüzlərcə köylərimizi xak ilə yeksan [yerlə yeksan] edərək əhalisini kəsmiş, salamat qurtarmağa fürsət bulanlarımız da başqa köylərə dağılıb məlcasız [pənahsız] və yeməksiz qalaraq, səfilə [səfil] bir həyat keçirməyə məcbur edilmişlər. Çocuqlara və qadınlara olsa belə rəhm edilməmiş, qız və qadınların ismətləri ayaqlar altına alınaraq bir çoxları da əsir götürülmüş ki, hələlik qayıtmaları da gözlənilməyir.

Əgər məhv və təxrib edilən köy və obaları tədada [sadalamağa] başlarsaq, bir xeyli vərəqələr yazmaq icab edər [lazım gələr]. Nümunə üçün müxtəlif tərəflərdə məhv və nabud [yox] edilən köylərin bəzisinin adlarını göstəririz.

Sürməli qəzasında təxrib edilmiş:

Canfəda, Mələkli, Qaraqoyun, Şirazlı, Yuxarı Çarıqçı, Aşağı Çarıqçı, Əlixanoba, Küllük, Yaycı, Sultanabad, Ərəqbəmi və bir çox başqa köylər.

Şərrur ətrafında:

Dəmirçi, Qaralar, Xaçıl, Şəkidar, Əfşar, Xalisa, Şikli, Əliməhəmməd, Vedi, Yengicə, Sus və bir çox qeyriləri.

Vedibasər ətrafında:

Kiçik Vedi, Çəmən, Qeyd, Şirazlı, Cəduqıran və başqaları.

Naxçıvan ətrafında:

Camaləddin, Ərəzin, Çəsməbasar, Bənəniyar, Saltax, Xaçapara, Zeynəddin, Çaxırza, Tumbul, Uzunoba, Didivar, Xanəgah, Kırna, Xoşkeçin, Noraşen, İtqıran, Axta, Payız, Əznəburd, Qaraqala, Vayxır, Kərbəlayıoruc Dizə, Qırmaçanar, Bızqov, Qarayer, Yaşada, Sürməlik, Nəhəcir, Sırab, Nürgüt, Mahmudoba, Badamlı, Xaçıl, Dağ Məzrə, Rəməşid və başqaları.

Ordubad ətrafında:

Yaycı, Behrud, Rumus, Nüsnüs, Sust və bir çox başqaları.

Ermənilər bütün buralarda ümumi bir fikir və dönməz bir əməl [məqsəd] təqib etmişdir ki, bu yerləri bütün-bütünə azərbaycanlılardan təmizləyib, qətləiam yap-sınlar. Daşnakların qanlı keyfəmayəşası [özbaşınalığı] bu yerlərdə ən zalım və vəhşilərin xunxarlığını da [qanıçənliyini də] ötmüşdür.

Təqsimi-hüddud [sərhədin bölünməsi] zamanı sərtasər [başdan-başa] azərbaycanlılarla məskun olan Vedibasər, Milistan, Sürməli, Şərrur, Naxçıvan və Ordubad dairələrinin həşəmətli Britaniya kral komandanlığının təsiri-nüfuzu ilə müvəqqədən ermənilərə güzəşt edilməsinə məcbur edilməmiş az təəccüb etməmişdik. Əsasən, şu qan tökülməksizin güzəşt ermənilərə deyil, Müttəfiq Komandanlıq nüfuzuna edilmişdi. O bizim müstəqil yəşəməyə olan müqəddəs hüququmuzu

yalnız xələldar etmək [pozmaq] deyil, həman yerlər əhalisinin 75 faizini təşkil edən müsəlmanların məhv və tələf edilməsinə bərabər idi.

Komandanlığın tələbinə biz o zaman müvəqqəti olaraq tabe olduqsa da, kəndimizi azərbaycanlı ədd [hesab] edərək hər bir fədakarlıq bahasına olsa da, mənfur erməni hökumətini və ya qeyri bir hökuməti feilən tanımamağı və Paris Sülh Konfransında məsələmiz həll edilənə kimi işbu vəziyyətə təhəmmül etməyi [dözməyi] qərara almışdıq. Lakin daşnak hökuməti burada da kəndi siyasəti-cinayətkaranəsini işə verərək müsəlmanları təqib və tələf etməyə başladı. Ən əvvəl bir çox ziyalılarımızı və başqalarını həbs etdi ki, onların nə olduğu və nədə olduğu şimdiki də məlum deyildir.

Bunlarla bəhm, Ermənistan daxilindəki İrəvan şəhəri müsəlmanları ümumi təhlükə təhdidi altında olub da şurada-burada qətl və talan edilmələrindən dolayı Ermənistan hüddudunu tərk etməyə məcbur oldular. “Mauzer” hədəsi altında bağlarını, evlərini yox bahaya satdılar, tədadi [sayı] çox bağlarını salamat qalsın deyərək vergisini ödəməyəcək qiymətə ermənilərə icarəyə verdilər. Daşnaklara mənsub adamlardan 10-12 və hətta 18 bağ icarə edənlər vardır.

İrəvan ətrafında əzi-mövqə etmiş [yerləşmiş] 300-dən ziyadə müsəlman köyləri əhalisinin həyat və məmələkləri [mal-mülkləri] də həman eyni fəlakətə düşər olmuşlardır.

Ətrafi-məzkurədə [deyilən yerlərdə] sakin azərbaycanlılar əleyhinə qalxmış düşmənanə hissləri yatırmaq üçün erməni hökuməti kəndisində nə bir insaniyyət-pərvərlik bula bildi və nə də onların, heç

olmasa, tamamiyyəti-mülkiyyə və şəxsiyyətlərini mühafizə etmək istədi.

Mədəni bir dövlət adını daşımaq iddiasında olduğu halda – hürriyyəti-kəlam, mətbuat, ictimai [söz, mətbuat, yığıncaq azadlığı] təminatını kənara buraxıb – bunu etmək onun vəzifəsi idi. Lakin erməni hökuməti müsəlmanları bəreks [əksinə], düşmən görərək onları tələf etməyə və yerlərində cəli [süni] və saxta tərtiplə [yolla] erməni məskəni yaratmağa çalışdı. Fövqdə məzkur [yuxarıda deyilən] ətraf əhaliyi-islamiyyəsi axirən canlarına doyaraq – ingilis general-qubernatorunun təhriri vəsiqə [yazılı sənəd] ilə təsdiq etməsi isbat etdiyi kimi – həyat və əmlakını mühafizə və müdafiə etmək üçün erməni əsgəri qitəatını [hərbi dəstələrini] öz yerlərindən qovmağa məcbur oldular. Kəndi qüvvəsi və axıdılan qanı ilə müvəqqəti bir asudəliyə çıxarılmış əhali haqlı olaraq bəyan edir ki:

1) Hər millətin istiqlalı və kəndi hüquq və müqəddəratını kəndi əlinə almasına haqlı olduğu üzrə Sürməli, Vedibasar, Milistan, Şərur, Naxçıvan və Ordubad ətrafı kəndlilərini Azərbaycanın cüziləyən fəki [ayrılmaz hissəsi] sanırlar.

2) Kəndi qüvvələri ilə əhvallarını eyiləşdirib müvəqqəti bir salamatlığa çıxmış əhali ədalət və hüquq nöqtəyi-nəzərinə səlahiyyətdar olaraq gərək Azərbaycan hökumətindən, gərəksə Müttəfiqin müməssili [Müttəfiqlər nümayəndəsi] Zaqafqaziya Baş komissarından tələb edir ki, bir daha onları Ermənistanı tabe etmək vəziyyətində qoymasınlar.

3) Hərgah Azərbaycan hökuməti və Baş komissar həzrətləri Ermənistanı tabe etməyimizi arzu edərsələr, o zaman əldə silah olaraq namusla ölməyimizi na-

mussuzcasına daşnak haydudları əlində tələf olmamıza tərcih edəcəyiz.

4) Sülh və müsəlmanlıq [asayış] tərəfdarı olan əhaliyi-islamiyyə erməni zəhmətkeş xalqı ilə həmişə hüsn-münasibətdə olmaq arzu etdiklərindən, əqəliyyətin [azlığın] hüququ riayət edilməsi şərti ilə "statiko" təsis edilməsini lazım və vacib bilir və qaçqınların yurdlarına övdət etmələrini [qayıtmalarını] təkid edərək, onların tamamiyyəti-mülkiyyə və şəxsiyyətləri təminini xələldar edənlərə hansı millətdən olursa olsun, rəhm etməyən Azərbaycan qanunlarına müvafiq mühafizə ediləcəyini vəd edir.

5) Müqəddəs istiqlal əsasları tələb edir ki, idari işlərlə iştigal edənlər [məşğul olanlar] əhali içindən seçki ilə intixab edilsinlər [seçilsinlər]. Binaənileyh [ona görə], bu yerlərin baş müdiri (hakimi) camaat tərəfindən seçilib Azərbaycan hökuməti tərəfindən təsdiq ediləcəkdir.

6) Zabit [asayış] məmurları əqəliyyətin hüququnu riayət ilə təyin ediləcəkdir.

7) Azərbaycanla möhkəm dövləti irtibat [əlaqə] (posta, teleqraf, maliyyə və rüsumat [vergilər]) bağlanılır.

8) Yuxarıdakı fəsilər qəbul edildiyi təqdirdə, əhali razı olur ki, həmin fəsillərin qövldən feilə [sözdən işə] çıxarılması-na Baş komissar tərəfindən təyin edilmiş bir amerikalının nəzarəti də istərsə olsun.

9) Bu dürlü idarəni ancaq Zaqaf-qaziya cümhuriyyətləri məsələsinin Sülh Konfransında həll edildiyinə kimi əhali qəbul edərək itminan edir [inanır] ki, axirən [axırda] bu yerlər doğma Azərbaycandan ayrılmayacaqdır.

10) Əhali yəqin edərək inanır ki, hürriyyəti müqəddəs sanan Azərbaycan və

Müttəfiqlər hökuməti Sürməli, Vedibasar, Milistan, Şərur, Naxçıvan və Ordubad əhalisini qanları bahasına əldə etdikləri hürriyyətdən məhrum edib, qul olaraq tələf edilmələrinə razı olmazlar.

Bununla birlikdə, Azərbaycan hökumətinə istidanamə [tələbnamə; ərizə] verilmişdir ki, erməni əşqiyyəsi [quldurları] daşnak çətləri qitallarını [quldur dəstələri qətləmlərini], İrəvan vilayəti azərbaycanlılarına qarşı yapılan təzyiqat, təxribat və təhriqatı [yanğınları] məhəllində [yerində] öyrənmək və bütün erməni dəhşətlərini tədqiq və təhqiq etmək üçün bütün Müttəfiqlər nümayəndələrindən müxtəlif bir təhqiq komissiyası təşkil edilsin də, bizim sülhcuyana [sülhpərvər] hüsn-münasibətimizə qarşı edilən məzəlimləri [zülümləri] təqdim ediləcək vəsiqələr [sənədlər; dəlillər] və canlı sübutları görməklə aşkar qılsınlar.

Məzkur [deyilən] vilayət müsəlmanları zati-alilərinizdən istirham [xahiş] edir ki, işbu istidanın [tələbin; ərizənin] vücuda çıxarılması üçün lazımı binagüzarlıq etmədən müzayiqə buyurmayasınız.

*Cənub-Qərb Azərbaycan
müsəlmanlarının ümumi ictiməsi
sədri: Əli Səbri Qasımov
Həmvətənlər sədri: (imza)
Heyət üzvü: (imza)
18 sentyabr 1919, N 276*

ERMƏNİ CÜMHURİYYƏTİNDƏ

* * *

– İrəvan müsəlmanlarının halı –

İrəvanda ermənilər tərəfindən müsəlmanlar üstünə başlanan qətl və qarət eyni hal və şiddətlə davam etməkdədir.

Müsəlmanları gecə evlərində, gündüz bazarda, hər qisim və hər yerdə lazım görərlərsə, ermənilər soyurlar, talayırlar, döyürlər, öldürürlər.

Bu kimi hal İrəvanda hər saat, hər dəqiqə davam etdiyi üçün onlarca, yüzlərcə vəqə olmaqdadır.

Bu kimi hadisələrdən olaraq genə bu günlərdə İrəvanda bu müsəlmanların haqqında aşağıdakı zülmələr, təcavüzlər və insaniyyətdən kənar vəhşiliklər vüqu bulmuşdur.

Ağabəy Topçubaşov nam [adlı] bir müsəlmandan ermənilər 40 min manat pul istəmişlər. Vermədiyinə görə müsəlman məhəlləsində müşarünileyh [adı çəkilən şəxs] olduğu evinin qapısı qabağında ermənilər tərəfindən üç güllə ilə vurulub ağır və ölümcül halda yaralanmışdır.

Qəhvəçi Hacı Əli mülkünü satıb pulunu aldıqdan sonra evinə getdiyi halda, yolda ermənilər tərəfindən öldürülüb pulları aparılmışdır.

Notarius Hüseyn bəyin oğlu Əli bəy oğlu ilə bərabər Ozanlarda ermənilər tərəfindən öldürülmüşlərdir.

Gəncəli Abbasın İrəvanda Naib küçəsində vəqə evinə ermənilər gecə ikən tökülüb arvad paltarı, qızıl və qeyri olaraq tamam əşyasını talayıb aparmışlardır.

Gəncəli Hacı Məhəmmədi evinin qabağında ermənilər tutub var-yoxunu almışlardır.

İrəvanın şəhər komendantı erməni Şaxatunidir. Şaxatuninin idarəsi, dəftərxanası və özünün məiyyəti məmurları bütünlükcə Qarabağdan bu günlərdə İrəvana gəlib dolmuş Qarabağ ermənilərindən ibarətdir. Bu Qarabağdan gəlmə erməni cavanları ağ ipək köynək və qırmızı şalvarla libaslanmışlar və hamısı da mauzerlərlə silahlanmışlardır. Bunlar İrəvana gəldikdən sonra Dronun məşhur quldur dəstəsindən ibarət yerli və lğdır mauzeristləri səslərini kəsmişlər.

Yeni gələnlərə daha artıq diqqət və etina nəzərlərini çevirmək İrəvan camaatının xüsusi əxlaqi bir halıdır.

İndi Dro mauzerist quldurlarının yerin[i] İrəvanda daha dəhşətli surətdə bu Qarabağdan gəlmə erməni cavanları [almışdır. Bu Qarabağdan gəlmə erməni cavanları] atalarının, analarının, bacılarının, qövm-qardaşlarının Qarabağda, Azərbaycan torpağında rahat yaşadıklarını, Azərbaycan müsəlmanlarının naz və nemətlərlə bəsləndiklərini heç bir nəzəri-müləhizələrinə almamaqdadırlar.

Bunların indi İrəvanda sözləri isə “Biz intiqamlıyıq, intiqamlarımızı isə İrəvan müsəlmanlarından almalıyıq” deməkdən ibarətdir.

Halbuki Erməni Cümhuriyyətində bütün bağlarını, bağçalarını, evlərini, mağazalarını, var-yoxlarını erməni quldurlarının həyasız təcavüzlərindən dolayı buraxıb Azərbaycana gəlmiş on minlərcə İrəvan qaçqın cavanları, indi bu tərəflərdə yersiz, yurdsuz, səfil qalmış minlərcə müsəlmanlar ermənilərdən ən çox məzlum və ermənilərdən ən artıq kinli,

intiqaımlı olduqları halda məhz öz vüqarları, nəcabətləri saiqəsi [səbəbi] ilə heç böylə fikirləri bəsləməməkdədirlər. Ermənilərin yəpdıqları kimi intıqam hiss-ləri arxasınca qoşmamaqdadırlar.

Əcəba, erməni kargərlərinin [işçilə-rinin], erməni cavanlarının ağılları başla-rından oynamışmı? Bu kimi halları dü-şünməyirlərmı? Bir nəzəri-mülahizəyə almayırlarmı?

İntıqam, intıqam hissini oyadar de-mişlərdir.

İştə, İrəvan komendantı Şaxatuninin həmpaları şımdı tamamilə bu kimi Qa-rabağdan, Bakıdan, Gəncədən gəlmə ye-ni erməni mauzerist quldurlarından ibə-rətdir.

Bunlar indi İrəvanda hər qisim ufacıq bəhanələrlə müsəlmanları divanxanala-rına aparıb döyürlər, soyurlar, həbs edir-lər.

İrəvan qalası [həbsxanası] indi də İrə- van kəndlərinin və İrəvan şəhərinin mü- səlmanları ilə səbəbsiz yerə və qəsdən olaraq dolmaqdadır.

*[Mirabbas] M[ir]B[ağırzadə]
18 sentyabr 1919, N 276*

NƏZARƏTLƏRDƏ [NAZİRLİKLƏRDƏ]

- Daxiliyyə nazirinin 25 ağustosdan Gəncə qubernatoruna verdiyi isticvaba [sorğuya] cavabən qubernator xəbər verir ki, Novo-Bayəzid sancağının Göyçə gölü ətrafında Azərbaycan və Ermənistanla mübahisəli ərazidə bir çox müsəlman kəndləri mövcuddur ki, hüduddə duran erməni qoşun qitəatından [hərbi hissələrindən] bir çox əziyyətlər görürlər. Varlı müsəlmanların yaylaqlardan qayıtdıqlarından sonra, fütqərə əhalinin əhvalı bir qədər də fənalaşacaqdır. Zira kəndilərini müdafiə üçün qüvvətləri yoxdur. Müsəlmanların mühafizəsi üçün əlbəttə ki, xüsusi bir mühafizə dəstəsi təşkil edərək həman köylərdə məskun etmək lazımdır. Əlavə, mərkəzlə əlaqədə bulunmaq üçün eyi yollar və teleqraf, telefon xətləri çəkməlidir.

Qubernator Xaçbulaq yolunu şoseləməyi lazım bilmişdir. Göyçə nəvəhisini [nahiyələrini] polis dairələri ilə telefon xətti ilə məربut etməlidir [əlaqələndirmək lazımdır].

Qubernator cənabları Post və Teleqraf Nəzarətinə müraciətən polis müfət tişlikləri ilə Gəncəni telefon xətti ilə məربut etmək haqqında təşəbbüsatda bulunmaqla, Daxiliyyə Nəzarətindən bu barədə müavinət etməyi rica etmişdir.

* * *

Tiflisə Ermənistan və başqa yerlərdən gəlmiş müsəlman qaçqınların əhvalı oraya göndərilmiş Ümuru-Xeyriyyə və Nafiə Nəzarəti [Sosial Təminat Nazirliyi]

məmurunun məlumatına görə, olduqca ciddidir. Zira aclıq çəkirlər. Binaənileyh [ona görə], Ümuri-Xeyriyyə Nəzarəti Tiflis Milli Müsəlman Şurasına müraciətən rica etmişdir ki, təcili surətdə oradakı müsəlman qaçqınlarının miqdarı haqqında məlumat verilsin ki, onlar üçün iaşə məntəqələri güşadına [açılmasına] tədabir ittixaz edilə bilsin.

19 sentyabr 1919, N 277

ERMƏNİLƏRİN YENİ VƏHŞİLİKLƏRİ

Bakıda alınmış son xəbərlərə görə, Eçmiədzin qəzasında ermənilər külliyyətli surətdə müsəlman qırğınına başlamışlardır.

* * *

Gəncə Nahiyə Müfəttişliyinə qaçqınlar və yetimlər üçün təcili surətdə tibbiyyə müavinəti təşkili tapşırılmışdır.

* * *

Qazax qəzası xüsusi müvəkkili Qaraşarovun məlumatına görə, Ermənistanadakı Qızıldərə və Gülalı kənd nümayəndələri onun yanına gəlib xəbər vermişlər ki, ermənilər Babanişi köyündə 30 ev, Girədalıda 100 ev, Tolunabda 60 ev, Mehdixanlıda 25 ev, Gözəldərədə 30 ev təxrib etmişlərdir. Axırını köydən fəqət 7 ailə nicat tapmışdır. Binaənileyh, Qazax qəzasına külliyyətli surətdə qaçqınlar gəlir. Gəncə müfəttişliyinə Ümuri-Xeyriyyə və Nafiə Nəzarəti qaçqınları məskun etmək haqqında düsturüləməl [təlimat] verilmişdir.

19 sentyabr 1919, N 277

XARİCİYYƏ NƏZARƏTİNİN MƏLUMAT ŞÖBƏSİNDƏN

Erməni Teleqraf Acentəliyindən nəşət edən [yayılan] və Bakı qəzetələrində nəşr edilən xəbərlərə görə, Zəngəzur hadisatında Azərbaycan qoşunlarının iştirak etməsi denilir. Məlumat şöbəsi xəbər verir ki, işbu toqquşmalarda Azərbaycan qoşunları iştirak etməmişlərdir. Toqquşmalar fəqət müsəlmanlarla erməni əhalisi miyanında [arasında] olmuşdur.

19 sentyabr 1919, N 277

BİR MÜXTİRƏ

Azərbaycan Cümhuriyyəti dövlətli Rə- isi-vükəlası [Baş naziri] hüzuri-alilərinə

Bununla bərabər, Müttəfiqin [Müttəfiqlər] Zaqafqaziya Baş komissarına verilən Sürməli, Milistan, Vedibasar, Şəhur, Naxçıvan və Ordubad məsələsi bəyannaməsinin surətini hüzuru-alilərinizə təqdim edərək, biz Cənubi-qərb Azərbaycan müsəlmanları ümumi ictimiasının [yığıncağının] müntəxəbləri [seçilmişləri] bəyan və izhar edirik ki, daşnak məzalim [zülüm] və dəhşətləri altından təhlisini [xilasını] həmişə Azərbaycandan bəkləyib ümid edən əhali əxirən [axırda] kəndi ehtimam [səy] və qüvvəsi sayəsində çəkilməməz vəziyyətdən xilasa müvəffəq olaraq, kamilən Azərbaycana mülhəq olub [qoşulub] qovuşmağı arzu və istida [xahiş] etmişdir.

Həman fəvqdə məzkur [yuxarıda deyilən] ətraf müqəddəratı haqqında sizin müsyö Haskell ilə müzakirata girişməyinizi öyrənərək, zati-alilərinizə ixtar edirik [xəbər veririk] ki, həman müzakirət əsasına əvvəlcə göstərdiyimiz bizim on fəsildən ibarət tələbatımızı daxil etməyiniz öhdənizə vicdani bir vəzifə kimi tərəttüb edir [düşür].

Bununla belə, zati-alilərinizdən rica edirik ki:

1) Cinayət, sui-istimal, talanları, müxəddəratı-ismətlərinə [namuslu qadınların ismətlərinə] toxunub onların işgəncələrə düşar edilməsini, əhalini qətlə edib məskənlərini yağma və yurdlarını təxrib və təhriq etmək [yandırmaq] kimi fəca-yeni [faciələri] və daşnak əşqiyyəsi [quldurları] tərəfindən İrəvan müsəlmanları

haqqında rəva görülmən qeyri və qeyri vəhşətləri tədqiq və təhqiq etmək üçün təşəkkül edəcək bitərəf təhqiq və istintaq komissiyası projesinə hərəkət verəsiniz.

2) Zəngəzur təriqi [yolu] ilə Naxçıvana yol açılmasına sərfi-məsai edəsiniz [çalışasınız, səy göstərəsiniz]. Şu yolda mümaniat [manea] təşkil edən başlıca olaraq strateji nöqtəyi-nəzərinə daşnakların müsəlləh etdiyi [silahlandırdığı] üç – Kərcivan, Məğri və Astazor köyləridir.

3) Geri çağırılmış [Məhəmməd] xan Təkinski əvəzinə bilatəxir [dərhal] İrəvana siyasi nümayəndə göndərəsiniz.

4) Erməni dövləti torpaqlarında əqəliyyətdə [azlıqda] olan müsəlmanları – hansılar ki təqibata məruz qalmışlar – Azərbaycana köçürmək üçün iqdamatda [təşəbbüsdə] bulunasınız.

*Cənubi-qərb Azərbaycan
müsəlmanları ümumi ictimiasının
sədri: Əli Səbri Qasimov
Həmvətənlər sədri: (imza)
Heyət üzvü: (imza)
9 eylül 1919, Tiflis
19 sentyabr 1919, N 277*

ERMƏNİSTANDA

Ermənistan Parlamanında Eser [Sosialist inqilabçılar] fraksiyasının istizahı [sorgusu]

Parlaman rəisi cənablarına.

Aşağıdakı istizahı Daxiliyyə naziri həzrətlərinə təqdim etməyinizi xahiş edirik.

Nazir həzrətlərinə məlumdur ki, bu axır üç həftə müddətində Ermənistan Cümhuriyyəti daxilində İrəvan, Eçmiədzin və Sürməli uyezdlərində bir çox müsəlman kəndləri, məsələn, Paşakənd, Təkkərli, Qoruxgünə, Övləli, Tayşurux ictiməsi, Ağverən, Dəlilər, Nurnus, Əlibəy, Arzakənd ictiməsi, Canfəda, Kərimarx, Axcaarx, İydəli, Qarxun, Eçmiədzin uyezdi, Kolanıarx, Aralıq və bir çox başqa kəndlər müsəlman əhalisindən “təmizlənilib” qətl və qarət edilmişlərdir.

Məhəlli [yerli] məmur nəinki bu vəhşiliklərə mümaniət [maneçilik] göstərmişlər, hətta özləri belə qətl və qarətdə iştirak etmişlərdir.

Bu hadisələr məhəlli əhaliyə ağır təsir bağışlamışdır. Onlar bu hadisələrə və bu qanunsuzluğa ikrahla baxıb öz qonşuları [ilə] sülhlə yaşamaq arzusu ilə, cəzasız qalan müqəssirlərin mühakimə edilmələrini və onlara cəza verilməsini tələb edirlər.

Hərgah bunlar hamısı Daxiliyyə nazirinə məlumdursa, bu qanunsuzluqların və təcavüzətin rəf [aradan qaldırılması] və dəf edilməsi üçün nə kimi tədbirlər görmüşdür?

İstizahı təcili hesab etməlidir.

*Ermənistan Parlamanının
Sosial-revolusioner fraksiyası
19 sentyabr 1919, N 277*

ERMƏNİ CÜMHURİYYƏTİNDƏ

– İrəvandan gələnlər –

Erməni Cümhuriyyəti daxilində müsəlmanlar üçün yaşamaq mümkün olmadığından, İrəvandan Tiflisə və Azərbaycana gəlmək üçün hər gün qafilələrlə İrəvan müsəlmanları fürsət gözləmək-dədirlər.

O cümlədən sentyabrın 2-də 30 evə qədər İrəvan müsəlmanları köçüb gəlmək istəmişlər.

İrəvandakı gürcü konsulunun Tiflisə gəlməsindən istifadə edərək onun vaqonu qoşulacaq qatarla gəlmək üçün konsul cənablarının təşəbbüs və müavinətini rica etmişlərdir.

Konsul, yanında əsgəri qüvvəsi olmadığından bunların mühafizəsinə söz verəmməmiş, fəqət gələnlər cürət edib gənə konsul gedəcək vaqon qatarında iki yük vaqonu alıb İrəvandan yollanmışlar.

Bu yeni mühacir müsəlmanların 40 nəfərdən ibarət kişiləri bir vaqonda yerləşmişlər, digər bir vaqonda da arvadlarını əyləşdirmişdirlər. Əşyaları da yollarında olaraq İrəvan mövqifindən [stan-siyasından] rahat yollanmışlar.

Konsul olduğu vaqonun üstündə gürcü baydağı var idi. Bu iki müsəlman vaqonları da konsul vaqonunun arxasına bağlı gedirmiş.

Eçmiədzin mövqifində poyezd [qatar] dayandığı vaxt erməni dəstələri bu müsəlmanlar olan vaqonların üstünə hücum halında bulunmuşlar, fəqət mövqif komendantı mane olmuşdur. Komendant sonra saldatlarını götürüb mövqifdən getdiyi anlaşılmışdır.

Poyezd mövqifdən hərəkətə başladığı zaman 10-15-ə qədər erməni saldatları müsəlman kişiləri olan yük vaqonuna hücum etmişlər. Vaqonun bağlı olan qapısını zorlayıb açmaq istəmişlər. Fəqət kişilər müdafiədə bulunub mane olmuşlardır.

Eyni zamanda digər bir dəstə erməni saldatı da müsəlman arvadları oturan yük vaqonuna hücum etmişlər. Hücumçular vaqonun bağlı qapısını güclə çəkib açmışlar. Sonra saldatlardan biri dırmaşib vaqonun içinə girmiş, yerdə qalan yoldaşları da vaqon getdiyi halda vaqon yanınca yüyürməkdə və vaqondan tutub sallanmaqda imişlər.

Gecə saat 3 vaxtı və qaranlıq bir halda idi. Vaqona girə bilmiş erməni saldatı vaqon içərisində arvadların yanlarında olan şeylərin daşıyib dışarı, yoldaşlarına tərəf tullamağa başlamış. Əşya ilə dolu bir sandığı bu içəridən, yoldaşları da dışarıdan olaraq vaqondan arvadlar arasından çəkib dışarı salmışlar. Yerdə olan yoldaşları çəkib aparmışlar.

Vaqonda soyğunçuluğa başlamış erməni saldatı arvadların üstündəki zینətlərə də əl uzatmış, bəzilərinin boynundan qızıl boyunbağı-filan çıxarıb götürmüşdür.

Binaənileyh [ona görə], arvadlar arasında səs-küy, havar səsləri ucalmış və ermənilər bizi öldürürlər, soyub-talayır-lar deyə ağlaşmalara qarışıq istimdad [imdad; yardım] səsləri eşidilmiş, arvadların ağlaşmaların və istimdad səslərini bütün vaqonların sərnışinləri eşitmişlər.

Bu halı həmin qatarda getməkdə olan İrəvan gimnaziyası müəllimi rum Fətinov da görmüş və eşitmişdir. Gürcü konsulu isə bu əsnada yatarmış.

Müəllim Fatinov hücumçu erməni saldatlarına və ermənilərə səsənib məzəmmət etmiş, bir tərəfdən də müsəlman kişilər səslərini ucaltmışlar.

Lihaza [bu səbəbdən], vaxonda olan erməni özünü vaxondan yerə atmış, yoldaşları ilə bərabər çıxıb getmişlər.

Müsəlmanlar Sərdarabad mövqifində hökumət dəmiryol kontroluna (ki, o da həmin qatarda idi) bu halı şikayət etmişlər.

Kontrol bəratülqövl [protokol] yazmış, Eçmiədzin mövqifi ilə telefonla danışmış, əhvalı soruşmuş, nəhayət, heç bir nəticə çıxmamış. Orada cavab vermişlər ki, böylə hadisədən burada bir asar (!) [nişanə] yoxdur.

Mühacir müsəlmanlar böyləcə gəlib Sənainə çatmışlar.

Aparılan sandıq bir qoca kişinin malı imiş ki, bütün var-yoxu onun içində imiş. Arvad əşyası ilə bərabər aparılan malların qiyməti yüz min manata qədər imiş.

Həm bu qarət də qara camaat tərəfindən deyil, erməni hökumətinin muntəzəm saldatları tərəfindən vəqə olmuşdur.

* * *

Sənaindən keçib erməni dəmiryolu ilə biri Qarsa, digəri İrəvana, evlərini çıxartmaq üçün getməkdə olan iki nəfər müsəlmanı ermənilər Kolagirəndə vaxondan endirib aparmışlar. Gedənlər bir daha geri qayıtmamışlardır.

*[Mirabbas] M[ir]B[ağırzadə]
21 sentyabr 1919, N 278*

BAKİ XƏBƏRLƏRİ

Zəngəzurda

Üç gün əqdəm [qabaq] Zəngəzurdan varid olan [gələn] qaçqınların verdiyi məlumata görə, müsəlləh [silahlı] ermənilər yenidən müsəlmanlara hücum etməyə başlamışlardır. Bunların miyanında [arasında] Ararat hökumətinin nizami əsgərləri dəxi vardırılar. Kəndisini yardımsız hiss edən minlərcə müsəlman camaatı vətənlərini buraxıb fərar edirlər. Bəzi müsəlman kəndləri müdafiədə davam etməkdədirlər. Bunlar kəndi nümayəndələri vasitəsilə Azərbaycan hökumətindən yardım diləmək fikrindədirlər. Ermənilərin axırncı hücumlarından bir çox müsəlman kəndləri zərərdidə olmuşdurlar.

21 sentyabr 1919, N 278

AZƏRBAYCANDA

Cənubi-qərb Azərbaycan hadisatı ətrafında

Rəisi-vükəla [Baş nazir] həzrətləri atıdәki [aşağıdakı] teleqramı almışdır:

“Türk-azərbaycanlılar ilə məskun Vedibasara və Sürməli qəzalarının müvəqqəti də olsa Ermənistanə tabe edilməsi imkan xaricindədir. Doğma vətənlərinin hər qədəm torpağını qanlarına müləmmə edib [boyayıb] yarısı tələf edilmiş məzkur [deyilən] mahal müsəlmanları Azərbaycana mülhəq olmaq [birləşmək] və müqəddəs hüquqlarını istirdad [geri almaq] yolunda bir çox fəlakətlər keçirmişlər. Hər müsəlmanın namusu və insafı bunu tələb edir ki, Böyük Vədi qəhrəmanlarının qanları hədəf getməsin. Binaənileyh [ona görə], İrəvan vilayəti müsəlmanlarının ümumi ictiməsi [yığıncağı] zati-alilərinizdən istirham [xahiş] edir ki, Vedibasara ətrafı və Sürməli qəzasının bitərəf məntəqəyə daxil edilməsi üçün sərfi-əhtimam edib [səy göstərüb] təkidatda bulunasınız.

İdarə sədri: Makinski”

21 sentyabr 1919, N 278

MİRALAY HASKELLİN TƏKLİFİ

Şərur və Naxçıvan uyezdləri haqqında Amerika nümayəndəsi miralay Haskell cənabları tərəfindən Ararat və Azərbaycan hökumətlərinə verilmək üçün vəqə olmuş təklifin biri zahiri, digəri batini olmaq üzrə iki mənası vardır.

Zahiri mənası bütün məzkur [deyilən] uyezdlərin əhalisinə aid olub, tənziimidarə və təmini-məişətlərini hüsula gətirə bilən [idarələrini tənzim və məişətlərini təmin edə bilən] üsul və tədbirlərdən ibarətdir ki, maddə-maddə yazılıb, ələni [açıq] və aşkardır.

Batini mənası isə – bu, mənəvi bir zərbədir ki, onu ancaq Ararat Hökuməti dərk və hiss etməlidir.

Cümləcə məlumdur ki, Dövəli-müəz-zəmə [Böyük dövlətlər] içində bu axır vaxt ermənilər haqqında iltifat göstərən, onlara maddi və mənəvi köməklər vəd edən və bu vədlərin bir nümunəyi-hüsulu [əməli, baş tutmuş nümunəsi] olmaq üzrə erməni yoxsullarına ianələr paylayan, hamıdan artıq Amerika idi.

Bunun səbəbi o idi ki, Yevropaya və Amerikaya göndərilmiş olan erməni mürəxxəsləri [nümayəndələri] Ermənistanı tərif edərkən, vəhşilər içində mədəni, zalımlar arasında məzlum, haqsızlıqlara uğramış haqlı bir millət deyə təsvirə çalışıb, həqiqəti-haldan [həqiqi vəziyyətdən] bixəbər olan amerikalıları o qədər qandırılmışlardı [aldatmışdılar] ki, amerikalılarda Qafqaz dağları arasında layiqi-etina və caizihimayət və şayəsteyi-istiqlal [etinaya layiq, himayə edilməyə uyğun və istiqlalyyət qazanmağa yaraşan] bir millət varsa o da yalnız ermənilərdir, deyə böylə bir qənaət hasil olmuşdu.

Fəqət erməni millətinin başında duranlar o qədər kütahbin [dar görüşlü] oldular ki, bəlkə amerikalılar həqiqəti-halı təhqiq üçün Ermənistanı ziyarətə gələr və hasil edilmiş qənaətin yanlış olduğunu görərlər, deyə bu xüsusda heç bir fikir və əndişə etməyib, təşkil etmiş olduqları cümhuriyyətdə mürəxxəslərin tərif və təsvirlərinə tamamilə zidd və bə-rəks [əksinə] olaraq bir hal törətməyə çalışırdılar.

Amerikalılar gəldilər. Hələ Haskell cənablarından əqdəm [əvvəl] erməni yoxsul və sitəmdidələrinə [zülüm çəkənlərinə] ianələr paylamaq qəsdilə Qafqaza gəlmiş olan Amerika heyəti, əhvalın başqa tərzdə olduğunu bir dərəcəyə qədər anladı. “Nə üçün siz ianənizi yalnız erməni yoxsullarına təxsis və təqsim edirsiniz?” [ayırır və paylayırsınız] – deyə suala: “Biz zənn etdik ki, möhtacı-ianə olanlar yalnız ermənilərdir” – deyə cavab verib, işlərdən bir o qədər də xəbərdar olmadıqlarını iqrara [etiraf etməyə] məcbur oldular.

Lakin erməni başçıları böylə vəqə-lərdən bir dərsi-ibrət almadılar. O ziyan-kar politikalarına davam ilə zülümdidə [zülümə məruz qalmış] müsəlmanları qıyam və üsyana məcbur etdilər. İş o məqama çatdı ki, erməni cümhuriyyətinin əsasını təhdid edən təhlükələr vücuda gəldi. Şübhə yoxdur ki, erməni məzalimi [zülümkarlığı] nəticəsi olan bu qanlı hadisələri, erməni mürəxxəsləri Yevropa və Amerika qarşısında başqa bir halda təsvir edib, erməni məzlumluğunun yeni bir sübut və dəlilidir deyə irəə edirmişlər [göstərirmişlər].

Lakin Haskell cənabları gəldi, Qafqazı gördü, erməni həqiqətinə nəzər yetirdi,

vəqə olan əhvalatı təhqiq etdi, Yevropa-nın və həmvətənlərinin bir çox yanlışlar və zəlalətə [səhvə, düz yoldan çıxmağa] qap-dırılmış olduqlarını dərk etdi və bunun nəticəsində Şərrur və Naxçıvan türklərini "mədəni məzlumların" vəhşiyənə hərəkət və zalimanə rəftarından xilas etmək üçün o tərəfləri Ermənistandan ayırmaq və bitərəf bir məntəqə halına salmağı lazım bildi.

İştə, Ararat Hökuməti politikasının nəticəsində daşnakların yedikləri mənəvi bir zərbə.

İndi keçəlim təklifin zahiri cəhətinə.

Bu təklif, əlbəttə ki, Şərrur və Naxçıvan müsəlmanlarını və Böyük Vədi əhalisini Ermənistandan ayıraraq o tərəfin zülüm, sitəm, qətl və qarətindən xilas edə bilər. Fəqət bu hal, yəni məzkur uyezdlərin [deyilən qəzaların] bitərəf bir məntəqə halında nə qədər zaman davam edəcəyi və bura əhalisinin müqəddəratı bilaxirə [daha sonra] nə yolda həll ediləcəyi məzmununda irad edilən suallara təklifdə cavab yoxdur.

Təklifin "Məhəlli [yerli] idarə türk idarəsi olacaqdır" deyər üçüncü; "Bakı-Culfa dəmiryolu müxtəss [ancaq] Azərbaycan Hökumətinə təəllüq edəcək [məxsus olacaq]" deyər on beşinci və "İdarə üçün əlavə pul lazım olacaqsə, o pulu Azərbaycan Hökuməti buraxacaqdır" deyər on yeddinci maddələrdən aşkardır ki, bu təklif başdan-başa "Mus... Mus..." deməkdir ki, bir günü "Mustafa" olacağı aşkardır. Yəni bir yer ki, onun idarəsi Azərbaycan qaydasıdır, içindən keçən dəmiryolu Azərbaycanındır, məsarif və məxaric üçün xərclənən pulu da Azərbaycan xəzinəsinindir – o yer siyasi məntiq üzrə Azərbaycan torpağından hesab edilər bilər.

Buna görə, Şərrur və Naxçıvan məsələsi bilaxirə rəsmən Azərbaycana ilhaqla [qoşulmaqla] həll edilib qurtara bilər ki, buna oraların əhalisi də razıdır, Dövlətimüəzzəmə nümayəndələri də məildirlər [meyil edirlər, yönəldirlər] və məntiq də böylə hökm edir.

Hacıbəyli Üzeyir
22 sentyabr 1919, N 279

ERMƏNİSTANDA

Bizə yazırlar ki:

Çoxdan bəri köçmək tədarükünü düşünüb də təşəbbüsdə bulunan müsəlmanlar İrəvanda müqim [oturan, yerləşən] Gürcüstan konsulunun müsafirətindən bilistifadə [səfərindən istifadə edərək] 66 nüfusu havi [nəfəri əhatə edən] 15 evdən ibarət olan bir kütlə vəsaiqi-rəsmiyyəsinə dərdəst etdikdən [rəsmi sənədlərini ələ aldıqdan] sonra istasyona toplaşmağa başlar.

İstasyon komandanlığı tərəfindən müsafirinin [yolçuların] əşyası təftiş olunduqdan sonra, birisi qadınlara, digəri kişilərə məxsus olmaq üzrə iki vaqon dəxi kirayə edilir.

Gecə saat 12 radələrində poyezd hərəkətə başlar, lakin yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük məzmununu dərxatir edən [yada salan] biçarə mühacirlər kəndilərini və tam mövcudiyyətlərini kəndi müqəddəratına [taleyinə] təslim edərək dürlüdürlü xəyalat ilə uğraşırlar.

Nəhayət, poyezd Eçmiədzin istasyonuna vardıqda hər kəsin zəhnində təsəvvür olunan bir hissi-qəbləlvüqu [öncədən hiss etdikləri, ürəklərinə daman şey] nəticə verməyə başladı. Vaqonlarımız erməni camaatı və silahlı saldatlar tərəfindən əhatə olunaraq “türk, türk” deyə qışqırırlar. İçəridən möhkəm surətdə qapadılmış olan vaqonlarımıza hücum və təərrüz [təcavüz] etməyə həyasızcasına çalışırdılar.

Ermənilərin bu hərəkəti-vəhşiyanələrindən zavallı mühacirlər nəhayət dərəcədə təşviş və iztiraba uğradılar.

Müsafirələrin “keyfiyyəti-halından” (?) müstəhzər [xəbərdar] olmaq istəyən komandanın müsafirələrin ilticası icabınca [yolçuların xahişinə əsasən] tədbirinə rəğmən, kişilərlə məskun olan vaqonumuz möhkəm surətdə qapalı olduğundan müstəfid olammadılarsa [əllərinə bir şey keçmədisə], poyezd hərəkət edər-etməz qadınlara məxsus vaqonda müdhiş bir qışqırıq və havar səsi yüksəldi. Vaqonda olan əşyadan içi dolu olan bir böyük sandığın çalınması məlumumuz oldu.

Tüluyi-sübhə [sabah açılarda] Sərdarabad istasyonuna vardıqda qəziyyəyimaməza [baş vermiş əhvalat] alicənab gürcü konsuluna məlum edildikdə, poyezd müfəttişini dəvət edərək günahsız mühacirlərin fəlakətlərini[n] qeyd etdirilməsi iqtizasında [tələbində] bulundular.

Xülasə, daha irəliki mövqiflərdə [stan-siyalarda] bəzi təsadüfata uğrandı isə də, gürcü konsulu cənablarının məiyyət və rəfaqəti [müşayiəti və yoldaşlığı] ilə sərnəşin qatarında bulunan və Tiflisə əzimet edən [gedən] Ermənistan ministirinin hüzur [iştirakı; orada olması] və müşahidəsi ilə böylə bir narəva [xoşagəlməz] hərəkətin süduru [baş verməsi] daha şiddətli müəssir və mövcibi-əsəfdır [daha dərin təsir bağışlayan və təəssüf doğurandır].

*M[əmməd]Ə[li] “Nasir”
25 sentyabr 1919, N 282*

AZƏRBAYCANIN ERMƏNİSTANA NOTASI

Azərbaycan Cümhuriyyəti Xaric[iyy]ə naziri həzrətləri eylülün [sentyabrın] 22-də Ermənistan Xaric[iyy]ə naziri naminə atıdək [aşağıdakı] notanı göndərmişdir:

1918-ci sənə kanuni-sanisindən [yanvarından] başlayaraq türklər İrəvan vilayətinə gəlincəyə qədər məzkur [adı çəkilən] vilayət erməniləri 300-dən ziyadə müsəlman köylərini talan və təxrib edərək [xaraba qoyaraq], əhalisinin çox hissəsini kəsib tələf etmişlərdir. Türklər gedib əvəzlərinə Düvəli-Müttəfiqə əsakiri [Antanta dövlətlərinin qoşunu] Qafqaziyaya daxil olduqdan sonra Azərbaycan xalqı ümid edirdi ki, sülh və əmniyyət bərpa etmək niyyəti ilə müsəlmanların bir daha tələf edilməməsinə erməni hökuməti qarşı tədbir ittixazında müsamihə göstərməz [tədbirlər görməkdə səhlənkərlilik etməz]. Məmafih [bununla belə], türklər İrəvan vilayətindən çəkildikdən sonra 1918-ci sənə kanuni-əvvəlində [dekabrında] Sason alayı Qaraxaç və Vədiçay icması müsəlmanlarını tərkiləşdirərək Qədili, Şəmaylı, Qaraxaç, Doxnaz, Qarabəylər, Ağasibəyli və qeyri köyləri talan etmiş və əhalisini də sərtasər [başdan-baş] kəşmişdir. Həman eyni fəlakətə Milli dərəsinin müttəddid qəryələri [çoxsaylı kəndləri] əhaliyi-islamiyyəsi də məruz qalmışdır.

Eyni zamanda erməni əsgərləri Novo-Bayəzid qəzası Basarkeçər dairəsi müsəlmanlarını əhatə qılıb Qızılvang, Subatan, Zağalı, Şahab, qeyri kəndlərin əhalisini tələf etmiş və qadınların namusuna təcavüz edərək çocuqları da tən-nurlar (təndirlər) içində yandırmışlardır.

Fövqdə məzkur [yuxarıda deyilən] ətraf müsəlmanlarını və Eçmiyədzin, Sürməli qəzalarının bəzi köyləri əhaliyi-islamiyyəsinə məhv və tələf etdikdən sonra Ermənistan Cümhuriyyəti Xaric[iyy]ə naziri Tigranyan işbu 1919-cu sənə şubatının 2-də Parisdə olan erməni mürəxxəsləri [nümayəndələri] namına teleqrafnamə çəkərək, guya Qafqaziya müsəlmanları tərəfindən erməni millətinin təhdidat altında bulunduğu bildirilmiş və həman erməni heyəti-mürəxxəsəsi də şu teleqrafnaməyə istinadən bir müxtirə [memorandum] tərtib edərək Sülh Konfransına təqdim etmişdir. Şu müxtirə Fransa jur-nalı "de Deba"da çap edilmişdir.

Azərbaycan hökuməti müsəlmanlara edilən təəddiyyat [zülümlər] və təcavüzata qarşı dəfələrcə protesto edərək vermiş olduğu notasında Ermənistan əhaliyi-islamiyyəsinin hali-əsəf-iştimalını [acı-nacaqlı vəziyyətini] təsvir etmişdir. Lakin Ermənistan hökuməti müsəlmanların hallarını yaxşılatmaqdan ötrü heç bir dürlü tədbir görməyi lazım bilmədi.

Halbuki Ermənistan hökuməti 16 avqust 1919-cu sənə tarixli və 3092 nömrəli, Azərbaycan hökumətinə 17 avqustda təslim edilmiş notasında bəyan edir ki, Ermənistan hökuməti üçün ağ və qara kəmikli vətəndaş olmayıb, həpsi bərabərdir. Həmin bu nota təslim edilən günə də erməni məmurları erməni milislərinin iştirakı ilə Eçmiyədzin, Sürməli, İrəvan, Novo-Bayəzid qəzalarının müsəlmanlarını qırmağa başlamışdır.

Ölümdən yaxalarını qurtara bilməmiş müsəlmanlar və Müsəlman Milli Şurası xəbər verirlər ki, avqustun 17-də Eçmiyədzin qəzası Canfəda qəryəsinə başda

qəza komissarı olaraq erməni milisləri gəlib qəryə əhalisini toplamış və erkəkləri qadın və uşaqlardan ayıraraq müsəlmanların bütün mülklərini talan etmiş və yağmalarını bu niyyətlə əvvəlcə Kərimarx müsəlmanlarından həcz [müsadirə] edilmiş dəvələrə yükləyərək yola salmışlardır. Talandan sonra erməni milisləri erkəkləri Araz nəhri üzərinə apararaq orada kəsmişlərdir. Cənəb müsəlmanlarını talan və qətl etdikdən sonra milisiya Kərimarxı qəryəsinə gedərək həman eyni təriqlə [eyni yolla] rəftarda bulunmuş və qadınları talan edilən əmval ilə məə [birgə] Kürdqulu qəryəsinə toplamışlardır.

Ağustosun 17-dən 31-nə kimi az bir müddət içində Ermənistan zabiti [asa-yiş qüvvələri] Eçmiyədzin, Sürməli, İrəvan və Novo-Bayəzid qəzalarında 50-yə qədər qəryələri talan edib, əhalisini büt-bütün kəsməyə fürsət bulmuşdur. Bu vəhşətlər, bu zülüm və sitəmlər həttə ermənilərin kəndlilərini də mütəəssir edib, erməni İctimaiyyuni-İnqilabiyyun Firqəsinə [Sosialist İnqilabçılar Partiyasına] mənsub Ermənistan Parlamanı üzvlərini atıdək [aşağıdakı] sorğunu hökumətə verməyə məcbur etmişdir:

"Cənab nazirə məlumudur ki, Ermənistan Cümhuriyyəti daxilində axırıncı üç həftə zərfində İrəvan, Eçmiyədzin və Sürməli qəzaları ətrafının mütəəddid [çoxsaylı] müsəlman köyləri – ki, ibarət olsun Paşakənd, Təkərli, Qoruxgünə, Övləli, Tayşurux ictimasi, Ağverən, Dəlilər, Nurnus, Əlibəy, Arzakənd ictimasi, Cənəb, Kərimarx, Axcaarx, İydəli, Qarxun, Kolanı, Aralıq və bir çox qeyrilərdən – talan edilib əhalisi də kəsilmişdir və mahal zabiti mümaniət etmək [mane olmaq]

avəzinə, talan vaxtında iştirak etmişdir və bu hadisə əhaliyə sui-təsir buraxaraq qonşuları ilə sülh və müsəlimətlə [əmin-amanlıqlar] yaşamaq arzusunda olanların nifrətinə bəis olub, mühakiməsiz qalmış cinayətkarların lazımı cəzaya düçar edilməsini tələb edirlər? Hərgah bunların həpsi Daxiliyyə nazirinə məlumdursa, o bu intizamsızlıq və təcavüzə qarşısını almaq üçün nasıl bir tədbirlər görmüşdür? Sorğu təcildir.

*Ermənistan Parlamanının
İctimaiyyuni-Amiyyun Fraksiyonu
[Sosial-Demokrat Fraksiyası]"*

Erməni zabiti və əsgəri hissələrinin İrəvan, Sürməli, Eçmiyədzin və Novo-Bayəzid qəzalarında əhaliyə-islamıyyəni mürur ilə [getdikcə] tələf etmələri Azərbaycan xalqının hiddətini mövcub olub [hiddətə səbəb olub] və Ermənistandan bilafasilə yetişən yeni talan və qətl xəbərləri əhalinin hiddət və həyəcanını get-gedə artırmadadır.

Azərbaycan hökuməti bu vəhşiliklərdən fəvqəladə mükəddər olub [kədər-lənib], şiddətli protesto izhar edir [bildirir] və zühura çıxma biləcək hadisələrin məsuliyyətini Ermənistan hökuməti öhdəsinə tərk edərək etiqad edir ki, İrəvan vilayəti müsəlmanları haqqında rəva görülmə zülüm və sitəmlər, təəddiyyat [zülümlər] və təcavüzat kəskin tədbirlərlə xitampəzir olacaqdır [sona çatacaqdır].

Nömrə 3253

22 eylül 1919 sənə

Xariciyyə naziri: M. Y. Cəfərov

26 sentyabr 1919, N 283

GƏNCƏ İRƏVAN QAÇQINLARININ HALI

İrəvan kəndlilərinin evləri talan edilərək mal-əmlakı qarət, oğul-uşaqları, ata və anaları qırılmış, bədbəxt və fəlakətdə müsəlman qaçqınları Gəncəyə varid olduqda [gəlib çatdıqda] istasyonda pərişan və müdhiş bir halda qalmaqdadırlar. Bunlara heç bir müavinət və himayə edilməyir. Dövlət tərəfindən bunlara ayda hər birinə yarım pud un verilsə də, bunun da üçdən bir hissəsi buğda, biri arpa və biri də torpaqdan ibarətdir.

Alınan məlumata görə, məzkur [deyilən] ərzağın da vaxtında verilmədiyi bığara mühacirləri pərişan və pozğun bir halda salır. Çox ola bilər ki, şu fəlakətdələrin bir çoxu vaxtilə sahibi-dövlət və sərvət olduğu halda, indi böylə bir pərişan hala düşmüşlərdir.

Əcəba, bu kimi insanlar böylə bir pozğun və pərişan şərait miyanında [ortasında] yaşaya bilərlərmə? Xayı. Bunlar get-gedə gərək əlil və naxoş olub qırılsınlar. Odur ki, bunların bir çoxu xəstəliklərə düşər olub qırılmaqdadırlar və bisahib, bihimayə olduğundan bir çoxu əynindəki paltar içində dəfn olunurlar.

Məlumumuzdur ki, Gəncə şəhərində Cəmiyyəti-Xeyriyyə vardır. Əcəba, şu Cəmiyyətin böylə yerlərə yardımını olmayıb, nə kimi işlərdə himayət əlini uzadıb möhtacların ehtiyacına çatacaqdır.

X. Ayn.

26 sentyabr 1919, N 283

İRƏVAN QUBERNİYASI HƏMVƏTƏNLİLƏR CƏMIYYƏTİNDƏ

Bazar günü həmin sentyabrın 21-də axşam saat 6-da Bələdiyyə İdarəsi imarətində İrəvan quberniyasının Həmvətənlilər Cəmiyyətinin ümumi iclası vəqə oldu. Cəmiyyət iclasında idarə əzasından [üzvlərindən] başqa ancaq 12 nəfər isbativücd [iştirak] edirlərdi.

Əvvəlinci müzakirə olunan məsələ Naxçıvan, Ordubad, Şərur və Sürməli nahiyələri məsələsi idi. Bir çox mübadileyi-əfkardan [fikir mübadiləsindən] sonra həmin məsələlərin barəsində Sədri-vükəla [Baş nazir] cənablarına müraciət edib, Zaqafqaziya Baş komissarı Haskell ilə müzakirətdə bulunacağından əvvəl Həmvətənlilər Cəmiyyəti ərkanı [adamları] ilə müşavirə yapılması ricasında bulunmaq təhiti-qərara alındı.

İkinci məsələ, Cəmiyyət idarəsi tərəfindən hazırlanmış və Azərbaycan Sədri-vükəlasına təqdim olunacaq istidanın [ərizənin] müzakirəsi idi. İstidanamədə axır zamanlarda Erməni Cümhuriyyətində müsəlmanların başlarına gətirilmiş hədsiz fəlakətlər və cəfaların tədadi [sadalınması] ilə bərabər, Ermənistanda yaşayan müsəlmanları Azərbaycan Cümhuriyyətinə və Azərbaycanda yaşayan erməniləri Erməni Cümhuriyyətinə mühacirət etdirmək istidası idi. Bu məsələ dəxi əksəriyyətlə qəbul olundu.

Sonra Ermənistanda Azərbaycan Ümuri-Xeyriyyə Nəzarəti [Sosial Təminat Nazirliyi] vəkili cənablarının İrəvan quberniyasında müsəlmanların hallarını təsvir edən məktub sədr tərəfindən qiraət olunaraq, məclis xitam buldu.

Cəmiyyətin bu kimi təşəbbüsətini hər bir vətən övladı alqışladığı halda, bir çox məsələlərdən dolayı Cəmiyyətin laqeydanə [laqeydcə] davrandığı, məəttəəssüf [təəssüf ki], meydana çıxır.

Hal-hazırda Gəncə şəhərində üç min nəfərdən ziyadə İrəvan şəhərindən mühacirət edib və ermənilər tərəfindən sual edilmək [dilanmək] dərəcəsinə qədər soyulmuş biçərə mühacirlər toplanmışlardır. Məzkur [deyilən] mühacirlərdən bir çoxları işsiz, bیکar olaraq küçələri dolayırlar. Bir qədəri işə dəxi yaramadıqlarından aclıqdan həlak olmağa məhkumdurlar. Habelə Bakıda dəxi bir çox işsiz cavanlarımız mövcuddur. Hankı bir idarəyə müraciət edirlərsə, vasitələri olmadığı üçün rədd olunurlar. Bəziləri dəxi iki günlərlə ac qalırlar. Lihaza [bu halda], möhtərəm Cəmiyyət idarəsi bu barədə dəxi lazımi təşəbbüsətdə bulunarsa, vəzifəsini layiqincə ifa etmiş olar. Bəhərhal [hər halda, necə olursa-olsun], ənsəməimi-qəlblə işbu Cəmiyyətin davam və fəaliyyətini arzu edirik.

*Ə[li] Məhzun [Rəhimov]
29 sentyabr 1919, N 285*

ERMƏNİ CÜMHURİYYƏTİNDƏ

İrəvan və erməni hökumətinin hali

O gözəl bağçalıqlar içində, yaşıl ağac-lıqlar arasında pünhan olmuş [gizlənmiş] İrəvan şəhərinə indi baxıldıqda, bayquş-lar məskənindən ibarət xarabalıqlar gö-rünməkdədir.

İrəvan şəhəri indi sahibi köçmüş bir xarababada bənzəyir. Bu xarabalıqların həpsi ermənilər tərəfindən uçurulub-da-ğidlənmiş, sökülüb, ağacları, qapı-pəncə-rələri aparılmış müsəlman evləri, müsəl-man bağçaları, müsəlman mağazaları, mü-səlman bağlarıdır.

İndi Qafqazın hər tərəfində səfil-sər-gərdan halda əhl-əyalları ilə gəzişməkdə olan, özlərinə yurd, məişət arayan İrəvan müsəlmanları ermənilər tərəfindən xa-rabalıqlara mübəddəl olmuş [dönmüş] hə-man bağların, bağçaların, evlərin, mağa-zaların sahibləridirlər ki, indi İrəvanda bunların əmlakını ermənilər sahibləni-b keyflər çəkməkdə, o mülklərin sahibi bu müsəlmanlar isə qürbət ellərdə yersizlik-dən, məişətsizlikdən göz yaşları tökmək-dədirlər.

Yollarda ermənilər tərəfindən soyul-maqları, öldürülməkləri qorxusundan çı-xammayıb indiyə qədər İrəvanda qalmış olan müsəlmanların hali isə İrəvanda er-məni quldurlarının həyasız təcavüzləri və erməni hökumətinin insafsız sıxıntı-ları altında və İrəvan bahalıqları içində müsibətli günlərdən ibarətdir.

Erməni Cümhuriyyətinə paytaxt edi-lən İrəvanda yaşayan yerli müsəlmanlar əhli-əyallarının güzəranını keçirmək üçün İrəvanda erməni quldurlarının təcavüzü qorxusundan heç bir növlə ticarət edəm-məyirlər.

Köçüb gəldikdə isə erməni dəmiryol-larında soyulmaq, öldürülmək qorxu-sundan çıxammayıb İrəvanda qalmış olan müsəlmanlar qabaqca ən varlı olduqları halda, bugünkü gündə İrəvanda çörəyə möhtac olaraq gün keçirməkdədirlər.

Çünki:

1) İrəvanda müsəlmanlar erməni qul-durlarının qorxularından ticarət edəm-məyirlər;

2) Ticarət edəmməməkdə olan mü-səlmanlar mövcud pullarını sərf edib qur-tarmışlar;

3) Pullarını qurtarmış olan müsəlman-lar mülklərini, ev əşyalarını satıb yeməyə başlamışlar.

İştə bundan dolayıdır ki, İrəvanda hər şey baha olduğu halda ev əşyası olduqca ucuzdur. Çünki meydana satılan palaz-paltarların, qab-qacaqların hamısı sıxın-tıya tutulmuş İrəvan müsəlmanlarıdır.

İrəvan müsəlmanları köçdükləri hal-da, yanlarıncə əşyalarını çıxarammayır-lar. Zira İrəvan mövqifindən [stansiyasın-dan] başlamış Kolagirən mövqifinə qədər dəmiryollarının hər yerində fürsət düşər-sə, ermənilər soyurlar, talayırlar, əllərin-dən alırlar.

Azərbaycan Parlamanımızın sosialist üzvlərindən irəvanlı Bağır Rzayev cənab-larının annəsi və ailəsi bu günlərdə İrə-vandan köçüb Azərbaycana gəlmək üzrə imişlər. Fəqət İrəvan mövqifində ermə-nilər bunlara təcavüzkarənə halda o qə-dər əziyyətlər etmişlər ki, artıq gəlmək-dən vaz keçib geri, şəhərə qayıtmağa məcbur olmuşlardır.

Erməni hökuməti indi İrəvanda “hö-kumət bank çeki” adı ilə beşyüzlük, yüz-lük və əllilik olaraq bonlar çıxarmışdır.

Bonların üstündə 1919-cu il noyabrının 29-na kimi xərclənə biləcəyi qeyd edilmişdir. Ondan sonra erməni hökuməti namına (şayiələrə görə) Parijdə hazırlanacaq pullar işlənəcəkmiş.

Qabaqca erməni hökumətinin pulu Zaqafqaz bonu idi. İndi kəndilərinin bu çeqlərini ortaya çıxardıqdan sonra Zaqafqaz bonunun qiyməti İrəvanda olduqca artmışdır. Hökumətin bu çıxarmış olduğu çeqlər əhali tərəfindən heç bir cəhətcə rəğbət görməməkdədir. Camaat fəqir olduğu kimi hökumət ondan da fəqirdir. Binaənileyh [ona görə], hökumətin çıxardığı çeqlər əhali arasında etibarsız haldadır.

Bu çeqlərin beşyüzlüyünə İrəvanda Qafqaz bonunun ancaq 400-450 manatı[nı] verirlər.

Əhalinin və hökumətin fəqir halına nisbətən, İrəvandakı bahalıq bu qərar ilədir: çörək girvənkəsi arpa ilə buğda qarışıq olaraq 12 manata, qoyun əti 24, mal əti 18, İrəvan düyüsü girvənkəsi 22, kişmiş girvənkəsi 18-20, parça qənd 110-120, pesok 60, manpası 80, neft 3 manata satılmaqdadır.

Arşın malı az tapılır. Kisəyi (xüsusi) arşını 30, çit 50-60 manat.

Zürufat [qab-qacaq] tapılmayır. Adi stəkanın biri 30 manat, ən alçaq, adi 7 nömrə lampasının biri 40 manat.

Ayaqqabı yoxdur. Hökumət məmurlarının belə əksərisinə varıncaya qədər ayaqlarına yerli göndən hazırlanmış "çust" geyməkdədirlər. İki ay ancaq davamı olan bu çustların çifti uşaqlar üçün 60, böyüklər üçün olanı isə 150 manata qədər satılmaqdadır.

Erməni Cümhuriyyətində ərzaq və ləvazimat böylə bahalı qiymətlərdə olduğu kimi, ticarət də kəsilmişdir. Zira qorxudan kimsə Erməni Cümhuriyyətinə mal aparmayır.

Erməni hökuməti pulsuzluqdan məmurlarına aylarca maaş verə bilməyir. Bu hallardan dolayı Erməni Cümhuriyyətində əhali yek-digərini [bir-birini] çapıbtaladığı kimi, hökumət məmurları da əhalini talamaqla məşğuldurlar.

Bunun üçün Erməni Cümhuriyyətinin hər tərəfində böyük nizamsızlıq, hərc-mərclik, talançılıq və quldurluq hökmfərmədir [hökm sürməkdədir].

Bu narəva [çirkin] təcavüzlər və hərc-mərclər içində ən çox zərərdidə olanlar varsa, o da Erməni Cümhuriyyəti daxilində yaşayan müsəlmanlardır. Müsəlmanlar haqqında engizisyon məzalimini [inkvizisiya zülmərini] andıracaq bu işgəncələrdən dolayı Erməni Cümhuriyyəti ora müsəlmanları üçün bir cəhənnəm halını almışdır.

Azərbaycan müsəlmanları nəcabətləri ilə, vüqarı ilə, asayişpərvərlikləri ilə iftixar etməli və sevinməlidirlər ki, Azərbaycan kimi cənnətəsa [cənnət kimi] bir məmləkətə malikdirlər və Azərbaycan daxilində bolluq, ucuzluq, rahatlıq içində sərfərazanə [azad, başı uca] ömürlər keçirdikləri kimi, kəndilərindən başqa özgələrini də, digər millətlərdən olan Azərbaycan vətəndaşları[ını] da özləri kimi nəzəmətlər və rahatlıqlar içində bəsləməkdədirlər.

Ermənilər İrəvanda müsəlman qatıq və çörək satanlarının yanına gəlib bir girvənkə qatıq, yaxud bir girvənkə çörək aldıkları halda, həman təzə çıxardıkları

beşyüzlük çeki verib artığını istəyirlər. Təbii ki, ufaq pul hər vaxt az ticarət üçün veriləmməz.

İştə bundan dolayı hər gün onlarca qatıq və çörək satan müsəlmanlar qəsdən olaraq divanxanalara sürüklənib cərimələnirlər, döyülürlər. Bir tərəfdən də böyləcə qatıqları, çörəkləri meydanda sahibsiz qalmaqla talanırlar.

Zavallı İrəvan müsəlmanlarının yoxsul hallarının pərişanlığı böyləliklə daha da artır.

* * *

İngilislər İrəvandan getdikləri zaman erməni hökumətinə 50 rəs [baş] qatır hədiyyə etmişlər. 350 rəs qatır ilə 40 rəs də at hökumətə satmışlar. Əvəzlərinə isə İrəvan dabbaxanasında hazırlanan gönlərdən alıb aparmışlardır. Bu gönlər isə əksəriyyəni İrəvanda müsəlman dabbaxalarının hazır etdikləri və onlardan qalıb da hökumət tərəfindən zəbt olunan gönlərdir.

Erməni Cümhuriyyətində ətraf ilə mal mübadiləsi üçün yalnız konyak və gön vardır. Bundan başqa bir şeyləri yoxdur.

İrəvan quberniyasında külliyyətli surətdə pambıq hasil olur ki, o da ancaq İrəvan quberniyasının “müsəlmanistan”ındadır, müsəlmanlara məxsusdur.

İrəvan quberniyasının “müsəlmanistan”ında – Qulpdan başlamış Sürməli, Aralıq, Zəngibasar, Vedi, Gərnibasar, Şərur, Naxçıvan, Ordubad kimi hissələrində hər qisim mətalar bulunmaqdadır.

Külliyyətli surətdə məşhur Qulp və Naxçıvan duzları, Zəngibasarın düyüsü,

Sürməlinin, Şərurun bol-bol taxılları, pambıqları, üzümləri və sair məhsulları, Naxçıvan və Ordubadın dürlü-dürlü meyvələri, Milli və Çığının işlənməmiş daş kömürü və meşəlikləri və qeyriləri...

İştə bunların həpsi İrəvan quberniyasının “müsəlmanistan”ında mövcuddur, müsəlmanlara aiddir.

Azərbaycan Ticarət və Ərzaq Nəzarəti Erməni Cümhuriyyəti ilə ticarət “müqaviləsi” əqd edərəkən bu kimi nöqtələrə layiqincə diqqət buyurmalıdır.

* * *

İrəvanda hökumət tərəfindən təsis edilmiş xüsusi çörəkçi dükanlarından kar-toçka ilə buraxılmaqda olan çörək girməyə 4 manat 50 qəpiyə satılmaqdadır. Bu çörək isə ancaq erməni möhtaclıqlarına verilib, müsəlmanlara qətiyyəni verilməməkdədir.

İrəvanın müsəlman möhtacları və Novo-Bayəzid mahalından öz kəndlərindən təkrar qovalanıb gəlmiş müsəlman kəndliləri bütövlükcə ac və möhtac qalmışlardır. Bunların isə yeganə ümid və pənah yerləri Azərbaycan Ümuri-Xeyriyyə Nəzarətinin [Sosial Təminat Nazirliyinin] İrəvan vəkilləri Məşhədi Nəsrulla Əmirovun və Zülfüqar bəy Makinskinin qapılarıdır. Zavallı müsəlman möhtacları bu qapılar qabağında da beş günlərcə günəş və yağmur altında dayanmağa məcbur olmaqdadırlar və böyləcə günlərcə azuqə ianəsi gözləməkdədirlər.

[Mirabbas] M[ir]B[ağırzadə]
30 sentyabr 1919, N 286

ERMƏNİ CÜMHURİYYƏTİNDƏ

Zəngibasar müsəlmanlarının hali

Mərkəzi Uluxanlı dəmiryol mövqifini [stansiyasını] təşkil edən Zəngibasar mahal müsəlmanlarına ermənilər olmanın əziyyətlər verməkdədirlər.

Zəngibasarda olan erməni komissarı və Uluxanlı mövqifindəki erməni komendantı Zəngibasar kəndlilərinin hər birinə qüvvələrindən artıq xərclər bağlayırlar. Bununla bərabər, həman qüvvədən artıq müəyyən xərci aldıkları vaxt eyni miqdarın ikiqat artığını tutub cəbrən [zorla] alırlar. Vermədikləri halda döyülüb həbs edilirlər.

Bundan əlavə, İrəvanda olduğu kimi Zəngibasar mahalında da müsəlman kəndlilərindən hankısının pulu olduğu anlaşılsa, komissar yaxud komendant tərəfindən çağırılıb lazım miqdarda pul istənilir. Vermədiyi halda bəzi töhmətlərlə İrəvan qalasına göndərilib, səbəbsiz yerə aylarca həbsdə saxlanırlar. Zəngibasar müsəlman kəndlilərinin bir çoxları dafələrlə bu kimi təcavüzlərə düşər olmuşlardır.

Bu səbəblərdən dolayı, nəhayət, Zəngibasar müsəlman kəndliləri ermənilərin və erməni hökumətinin böyləcə təcavüzlərinə artıq davam edəmməmişlər. Özləri indi aralarında təşkilat düzəltmişlər. Zəngibasar müsəlmanları erməni məmurlarını işlərindən çıxarıb qovmuşlar. Bir daha aralarına, mahallarına erməni komissarını və məmurlarını buraxmayırlar.

Erməni hökumətinin də mövcud və kifayət qədərində əsgəri qüvvəsi hazır olmadığına görə, Zəngibasar müsəlman

kəndliləri üstünə əsgəri qüvvə göndərməyə hələlik cəsarət edəmməyir. Ancaq bəzi deleqatlar [nümayəndələr] göndər-məklə onların könlünü alıb sakit etmək istəyirlər.

Erməni hökuməti hər bu kimi hallarda müsəlman nüfuz sahiblərindən istifadə etməkdədir. Bunun üçün də Zəngibasar müsəlmanlarının yanına qabaqca Əli xan Makinskini, sonra da Mirbağır Mirbabayevi deleqat olaraq göndərmişdir. Zəngibasar kəndlilərinin isə bu deleqatlara sözləri bu olmuş:

"Erməni hökuməti bizi idarə edəmməyir. Haqqımızda zülüm və təcavüzdən başqa bir hökumət vəzifəsi göstərəmməyir. Ermənilərin haqqımızda etdikləri zülümlərə, təcavüzlərə artıq davam edəmməyəcəyiz. Və buna görə də erməni məmurlarını qətiyyənlə aramıza qoymayacağıız. Ancaq erməni hökuməti nə xərc istərsə, sizin kimi deleqatlarından birini tərəfimizə göndərsin, qüvvəmizə münasib olan müəyyən xərci biz aramızda toplayıb onun vasitəsilə təslim edəriz." – demişlərdir.

Böylə. İndi erməni hökumət məmurları Zəngibasar müsəlman kəndlilərinin yerinə gedəmməyirlər. Ermənilər ancaq Zəngibasar içindən Uluxanlı təriqi [yolu] ilə keçməkdə olan dəmiryol ilə gəl-gət etməkdədirlər.

İndi İrəvanda Zəngibasar və bilxassə Uluxanlı üstünə hücum üçün erməni hökuməti tərəfindən şiddətli hazırlıq görülməkdədir.

Eçmiyədzin mahalı müsəlmanları

Eçmiyədzin uyezdində Qarxun adlanan dəmiryol mövqifinin üç verst kəna-

rında vəqə Qarxun nam [adlı] müsəlman kəndinə avqustun 20-də erməni komissarı gəlib camaatı hüzuruna istəyir və kənd camaatının qüvvəsi çatamıdığı miqdarda olaraq xərc vermələrini amirənə surətdə tələb edir. Kənd ağsaqqallarından birisi komissarın əlində hökumət tərəfindən verilən hökumnaməni istəyir və bu qədər xərci verməyə qüvvələrinin çatamıdığını bildirir.

Bunun üzərinə komissar acıqlanıb camaat içində məzkur [deyilən] danışan ağsaqqalı bihörmət edib döyür.

Binaənileyh [buna görə], ağsaqqalın qövmləri [qohumları] komissarı gülləyə tuturlar. Komissar qurtarıb qaçar. Və o günü bir bağça arxa tərəfdə saxlamış olduğu bir batareyə erməni qoşununa hücum üçün əmr verir.

Naqafil müsəlmanlar ansızın halda erməni saldatlarının hücumuna düşər olurlar.

Erməni müntəzəm saldatları silah gücü ilə kənd müsəlmanlarını dərhal vurub kənddən qaçırırlar. Qırılan qırılıb, qaçan qaçandan sonra kənd evlərindəki müsəlmanların bütün əşyalarını həmin nizami erməni saldatları talayıb İrəvana – evlərinə, kazarmalarına aparmışlardır.

Qarxun müsəlman kəndinin adamlarını erməni saldatları qırıp qaçırandan və mallarını da talayıb aparandan sonra kəndin xali [boş] qalan damlarının ağacalarını da erməni camaatı gəlib söküb aparmaqdadırlar.

Erməni saldatları eyni zamanda Eçmiyədzin mahalında Qarxun müsəlman kəndini dağıtdıqdan sonra o ətraf və civardakı müsəlman kəndlərinin beş-altı-

sının da adamlarını əksəriyyətlə qırıp, qalanlarını qaçırmışlar və mallarını, əkinlərini talamışlar.

Bu fəlakətə uğramış, yeni erməni məzaliminə [zölmünə] düşər olmuş Qarxun ətrafı müsəlman kəndləri isə bunlardır:

Axcaarx, Mollabədəl, Canfəda, Kərimarx, Xoca Yarəli, İydəli, Armudlu və qeyrə...

Bu kəndlərin talanmış malları, azuqələri və əkinlərdən biçilmiş buğdaları, arpaları tamamilə erməni hökuməti arabaları ilə daşınıb İrəvana aparılmışdır.

Vaqonla gəlməkdə olan 17 nəfər kəndli müsəlmanları Eçmiyədzin mövqifində ermənilər vaqondan endirib aparmışlar. Sonra anlaşıldığına görə hamısını kəsmişlərdir.

Eçmiyədzin mahalının dördüncü hissəsində vəqə müsəlman kəndlərindən Guş, Ucan, Aran Qaracalar, Aran Mağda, Diyan, Bağcacıq, Yaşıl, Əkərək, Aşağı Ağcaqala və Yuxarı Qarğaonmaz Bir və İkinci – bu kəndlərin müsəlmanlarını erməni nizami saldatları ilə erməni camaatı yerlərindən çıxarıb qaçıрмаq üçün sıxışdırmışlar.

Nəhayət, məzkur müsəlman kəndlərinin camaatını müsəlləh [silahlı] erməni qüvvələri qovalayıb Mehriban, Əylinli və Eşənək nam üç kəndə doldurmuşlar və ətraflarını sarıb mühasirə etmişlərdir. Bunların sonra nə olduqları məlum deyil.

Bu müsəlman kəndlilərinin qaça bilənləri isə bütün əkinlərini, var-yoxlarını qoyub, ancaq yalnız əhli-əyallarını götürərək bilib gecə ikən qaçmışlardır.

Eçmiyədzin uyezdində vəqə Talın mahalı ki, 50-60 kənddən ibarətdir, bunlardan yarısı erməni, yarısı müsəlmandır.

Ermənilər ümumiyyətcə Erməni Cümhuriyyətini müsəlman ünsüründən təmizləməkdədirlər və böyləliklə, orada süni bir surətdə Ermənistan yaratmaq istəyirlər. Buna görə Erməni Cümhuriyyətinin hər yerində müsəlman kəndlilərini, müsəlman camaatını incidirlər, qırırlar, talayırlar, yerlərindən, kəndlərindən cəbrən [zorla] çıxarıb qovalayırlar.

Nasıl ki, Erməni Cümhuriyyətinin hər tərəfində müsəlmanlar haqqında başlanan bu hərəkətlər eynilə görünməkdədir.

Hətta ingilis və Amerika nümayəndələrinin “mədəni” gözləri də ermənilərin bu hərəkətlərini eynilə görüb şahid olmaqdadırlar.

Fəqət Amerika və ingilis nümayəndələrinin mədəni nəzərlərinə ermənilərin müsəlmanlar haqqındakı bu hərəkətləri iqtisadi siyasət qəbilindən bir şeydir. (!)

Zira böylə olmazsa idi, məzkur mədəni nümayəndələr Azərbaycanın hər bir halına əngəllər çıxardıqları kimi, heç olmazsa ermənilərin vəhşətinə də bir “sədd” qoyarlardı. Fəqət nə gəzər?..

Ermənilər bu yaxınlarda Talin mahalının Pirməlik və Aşağı Talin nam müsəlman kəndlərinin camaatını arvad-uşaq ilə güclə çıxarıb qovmuşlar, yerlərinə, kəndlərinə isə yezidi kürdlərini və erməni mühacirlərini doldurmuşlardır.

İndi məzkur kəndlərin müsəlmanları açıq səhralarda mühacir qalmışlar.

Talin mahalının qalan müsəlman kəndlərinin halından xəbər yoxdur.

Lakin bunların da ermənilər tərəfindən ya qırılıb qurtarıldıqları, ya ki yerlərindən çıxarılıb qovalandıqları və yerləri isə özgələri tərəfindən işğal edildikləri əhvaldan anlaşılmaqdadır.

Sürməli mahalı müsəlmanları

Tağıtdən artıq qoyulan xərcləri müsəlman kəndlərindən cəbrən yığmaq üçün erməni hökuməti Sürməli mahalı müsəlman kəndləri üstünə də hərbi halda müntəzəm qüvvələr göndərmişdir.

Erməni hökumətinin siyasəti (daşnak təlimatı dolayısı ilə) müsəlmanlar haqqında nədən ibarət olduğu orada yaşayan müsəlmanların halından məlum olduğu kimi, bunlar haqqında erməni saldatlarının da nə fikirdə ola biləcəkləri məlumdur.

Binaənileyh [ona görə], erməni komandanı, komissarı münzəm [nizami] qüvvələri ilə Sürməli mahalına gedər-getməz ufacıq bəhanə ilə müsəlmanlar üstünə sətvət və sövlətlərini [güclərini, hücumlarını] göstərməyə başlamışlar.

Erməni saldatları erməni camaatı ilə birlikdə, komandanlarının əmri ilə müsəlman kəndlərini birdən-birə atəşə tutmuşlar. Böyləcə, Mələkli, Güllük, Göyçəli, Sultanabad, Həsənخان və daha bir çox kəndlərin müsəlman kəndçi və əkinçilərinin əksərisini qırıp tələf etmişlərdir.

Müsəlman kəndləri

Erməni Cümhuriyyəti daxilində müxtəlif vaxtlarda ermənilər tərəfindən dağıdılmış, bəzi adları bizə məlum olan müsəlman kəndləri:

İrəvan uyezdi 1-ci hissədə Qırxbulaq mahalında dağıdılan kəndlər: Göykilsə, Zar, Kamal, Taya, Damagirməz, Güllücə, Mənkus, Gözəcik, Oqcavert, Kərpikli, Abdallar, Qurbağalı, Tezxaşaba, Bitlicə, Qarçı kəndi, Koxt, Arnız, Əkərək, Yüzkosa, Qaş Abdallar və sairə...

Genə İrəvan uyezdində 1-ci hissədə (Qarakir hissəsi, Milli dərəsi) müsəlman kəndlərindən: Əlimərdan, Tərəkəmələr, Ballica, Bayburd, Böyük Gilanlar, Kiçik Gilanlar, Xudaverdi, Tap kəndi, Qaladin, Körpü kəndi, İmirzik və İkinci Göl kəndləri, Mollaəhməd, Şəhriyar, Xarabakotlar, Seyidlər, Əlirzalar, Günüz, Ağkənd, Çəmənlar və qeyrə...

Novo-Bayəzid (Göyçə gölü) mahalının müsəlman kəndlərinin tamamı isə erməni münzəm saldat və komandanları vasitəsilə dağıdılıb, camaatları qırılıb, qalanları yerlərindən qovalanmışlardır.

*[Mirabbas] M[ir]B[ağırzadə]
1 oktyabr 1919, N 287*

ERMƏNİLƏRİN NİZAMSIZLIĞI

Qarabağ general-qubernatoru X[osrov] b[əy] Sultanov Daxiliyyə nazirinə məlumat vermiş ki:

"Zəngəzur qəza qaimməqamının [qəza rəisinin] təqirratına [məktublarına] nəzərən, eylül ayı ibtidalarında [əvvəllərində] müsəlmanlara qarşı erməni çıxışları atıdək [aşağıdakı] qərar üzrə icra edilmişdir:

1) Eylülin 4-də sübh vaxtı bir çox miqdarda erməni müsəlləh əşqiyası [silahlı qulduru] Qurdqalağı qəryəsi [kəndi] üzərinə hücum edərək qadın, erkək və çocuqlardan 10 adam qətl etdikdən sonra əhalinin mülkünü talan etmişlərdir.

2) Eylülin əvvəlinci həftəsi içində Zəngəzur qəzasının 3-cü və 4-cü mahalının həmhüdud erməniləri bilafasilə [fasiləsiz olaraq] müsəlmanlar ilə məskun qəryələrə hücum edirdilər. Böylə anlaşılr ki, ermənilər bizim qüvvəmizin təhəşşüd etdiyi [toplandığı] yerləri öyrənmək niyyəti ilə bu hücumları yaparaq, bizi qarşılamaq üçün hazırlıqlar görmək istəyirlər. Yetişən məlumata nəzərən, erməni qüvvələri hər tərəfdən Canan dərəsinə toplanaraq sövqülceyş [stratejik] əhəmiyyəti olan Qapazlı səngərlərinə qəflətən hücum etmək əməlinəndirlər [niyyətindədirlər].

21 ağustosda axşamçağı Zeyvə erməniləri müsəlmanlara hücum edərək, Çardaxlı və Tarovı səngərlərindən müsəlmanları çıxarmışlar. Uzun atışmadan sonra müsəlmanların inadlı əks-hücumları sayəsində ermənilər yenə öz səngərlərinə çəkilməyə məcbur olmuşlardır. Bu atışma əsnasında Tarovı qəryəsi əhli Mux-

tar İldırım oğlu ağır surətdə yaralanmışdır.

2) 10 ağustosda Tarovı qəryəsində dayanmış qaraqollar üzərinə gecəleyin ermənilər hücum edərək çöllərdə yığılmış dərzləri yandırmaq istəmişlərdir. Yenə müsəlmanların qarşı atışları ilə ermənilər geri çəkilməyə məcbur edilmişlərdir.

3) Ucanis qəryəsi erməniləri öz qonşu erməniləri ilə birlikdə Saldaş qəryəsini talan etmək niyyəti ilə ağustosun 7-ci gecəsi böyük qüvvə ilə o ətrafa gəlirlər. Çöldə məhsullarını yığan 5 nəfər Saldaş əhli bunlara təsadüfən rast gəlcək, onlar üzərinə atəş açarlar. Nəticədə Salah Xanpirəli oğlu ağır surətdə yaralanar.

4) 16 ağustos sübh vaxtı Aqaraq, Ağavurt və Ucanis erməniləri müttəfiq qüvvə ilə üç tərəfdən Yeməzli və Birinci, İkinci Xoştəb müsəlman qəryələrinə şiddətli hücum etmişlərdir. Atışma bütün gün davam etmiş və nəticədə ermənilərin hücumu dəf edilmişdir. Müdafiədə bulunan müsəlmanlar tərəfindən səngərlərin birində xalq milisi məmurlarından biri məqtul düşmüş [qətl edilmiş], bədənində yüzdən ziyadə yara olduğu kimi, başı da ermənilər tərəfindən kəsilərək qənimət olaraq aparılmışdır.

5) Səbzman qəryəsi qaçqınlarından Fərcan qəryəsində yaşayan Baxış Abbas oğlu talan edilmiş qəryəsinə baş çəkmək arzusu ilə yola düşmüş və yolda Hacı-qurbanlı qəryəsi yanında Ucanis ermənilərinə rast gələrək onlar tərəfindən qətl edilmiş və tufəngi ilə patroneşası da alınmışdır.

6) Xoçamusaxlı qəryəsi əhli Seyid Mirim özünün talan edilmiş Əfqanlı kən-

dindəki evinə baxmaq üçün getdikdə erməni qaraqollarına rast gəlmiş və onlar tərəfindən atı ilə bərabər əsir alınaraq erməni kəndlərinə aparılmışdır.

7) Ağustos ayı ibtidalarında [əvvəllərində] Qafan mahalı erməniləri həmhüddü müsəlman qəryələrinə hücum edərək biçinçilər və heyvan saxlayan naxırçıları atəşə tutmuşlar və bununla müsəlmanları əks hərəkətə məcbur edərək güclü qüvvələrlə onlar üzərinə hücum etməyə bəhanə arayıb, qış hücumlarından salamat qurtara bilən müsəlman kəndlərini talan etmək istəmişlər. Bu hərəkət əsnasında müsəlmanlardan dörd məqtul və bir əsir düşmüş və bir çox heyvan atəşlə tələf edilmişdir.”

2 oktyabr 1919, N 288

NƏZARƏTLƏRDƏ [NAZİRLİKLƏRDƏ]

Qars nahiyyəsi və İrəvan quberniyası müsəlmanlarının əhvalı

Ümuri-Xeyriyyə və Nafiə Nəzarəti [Sosial Təminat Nazirliyi] müvəkkilinin Ermənistandakı müsəlmanların iqtisadi əhvalı haqqındakı məruzəsi:

Məhəlli [yerli] səbəblərdən naşi [ötrü], Ermənistan müsəlmanlarına müavinət ediləcəyi təqdirdə, ilk qədəmdə qaçqınlar, ac və çılpaq qalmışlara ətfi-nəzər etməlidir.

Müsəlmanların siyasi əhvalı öylə olmuşdur ki, böyük kütləsi Cümhuriyyətdən kənar yerlərdə yaşamaqdadırlar, Şərur, Naxçıvan və Sürməlidədir ki, onlarla əlaqə büsbütün qət edilmişdir [kəsilmişdir]. Məmləkətin içərisində isə, müsəlman qaçqınlarının hesabı pək azdır. Onlar da fəqət İrəvan şəhərin[də] və bu kimi az qorxulu yerlərdə məskun olmuşlardır.

1918-ci sənəsinin baharı qanlı həvadis [hadisələri] nəticəsində müsəlmanların bir qismi 5-6 dəfə kəndi yurdlarını buraxmaq və yenidən qayıtmaq məcburiyyətində qaldıqlarından, bütün mallarını, sürülərini, ziraət və fəllahət [əkinçilik] alətlərini qeyb etməklə, qaçqınlardan da fəna bir halda qalmışlardır. Bunların torpaqlarının bir hissəsi Türkiyə erməniləri tərəfindən qəsb [edilmiş], digər hissəsi isə hökumət tərəfindən digərlərinə icarəyə verilmişdir.

Son zaman həvadis isə müsəlmanların əhvalını daha da fəna etmişdir. Belə ki, 50-60 köyün əhalisi yenidən dağıdılaraq, canlarını qurtarmışlar isə, onsuz

da dağılmış digər köylər əhalisi boynundan asılmışlardır.

Bütün bunları nəzəri-etibara alaraq müavinət təşkilatını bir qaçqınlara deyil, qaçqınlıq dövrünü keçirmiş, şimdi kəndi yurdlarında məskun olmuş və həvadisdən xəsarətdidə olmuşlara da şamil etməlidir.

Denildiği üzrə, qaçqınların böyük kütləsi, yəni 15000-ə qərib [yaxın] əhali cəbhənin o biri tərəfində toplanmışlardır. Hal-hazırda Ermənistan hüdudu boyunca yağma [talan] və çapqıncılıq qorxusundan pək az qaçqın qalmışdır. Novo-Bayəzid xəttində şimdi əhali qalmamışdır. Zira işbu baharda mabaqisi [qalanları] kəsilərək dağıdılmışdır. Onların müqəddəratları haqqında heç bir məlumat yoxdur. Fəqət kəsilmələri, köylərinin təxrib edilmələri şayiəti [şayiələri] dövrən edir. Can qurtarmışları isə az miqdarda Göyçə gölü şərq kənarında oturmuşlardır.

İrəvan qəzasının hökumətə tabe yerlərində müsəlmanların miqdarı 25.000-dən ziyadə deyildir. Eçmiyədzin qəzasında 25.000, Sürməli qəzasının da tabe hissəsində 15.000-dir. Əlavə, İrəvan ətrafında 13.000-dək qaçqın yaşayır. Gümri qəzasında həmişə müsəlman az olmuşdur. Onların əhvalı qayət fənadır.

Qars nahiyyəsi haqqında doğru məlumat yoxsa da, fəqət ora müsəlmanlarının əhvalı bilmüqayisə [nisbətən] digərlərindən eyi olması məlumdur.

Böyləliklə, müavinət ediləcək müsəlmanların miqdari-ıfratı [ən çoxu] 80.000, təfriti [azı] isə 70.000-dir ki, bunlara hər halda müavinət təşkil etməlidir.

Hal-hazırdakı müsəlmanların əhvalı həqiqətən dəhşətlidir. Bunların ziraət və

fəllahət alətləri olmadığı kimi, çoxlarının məlcələri [sığınacaq yerləri; yurd-yuvaları] belə təxrib edilməklə, heç şeyləri qalmamışdır.

Oradan-bura, buradan-oraya köç etdikdə, bunlar bir sürü ərzaq deyil, para və başqa mühimmatlarını da belə qaib etmişlərdir. Bütün bunların nəticəsində Ermənistanda olan müsəlman əhalisi torpaq və rəncbərlikdən [əkinçilikdən] məhrum olmuşlardır.

Şimdiyədək müsəlmanların köylərində Türkiyə erməni qaçqınları oturaraq, mallarından və mülklərindən istifadə edirlər. Halbuki sahibləri isə səhralarda dollaşırlar. Bunu da əlavə etməlidir ki, Ermənistanda yaşayanların həpsi aclığa məhkumdur. Fəqət müsəlmanların aclığı ən dəhşətlisidir. Zira bunlara heç yerdən müavinət getməyir.

İrəvan şəhərində məsələn müsəlmanlar gündən-günə ölməklə azalırlar. Bunun da səbəbi, bu şəhərə işə yaramayanların toplaşmasıdır. Buradakı qaçqınların əksəriyyəti qadın, çolma-çocuq və qocalardır.

Bunların paraları olmadığından, kəndi paylarını belə alammayırlar. Zira, böylə payın qiyməti 4 manat 50 qəpikdir. Müsəlmanlar kartoçkalarını digərlərinə satırlar. Özləri isə zir-zibil ilə imrari-həyat edirlər [güzəran keçirirlər]. Əhali arasında ölü artmaqdadır. Zira müavinəti-tibbiyyə [tibbi yardım] əsla yoxdur. Əlavə, gələcək qış mövsümü bir qədər də işi müşkül-ləşdirəcəkdir. Qaçqınlar demək olar ki, çılpaqdırlar.

Yuxarıda denilmişdir ki, müsəlman köyünün əhvalı dəhşətlidir. Qış gələndə isə əhval çox müşkülə girəcəkdir.

Binaənileyh [ona görə], müsəlmanlara ediləcək müavinət, ərzaq, tibbi, toxum və darüleytlər güşadından [yetimxana açmaqdan] ibarət olmalıdır. Əlavə, ev və əlbisə üçün fikir etməlidir.

Şimdi 40-45 min əhali üçün ərzaq hazırlamalıdır. Bunlardan ötrü heç olmazsa 230.000 pud taxıl hazırlamalıdır.

Ola bilsin ki, qaçqınların miqdarı bir qədər də artsın. Bundan əlavə, əqəllən [ən azı] 8.000 külfətə toxum verməlidir ki, ərəzilərini əkə bilsinlər. Bundan ötrü də, hər külfətə bir xalvar verilsə, 240.000 pud verilməlidir ki, cümlətəni 470.000 pud taxıl lazımdır.

Tibbi və xeyriyyə müavinətlərinə gəldikdə, bu işdə ixtisaslı əfəndilərin dediklərinə görə, əvvəla İrəvanda 400-500 nəfərlik bir darüleytam güşad etməlidir. 2) İxtiyar və qadınlara məxsus bir darüləcəzə [məhəccəzə evi]; 3) İrəvan şəhəri üçün bir nəfər, köylər üçün isə iki nəfər doktor göndərməlidir. İrəvanda bir xəstəxana açılsaydı fəna olmazdısa, böyük məsarifəti nəzərə alınarsa, mövcud xəstəxanalarda bir qəç yer tutmaqla iktifa [kifayət] etmək olar.

Müavinət təşkilatına gəldikdə, Azərbaycanı kimi təşkilat yaramaz. Zira Azərbaycanda həman təşkilat hökumət işləri kimi getməkdədir. Binaənileyh, təşkilat böylə olmalıdır:

Məhəllələrində [yerlərdə] köy komitələri intixab edilməlidir [seçilməlidir] ki, üç nəfərdən az olmamalıdır. Bunların başında köy muxtarı durmalıdır. Böyük köylərdə hər 20 evə bir nəfər adam intixab edilməlidir. Bu təşkilat möhtacların siyahısını tərtiblə, onlara pay təqsim edəcəkdir [bölüşdürəcəkdir]. Dörd nəfər-

dən ibarət bir kontrol komissiyonu intixab edilməlidir ki, bir nəfəri İrəvan şəhəri, biri Sürməli dairəsi, 2 nəfəri isə Eçmiyədzin qəzasında çalışacaqdır.

Eçmiyədzin, Novo-Bayəzid və Sürməli qəzasında təxrib edilmiş 50 müsəlman köyünün dağılması müsəlmanların maliyyə cəhətlərini bir qədər də bərbad etmişdir. Bunların bir böyük kütləsi İrəvan şəhəri yaxınlığında, Zəngəzurda toplanmışlardır. Son xəbərlərə görə, Tələk dairəsində 5000 nəfər qaçqın Arpa çayını keçmişlərdir. Novo-Bayəziddən isə canlarını qurtarmış qaçqınlar Qazax qəzasına keçmişlərdir. Zəngəzurda olan qaçqınlara tərəfimdən müavinət edilmişdir.

İşləri siyasi məsələ bir az korlamışdır. Zira qəzaları gəzmək mümkün deyildir.

3 oktyabr 1919, N 289

MÜXTƏSƏR İZAH

Parlaman iclaslarında Qarabağ hadisəti müzakirə edilərkən bəzi səbəblərdən dolayı əzayi-möhtərəmənin [möhtərəm üzvlərin; deputatların] əksəri kəndi nöqteyi-nəzərlərini ibraz etmədilər [bildirmədilər]. Yalnız ifadədə bulunanlar Rəisi-vükəla Yusifbəyli həzrətləri olub və şundan maəda [başqa] Qarabağa hadisəni təhqiq üzrə göndərilmiş Məclisi-Məbusan heyəti-məxsusəsi [xüsusi heyəti] izahat verdi. Hətta müxtəlif fırqələr [partiyalar] rəisləri də bu məsələyə dair sükut ixtiyar etmədilər.

Xaricdən baxanlar buna çox da təəccüb edirdilər ki, əcəba Qarabağ məsələyi-mühümməsi müzakirə edilərkən ən əvvəl işbu məsələ üzərində xeyli dayanmaq və Qarabağ müsəlmanlarının mənafeyini müdafiəyə qalxışmaq, daşnaklar tərəfindən müttəhim olmağa qoymamaqlıq vəzifeyi-müqəddəsəsi zətən Qarabağ məbuslarının öhdələrinə tərəttüb edirdi [düşürdü]. Məttəəssüf [təəssüf ki], müşarünileyhdən [deyilən şəxslərdən] heç birisi ağızlarına bir kəlmə də olsa belə söz alıb danışmaq xahişində olmadılar. Ağızlarına su aldılar.

Məsələnin bu tərəfi bir çoxlarının təbii marağını mövcib edirdi [marağına səbəb olurdu]. Hətta "Azərbaycan" qəzetəsinin sütunlarında bu məsələyə dair "Qarabağlı" imzası ilə "Azdır" sərlövhəli uzun və müsəlsəl məqalat [silsilə məqalələr] dərci ilə bütün Qarabağ məbuslarını və xüsusən bəndələrini [məni] əhali miyanında [arasında] fəaliyyətsizlik və ehmal ilə töhmətləndirmişdir.

Yuxarıda söylədim ki, Parlamanın Qarabağ hadisələrinə münhəsir olan [həsr

edilən] iclaslarda bəzi səbəblərdən dolayı yalnız bir qəç nəfər məbusların danışmaları iqtiza edirdi [lazım gəlirdi].

Parlamanın bu məsələyə kamali-ehtiyatla baxması lazım idi. Odur ki, lazımı sözlər xüsusi iclaslarda danışılmışdı və görülmək tədbirlər tökülmüşdü. Veriləcək cavablar hazırlanmışdı. Zənn edilməsin ki, Qarabağ məbusları bu hadisəyə soyuqqanlılıqla baxaraq fəaliyyətlərində qüsür göstərmişlər. Fəqət hər iclaslarda və fraksiyonlarda danışan şəxsin ismini və danış[ıl]an sözlərin məzmununu qəzetələrə xəbər vermək Parlaman üzvlərinin vəzifəsi deyil. Görünür ki, müşarünileyh hər bir şəxsin fəaliyyətini kürsiyi-xitabətdən irad etdiyi [söylədiyi] nitqi ilə ölçür.

Əlavə, məqalənin üçüncü hissəsində Ağdamın şimdiyədək şəhər olmasına səy etmədiyimizi fəaliyyətsizliyimizdən ədd [hesab] edərək "Nə üçün şu anadək Ağdam şəhər olmadı vəhalonki [halbuki] türklərin vaxtında bu iş iqdam edilmişdi [girişilmişdi]" deyə sualda bulunur və Ağdamın Qarabağda nasıl bir mərkəzi-ticarət olmasını tərifə başlayıb, Şuşa tacirlərinin Ağdama nəqli-məkan etmələrini [köçmələrini] zikr eyləyir.

Bilməyirəm, şimdiki məzkur [deyilən] tacirlərin Ağdamdan Bakıya, Gəncəyə və başqa yerlərə köçmələrinin səbəblərini nə üçün şərh və izah etmədən çəkinir və səbəblərini qarelərə [oxuculara] bildirməyir?

Ağdamı Qazax və Zaqatala ilə qiyas [müqayisə] edir. Zətən düşünməyirəm ki, hansı tərəfdən Ağdam Zaqatala və Qazaxla müqayisə olunur. Əgər övzayi-siyyəsi [siyasi vəziyyəti] tərəfdən isə, bit-

təb [təbii ki], Ağdam fəvqəlzikr məhəllərlə qətiyyəən qiyas olunmaz. Çünki Ağdamın vəziyyəti və əhvali-siyasiyyəsi tam mənası ilə Zaqatala və Qazaxıncından xeyli təfəvütü var.

Qarabağ məsələsi ixtilafli və mübahisəli olduğundan, ağustosun əvaxirində [axırınadək] nəinki Ağdamın, hətta Qaryagin və Tərtər kimi böyük ticarət mərkəzlərinin müqəddəratı həll olmuşdu. Hətta bir zaman oldu ki, Qarabağ general-qubernatoru Şuşaya əzimet etməsəydi [getməsəydi], Andranik və Sokratın əşqiya [quldur] dəstələri tərəfindən gərək Şuşa və gərək Əsgəran və tədricən Ağdam və həvalisi [ətrafı] işğal ediləcəyi ehtimaldan xali [uzaq] olmazdı. Şunu kim-sə inkar edəmməz.

Şimdi işbu mülahizə iləmi Ağdamın şəhər olmasını mütəlibə [tələb] edirik?

Ağdamın şəhər olmasına keçən sənə ən əvvəl türklər tərəfindən iqdəm ediləməsini və bu uğurda bir bələdiyyə təsis olunduğunu qeydlə, mənim də məzkur [deyilən] bələdiyyədə üzv olmağımı etiraf edir. Nəilsə müşarünileyh [haqqında danışılan şəxs] işbu bələdiyyənin fəaliyyətindən əsla bəhs etməyir. Yalnız ifadə etdiyi mənasından mütələzziz olaraq [ləzzət alaraq], məzkur bələdiyyənin yenedən təcdidini [bərpasını] tələb edir. Həmin bələdiyyənin dövründə xoler[a] və başqa əmrəzi-müsrriyyənin [yoluxucu xəstəliklərin] əhalini tələf etməsindən, bazarıda bir uzun sıra mağazaların yanmasından, məmurlar tərəfindən fəqir və tavanasız [imkansız] əhaliyə min dürlü zülüm və əziyyət edilməsindən bəhs etməyi kəndisinə vacib və əlzəm [lazımlı] görməyir. Ağdamlıların bu dövr xatirindən çıxmaz.

Bəndə [mən], həqiqətən, məzkur bələdiyyədə nə üzv və nə başqa bir sifətlə iştirak etməmişəm.

Həqiqətən, nəinki Ağdamın, bəlkə, Bərdənin, Tərtərin və Qarabağın başqa ticarət nöqtələrinin şəhər olması bizim başlıca amallarımızdandır. Lakin Ağdam şəhər olduqda, Şuşatək mühüm bir nöqtənin havi [sahib] olduğu həm siyasi, həm də iqtisadi əhəmiyyəti itərdi. Bu isə sonradan Zəngəzur kimi, bütün Qarabağın istehkamət ədd [hesab] olunan bir gözəl qəzanın əlimizdən çıxmasına səbəb olardı.

Zəngəzurun təsərrüfümüzdən [əlimizdən] çıxması ilə Qarabağın digər üç qəzası da cümlə iqtisadi əhəmiyyətini qeyb edərdi. Çünki Zəngəzurla başqa qəzalar yek-digərləri [bir-birləri] ilə pək sıx iqtisadi rabitələri olduğundan, bir-birindən də münfəridən [ayrı] yaşamağa müqtədirdə olammazlar.

Əgər işlər böylə surət kəsb etsə [hal alsə] idi, bununla iqtisadi cəhətcə Cavad qəzasına fəna təsir bəxş edəcəyi ehtimaldan xali [uzaq] olammazdı.

Doğrudur, bu üç qəzanın qan tökül-məksizin təslim olmasını məəlməmnuniyyə [məmnuniyyətlə] qarşıladıq. Fəqət ən əhəmiyyəti haiz olan Zəngəzur qəzasıdır ki, müqəddəratı həll olunarsa, bütün Qarabağda hər dürlü islahati-laziməni yapma[q]dan və hakəza [eləcə də] bu uğurda Qarabağ məbusları faydalı təşəbbüslər qalxızma[q]dan bir an qafil olmazlar.

Zəngəzur digər üç qəzanın və əlavə olaraq Cavad qəzasının ruhu və mənbeyi-həyatı mənzələsindədir [dərəcəsinədədir, yerindədir]. Əgər birçə sənə köçə-

rilər aran yerlərində qalsalar, bilkülliyyə [tamamilə] əmrəzi-müxtəlifədən [müxtəlif xəstəliklərdən] tələf olmaları bədihidir [şübhəsizdir].

Odur ki, şimdüyədək Qarabağ məbusları övzəyi-siyasiyyəni [siyasi vəziyyəti] nəzərdə tutaraq öz fəaliyyətlərində davam etmişlər. Onların xatirindən nə Ağdamın şəhər olması və nə başqa zəruri məsələlər çıxmayıbdır.

Məəttəəssüf, əksər övqat [çox vaxt] böylə gənc siyasiyyunların [siyasətçilərin] bımövqə [yersiz] məsləhəti gərək fərdin və gərək bütün cəmiyyətin fəaliyyətinə xələl yetirə bildiyini iqrar [qəbul, etiraf] etməlidir.

*Qarabağ məbuslarından:
Qara bəy Əliverdili
3 oktyabr 1919, N 289*

ERMƏNİSTANDA

Ermənistanda nə var?

Bir həftə bundan irəli İrəvandan dəmiryol ilə Tiflisə, sonradan Bakıya varid olan [gələ] Eçmiyədzin uyezdnin Canfəda kəndi əhli müxbirimizə son hadisələr haqqında böylə məlumat vermişdir:

Təqribən 20 gün bundan irəli erməni hökuməti məmurları Canfəda kəndinə gəlib demişlər ki, kənd əhlindən 80 nəfərini komissar çağırır. Kəndin başbilənlərindən 80 nəfəri cəm olduqdan sonra onlara xəbər vermişlər ki, torpaq işlərindən ötrü komissarla danışmaqdan ötrü Şəhriyar kəndinə getməlisiniz.

Bu əhvalatı müxbirimizə nəql edən şəxs də həman 80 nəfərin arasında imiş. Həmin şəxs deyir ki, bizi kənddən çıxarkən kənd içərisində tufəng və pulemyot atəşi başlanıb, ermənilər kəndi talan etməyə başlamışlar. Onlar kənddən uzaqlaşdıqlarından kəndin başına nə gəldiyini düürst bilməmişlər.

Axırda bu 80 nəfəri Şəhriyar kəndinə gətirib bir otağa doldurmuşlar. Sonradan bunları bir-bir, iki-iki adbaad çağırıb aparılmışlar.

İçəridə qalanlar dışarı aparılanların başına nə gəldiyindən xəbəri yox imiş. Axırda içəridə qalan 17 nəfərdən biri söyləmiş ki, bayıra aparılanları ermənilər kəsirlər. Çarəniz nədirsə görünüz.

İçəridə olanlar birdən-birə dışarı hücum edib qaçmağı qərara almaqla, qapıda olan qaraqolu itələyib qaçmağa başlamışlar. Ermənilər qaçanları atəşə tutub 14 nəfərini vurub öldürmüşlər. 17 nəfərdən 3 nəfəri salamat qaçıb qurtarmışdır ki, bu qurtaranların biri də həman

bu əhvalatı nəql edən şəxsdir. Həmin 3 nəfər oradan qaçıb Zəngibasara, sonradan İrəvana gəlib çıxmışlar.

Məzkur [deyilən] şəxs nəql edir ki, Canfəda kəndində qəlt-qarət başlanan gün ətraf kəndlərdə də ermənilər müsəlmanları qırmağa başlamışlar. Canfəda kəndindən salamat qalanları qaçıb Zəngibasara gəlmişlər. Mağda kəndində olan 360 nəfər kişi və arvaddan ancaq 6 nəfər arvad 16 gün əsir saxlandıqdan sonra buraxılmışdır. Həman ətrafda İydəli, Kərimarx, Ağcaarx və Mollabədəl kəndləri qarət edilib, əhalisindən ələ keçəni qətl edilmişdir.

Talın mahalında xarab edilən kəndlər bunlardır: Quytul, Avan, Qaracalar, Ucan, Guş (erməni ilə müsəlman yaşayır), Talışkərki, Bağçacıq, Diyan, Yaşıl, Aşağı Ağcaqala, Aşağı və Yuxarı Qaraqoymaz kəndləri, Əylənli, Mehribanlı, Rind, Aralıq, Şeyxhacı, Talın, Pirtikan, Pirmələk, Əhəngçi, Quldərviş və Əşnək kəndləri.

Axsaqılı mahalında: Kürdalı, Qulunəbi, Qaracörən, Giriştin, Babakışı, Gələşəm, Ağörən, Dəlilər və qeyriləri.

Mühasirədə saxlanan kənd[lər] bunlardır: Əkərək, Axis, İrgi, Qoşabulaq, Parpı, Tikə, Nəzər, Van, Hoşun, Pirsı, Kiçik-kənd, Hamamlı.

Bu kəndlərin qaçqınları fəlakətli bir halda ətrafa dağılıb, mümkün edənləri Şərur mahalına qaçmaqdadırlar.

İrəvana cəm olan qaçqınlar İrəvandan çıxmaq üçün erməni hökumətinə müraciət etdikdə, 107 nəfər üçün Tiflisə qədər dörd yük vaqonu verilmişdir. Bunları Tiflisə qədər bir erməni zabiti müşayiət etmişdir. Gümrüdə (Aleksandropol-da) qaçqınların vaqonunu qatardan açıb saxlamaq istəmişlərsə də, erməni zabiti

mane olmuşdur. Sonra qatar Kolagirən adlı mövqeyə çatdıqda ermənilər qaçqınları axtarmağa başlamışlar. Üç nəfərdən min manata qədər para da almışlar. Qaçqınlar Tiflisə çatdıqda Azərbaycan siyasi nümayəndəsi hər adama 20 manat para verib məccani [pulsuz] olaraq dəmiryol ilə Bakıya tərəf yola salmışdır. Bunlardan bir paraları Gəncəyə, qalanları isə Bakıya gəlib çıxmışlardır.

Qaçqınlar Azərbaycan Cümhuriyyətinin İrəvanda olan Ümuri-Xeyriyyə nümayəndəsinin adambaşına 20 girvənkə un paylamasından xeyli razıdılar. Bu un qaçqınları aclıq bəlasından qurtarmışdır.

İrəvan həyatına gəldikdə, məzkur [deyilən] şəxs nəql edir ki, şəhər ətrafında ələ düşən müsəlman şəhərə salamat qayıtmayı. Şəhər daxilində isə müsəlmanlara cürbəcür zülmələr edirlər. Bu yaxınlarda erməni hökuməti üç ayın müddətinə min, beş yüz, əlli və iyirmi beş manat qiymətində təzə kağız pullar buraxmışdır. Ermənilər bu pulları xırdalamaq istədikdə, müsəlman dükançılarından beş manat qiymətində bir şey alıb min manatlığı xırdalamağa verirlər. Xırda pul olmadıqda aldığı şeyin bahasını verməyib çıxıb gedirlər.

Hər halda, Ermənistanda yaşayan müsəlmanların halı xeyli fənadır.

3 oktyabr 1919, N 289

ERMƏNİ CÜMHURİYYƏTİNDƏ

İrəvan və ətrafında

Avqust və sentyabr aylarında Eçmiyədzin uyezdində ermənilər tərəfindən müsəlmanlar haqqında yapılmış qırğın və talanları məhəllində [yerində] görüb anlamaq üçün Amerika nümayəndəsi Haskellin müavini İrəvandan erməni Parlament üzvü Mirbağır Mirbabayev və tərcümanlıq üçün də Miryusif Mirbabayev ilə birlikdə avtomobilə əyləşib Eçmiyədzin uyezdinə gedirlər.

Nümayəndələr məzkur [deyilən] uyezd daxilində ilxı qoruğu denilən müsəlman kəndinə gedirlər.

Müavin orada müsəlmanlara xitabən müfəssəl bir nitq söyləyir. Nitqdə Cahan müharibəsinin məqsədi, xırda millətlərin hüququ təkrarlanır. İrəvan quberniyasında Erməni Cümhuriyyətində yaşayan yerli müsəlmanların əhvalının fəlakətliyi etiraf edilir.

Sonra müavin İrəvan quberniyasında müsəlmanlarla məskun yerləri bitərəf məntəqə qərar qoyur və ermənilərin, erməni hökumət məmurlarının bundan sonra müsəlman içinə gəlməyə haqları olmadığını bildirir.

Ancaq müsəlmanlar sabiqki qərar üzrə verəcəkləri maliyyəti verməkdə davam edəcəklər. Fəqət həmin maliyyəti müavinin kəndisinə verəcəklərini, kəndisinin bu maliyyəti nəərəyə sərf edəcəyini də özü bildiyini anlatmışdır.

Müavin müsəlman kənd əhalisinə əlavə söyləmiş ki, bundan sonra adambaşına yarım girvənkə buğda veriləcək. Hər kəs öz hissəsini hər gün gəlib Amerika heyəti idarəsindən aparsın və qaçqın

müsəlmanlar da öz yerlərinə qayıtsınlar. Onlara da əkin üçün taxıl veriləcəkdir.

Və uyezdə yaşayan müsəlmanlar bu gündən etibarən özləri içindən komissarfilan seçib təyin edə bilərlər. Bu vəchlə [bu surətdə] müsəlmanlar özləri özlərini idarə etsinlər, demişdir.

Bu əsnada müsəlmanlar müavinə xəbər verirlər ki, bu saat erməni saldatları və camaatı yığışib Sürməli mahalında Mələkli, Qaraqoyunlu və qeyri müsəlman kəndlərini qırıb-dağıtmaqdadırlar.

Müavin bu xəbər üzərinə şoferinə əmr edir. Avtomobilə yığılıb dərhal Sürməli mahalına, həman kəndləri və əhvalatı bilmək üçün İğdırə tərəf yollanırlar.

Nümayəndələr Araz nəhri üstündə vəqə Dəyrə körpüsünə yaxınlaşdıqda, bütün şose yolunu və körpü üstünü ev əşyaları ilə dolu arabaların, mal-qaraların, qoyun və inəklərin qapladığını görürlər. Hətta bəzən heyvanların da arabalara yüklənib gətirildiyi müşahidə olunur.

Bunların hamısı dağıdılmış müsəlman kəndlərinin mal və əşyaları olduğu və erməni camaatı ilə saldatları tərəfindən qarət edilib daşınmaqda bulunduğu bəlli olur. Bütün heyratlar içində avtomobil güc hal ilə bu qarətlərin içindən keçib İğdırə tərəf yollanır.

Nümayəndələr yol kənarında vəqə böyük müsəlman kəndi olan Qaraqoyunluya çatırlar. Qaraqoyunlunun əhvalını bütün bərbad halda görürlər.

Böylə ki, Qaraqoyunlunun camaatı qırılıb, qaçanı qaçmış, kəndin hər qisim mal-əşyası isə erməni saldatları və camaatı tərəfindən talanıb daşınmaqdadır. Talançılar nümayəndələrə heç bir əhəmiyyət və etina etməmişlərdir.

Nümayəndələr oradan keçib yol üstündə vəqə müsəlman kəndi Mələkliyə çatırlar. Burada da eyni hal görünür. Mələklidə ancaq sahibsiz bir neçə balaca uşaqların ağlaşıb oraya-buraya qaçdıqları müşahidə olunur.

Kəndin hər qisim mal-davarlarının, ev əşyalarının genə Qaraqoyunluda olduğu kimi müsəlmanları qırıb qaçırdıqdan sonra erməni nizami saldatları və erməni müsəlləh [silahlı] camaatı tərəfindən talanıb aparılmaqda olduğunu nümayəndələr gözləri ilə görmüşlər. Burada da nümayəndələrə etina edilməmişdir.

Nümayəndələr buradan keçib İğdır gedirlər. İğdırda Amerika xeyriyyə heyəti idarəsinə gedib, orada nahar edirlər. Sonra erməni qoşun komandanı Dronun İğdırda bulunduğunu bilib nümayəndələr onunla görüşməyə gedirlər.

Nümayəndələr Dronun yanına yetişdikləri və müavin kəndisini tanıtdığı halda, Dro məğrur bir fətex kimi Napoleonvari gəzişini heç pozmamış və nümayəndələrə lazımı etina və iltifat göstərməmişdir.

Amerika nümayəndəsi müavini Dro-dan nə üçün bu müsəlman kəndlərinin qırılıb-dağıtdırıldığını və özünün nə səbəbə bu halların qabağını almadığını soruşdur. Dro isə eyni təkəbbüranə hal ilə (?) hökumətinə qarşı üsyan edən camaatın cəzası budur deyə cavab vermişdir.

Nümayəndələr avtomobillərinə əyləşərək İğdirdən çıxıb İrəvana tərəf yollanırlar. Dəyrə körpüsünə çatdıqda erməni saldatları tərəfindən dayandırılırlar. Keçib getmək üçün nümayəndələrdən vəsiqə istəyirlər. Bu əsnada erməni zabiti

gəlib, o da vəsiqəsiz keçib gedəmmə-yəcəklərini bildirir. Müavin kəndisinin Amerika heyətindən olduğunu və bu halı kəndisi üçün təhqir ədd [hesab] etdiyini bildirərək protesto edir, səmərə bağışlamayı [xeyri olmur].

Məğərsə Dro, nümayəndələrin dağıdılmış kəndlər içindən keçib erməni məzalimini [zülümkarlığını], erməni saldatlarının və camaatının vəhşətlərini gözləri ilə müşahidə etdiklərini və böyləcə keçib İğdır qədər gəlmiş olduqlarını bildiyi zaman əhvalı təğyir tapmış [halı dəyişmiş], guya Amerika heyətinin şəhadətindən [şahidliyindən] utanmışdır. (?)

Binaənileyh [ona görə], körpü mühafizlərini və zabitlərini telefon ilə çağıraraq, nümayəndələrin buraxılmasından dolayı tövbix [məzəmmət] edibmiş.

Müavin ermənilərin bu hərəkətinə qarşı protesto etməklə bərabər, amerikalılar tərəfindən ermənilər haqqında edilən azuqə müavinətinin də bundan sonra kəsiləcəyini bildirmişdir.

Lihaza [bu səbəbdən], İğdir ilə telefon ilə danışmışlar, müavinin dediyi sözləri Droya anlatmışlar, ancaq ondan sonra nümayəndələrin vəsiqəsiz keçib gedə bilmələrinə izin hasil olmuşdur.

Müavin əhvalatı eynilə yazıb Haskellə bildirəcəyini məlum etmişdir.

* * *

İrəvan və ətrafında olan mühacir ermənilər qabaqca bütün-bütünə möhtac olduqları halda, indi müsəlman mallarının talanı üzündən hər biri yarım milyon, bir milyona sahib olmuşlar.

Bunlar o ermənilərdir ki, keçən fevral ayında bunları İrəvanda gördüyümüz vaxt

quru bir skeletə bənzəyirdilər. Aclıq bunları o hala salmışdı ki, vağzalarda ingilis vaqonlarından dışarı atılan kartof qabıqlarını kişili-arvadlı, hətta itlərə qarışaraq boğuşa-boğuşa qapışırdılar.

İndi isə milyonlar oldular.

Bunlar dağıtdıqları müsəlman kəndlərindən taladıqları malları özgə kəndlərin müsəlman arabaçılarına cəbrən yükləyib İrəvana gətirirlər. Malları evlərinə boşaltdıqdan sonra arabaçıların özlərini öldürüb araba və öküllərini də sahiblənirlər.

Bu hal bir-iki deyil, mütəəddid [çoxsaylı] dəfələr vaqe olmuşdur və olmaqdadır.

* * *

İrəvanda müsəlman qaçqını arvadları, gəlin-qızları uzun sıralarla Azərbaycan Ümuri-Xeyriyyə [Sosial Təminat] nümayəndələri qapısında günlərcə növbələr gözləməkdədirlər. Möhtaclər o qədər çoxdur ki, vaxt və un çatmayır. Həmin qaçqınların mallarıdır ki, erməni qaxtaqanlarını milyonlar etmişdir.

Azərbaycandan İrəvan möhtaclıqlarına göndərilən un nə unu olduğu bilinməyir. Qalibə [çox ehtimal ki], dəyişdirilmişdir. Buğda unu əvəzinə başqa un, yaxud başqa şey göndərildiyi anlaşıdır. Çünki bu unun çörəyi palçıqdan başqa bir şeyə bənzəməyir. Azərbaycan hökuməti bu məsələni təhqiq etməyi lazımdır.

İrəvan qaçqın möhtacları Azərbaycan hökumətinə dualar etməkdə və İrəvan xeyriyyə nümayəndəsi Məşhədi Nəsrulla Şeyxova razılıqlarını bildirməkdədirlər.

* * *

İrəvan quberniyasının Novo-Bayəzid mahalında erməni nizami saldatları və müsəlləh [silahlı] erməni camaatı tərəfindən dağıdılmış müsəlman kəndlərindən bəziləri: Babakişi, Allahverdi, Qayaqoca, Ağörən, Bezni, Dəllər, Ozanlar, Gümüşdü, Tifit, Kənkən, Qızqalas, Dəvəxarabası, Qoblu, Dəlləkli, Qaraqala, Musakəndi, Hacı Muxan, Bıgılı, Ağzıbir, Əfəndi, Ağkənd, Qaraoğlu, Başkənd, Atdaş, Xartlıq, Qızılkaraba və qeyrə.

[Mirabbas] M[ir]B[ağırzadə]
8 oktyabr 1919, N 290

“MÜSAVAT”DA

Şuşadan teleqraf

Şuşadan Türk Ədəmi-Mərkəziyyət fir-qəsi tərəfindən “Müsavat”a böylə bir teleqraf varid [daxil] olmuşdur:

Zəngəzur çölləri bir Kərbəla səhrasına dönmüşdür. Müsəlman çocuqları və ür-yan bacılarımız kollar dibində məskən etmişlərdir. Qaçqınların yarıdan çoxu darülbəqaya rəhlət etmişlərdir [axirət dünyasına köçmüşlər]. Bir çox müsəlman köyləri erməni kəndləri ilə əhatədə olub, aclığından can verirlər. Ya sülh ilə və yaxud qılınc ilə bu işi itmama yetirməli [sona çatdırmalı]. Amandır, millət yandı, əlac!

Nümayəndə:

Mustafa bəy Əlişbəyov

9 oktyabr 1919, N 291

SƏMİMİYYƏT LAZIM!

Daşnak fırqəsinin naşiri-əfkarı [fikirlərini yayan orqanı] olan “Araç” qəzetəsi Azərbaycan ünvanına təəllük etmək [aid olmaq] üzrə bir məqalə yazmışdır ki, bir tərəfdən təhdidəməz və digər tərəfdən etiləfcuyənə [razılığa gəlmək istəyən] bir lisanla Ermənistan və Azərbaycan münasibətinə [əlaqələrinə] təsir etmək istəyir.

Bu məqaləni “Araç”a yazdıran fəqərə [fakt] bir taqım şayialər imiş ki, guya Azərbaycan hökuməti Zəngəzur tərəfə qoşun taqımları yığıb, bura erməniləri üzərinə müharibə açmaq fikrində imiş.

Qəzetə deyir ki:

“Bu xəbərlər doğru olduğu təqdirdə erməni-müsəlman millətlərinin yeni bir imtahan qarşısında qalacaqları naçardır [məcburidir]. Azərbaycanın Zəngəzur haqqındakı dəstdirazlığı [əliuzunluğu] iki dövletin biri-biri ilə müsədima [toqquşma] və çarpışmasını müntic olacaqdır [əmələ gətirəcəkdir]. Zira Ermənistan Zəngəzuru heç bir halda müdafiəsiz və tənha qoymaz və əlində mövcud olan bütün qüvvəti ilə Azərbaycan iqdamatına [addımlarına] qarşı müqabilədə bulunar [müqavimət göstərir].”

Böylə bir “xox gəldi” təhdidatdan sonra qəzetə, mötadı [adəti] üzrə, dilini dəyişib Ermənistan hökumətinin “məzayayisülh-cuyənə”sindən [sülhpərvər xüsusiyyətlərindən] bəhslə deyir ki:

“Erməni Cümhuriyyəti bütün ixtilafli hüddud məsələlərini beduni-cəbr, müvafiqəti-mütəqabilə [güclə deyil, qarşılıqlı razılaşma] yolu ilə həllə razıdır. Qonşuları haqqındakı politikası əvvəllərdə də böylə olduğundan, indi də eyni fikirdədir. Məma-

fih [bununla belə], mübahisələr cərəyanı əksər övqat [çox vaxt] kəskin bir hal kəsb edib də [alıb da], müsəlləh müsədimalərlə nəticəpəzir olarsa [silahlı toqquşmalarla nəticələnərsə], qəbahət hər halda Ermənistanda deyildir.”

“Araç” qəzetəsinin fikrincə, Böyük Vədi, Naxçıvan, Sürməli və sair bu kimi yerlərdə erməni qoşunu tərəfindən icra edilən qırğın və qitalın [qətlərin] səbəbləri xantəkinskilər olub, onun da qəbahəti Ermənistanı aid deyilmiş. Böylə olan surətdə, bu gün, sabah Zəngəzurdə də erməni qılıncı işə buraxılacaqsa, bunun da təqsiri Ermənistan hesabına yazılmayacaqmış. Məqalədən əzcümlə [o cümlədən] bu da məlum olur ki, Zəngəzur Ermənistanın cüz’i-layənfəki [ayrılmaz parçası] imiş. Əlavə, məqalədə daşnakların iqtizayi-təbiəti [xasiyyəti] olan yalançılıq və iftirağuluğunun [iftiraçılığının] gözəl bir misalı olaraq Azərbaycanda yaşayan ermənilərin “qara gün”lərindən bəhs edən bir şikayət dəxi vardır.

İstər bu şikayət, istər Ermənistanın “qəbahətsizliyinə” aid olan boş və yalan sözlər cavaba, cərh [rədd] və təkzibə layiq olacaq bir qiymətdə deyildirlər. Zətən daşnakların yalan və iftiralarını rədd və təkzibə ehtiyac yoxdur, çünki onlara inanmaq və etina edən bir şəxs belə təsəvvür olunammaz. Həqiqəti-hal, cərəyan edən vəq’ələr daşnak güruhunun yalan və iftiralarını daima əyan və aşkar etməkdədir.

Ermənistanın “təmayülati-sülhcuyənəsi” [sülhpərvər meyilləri] haqqındakı bəhsə gəlincə, bizə və bilümmum [bütün] qafqazlılara burası gözəlcə məlumdur ki, Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycan arasındakı ixtilafli hüddud məsələlərini etilaf

və müvafiqəti-mütəqabilə [qarşılıqlı razılaşma] yolu ilə həll etmək üçün Azərbaycan və Gürcüstan tərəfindən dəfələrlə vaxt olan təklifləri rədd ilə Qafqaz millətlərinin istirahət və asayişini xələldar edən [pozan] Ararat hökuməti idi.

Gürcülər üzərinə müharibə açan, Qarabağı qan ocağına döndərmək istəyən, "türklər düşməni-əbədimizdirlər" deyər erməni-müsəlman arasında daimi bir xüsumət ibqasına [düşmənciliyin əbədləşdirilməsinə] çalışan, Naxçıvan, Şərur, Sürməli fəcayeyi-rəzilənəsini [alçaqca işlənən faciələrini] yapan və yaddıran bir hökumətin etilaf və müvafiqət meylinin səmimiyyətinə etibar etmək mümkündürmü?

Əlavə, Azərbaycanın hər bir məntiq hökmüncə ayrılmaz bir hissəsi olan Zəngəzur haqqında Ararat hökuməti ilə nə müvafiqət ola bilər? Bu xüsusda Ararat hökumətinə yalnız bunu demək lazımdır ki, ajanlarınızı, casuslarınızı Zəngəzurdan dəf ediniz!

Bizə gözəlcə məlumdur ki, əvvəlcə Qarabağın hər bir tərəfinə saldırmış və Azərbaycan ermənilərinin məişətlərini özlərinə haram etmiş olan Ararat və daşnak müşəvviqləri [təşviqatçıları], Qarabağ ermənilərinin 7-ci yığıncağı nəticəsində düşər olduqları mənəvi bir həzimetdən [məğlubiyyətdən] sonra artıq o tərəflərdə davam gətirə bilməyib qaçdılar və qaçıb da daireyi-fəaliyyət olmaq üzrə Zəngəzuru ixtiyar etdilər. Bu gün Zəngəzur tərəflərində müsəlmanların mal və canına edilən sui-qəsdlər və bu üzdən o tərəfin erməni və müsəlmanları arasında mövcud olan münəqişə və münaziələrin [dava-dalaşların] başlıca səbəbləri Ararat hökumətinin ajan və müşəvviqləridir.

Bunlardır ki, yuxarıdan aldıqları təlimat və müzahirət [kömək] üzrə Zəngəzur vəziyyətini qarışdırmaq və bilaxirə [sonra] müsəlləh müsədimələr vüqusunu nəçər [silahlı toqquşmalar meydana gəlməsini qaçınılmaz] edəcək dərəcədə böyük iğtişas törətmək əməllərinə mübaşir olmaqdadırlar [girişməkdədirlər].

Lakin biz ümidvarıq ki, bunların Şuşa və ətrafındakı intriqalarını sülh və müsəlimət tərifi [əmin-amanlıq yolu] ilə atıl və əsərsiz [fəaliyyətsiz və təsirsiz] qoyub da böyük bir müvəffəqiyyət göstərmiş olan Azərbaycan hökuməti eyni təriqlə Zəngəzuru dəxi bu müzir [zərərli] mikroblardan təmizləyə bilib, oranın ermənilərini də, müsəlmanlarını da fəlakət və bəlalardan xilas edəcəkdir. Bunu da ümid edirik ki, Zəngəzur erməni camaatı Qarabağın sair yerlərindəki ermənilər kimi məqul [ağıllı] və salamat bir yol ixtiyar edib də bu mikrobların dəf və izaləsi [rədd edilməsi və uzaqlaşdırılması] işində hökumətimizlə əlbir olacaqdırlar.

Hacıbəyli Üzeyir
12 oktyabr 1919, N 293

"MÜSAVAT"DA

Zəngəzur qaçqını

Türk Ədəmi-Mərkəziyyət fırqəsi "Müsavat"ın Balaxana şöbəsi, Hüseynqulu Kərbəlayı Eyvaz oğlu Zəngəzur qəzası Dulus köy hərbezədlərindən [müharibədə ziyan çəkənlərdən] olub, Qarabağa göndərilməsi üçün Mərkəzi idarəyə müraciət etdiyinə cəhət, idareyi-məzkur [adı çəkilən idarə] Hüseynquluya məccanən [pulsuz] Yevlax istasyonuna qədər biletdəriməsi üçün Ümuri-Xeyriyyə və Nafiə Nəzarətinə [Sosial Təminat Nazirliyinə] göndərmişdir.

Yetim bir çocuq

Zəngəzur qaçqınlarından Xudaverdi Salman oğlu ata və anasız bir çocuq olduğundan, "Müsavat"a müraciət etdikdə "Müsavat" məzkuru [deyilən şəxsi] Bakı Cəmiyyəti-Xeyriyyəsi darüleytamına [yetimxanasına] qəbul edilməsi üçün göndərmişdir.

14 oktyabr 1919, N 295

CƏMİYYƏTİ-XEYRİYYƏDƏ

Zəngəzur qaçqınlarına toplanmış ianələr

Zəngəzur qaçqınları üçün Cəmiyyəti-Xeyriyyəyə işbu ianələr vasil olmuşdurlar:

Hacı Məhəmmədhüseyn Kərbəlayı
Nəsirzadə – kababçı 10.000 manat;

Hacı Aslan – kababçı 1.000 manat;

Hacı Miribrahim Mirbabayev 500 manat;

Hacı Möhsün 500 manat.

Bunlardan başqa, camaatdan toplayıb Hacı İbrahim 700 manat, Hacı Mirzəağa 1.510 manat, Ağamirəliəsgər Ağaseyidhüseynzadə 2.230 manat və Hacı İslam 2.500 manat Cəmiyyəti-Xeyriyyəyə vermişlərdir.

14 oktyabr 1919, N 295

NƏZARƏTLƏRDƏ [NAZİRLİKLƏRDƏ]

* * *

İşbu oktyabrın 10-da Qazaxdan böylə bir teleqram gəlmişdir:

Aleksandropol qəzasının Qəzal regionunun əhlindən Cəlal oğlu, Hüseyn Kərbəlayı Musa oğlu, Talu Cəlil oğlu gəlib məlum etmişlərdir ki, onlar Ermənistandan Azərbaycana köçdükləri zaman ermənilər tərəfindən yağmaya [qarətə] uğramışlar.

Kalış kəndi əhalisindən Nəbi Qəhrəman oğlu, Mirzəəli İbrahim oğlu, İsmayıl Əli Nəbi oğlu gəlib deyirlər ki, qəza qaimməqamının əmri mövcubincə [qəza rəisinin əmrinə əsasən], onların kəndlərinə digər dörd kəndin əhalisi də toplanmışdır.

Ermənilərin dediklərinə görə, erməni quldurlarından xilas olmaq üçün onları toplayırmışlar. Halbuki bu yerə toplamaqda məqsəd həpsini bir qüvvətlə kəsmək imiş. Öylə də olmuşdur.

Babanişi köyünün 30 evini, Qaracəli köyünün 100 evini, Tolnab kəndinin 60 evini, Mehdixanlı köyünün 25 evini və Qızıldərənin 30 evini təxrib etmişlərdir [dağıtmışlar]. Sonuncu köydən fəqət [sədəcə] 7 külfət can qurtara bilmişdir.

Qazaxa külli miqdarda qaçqınlar gəlməkdədir. Həzrətlərinizdən öylə hadisəyə xitam vermək üçün Ermənistan hökuməti indində [nəzdində] iqdamatla [addımlar atmaqla], Ümuri-Xeyriyyə və Nəfiə Nəzarətindən [Sosial Təminat Nazirliyindən] də müavinət təşkili haqqında tədabir ittixazını [tədbirlər görülməsini] rica edirəm.

*Xüsusi müvəkkil:
[Rza bəy] Qaraşarov*

Bu axır vaxtlarda böylə-böylə xəbərlər çox alındığından, Ermənistan Cümhuriyyəti daxilində müsəlman əhalisinə edilən zülüm və təcavüzlər haqqında Xariciyyə naziri [Məmməd Yusif] Cəfərov cənabları polkovnik Haskellə müraciət etmiş və bu xüsusda ondan müavinət istəmişdir.

Polkovnik Haskell cənabları bu barədə Ermənistan hökumətindən isticvabda [sorguda] bulunmuş və məzkur [adı çəkilən] hökumət müsəlman əhalisinə zülüm və təcavüzlərin olduğunu inkar etməyərək, böylə təəssüfəmiz [təəssüflü] hadisələrin önü alınmaq üçün yerində təhqiqat etmək qəsdilə tədabir ittixaz edəcəyini vəd etmişdir.

Azərbaycan Xariciyyə naziri Haskell-dən hadisələrin bitərəfanə təhqiqi və tədqiqi üçün komissiya heyətinə bitərəf dövlət nümayəndələrinin daxil edilməsi xüsus[un]da Ermənistan hökumətinə nüfuz yetirməsini dəxi rica etmişdir.

15 oktyabr 1919, N 296

CƏMIYYƏTİ-XEYRIYYƏDƏ

Düşənbə [bazar ertəsi] günü təşrini-əvvəl [oktyabrın] 13-də Bakı Cəmiyyəti-Xeyriyyəsinin iclası çağırılmışdı. Cəmiyyətin sədri Qasım Qasimov məclisi bu sözlərlə açdı:

İki gün əqdəm [qabaq] 400-dən fəzlə Üçkilə, Zəngəzur və Qars qaçqınlarının Bakıya varid olduğu [gəldiyi] xəbərini eşidib, istasyona getdim. Orada onların yeməklərini təmin etdikdən sonra məsləhət böylə oldu ki, bir gecə istasyonda vaqonların içində depoda qalsınlar. Ertəsi gün istasyondan götürüb "Səfa" məktəbi binasında və başqa yerlərdə müvəqqədən yerləşdirib yemək-içməklərini tamamilə təmin etdik. Fəqət bu gün qaçqınlara yer verilməsi xüsusunda müzakirə üçün qubernatorla görüşdüm. Məsləhət böylə oldu ki, qaçqınları yerləşdirmək üçün şəhər istasyonunun yanında olan "Edison" teatrosu təxliyə edilsin.

Qaçqınlara yardım üçün idarəmizə ianələr gəlməkdədir. Bu günə qədər Şeyx Əbdülcəni həzrətlərinin iştirakı və fəaliyyəti sayəsində 50 min manata qədər ianə varid [daxil] olmuşdur. Əlavə-əzin [bundan əlavə] bu gün fəxri sədrimiz Hacı Zeynalabdin Tağıyev cənabları qaçqınlar üçün 50 min manat pul və qapadılmış olan ünas [qızlar] məktəbindən qalan 100 dəst əlbisəni ianə etmişdir. İşbu əşya yarın saat 10-da veriləcəkdir. Bundan başqa, bu gün qaçqınlara qənd, çay verilməsi üçün Ərzaq Nəzarətinə bir kağız göndərmişəm.

Bainhəmə [bununla belə], qaçqınlar məsələsi gündən-günə ağırlaşmaqdadır. Böylə ki, Qubada və ətrafında 35 minə

qədər qaçqın var və onların bir hissəsi Bakıya varid olması ehtimalı da vardır. Əlavə-əzin, Parlaman tərəfindən Zəngəzurdakı çöllər və meşələrə dağılmış fəlakətdələri [bədbəxtləri] toplamaq üçün göndərilən Mustafa bəy Əlibəyov təkrar qaçqınları Bakıya göndərməkdədir. Bu gün qaçqın sartlar gəlmişlərdi. Bunları da İcərişəhərdə Gömrüxana yaxınlığında olan mənzillərdə yerləşdirib yeməklərini təmin etdik.

Əlhasil, işbu xüsusda biz gecə-gündüz çalışıb pənahsızlara maddi və mənəvi imdad yetirməyi kəndi borcumuz hesab etdiyimə görə, bu xüsusda bir qaç məsələnin həllini lazım bilirəm:

1) Para toplamaq;

2) Əlbisə toplamaq;

3) Bu günlərdə artıq fəaliyyət lazım gəlib də, idarəmizdə xidmətçilərimiz az olmasına cəhət, idarə üzvlərinin növbətlə gündə iki saat idarədə işləməyi;

4) Cəbə [ianə qutusu] ilə ianə toplamaq.

Və bundan başqa bir qaç məsələlər də vardır:

1) İdarəyə kargüzarımız Ağaməhəməd İbrahimli tək olmağa görə bir katib tutulması;

2) Hesabdarımız istefa verdiyinə cəhət, yenidən rusca, türkcə savadlı bir hesabdar tutulması.

Məsələlər müzakirə edilib siyahı təriqi [üsulu] ilə ianə və əlbisə toplamağı haqqındakı təklifi Məclis qəbul etdi və qət olundu [qərara alındı] ki, işbu xüsusda "Azərbaycan" qəzetəsi vasitəsilə camaata elan olunsun. Və bundan başqa Məclis lazım gördü ki, zeyldə [aşağıda] göstərilən yerlərə ianə toplamaqdan ötrü Cəmiyyət qəbz dəftərləri tapşırsın:

- 1) Ağə Qəni Məhəmmədovun kantoruna;
- 2) Hacı Zeynalabdin Tağıyevin fabrika kantoruna;
- 3) Kərbəlayı Məhəmmədəli Salehovun dükanına;
- 4) İstiqrəzi-mütəqabilə bankı və bazarda bir-iki lazım gələn yerlərə.

15 oktyabr 1919, N 296

AZƏRBAYCANDA

Qazaxdan

Qaçqınların halı

Bildirdən bəri Ermənistanda ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri fəlakət və zülməldən naşi, [zümlər səbəbindən] Qazax bir qaçqın meydanı olmuşdur. Qaçqınlar axın-axın gəlib bu ufaq qəsəbəyə tökülürlər. Hamısı da fəna halda. Xəstə, ac, çılpaq, məskənsiz, gecələri küçələrdə, Qazaxın o yaş, o azar verən qəliz havasının altında keçirirlər. İniltilər, solğun simalar, zəif və düşgün gövdələr ürəkləri ağrıdır. Fəqət bunlara qarşı hələ bir tədbir yox. Hamı etinasız, qeydsiz, hamı “Ah, bədbəxtlər, zavallılar!” deyə bəlkə də səmimi, fəqət məalən [məna etibarıyla] boş və quru hisslərlə bunların yanından ötüb gedirlər.

Bir neçə gün bundan qabaq bunlara adambaşı bir neçə girvənkə taxıl paylanmışlar və bununla bunlara olan müavinət bitmiş, yenə də dilənçilikdə, yenə də sərgərdanlıqda qalmışlar. Bilmək olmayır burada olan Ümuri-Xeyriyyə vəkili nə təşəbbüsdədir? Əlbəttə, tezliklə bunlara kömək etmək və bunları kəndlərə yayıb, bir işə cəlb etmək lazımdır. Vəillə [yoxsa] şəhərdə qalıb bir tərəfdən küçələrdə düşəcək soyuqların qurbanı ola bilərlər. O biri tərəfdən, özlərinin xəstəliklərini onsuz da hifzüsihhə [gigiyena] cəhətdən fəna olan Qazaxa yaya bilərlər.

15 oktyabr 1919, N 296

**ZƏNGƏZUR MƏSƏLƏSİ ÜSTÜNDƏ
ERMƏNİSTAN İLƏ AZƏRBAYCAN
ARASINDAKI MÜRASİLAT
[RƏSMİ MƏKTUBLAŞMA]**

**Ermənistan Cümhuriyyəti hökuməti
nəzdində olan Azərbaycan Cümhuriyyəti
siyasi nümayəndəsi cənablarına**

28 eylül [sentyabr] 1919 sənə, nömrə
93

Axır zamanlar içində erməni hökumətinə Azərbaycanın hərbi hazırlıqlarda bulunduğunu, Azərbaycan hökumətinin müntəzəm ordusu və yerli müsəlman əhalisinin iştirakı ilə ehzar edilmiş qüvəyi-müsəlləhə [hazırlanmış silahlı qüvvələr] vasitəsilə Britaniya Ali Komandanlığı tərəfindən Zəngəzur Şurayi-Millisi təhtidarəsinə [idarəsi altına] verilmiş Zəngəzur qəzasının cəbrən [zorla] işğal ediləcəyini mütəzəmmnin mütəəddid xəbarat [ehtiva edən çoxsaylı xəbərlər] yetişmədədir.

Xüsusiən bu gün Ermənistan hökumətinə yetişmiş xəbərlərə nəzərən, Azərbaycan əsakiri [əsgərləri] kürd əşqiyları [soyğunçuları] və yerli müsəlman əhalisi iştirakı ilə Arazın cənubi dərəsi Qarababa, Aqaraq, Yeğvart istiqamətində və Naxçıvan ətrafında Meğri dairəsində hücumla başlamışlardır. Böyük qan tökülməyə mübəddəl olmaq [çevrilmək] təhlükəsi dərkar olan [daşıyan] şu hərəkət Ermənistan hökuməti tərəfindən etinasız buraxılmaz. Axırncı fəqərə [hadisə] məni məcbur edir ki, hökumətim namından olaraq sizdən rica edim, fəvqdə məzbur xəbaratın [yuxarıda deyilən xəbərlərin] doğruluğunu bilmək üçün təcili olaraq teleqrafla hökumətinizdən izahat istəyəsiniz. Və hər gah doğru isə, o zaman müsadimənin bi-

latəxir dəfi [toqquşmanın dərhal aradan qaldırılması] üçün və əks surətdə Zaqafqaziyada ümumi bir yangın tövliid edə [meydana gətirə] biləcək hadisənin önünü almaq üçün hökumətiniz tərəfindən nə kimi tədabir ittixaz edilmişdir [tədbirlər görülmüşdür]?

Ermənistan hökuməti Azərbaycan əsakirinin Zəngəzur tərəfə olan hərəkətinə şu nəzərlə baxaraq sizdən rica edir ki, vaxtın qayət mühüm olmasından naşi [ötrü], işbu sorğunu qeyri-qabili-təxir [təxirəsalınmaz], təcili ədd [hesab] edəsiniz. Və həmçinin hökumətiniz tərəfindən verilən cavab xüsusunda mənə səriyyə [sürətlə] məlumat vermənizi də rica edirəm.

*Xariciyyə naziri: A. Xatısov
Siyasi şöbə müdiri: Yakovlev
Kargüzər: Çerbaşyan*

**Ermənistan Cümhuriyyəti Hökuməti
Xariciyyə naziri cənablarına**

2 təşrini-əvvəl [oktyabr] 1919, nömrə
912

1919 sənə 28 eylül tarixli və 93 nömrəli teleqrafla bittamam [tamamilə] Bakıya işar edilmiş [bildirilmiş] olan notanıza cavabən Azərbaycan Cümhuriyyəti Xariciyyə nazirindən atıdəki [aşağıdakı] teleqrafnaməni almışam:

“Ermənistan Cümhuriyyəti Xariciyyə nazirinə elam ediniz [bildiriniz] ki, Zəngəzur qəzası Azərbaycan ərazisi daxilindədir. Binaənileyh [ona görə], notada edilən istizah [sorğu] Azərbaycan Cümhuriyyəti daxili işlərinə qeyri-məqbul [qəbul edilməz] bir müdaxilə etmək deməkdir. Azərbaycan hökuməti, Cümhuriyyətinin ayrı-ayrı nahiyyələrində daxili idarə işləri üçün lazımi tədabir ittixaz etməsi xüsusunda Ermənistan hökumətinə cavab ver-

məyə kəndisini müvəzzəf ədd etməyir [borclu hesab etmir].”

Fövqdə məzbur fəqərəni [yuxarıda qeyd edilən faktı] zati-aliləriniz hüzurlarına ehtiramla irsal edərək [göndərərək], ehtiramı-faiqəmin [ali ehtiramlarımin] qəbulunu rica edirəm.

*Ermənistan Cümhuriyyəti hökuməti
nəzdində Azərbaycan Cümhuriyyəti
siyasi nümayəndəsi:*

[Əbdürrəhim bəy] Haqverdiyev

Müstəşar [müşavir]: Səfərov

Katib əvəzinə: [Miryusif] Mirbabayev

Azərbaycan Cümhuriyyəti Xariciyyə naziri cənablarına

İrəvanda olan siyasi nümayəndəniz vəsitəsilə Azərbaycan əsəkirinin Zəngəzur dairəsindəki hərəkəti-təcavüzkarənələri münasibətilə erməni hökuməti istizahına [sorgusuna] verdiyiniz 1919 sənə 2 təşrin-i-əvvəl [oktyabr] tarixli və 912 nömrəli notanıza cavab olaraq kamali-ehtramla bərvəchi-ati [aşağıdakı kimi] ittilə [xəbər] verirəm:

Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti Zəngəzur qəzasını Azərbaycan Cümhuriyyətinin ayrılmaz hissəsi ədd [hesab] edir və ona görə də Azərbaycan hökuməti ittixaz etdiyi tədabir xüsusunda məlumat verməyə kəndisini müvəzzəf bilməyir, yollu bəyanatınız hər iki hökuməti hal-hazırda şiddətlə maraqlandıran məsələnin əsl və əsasını şərh və həll etməyir. Məsələ hal-hazırda bu, ya şu məhəlli [yeri, ərazini], dövlətlər ərazisinə mülhəq etmək [birləşdirmək] xüsusunda olmayıb, ancaq eyni zamanda iki Cümhuriyyətin iddiada bulunduğu müxtəlif nahiyyələrdə bəklənən qanlı hadisələri bərtərəf et-

mək [aradan qaldırmaq] üçün müvəqqəti bir idarə təşkil etmək üçündür.

Dəfələrcə bəyan edildiyi üzrə, şu fəqərəni də [faktı da] dərnəzər etməlidir [nəzərə almaq lazımdır] ki, Ermənistan Cümhuriyyəti də həmçinin Zəngəzur qəzasını Ermənistan ərazisinin ayrılmaz bir hissəsi sanır. Binaənileyh [ona görə], sizin bəyanatınız sırf rəsmi bir mahiyyəti haiz olaraq [daşıyaraq], ingilis komandanlığı tərəfindən sabiq Zaqafqaziya ölkəsinin müxtəlif nahiyyələrində və xüsusən Zəngəzur qəzasında bu ya o hökumətin təyini qərarına zidd və heç bir sağlam əsasa məbni olmadığından [söykənmədiyindən], münaqişəli məsələləri sülhlə həll etmək üçün iki hökuməti yek-digərinə [bir-birinə] yaxınlaşdırmayı; hansı ki, bu yaxınlıq Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin bəyanatına görə qonşu dövlətlər arasında münasibəti-dostanə bərpa etmək üçün yeganə bir vasitədir. Və bu günlər Ermənistan hökuməti nəzdində olan hökumətiniz nümayəndəsi ilə mən müsahibədə bulunarkən bu fəqərə təsdiq və mənim tərəfimdən də təbrik edilmişdi.

Ermənistan Cümhuriyyəti hökuməti yenidən bəyan etməyi lazım bilir ki, Zəngəzur qəzasını cəbrən [zorla] zəbt etmək hərəkətinin, nəhayət qanlı nəticələrə müncər olmaq [gətirib çıxarmaq] təhlükəsi dərkardır. Və onun məsuliyyəti də labüdən Azərbaycan hökuməti üzərinə düşəcəkdir.

Ermənistan hökuməti kəndi tərəfindən yenidən münasibəti-dostanə nöqtəyi-nəzərində dayanaraq etiqad edir [inanır] ki, Azərbaycan hökuməti bütün yırım sənəlik bir vaxt zərfində diplomasi

əlaqələri mövcub olan [qaçılmaz edən] məsələnin cəbrən həll edilməsi iqdamatından [addımlarından] kəndisini saxlar.

Ermənistan hökuməti kəndi tərəfindən məsələnin iki Cümhuriyyət arasında ixtilafa bais olan cəhətlərini birlikdə müzakirə edərək və hər iki Cümhuriyyət mənafeyi üçün məqbul və layiq çarələr aarmağa hazırdır.

Ermənistan Cümhuriyyəti hökuməti xüsusunda əlavə məlumat verəcəkdir.

Xariciyyə naziri: Xatısov

Siyasi şöbə müdiri: Yakovlev

Kargüzar: Çerbaşyan

16 oktyabr 1919, N 297

ERMƏNİSTAN VƏ AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTİ

Qarabağ erməni camaatının Azərbaycan torpağında yaşarkən, təbii Azərbaycan hökumətinə və qanunlarına tabe olmaq lazımdır deyərək, məqul və müvafiqi-məntiq [ağlabatan və məntiqə uyğun] qərarından sonra erməni üsyançıları, daşnak agentləri Zəngəzur tərəfə qaçıb, orada fəsadlar törətmək və şeytənlər icra etmək üçün müsaid bir zəmin buldular.

Şübhəsiz, Ararat barmağı ilə idarə olunan və daşnak rəhbərliyi ilə iş görən bu müfsid güruhun [fitnəkar qrupun] təqib etdiyi məqsəd ortaya “Zəngəzur məsələsi” çıxarmaq idi.

“Zəngəzur məsələsi” zəatən ermənilər tərəfindən meydana çıxarılmış olan “Qarabağ məsələsi”nin mabədidir [ardıdır]. Ermənistanın haqsız və yersiz iddiası ilə törənmiş olan bu məsələ hökumətimizin müdəbbirənə [ağıllı, uzaqqörən] siyasəti və Qarabağ erməni camaatının aqılənə rəftarı sayəsində müvafiqəti-mütəqabilə [qarşılıqlı uzlaşma] yolu ilə həll edildikdən sonra əlləri boş çıxan daşnaklar dərhal bir “Zəngəzur məsələsi” çıxartmağa çalışdılar.

Zəngəzur Qarabağın bir hissəsi və Qarabağı təşkil edən dörd uyezdən biridir. Zəngəzursuz Qarabağ, Qarabağ ola bilməz. Yəni Qarabağın tamamiyyəti-mülkiyyəti [ərazi bütövlüyü] ilə bərabər, vəhdəti-iqtisadiyyəti [iqtisadi bütövlüyü] dəxi xələdar olub [pozulub], həm Cümhuriyyətimizi və həm də bilafərqi-millət [millət fərqi olmadan] bütün Qarabağ əhalisini böyük müşkülətlər qarşısında qoya bilər. Zəngəzurun vəziyyəti-sövqülceyyəsi

[strateji vəziyyəti] və köçərilərimiz üçün yaylaq olması bunu isbata kafidir. Bunu hər kəs bilir və yüz il bundan əqdəm [qabaq] Pənah xan dəxi bilirmiş ki, Qarabağ xanlığını təşkil edərkən Zəngəzuru dəxi o xanlığın mühüm bir hissəsi hesabı [səbəbi] ilə yədi-idarəsinə [əlinə, hakimiyyəti altına] almışdı.

Buna görə də “Zəngəzur məsələsi”, yəni təkrar “Qarabağ məsələsi”. Bu üz-dən bu məsələ Ermənistanın haqsız iddiasına görə ixtilafli hüddud məsələsi deyil, bəlkə Azərbaycanın cüzi-layənfəki [ayrılmaz hissəsi] olan Qarabağa göz qıçıtmaq və dəstdirazlıq [əliuzunluq] etmək həvəsidir.

Ermənistanın “Zəngəzur bizimdir” deyərək haqsız iddialarda bulunması aşkardır ki, “ixtilafli hüddud məsələlərini sülh və sazişlə həll edəlim” deyil, Azərbaycanın tamamiyyəti-mülkiyyəsinə qarşı sui-qəsd hiyləsidir.

Tiflisdə rusca nəşr edilən erməni “Slovo” qəzetəsi Azərbaycan ilə Ermənistan arasında Zəngəzur haqqında təəti edilən [qarşılıqlı göndərilən] notaları “bitərəfanə” bir surətdə mütaliədən [qiymətləndirdikdən] sonra, bu işdə kimin haqlı və kimin haqsız olduğunu təyin etməyə çalışır və “çalışması” nəticəsində haqqın, əlbəttə, Ermənistan tərəfində olduğuna hökm edir.

Qəzetə Zəngəzurun Ermənistana təəllüq etdiyini [məxsus olduğunu] söyləyir deyir ki:

“Əgər işə etnoqrafi nöqtəyi-nəzərin-cə baxılırsa, bir mahal ki, əhalinin 80 faizini təşkil edənlər ermənilər ola, o mahal Azərbaycana deyil, mütləqə Ermənistanla təəllüq edə bilər.”

Sofizm məntiqi üzərində qurulmuş olan bu mətləbin yanlış olduğu bundan aşkardır ki, ermənişi çox olan bir yeri Ermənistanla təəllüq etdirmək doğru olsa, o surətdə Azərbaycanın hər bir yeri ki, orada ermənişi çoxdur, Ermənistanla məxsusdur deyə hökm verməlidir. O hesabdən, deməli, Bakının yanındakı “Ermənikənd” dəxi Ermənistanınkı imiş.

Əlavə, böyük haqsızlıq deyilmi ki, bizə gələndə etnoqrafi əsaslardan bəhs edilir, halbuki erməni hökuməti, müsəlmanı çox olan Naxçıvan mahalına soxularkən “Slovo” və əmsalı bu əsaslardan söhbət salmayırdılar.

Və bir də, Zəngəzur əhalisinin 80 faizi ermənidir deyə qərar vermək dəxi yanlışdır. Çünki bu gün dürüst və doğru bir statistik üsulu tətbiq edilərsə, Zəngəzur ermənilərinin 50 faizdən fəzlə olmadığı meydana çıxar.

Bunlardan başqa, biz Zəngəzura Qarabağın bir hissəsi nəzəri ilə baxırız. Ümum Qarabağda isə erməni əhalisi əqəliyyət [azlıq] təşkil edirlər. Əgər bu yerin bir məntəqəsində vəqien [doğrudan da] bir erməni əksəriyyəti varsa da o məntəqəni qoparıb da Ermənistanla vermək hansı ağla və hansı məntiqə müvafiqdir? Böylə bir tələbdə bulunanlara acınmamaq qabildirmi?

Böylə bir xilafi-məntiq bəhsdən sonra “Slovo” qəzetəsi digər bir bəhsə keçir ki, o da başdan-ayağa yalandır. Qəzetə deyir ki, Qarabağ və Zəngəzur erməniləri hələ Almanıyanın müzəffəriyyətlərinə təsadüf edən vaxtlarda dəxi Nuri paşanın müvəffəqiyyətlərinə rəğmən türklərə tabe olmaq istəmədi.

Qarabağ ermənilərinin türk əsgərlərini duz və çörəklə qarşıladıklarını yalnız

həqiqəti gizləmək istəyən “Slovo”lar inkar edə bilər.

Qarabağ ermənilərinin Azərbaycan Türk hökumətinə tabe olmaq istəmədiyini andırmaq istəyən bu sözlərin böyük bir yalan olduğu, ermənilərin yeddinci yığıncağında əksəriyyəti-əziminin [böyük əksəriyyətin] Azərbaycana tabe olalım deyə qəbul etdikləri qərardan aşkardır. Bu gün əgər Zəngəzuru bulandıran daşnak fitnəçiləri Zəngəzurdan dəf edilərsə, oranın ümum erməni əhalisi Azərbaycan təbəəliyini böyük bir meyil və rəğbətlə qəbul edib, daşnak xüdə və dəsisələrindən [hiylə və fitnələrindən] qurtulduqlarına da şükürlər edərlər. Çünki Zəngəzur erməniləri bir kərə Azərbaycandan ayrılısalar, siyasidən əlavə iqtisadi fəlakətlərə məruz qalıb acından ölərlər.

Bədəhu [sonra] “Slovo” qəzetəsi bizim və Ermənistanın notalarını lisan və tərzifadə nöqtəyi-nəzərindən “tədqiq” edib Ermənistan notasını sülhamiz [sülhərvər] bir lisan, hüsur və etidala [təmkinə, soyuqqanlılığa] riayət edən bir ifadə ilə yazılmış görür və bizim notamızın şiddətli lisanından, sülh və sazişə meyil göstərməyən üslubi-ifadəsindən şikayət edir və bundan da bir nəticə çıxarır ki, Ermənistanın hüsur və etidal ilə danışmağı haqq və mənəvi bu qüvvətə güvəndiyindən. Halbuki bizim özümüzü zəbt etməmədiyimiz, haqsız olduğumuzu hiss etməyimizdənmiş. Deməli, “sən ki, hiddət edirsən haqsızsan” demək istəyir.

Erməni notasının hüsur və etidala riayətlə yazıldığını biz də inkar etməyirik. Lakin bu “pişiyim-pişiyim” ilə bizim torpağımızın ən mühüm bir qitəsini [hissəsini] əlimizdən almaq istəyənlərə acıq tut-

mamaq və hiddət etməmək qabildirmi? Əgər Azərbaycan Ermənistanın torpağından bir parçasını ən mülayim, ən şirin, hətta “mən ölüm və qurban olum” təbirləri istemalina [işlətməyə] varıncaya qədər yumuşaq bir dil ilə istəsə və bunda da ısrar etsə, Ermənistan böylə bir haqsız tələbdən hiddət etməzmi?

Bundan başqa, bir var ki, dildir, bir də var ki, əməl. Zəngəzur haqqında mülayim dil ilə bizə nota verən Ermənistan, Zəngəzur müsəlmanlarının başına nasıl düürüş [kobud], zalimanə və birəhmanə oyunlar gətirir.

“Slovo” və əmsalının erməni hökumətini müdafiəsi və bu hökumətin sülh və saziş niyyətlərindən bəhsi heç bir kəsi inandıra bilməz. Qafqaz cümhuriyyətləri arasında “ixtilaflı məsələlər”[də] birinci qılinc çəkən, birinci olaraq qardaş qanı tökən erməni cümhuriyyəti oldu ki, sülh və saziş təriqindən [yolundan] imtina edib, gürcü üzərinə hücum etdi. Özgənin malına və torpağına təmə [tamah] edən yənə birinci Ermənistan oldu ki, Naxçıvan üzərinə hücum edib özgənin yerinə sahibləndi və bugün genə eyni Ermənistandır ki, məqsədi Azərbaycan torpağına dəstdirazlıq etməkdir.

Azərbaycan öz torpağını qorumaq üçün qılinc çəkməyə məcbur olacaqsə və arada qan töküləcəksə, hamısının məsulyyəti Ermənistan üzərinə aid olacaqdır. Bunu deyil bir Azərbaycan, bəlkə hər kəs və hətta Qafqazla əlaqə peyda etmiş Avropa hökumətlərinin nümayəndələri də iqrar [təsdiq] edirlər.

Hacıbəyli Üzeyir
17 oktyabr 1919, N 298

ZƏNGƏZUR MÜSƏLMANLARININ HALI

Mustafa bəy Əlibəyov təşrini-əvvəlin [oktyabrın] 12-də 80 nəfər Zəngəzur qaçqını ilə bərabər Bakıya varid olmuşdur [gəlmişdir]. Mümaileyh [adı çəkilən şəxs], Zəngəzur qəzasında müsəlmanların halı nə dərəcədə pərişan olduğunu təsvir etmək belə qabil deyil, deyə xəbər verir ki, türklər getdikdən sonra ermənilər intiqamçı dəstələri təşkil edib müsəlmanlara nə kimi cövr, cəfa, zülüm və sitəmlər etdiklərini söyləməklə tamam olmaz. Zəngəzur qəzasında ermənilər 110 müsəlman kəndi təxrib edib əhalisini yuvası dağılmış quş kimi pərakəndə salmışlardır. Bunların 80 qədəri qırılıb, qalanlarının 85 faizi ölümə məhkumdurlar. Atalar oğulsuz, bacılar qardaşsız, çocuqlar atasız səhralarda kollar dibinə pənah gətirirlər. 9 aydan bəri çöllərə pərakəndə olub çılpaq və yalavac gəzib ələfiyyat və ağac yarpağı ilə yaşayan bu fələkzədələr vəhşi kimi olub o qədər cövr və cəfalara düçar olmuşlar ki, uzaqdan bir insan gördüklərində vəhşi bir heyvan kimi qaçıb gizlənirlər.

Bir çox tam çılpaq qadınlar aclığın şiddətindən əmcəkləri əriyib sinələri ilə bərabər olduğundan, qabırğaları sayılır. Köylərdə qalan camaat da həkim və əlacsızlıqdan qırılmaqdadırlar. Bunlara kinənin bir atımını 100 manata satırlar. O da tapılmayır. Kəndlərdə genə asayiş bərpa olmamışdır.

Hər iki-üç gündən bir erməni-müsəlman köyləri arasında atışmalara təsadüf edilməkdədir.

17 oktyabr 1919, N 298

AZƏRBAYCANDA

Zəngəzurda yeni hadisələr

*Çıxar suzişli ahın övci-ərşə eyləsən nalə,
Səmadə[n] ərzə əksəndaz olan fəryad
lazımdır.*

Keçən sənədən başlanmış qanlı hadisələrdən Zəngəzur qəzasında 27 min müsəlman fəlakətdələri bir ildən ziyadədir ki, ağaclara, daşlara pənah gətirib, ac-yalavac, min dürlü məşəqqətlərə düçar olmaqla get-gedə qırılıb tərk olmadadırlar. Qış fəsli hülulu [gəlib çatması] münasibətilə xəstəlikdən qurtulanları Zəngəzurda ermənilərin təcavüzündən yenə də top atəsinə məruz qalıb, daha bir sığınacaq bulamayıb, nə yapacaqlarını şaşırıb, istər-istəməz çoluq-çocuqlarını götürüb ətrafa dağılmaqdadırlar. O cümlədən Bakıya gələnləri də az deyildir. Şəhər vağzalında, Ramanada, Balaxanada və ələlümüm [ümumiyyətlə] mədənlər dairəsində divarlar dibində yoldan ötüb-keçənlərin müavinətinə möhtac olanlara pək çox təsadüf edilir. Bunlardan Ümuri-Nafiə Nəzarətinə [Sosial Təminat Nazirliyinə] müraciət edənləri hər gün axşam-dək boynunu burub müntəzir olandan maədə [gözləməkdən əlavə], “Get, sabah gəl” vədəsi ilə məyus geri qayıdırlar.

Ümumiyyətlə, Zəngəzur əhalisi, xüsusən qaçqınları pək fəna bir haldadırlar. Qaçqınların ədədi get-gedə təzayüd etməkdədir [artmaqdadır]. Zira Zəngəzurda Ararat hökuməti-zalimanəsinin müsəlləh [silahlı] nizamilərinin təcavüzü hal-hazırda davam edir. Yenə biçarə müsəlmanlar yurd-yuvalarından qovulub, köyləri yaxılıb, var-yoxları qarət olur. Yenə də Zəngəzur bir qan dəryası şəklini alır. Yenə də

xunxar [qanıqan] daşnaklar əllərini məzlum müsəlmanların qanı ilə xizab etməkdən [yumaqdan; boyamaqdan] çəkinməyirlər.

150 mindən mütəcaviz [artıq] Zəngəzur müsəlmanlarının artıq səbir kasaları dolub, taqətləri tükənmiş. Diplomatlar masası üstündə həll edilməyən bu ufacıq məsələni Zəngəzur əhalisinin kəndi öhdələrinə buraxılmasını hökuməti-cəli-ləməzdən istida edirik [uca hökumətimizdən xahiş edirik]. Böylə olduğu halda, yerli əhali erməni hökuməti-zalimanəsi qarşısında sinələrini qurşunlara hədəf edib birkərəlik bu qanlara xitam verib kəndi müqəddəratını həll etməyə qadirdir.

Zəngəzur qaçqınlar vəkili:

Sadiq Axundzadə

17 oktyabr 1919, N 298

FİRQƏLƏR VƏ CƏMİYYƏTLƏR

"Müsavat"da

Şuşadan teleqraf

Şuşadan Türk Ədəmi-Mərkəziyyət fir-qəsi "Müsavat"a böylə bir teleqraf varid [daxil] olmuşdur:

Eylülün [sentyabrın] 23-də Gərd, Kilsə-kənd və başqa kəndlərin erməniləri Ye-lobu kəndinə hücum edərək tamam gün kəndi güllələyib, bir müsəlman öldürüb, bir qaç nəfərini yaralayıb, 370 baş mal aparmışlardır. Ayın 24-də Aqaraq, Ucanis və Sirkətas kəndi erməniləri Fərican kəndinə hücum edib Fəthəli Fəthəlixanovun və bir neçə başqa evləri yandırmışlardır. Yaralanan və ölənlər də dəxi vardır. Talan[an] ev və camaatın salamat qalmasına 3-cü uçastok pristavı Niyazovun yardımına yetişməsi səbəb olmuşdur. Ermənilər tərəfindən yeni mühacirlər gözlənilir.

Zülfüqarov Məhəmmədhasən

Xocahanlı

20 oktyabr 1919, N 300

AZƏRBAYCANDA

Zəngəzurdan

Vaxtilə gözəlliyi, safiyyəti, bir çox şü-unati-təbiisi [təbii sərvətləri] ilə məşhur olan Zəngəzur şimdiki səfaləti ilə, hali-əsəfiştimalı [təəssüf doğuran halı] ilə bir xarabazara dönmüşdür. Zəngəzurun gözəl məqamları, arxlar və ərzani [yaxşı] çayları, bağları və bostanları, səfali yay-laları xain və vəhşi düşmənlər əli ilə qəsb edilməkdədir. O şimdiki qədər bütün sə-falar, istirahətlər ilə bəslədiyi övladını vəhşi dağlar arasında, sıcaq qumlar üzə-rində tərkə məcbur olmuşdur və olma-dadır.

Ancaq bu var ki, Zəngəzur bu fəlakət və səfaləti ilə bərabər, bir çox da tə-səllilər və ümidlər bəsləməkdə və bu halın müvəqqəti olacağına iman etmədə idi. Bu təsəllilərin ən birincisi təbii olaraq hökumətimizin müavinəti idi.

Budur ki, təsəlli və ümidlər vahi [boş] bir xəyaldan ibarət olmayıb, bəlkə ümid-lərin, təəvvürlərin mafövqü [daha artığı] olaraq bir həqiqət şəklini aldı.

Eylül [sentyabr] 24-ndə Ali Müavinət Heyəti Zəngəzura varid oldu [gəldi]. Bəli, hökumətimiz kəndi vəzifəsini ciddi ola-raq əda etdi [yerinə yetirdi] və gələcəkdə vətənimiz Azərbaycanın birər qəyur [qey-rətli] övladı olan minlərcə Zəngəzur ye-timlərinə:

Övladım! Maraq etməyiniz, mən sizin mərhəmətli ananızam. Doğrudur ki, sizin Məhəmməd, Əli, Vəli adlı babanız qul-dur andraniklərin makinalı tüfəngləri ilə şəhid olub sizdən təəssüflərlə ayrılsa da, mən, Azərbaycan babanız nə ölmədim nə də öləcəyəm. Bəlkə yaşayır və sizi də yaşadacağam...

Bəli, hökumətlər millətlərlə yaşar. Hö-kumətsiz bir millət olmadığı kimi, mil-lətsiz də hökumət olmaz. Bu, inkarı mü-hal [mümkünsüz] dərəcədə sabit bir fəl-səfədir.

Heyət general-mayor Talışinski həz-rətlərinin rəyasəti ilə bir neçə şəxsən eti-madlı cənablardan, mühüm siyasi firqə-lərin məsul əzalarından [üzvlərindən] ibə-rətdir.

Heyət işə başlamışdır. Zəngəzurun ismətli qadınlarının və məhzun [qəmli] yetimlərinin bir sənədən bəri gülməyən üzünü güldürdü.

Heyətin üzvlərindən Mustafa bəy Əli-bəyov cənabları Zəngəzurun mərkəzi olan Dondarlıda məscidi-cameyə gəlib müəssir [təsirli] nitqi ilə hökumətimizin bu ali hümməti barəsində cümə nama-zına cəm olmuş camaata bəyanat verdi və camaata ittihad [birlik] və ittifaq et-mələri barəsində və bir çox müsri [yolu-xucu] xəstəliklər, yatalaq, səpməli yata-laq, qızdırma, çiçək və qeyriləri barə-sində və camaatın bu xəstəlikdən kən-dilərini nə növlə mühafizə etmələri haq-qında nitq etdi. Bu nitq camaatı höku-mətə mətin bir imanla rəbt etdi [bağladı].

Zəngəzur müsəlmanları naminə əda-yi-şükran [təşəkkür edər] və hökumətimi-zə və heyət möhtərəm əzasına müvəf-fəqiyyət diləram.

*Zəngəzur qazısı:
Bəhlul Behcət əfəndi
22 oktyabr 1919, N 302*

ERMƏNİSTANDA

Ermənistan donanması

“Slovo” qəzetəsinin xüsusi müxbiri Ermənistandan yazır ki, texnika alətinin [alətlərinin] kəmyab olmasına [tapılmamasına] baxmayaraq, hökumət Göyçə gölündə hərbi donanma inşasına ibtidar etmişdir [başlamışdır]. Gölün cənub-qərb sahilində olan Yelenovka qəryəsində [kəndində] inşa edilmiş tərsanələrdə gəmi barjlar inşa edilirlər. Göyçə gölünə əvvəlinci hərbi olaraq 12 təşrini-əvvəldə bir barj buraxılmışdır. Barj toplanla müştəlləh olaraq [silahlandırılaraq] 40 kişidən ibarət tayfanı hamildir [matrosları daşıyır].

Barj suya buraxılan günü təntənədə iştirak etmək üçün hökumət rəisi ilə başqa hökumət əzası da [üzvləri də] əzimet etmişlərmiş [getmişlər].

“Aşot Yerqat” təsmiyə edilmiş [adlandırılmış] bu barjdan əlavə, başqalarının da inşasına başlanmışdır.

Polkovnik Apresyan

Böyük Vədi hadisələrində “ehtiyatsızlıq” göstərməsindən dolayı erməni əşqi-yasının [quldurlarının] müvəffəqiyyətsizliyi, yəni daşnak haydudlarının islam əhalisini tamamilə qətlə etməyi bacarmadığı həsəbi [səbəbi] ilə erməni hökuməti tərəfindən təhti-məsuliyyətə [məsuliyyət] alınmış polkovnik Apresyan Ermənistan məhkəməyi-hərbiyyəsi qərarı ilə bir il və 4 ay həbsə məhkum edilmişdir.

23 oktyabr 1919, N 303

ZƏNGƏZUR HAQQINDA

Zəngəzur fəlakətini, Zəngəzur müsi-bətlərini bilməyən, eşitməyən və bu hala qarşı ciddən mütəəssir olmayan mühi-timizdə çox az adam fərz etmək olar. Mən buracıqda yalnız Zəngəzur yetimlərindən bəhs edəcəyəm.

Keçən sənənin həziranında [iyununda] vəhşət və quldur, yeganə cani, qatil An-dranik ərlər və qəhrəmanlar meydanın-dan qaçaraq xəstəlik mikrobu kimi kən-disini Zəngəzura soxdu və o gündən eti-barən bu məsum məmləkətin həyat və ümranı [abadlığı] zəhərləndi.

Andranik bu vəhşi əməlində yalnız qalmadı. Zəngəzurda bəşəriyyət mikro-bu daşnak cinayətkar firqə üzvlərindən bir çox qanlı əllər də ona ciddi müavi-nətdə bulundu. Kəndi səadətlerini tə-mindən aciz olduğu üçün bir çox mə-sumların səadətini məhvə çalışan bu firqənin üzvlərindən olan Zəngəzur er-mənilərindən çoban Nikolay Osipov, Şi-rinyans, Papon və qeyriləri Zəngəzur mü-səlmanlarını məhv və talan etməkdə An-draniki fərsəxlərcə geridə qoydular.

Zəngəzur müsəlmanları kəndi haqla-rını müdafiə yolunda bu ac, səfil, haydud [quldur] orduya dövrə komandasını ver-dilər və onları təkrarən müsaliyə və mü-salimətə [barışıq və əmin-amanlığa] dəvət etdilsə də, heyhat, nafe [faydalı] nəti-cələr vermədi.

Allah eşqinə, baxınız! Bir cəmiyyət ki, cümlə var-yoxlarını keçilərə yükləyib (And-ranik gələrkən onun minlərlə təvabeyi [təbəəsi; adamları] səfalətlərindən dolayı yük və əşyalarını keçilərə yükləmişlərdi), uşaqlarını da batil və vahi [əsassız] bir tə-

əssüb saiqəsi [səbəbi] ilə öz mehriban hö-kumətlərinə xəyanət edib, dağlar, dərə-lər aşılıb Zəngəzura gələ, o cəmiyyətdə qeyrilərini rahat buraxmaq ümidi müm-künmü?

Xülasə, Andranikin makinalı tufəng-ləri və dağ topları ilə Zəngəzurda həqiqi hesabla bir yüz on qəryə [kənd], müsəl-man qəryəsi məhv oldu. Bu yüz on qər-yədə müdafiədə bulunan erkəklərdən və məsum çocuqlardan və ismətli qadın-lardan bir çox minlərlə müsəlman şəhid oldu. Bu həqiqi şəhidlərin minlərlə əziz övladı, istəkli və sevgili balaları yetim qaldı. İştə bəhs edəcəyim mətləb bu.

Eylül [sentyabr] ayı 5-ində bir çox inti-zardan sonra Zəngəzura "Zəngəzur mü-hacirlərinə müavinət heyəti" varid oldu [gəldi] və ciddi olaraq işə başladı.

General-mayor Talışinski təhti-rəya-sətində [başçılığı altında] olan bu heyət ən əvvəl sıcaq qumlar üzərində, daş dibin-də, soyuq ağaclar altında olan yetimlərin halını düşündü. Düşündü də əməli icra-ata başladı.

Heyətin üzvlərindən olan Mustafa bəy Əlibəyov cənabları Zəngəzura vaxtilə bu sevgili balalardan təcili olaraq yüzlərlə cəm etdi və heyət tərəfindən Bakıya, yetimlər yurduna getmək üçün hazırladı.

Bu gün oktyabrın 3-də Mustafa bəy cənablarının təhti-siyanətində [himayəsi altında] olaraq Bakıya doğru yola çıxan yetimlər qafiləsini mən Zəngəzur qazısı Bəhlul Behcət bu mini-mini qardaş və bacılarımı müşayiət edərkən o məsum və məhzun cəmiyyəti bu sözlərlə vida etdim:

Ey vətənimin vaxtilə əziz, sevgili öv-ladı! Siz ey millətimin gələcəkdə qəyur

[qeyrətli], müntəqim [intiqam alan] balaları! Nədir bu hali-əsəf-iştimalınız [təəssüf doğuran halınız]? Nə olmuş sizə? Nərəyə gedirsiniz? Mən sizin bu halınızı görüb də nasıl təhəmmül edirəm [dözürəm]? Nərədə qaldı sizin o gözəl, səfali yurdlarınız? bağlarınız, bostanlarınız? Hanı sizin o şəfqətli atalarınız, o sizdən bir ləhzə [bir an] ayrılmayan məhcub [həyalı] analarınız? Hanı sizlə daima çəmən-lərinizdə oynayan yoldaşlarınız?

Həsənciyim, hanı Şəfiqəcik? Səkinəciyim, nərədədir Şövkət? Məgər onlar hələ daşlar arasından, ağaclar altından tapılmayıblar? Siz bir vaxtda əziz idiniz, ehtiramlı idiniz. Şimdi sizi nə üçün vida etməyirlər? Məgər sizin o səadətli ailəniz tamamilə məhv oldu? Atanız, ananız düşməni atəşi ilə, balaca qardaşınız, bacınız da qorxudan yollarda tələf oldu mu? Sizin bu halınıza qarşı nə deyə bilərəm?

Ey övladlarım, maraqlənməyiniz! Atanız, ananız yox olsa da, (lillahilhəmd [Allaha şükür]) hökumətimiz var. Böyük ümmətimiz, millətimiz var. Sizi əmin, etibar və etimadlı bir əl vasitəsilə hökumətimizə əmanət verirəm. Məhzun olmayınız. Hökumətimiz, cəmiyyətlərimiz, bütün islam qardaşlarımız sizə ata və qardaş olacaq. Sizi bəsləyəcək, oxudacaq. Sizi gələcəkdə Azərbaycanımızın qəyur övladı olaraq hazırlayacaq.

Analarınız sizə ağlayammasa da, şəirlərimiz sizin bu halınıza ağlayacaq, sizə hailəli [faciəli, acı] mənzumələr ithaf edəcəkdir. Qəzetələrimiz sizə müavinət üçün bütün əfradi-millətimizi [millətimizin bütün fərdlərini] səfərbərliyə dəvət edəcək, mən də o zaman sizə imdad əli uzadan

hökumətimizə, cəmiyyəti-xeyriyyələri-mizə, sizə müavinət edən bütün əşxasın [şəxslərin] qabağında ehtiramən [ehtiramla] diz çökəcəyəm. Sizin namınıza vətənimiz haqqına ədəyi-şükran edəcəyəm.

Ay, öpürəm sizi. Cənabi-Allah müiniz [köməyiniz] olsun.

*Zəngəzur qazısı:
Bəhlul Behcət əfəndi
24 oktyabr 1919, N 304*

**ERMƏNİ ZÜLMÜ ALTINDA İNLƏYƏN
MÜSƏLMANLARIN QAFQAZIYAYA
GƏLƏN AMERİKA HEYƏTİ BAŞ
NÜMAYƏNDƏSİNƏ VERDİKLƏRİ
MÜXTİRƏ SURƏTİDİR**

Bu ərizəni Amerika nümayəndəsinə təqdim edən bizlər, Qafqazın İrəvan quberniyasının qədim sakinləri olan türklərdəniz. Son günlərdə ermənilərin qətləliama başlamaları üzündən vətənimizi tərk ilə dağlara və buralara iltica etdik [sığındıq]. Vətənimizdə bizə nisbətən az olan ermənilərlə əvvəlcə xoş keçinirdik. Rusların çəkilməsi üzərinə ermənilər əllərinə keçirdikləri silahla bizə müsəllət oldular [təcavüz etdilər] və həman yarımızı qırdılar. Bizim müqabilə edəcək silahımız yox idi. Bizi niyə qırırsınız dediyimizdə, burasını erməni bəyliyi yapacağız, siz şimdiki bizdən çoxsunuz, bizdən daha az qalmanız lazımdır, deyə cavab verdilər.

Bir müddət sonra Osmanlı əsgərinin yetişməsi ilə rahat üzü görmüşdük. Çox sürmədi, osmanlılar çəkildilər. Qafqazın hər milləti kimi biz də yenilik yaparaq şuramızı Qarsda topladıq. Bir qəç ay sonra da şuranın ingilislər tərəfindən dağıldığını eşitdik.

Bundan sonra erməni əsgərləri içimizə girdilər. Ölümə təhdid edərək para və heyvanlarımızı aldılar və köylərdə üçər-beşər öldürməyə başladılar. Ən sonra, bundan təqribən bir bucuq ay əvvəl pək vəhşiyanə müamilələrə [rəftarlara] məruz qaldıq. Ansızın köylərimizi basdılar. Bilsəbəb qadın, çoluq-çocuqlarımızı öldürdülər. Bəzilərinə evlərə dolduraraq birəbirər boğazladılar. Gənc qızlarımızı alıb göturdülər. Qurtulanlarımız ac və səfil dağlara və buralara atıldıq.

Nə yapacağımızı bilməyiriz. Önümüz qış, sığınacaq yerimiz yox. Salim qalan köylərimiz bu saatda məhv edilməkdədir. Qurtulanlarımız aclıq və səfalətlə gözlərimiz önündə məhv olmaqdadır. Vətənimiz bir məzaristanə döndü. Namusumuz paymal oldu [tapdalandı].

Ey biçarələrin haqqını istirdə [geri almağa] müqtədir amerikalılar! Uğradığımız bu fəlakətləri tədqiq edib, səbəblərini cəzasız buraxmayınız. Dürlü-dürlü vəhşətlərlə tərk-həyat edənlərimizin cənazəsi açıqda xarab olan köylərimizin içində yatır. Bu fəcayeni bizzat görmək üzrə içinizdən bir zəti [şəxsi] məmur ediniz, biz kəndisinə rəfaqət [yoldaşlıq] etməyə və izahat verməyə hazırız.

Sizə son ay zərfində əhalisi ilə birlikdə məhv edilmiş köylərimizin əsəmisini [adlarını] veririk. İnsaniyyətpərvər qəlblərin fəryadımızı guşi-əhəmiyyətə alacağında iştibah etməyiriz [dinləyib əhəmiyyət verəcəyində şübhə etmirik]. Son ümidimiz sizdədir. Ümidsizlik halında, bizi haqq bir surətdə qarşılayan ölümə ikmali-namus [namusumuzu qüsurdan qorumaq] üçün atılmaqda tərəddüd etməyəcəyiz.

Bu məruzatımızı əhaliyi-məzluməmin ehtiramətini təqdimə vəsilə ittixaz eylər [Bu ərizəmizi, məzlum əhalimizin ehtiramalarını bildirməyə bir vasitə sayırıq].

Müxtirə [bəyanat] ilə əlavə olaraq bir siyahı da təqdim edilmişdir. Siyahıya görə, həman həvalidə [bölgədə] ermənilər tərəfindən 88 köy təxrib edilərək, 1920 ev yandırılmış və 131.970 erkək [kişi] öldürülmüşdür.

26 oktyabr 1919, N 305

AZƏRBAYCANDA

Zəngəzurda

“Nəşri-maarif”

Zəngəzurda yaşayan 150 mindən mü-təcaviz [artıq] islam-türk milləti şövkətli Azərbaycan Cümhuriyyətinin uzaq bir guşəsində vəqə, hər bir haqdan məhrum olmalarını nəzərə alan qaç nəfər fəal zatın [şəxsin] təşəbbüsü ilə Zəngəzurda keçən şubat ayında “Nəşri-maarif” adında ufaq bir cəmiyyət açıldı.

Qəzanın müvəqqəti mərkəzi Dondarlı qəryəsində [kəndində] ziyalılar tərəfindən qaimməqam [qəza rəisi] Mahmudbəyov vasitəsilə bir şura dəvət olundu. Əhalini maraqlandıran bu şurada qəzanın hər tərəfindən toplanan şəxslər iclasın təntənəli bir surətdə açılmasında iştirak edirlər.

Məclis möhtərəm Bəhlul Behcət əfəndinin sədarəti ilə açılıb, mümaileyh [adı çəkilən şəxs] tərəfindən qayət fəsih bir nitq irad edilib [səlis bir nitq söylənilib], cəmiyyətin müvəffəq və əbədi olmasına dua etməklə nitqini tamam edib, dəfə-lərlə alqışlandı. Və bəd [sonra] müvəqqəti qaimməqam Mahmudbəyov cənabları hazırunu [orada olanları] təhris və tərgib edib [təşviq edib və rəğbətləndirib] 300 rublə ianəsi ilə sözünə xitam verir.

İsbati-vücut [iştirak] edən şəxslərdən ianə vəchi [surəti] ilə 7000 rublə para toplandı. Və beş nəfərdən mürəkkəb [ibarət] bir heyəti-idarə intixab edilməsi [seçilməsi] qərara alınıb, zirdə əsamiləri mündəric əşxas [aşığıda adları dərc edilmiş şəxslər]: sədr Xudabəxş bəy Sultanov, fəxri sədr Bəhlul Behcət əfəndi, katib Mirzə

Sadiq Axundzadə [Aran], xəzinədar Abbas bəy Sultanov və bir üzv Ağalar bəy Hacıbəyov – intixab edildilər.

O gündən etibarən heyəti-məzkurənin [deyilən heyətin] səyi ilə məramnamə [proqram] tərtib olunub, hər kənddə məktəb açılması qərara alındı.

Bir həftə keçmədən Dondarlı və Dəmirçilər qəryəsində məktəblər açıldı. Məzkur məktəblərdə türk lisanı və şəriət dərsləri üçün başqa-başqa müəllimlər təyin olundu və cəmiyyətin təşəbbüsü ilə Dondarlı məktəbi dövlət məktəbləri sırasına keçdi. Üç ay müddəti davam edən bu məktəblərdə mütəəllimlər [şagirdlər] yay tətili münasibətilə cəmiyyət əzası [üzvləri] tərəfindən imtahan olundular. Filhəqiqə [doğrudan da], üç ay zərfində müəllimlərin səyi ilə şayani-təqdir [təqdirəlayiq] dərslər təlim olunmuşdu. Cəmiyyət, müəllimlərdən izhari-məmnuniyyətlə [məmnuniyyətini bildirərək], 300 rublə ikramiyyə əta etdi [mükafat verdi].

Məəttəəssüf [təəssüf ki], cəmiyyət zəif olduğundan məramnaməsini yürütməyə imkanı olmayıb, fəvqdə məzkur [yuxarıda deyilən] məktəbləri bu ildən etibarən qapamaya məcbur oldu.

Şimdi Zəngəzurda yalnız Baharlı məktəbi davam edir.

Dövləti məktəblərə iki sənədir ki, etina olunmayıb müəllimlər məvacib almadıqlarından, məktəbləri tərk etməyə məcbur olmuşlar. Mahəza [bununla belə], Qarabağın erməni müəllimlərinin keçən sənəlik maaşları üçün bir milyon manat para təxsis olunan təqdirdə, Zəngəzurda iki sənə davam edən qanlı faciələrdən dolayı yurdsuz-yuvasız, bir parça yavan ət-

mək həsrəti çəkən müəllimləri, xaraba qalmış məktəbləri, avara qalmış uşaqları, şagirdləri də hökuməti-cəlaləmiz [uca hökumətimiz] yada salıb lütfkarlıqda bulunmayırlar.

*Zəngəzur nümayəndəsi:
Sadiq Axundzadə [Aran]
26 oktyabr 1919, N 305*

**İRƏVAN ŞƏHƏRİNDƏ
KONSUL CƏNABLARINA**

əhvalımıza bələd olaraq, ərzaq və qeyri
ilə bizlərə müavinət edəcəkdir.

*Aralıq dairəsi müvəkkili:
Camal Hacıələkbərzadə,
Həsənəli Hacı Sadıq oğlu,
Məşhədi Ələkbər İbrahim oğlu
28 oktyabr 1919, N 307*

Türklər getdikdən sonra ermənilər Qonibasar, Saxlo və digər dairələri işğal ilə kəndi əllərini müsəlman qanı ilə boyadılar. İrəvan və qeyri yerlərdən gəlmiş qaçqınları qətl edib mallarını qarət etdilər. Qaçqınların salamat qalmışları ac, biəlac həyat sürməyə məcbur olmuşdular.

Ermənilər bununla iktifa [kifayət] etməyib bütün yox etmək qəsdı ilə heç bir məzalimdən çəkinməyirdilər. Müsəlmanların mal və ərzaqlarını bir çox hiylələrlə əllərindən alırdılar.

Son zamanlar ingilis komandanlığının siyasəti qurbanı olduğumuzu və daşnakların gələcəkdə bizim üçün nə hazırladığını düşünməyə başladıq. Bunlar hiylə yolu ilə hökuməti kəndi əllərinə alıb müsəlmanları sıxmağa başladılar. Altı gün mütəmadiyən [fasiləsiz] vadilərini top atəşi ilə bombardman edib işğal etdilər.

Uzun nizami qoşuna bənzər, həqiqəti-halda isə quldurlardan ibarət erməni saldatları müsəlman köyləri üzərinə yürüyüb mühafizəsiz müsəlmanları top və mitralyoz atəşi ilə tələf edərək, bir çoxunu öz yurdlarını buraxıb Ararat dağına qaçmağa məcbur etdilər. Bunlardan bir çoxları da Araz çayında qərq olub, digərləri dağın soyuğunda acından həlak oldular. Yüzlərlə ac qalmış çocuqların ahu nalələri ürəkləri partladacaq hala ərdi.

Bunları nəzərə alaraq biz inanırız ki, Azərbaycan hökuməti və milli xadimlər

AZƏRBAYCANDA

Zəngəzurdan

Sisyan qaçqınları yeddi ay müddəti dağlarla məhsur [mühasirə edilmiş], zalım qonşularından maəda [əlavə], Anadolu, Qars, Aleksandropol, Naxçıvan erməni fərarilərindən məşhur xunxar [qanıçən] Andranik ətrafına cəm etdiyi əşqiya [quldur] dəstəsiylə, ərlər, qəhrəmanlar meydanından fərar edib, fəqət bir ovuc dinc Sisyan əhalisindən qisas almaq istəyənlərə qəhrəmananə müqabilə edib, dəfə-atla [dəfələrlə] hücumları dayandırdı.

Böyləliklə, qalib gəlməyi imkan xaricində görən hiyləgər qonşular təkrarən müsaliyə edəndən bə'də [sülh edəndən sonra] əhdi-peymanı sındırmalarından dolayı, məğlub olub ziyadə tələfatla geri çəkilməyə məcbur olurdular.

İştə, Şəki, Şikar, Şıxlarşam, Qarakilsə və qeyri hücumlarında məğlub və münhəzim olmaları [pozulub dağılmaları] yazdıqlarımıza birər sübutlardır. Lakin əhali-ni tərk-i vətən etməyə məcbur edən bir şey vardısı da, o da Naxçıvandan türk komandanları Xəlil [Qut] bəyin, Kazım [Qarabəkir] bəyin, İzzət bəyin sıxı-sıxı göndərdikləri kitabələrdə: "Siz təcavüz etməyiniz. Fənalıq yapmayınız. Fəqət müdafiə ediniz. Əksi surətdə ürək istəməyən bir cəzaya düçar olarsınız!" və bu kimi təhdid əmrlərini alan əhali müxalifət etməyib, axırncı dəfə olaraq məşhur xunxar və bəşəriyyəti-mütəməddinənin [mədəni bəşəriyyətin] canisi Andranikin hücumlarını dəf edib, ixtiyarən vətənlərini düşməyə tərk edib, yavuş bir zamanda Türk ordusunun vürudunu [gəlişini], ermənilərlə müsaliyəni [barışığı] çahar-

çəşmlə [dördgözlə] bəklədilərsə də, bəxt yar olmayıb, münəqişəni rəf edib [aradan qaldırıb] asayışı bərpa edənlər qəflətən bizləri başsız buraxdılar. Dağlara pənah gətirən əhali düşməni işğal etdiyi əziz vətənlərini ikinci dəfə istirdad etməyə [düşməndən geri almağa] müqtədir olamırdı.

Xəzanın axır günləri idi. Hər kəs son ümidi istəklilə yavrusunun əlindən tutub, hər addımda düşmənin atəşinə köksünü sipər edərək Kəlisalının başından (Kəlisalı Sisyan dağlarından biridir) həsrətinə, sevgili vətəninə son bir "bəxiş" ilə ürəyindən sərd suzişli [soyuq yangılı] bir ah çəkərək "əlvida" dedi...

Qoy da şu məşəqqətlər həpsinin qayeyi-amalı olan şövkətli Azərbaycan hökuməti-aliyyəsinin istiqlalıyyəti təsdiq edilməsi naminə fəda edilsin. Şu təşkilat zavallıların ənzari-yə'sində [yaslı gözlərində] bir ümid şöləsi oyandırdı. Bununla təsəlli tapan 12 mindən ziyadə Sisyan fələkzədələri müntəzir olduğu [gözlədiyi] müavinəti buldumu? Öksüz [anasız] can tapşıran yetimlərin, dul qadınların cənazələri dəfn, ac-yalavac yatalaq xəstəliyinə mübtəla olanlara müdavat [dərman; müalicə] olundumu?

Əvət, keçən sənə qış fəslinin məşəqqətli soyuq günlərini min dürlü əziyyətlə başa verdi. Bahar fəslinin hülulu ilə qışın məşəqqətli günlərindən azad olan zavallılar bir o dərəcədə şad olamırdılar. Zira Sisyan nahiyəsinin lətafəti-təbiyyəti içində ömür sürənlər Bərgüşad mahalının (Zəngəzur qəzası) isti və kəşif havasında nə hala qalacaqları aşkardır. Qarabağ məntəqəsi – Zəngəzur, Cəbra-

yıl, Cavanşir, Şuşa və qismən Cavad uyez-
dinin yüzminlərlə əhali və heyvanatı üç
ay yayı Sisyan dağlarında əlvan çiçəkli,
sərin saf sulu yaylalarda güzəran edib,
məhsulətini ilə tamam Azərbaycanı sirab
edirdi [doyururdu].

Şimdi ikinci qış önümüzdədir.

Şiddətlə əsən rüzgar, təbii olaraq,
vəhşiləri yuvalarına soxulmağa məcbur
edir.

Əcəba, kəndi doğma yurdlarında bir
yuvacıq, isti bir ocaq başı arzu edən in-
sanlar həmişəlik vətən avarəsi olmalı-
dırmı? Xayır!.. Xayır!..

Çar hökuməti-müstəbidəsi dövründə
cahangir müharibədən bilistifadə [istifa-
də edərək] Qars, Ərdəhan, Anadolu vila-
yətlərini bir matəmzara döndərən xain-
lərin zülüm və qəhrləri ilə dərbədə olan
yüzminlərcə ətəfəli-milləti [millət uşaqla-
rını] ağuşuna alıb can kimi bəsləyən şanlı,
namuslu azəri türkləri hakim olduqları
surətdə sizləri də başsız buraxmaz zənn
edəriz.

Anan ke xakra benəzər kimiya konənd

Aya bovəd ke quşeye çeşmi be ma ko-
nənd

Zəngəzur nümayəndəsi:

Sadiq Axundzadə

29 oktyabr 1919, N 308

**İRƏVAN QUBERNİYASINDA
MÜSƏLMAN QAÇQINLARININ
ƏHVALI**

raya daxil deyildir, zira onların həpsi da-
ğıdılmışdır.

31 oktyabr 1919, N 310

Hal-hazırda İrəvandan alınmış bir məktubda İrəvan quberniyasındakı Şərur, Naxçıvan və Vedibasər müsəlmanlarının əhvalı böylə təsvir edilir:

“İrəvan, Sürməli və Eçmiyədzin qəzalarındakı ermənilərin son məzalimi [zülümləri] nəticəsi olaraq Vedibasər, Şərur və Naxçıvan qəzalarına külliyyətli surətdə qaçqınlar gəlməkdədir. Əski və yeni gəlmiş qaçqınların əhvalı maddi və tibbi müavinət yoxluğundan naşi [ötrü] dəhşətli bir şəkil kəsb etmişdir. Fəlakətzədələri aclıq, xəstəlik və müavinətsizlik amansız bir surətdə tələf etməkdədir. Hər gün yüzlərlə insan vəfat edir. Bədbəxt valideələr kəndi uşaqlarını aclıq zəhəməti [əziyyətləri] qorxusundan nəhirə atıb və yaxud boğurlar. Atalar külfətləri və uşaqlarının ağızlarını təmin etmək qəsdilə hamını atıb qaib olmaqdadırlar.

Məktub sahibi ermənilər tərəfindən yandırılmış köylərin soqoqlarında gəzən ac və bəlalə qarı və ixtiyarların fəna əhvalını, uşaqların aclıq ah və nalələrini təsvirdən acizdir.

Hal-hazırda Vedibasərdən Ordubada bu ərazidə yaşayan qaçqınların miqdarı 70 minə bəliğdir [çatır] ki, müavinət edilməzsə, qışda 99 faizi aclıq və soyuqdan ölməyə məhkum olacaqlardır.

Təcili surətdə ərzaq, pul və dəvə müavinəti lazımdır.”

Məktuba əlavə olaraq təxrib və yandırılmış 39 köyün əsəmisini havi [adlarını ehtiva edən] bir siyahı da göndərilmişdir ki, İrəvan qəzasındakı köylərin adları bu-

QEYD VƏ ŞƏRHLƏR

Erməni xüruçu

səh. 26. "İşbu kəndlər dağılıb yağma edilmişdir": buradakı kənd adlarının əksəriyyəti qəzetdə təhrif edilmiş olaraq verilmişdir. Mümkün mərtəbədə bərpa etdik. Düzəlişləri bir-bir göstərməyə ehtiyac görmədik.

Andranik nə istəyirmiş?

səh. 37. "Təmə' kərdə budəm ke kerman xorəm / Ke nagh xordənd kerman sərəm": "Kirmanı yeməyə tamahlanmışdım, / Qəfil-dən qurdlar başımı yedilər." (Farsca beyti Akademik Teymur Kərimli oxumuş və tərcümə etmişdir.)

səh. 39. "Anra ke hesab pak əst / Əz mo-hasebe çe bak əst?": "Hesabı təmiz olanın / Haqq-hesab çəkməkdən nə qorxusu olar?" (Farsca beyti Akademik Teymur Kərimli oxumuş və tərcümə etmişdir.)

Azərbaycanda:

İrəvandan gələn fəryadlar

səh. 59. "Aram paşaların": Aram Manukyan nəzərdə tutulur.

Məhv olan millət kütləsinin naləsi:

Qarabağ və İrəvan müsəlmanlarının əhvali-fəciyanəsi

səh. 63. "Tuğut": qəzetdə "Tuvut" kimi getmişdir.

səh. 64. "Əqəll: Hüseyin Hüseyinov": "ən kiçik; ən az" kimi mənalara gələn "əqəll" sözü imzadan əvvəl işlədildiyində "acıq qulunuz; kiçiyiniz" kimi təvazökarlıq ifadə edirdi.

Bakımızda daşnaksaqan qəzetəsi

səh. 73. "Vorontsovlar": 1905-1915-ci illərdə Qafqaz canişini olan və ermənilərə xüsusi rəğbətilə seçilən İ. İ. Vorontsov-Daşkov nəzərdə tutulur.

Azərbaycan

Məclisi-Məbusanında

səh. 77. "...Osmanlı Ermənistanından fərar etmiş erməniləri...": qəzetdə "fərar" yerinə "zar" getmişdir.

səh. 78. "Ə[ziz bəy] Sultanov": qəzetdə adı səhvən "əlif" hərfi ilə göstərilmişdir; "ayn" olmalıdır.

Qarabağ əhvalı

səh. 81. "Abdulla Həmid Qənizadə": çox güman ki, "Əbdülhəmid Qənizadə" olmalıdır.

Azərbaycanda: Qarabağda

səh. 84. "Əbdüllər": güman ki, indiki Laçın şəhərinin köhnə adı olan "Abdallar" nəzərdə tutulur.

İrəvan

erməni-müsəlman məsələsi

səh. 88. "qaxtaqan": ermənicə "qaçqın" deməkdir.

Fitnələr qarşısında

səh. 91. "...inanmağa haqları olsun...": qəzetdə "...inanmamağa haqları olsun..." getmişdir.

səh. 92. "Nişi-əqrəb nə əz rə kin-əst / İq-tizayi-təbiətəş in-əst.": Farsca. Mənası: "Əqrəbin sancması kindən deyil, / Onun təbiətinin ehtiyacı belədir."

İrəvan

erməni-müsəlman məsələsi

səh. 99. “xarvar”: çəki vahidi; 1 xarvar 25 puda, 1 pud 16,4 kiloqrama bərabər idi.

Şuşa-Zəngəzur-Cəbrayıl-Cavanşir general-qubernatorluğu

səh. 102. “Bunlarla bərabər Bakıda bulunan ingilis qoşunları əsgəri dəxi gedir; fəqət onlar Şuşayadək getməyib Yevlax mövqifində qalacaqlardır.”: bu cümlənin bəzi yerləri qəzetdə ağ çıxmışdır.

səh. 103. “Mahalda istər müsəlman, istər erməni, istər sair millət olsun – hər kəs camaatın mənfəətini kəndi şəxsi mənafe-yindən uca tutub ciddən çalışmaq arzusunda olsa, füqərayı-kasibənin xeyrinə çalışmaq istəsə, general-qubernator həzrətləri özü məəlməmnuniyyə işə cəlb edəcəklərdir.”: Qəzetdə bu cümlənin bəzi ünsürləri bir-birinə qarışmışdır.

Ermənistanda

səh. 104. “Qaraiman”: qəzetdə “Qara İmran” kimi getmişdir; Göyçə mahalının Qaraiman kəndi nəzərdə tutulur.

“...Göyçə mahalında...”: qəzetdə “Göyçay mahalında” getmişdir.

Ermənistanda: İrəvan quberniyası müsəlmanlarının hali

səh. 164. “Qəhrəmanlı”: bu kəndin adı bəzən “Qəhrəman”, bəzən “Qəhrəmanlı” kimi getmişdir. Ola bilsin ki, “Qaraiman” kəndi nəzərdə tutulur.

Ermənistanda: Ermənistan Cümhuriyyətində müsəlmanların hali

səh. 110. “...bizə zeyldəki tələbatı ver-dilər...”: buradakı maddələr qəzetdə a, b, v, q, d, y kimi (Kiril əlifbasının hərf sırasına uyğun olaraq) işarələnmişdir.

“...atlar üçün ot istədilər...”: qəzetdə “ot” yerinə “yemək” getmişdir.

“...qoşunları üçün yemək verilməli...”: qəzetdə “yemək” yerinə “ot” getmişdir.

İrəvan müsəlmanlarının hali

səh. 112. “...5000 nəfərdən ziyadə...”: qəzetdə səhvən “500 nəfərdən ziyadə” getmişdir.

“Aralıq dairəsi”: qəzetdə səhvən “Araq dairəsi” getmişdir.

səh. 114. “Xumblar”: erməni könüllü hərbi dəstələri; ermənicə “xumb” (dəstə) sözündən.

“Yuxarı Necili”: qəzetdə bu kəndin adı, ərəb qrafikasındakı hərflərinin nöqtələrinin bir-birinə qarışdırılması səbəbindən “Yuxarı Bəxli” kimi getmişdir.

İrəvan əhvalından I

səh. 120. “qaxtaqan”: ermənicə “qaçqın” deməkdir.

Nəzarətlərdə:

Arvadların xilas haqqında

səh. 121. “Qaraxaç”: İrəvan quberniyası-nın İrəvan qəzasındakı Azərbaycan kəndi nəzərdə tutulur; qəzetdə “Qaraqac” kimi getmişdir.

“Dəhnəz”: Vedibasar mahalındakı Dəh-nəz kəndi nəzərdə tutulur; qəzetdə “Dah-nəz” kimi getmişdir.

Nəzarətlərdə:

Arvadların xilas haqqında

səh. 122. “Səyib, Qanıqlı, Şalaub və Xa-raba Qataqlı”: kəndlərin adları təhrif edil-mişdir.

Azərbaycanda:

Qarabağ haqqında

İngiltərə əsgəri heyətindən

səh. 123. “...qanun və asayışı qorumaq-dan ötrü...”: qəzetdə “qorumaqdan” yerinə “qoyumaqdan” getmişdir.

Azərbaycanda:

Qarabağ əhvalı

səh. 125. “üşr”: əkinlərdən məhsulun onda biri miqdarında alınan vergi.

Qafqaziya Konfransı

səh. 127. “Ermənistan hökuməti böylə təsəvvür edir ki, torpaq məsələlərinin həlli məzkur cümhuriyyətlərin istiqlalıyyətini müttəhidən müdafiə etmək üçün, həmçinin bu istiqlalıyyətləri mümkün olan təhlükələrdən müdafiə etməkdən ötrü müttəhid sazişlə tədbirlər görüldü.”: Bu cümlə notanın orijinal mətnindən müəyyən qədər anlaşılmaz şəkildə tərcümə edilmişdir; belə olmalıdır: “Ermənistan hökuməti hesab edir ki, həmçinin ərazi məsələlərinin həlli; həm adları çəkilən cümhuriyyətlərin istiqlalıyyətlərinin müdafiəsi üçün birgə hərəkət etməyin, həm də bu istiqlalıyyəti mümkün təhlükələrə qarşı qorumaq barədə birgə tədbirlərə dair hər hansı razılaşmanın ilkin şərti olmalıdır.”

Ermənistanın vüsəti

səh. 140 “coğrafi (?) və siyasi şəraitin... nə kimi üsuldən (?) ibarət”: sual işarələri qəzetdə getmişdir.

səh. 141. “Şərqdə (?) propaqanda yapsınlar”: sual işarəsi qəzetdə getmişdir.

Azərbaycanda:

Qarabağda

səh. 143. Bu yazıdakı kənd adlarının (Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun kəndləri) əksəriyyəti təhrif edilmişdir; mümkün qədər düzəltдик.

Ermənistanda:

Müsəlmanlar

genə öldürülmürlər

səh. 156. “Ermənistana un göndərmək-də”: qəzetdə “Ermənistana un göndərməməkdə” getmişdir.

Sağ ayağımız da kəsilir

səh. 165. “şəhri-Babil”: Babil şəhəri (və xüsusilə Babil qülləsi) klassik ədəbiyyatda qarışıqlığı, hərc-mərcliyi, bir-birinə yad, bir-birini başa düşməyən müxtəlif ünsürlərin toplandığı yeri təmsil edir.

səh. 166. “Yəcuc-məcuc”: dini əfsanələrə görə, yer üzündə fitnə və qarışıqlıq çıxarsacaq, qısa boylu və çirkin görünüşlü adamlardan ibarət iki tayfa; burada məcaz kimi işlədilmişdir.

Erməni Cümhuriyyətində

müsəlmanların yaşayışı - 2

səh. 173. “Dəlmə”: İrəvanın məhəlləsi və münbit bağları ilə məşhur ərazisi olmuşdur.

Azdır

səh. 179. “Qarabulaq”: Qaryagin qəzasının bölündüyü üç polis məntəqəsindən biri.

Ermənistanda

səh. 236. “Böyük Vedi, Çimənkənd, Daşlı, Goravan, Yengicə, Şidli, Əfşar”: Vedibasarın (hal-hazırda Ermənistanın Ararat rayonunun) kəndləri olan bu kəndlərin adları qəzetdə əksər hallarda təhrif edilmişdir.

Erməni mətbuatı

səh. 237. “Böyük Vedi, Çimənkənd, Goravan, Şidli”: Vedibasarın (hal-hazırda Ermənistanın Ararat rayonunun) kəndlərin adları qəzetdə əksər hallarda təhrif edilmişdir.

Mətbuat

səh. 265. “qəzetəsinin bu sözlər...”: qəzetdə belədir; cümlə tamamlanmamışdır.

Böyük Vedi

hadisəti

səh. 270. “üşyan etmiş vətəndaşları cəzalandırmaq”: qəzetdə “etmiş” yerinə “etməyən” getmişdir.

Azərbaycanda:

Qarabağdan

səh. 276. “ermənistan müsəlmanıstandan ayrılıb”: “ermənistan” sözüylə Qarabağda ermənilərin, “müsəlmanıstan” sözüylə isə Azərbaycanlıların çoxluqda olduqları yerlər nəzərdə tutulur.

İrəvan quberniyasında

“müsəlmanıstan”

səh. 286. “padavod” [подвода]: əsasən atla çəkilən yük arabası.

Erməni Cümhuriyyətində

müsəlmanların yaşayışı

səh. 289. “müsəlmanıstan”: İrəvan quberniyasında müsəlman (Azərbaycanlı) əhalinin yaşadığı yerlər nəzərdə tutulur.

Nəzarətlərdə

səh. 291. “Bu gün Eçmiyədzin qəzasının Tıxt köyü əhalisindən...”: siyahıda “Əli Həsənqulu oğlu”nun adı iki dəfə getmişdir.

İrəvan quberniyasında:

Vedililərin hali

səh. 293. “məşhur Verdenin müharibəsinə qiyasən”: Birinci Dünya müharibəsinin gedişində Qərb cəbhəsində alman və fransız qoşunları arasında 1916-cı ilin fevralından dekabrına qədər davam etmiş hərbi əməliyyatlar nəzərdə tutulur. “Verden döyüşü” [Bataille de Verdun] kimi tarixə düşən bu döyüş Birinci Dünya müharibəsinin ən böyük və ən qanlı əməliyyatlarından biri olmuşdur.

səh. 294. “Yuva”: güman ki, Qərbi Azərbaycan, Qəmərli rayonunun kəndi olan Yuva nəzərdə tutulur.

Naxçıvan nümayəndələrinin

Haskell ilə müsahibəsi

səh. 295. “mauzerist”: silahlı erməni quldurları; əsasən mauzerlə silahlandığıları üçün belə adlanırdılar.

səh. 296. “Lakin erməni hökumətinin müsəlmanları məhv etmək üçün sevdiyi müamiləsi...”: “sevdiyi” yerinə bəlkə “seçdiyi” olmalı idi; qəzetdə “sevdiyi” getmişdir.

Azərbaycanın Ermənistanına notası

səh. 315. “de Deba”: 1789-1944-cü illərdə Parisdə fransız dilində nəşr edilən gündəlik “Jurnal de Deba” [Journal des Débats] qəzeti nəzərdə tutulur.

səh. 316. “erkəkləri Araz nəhri üzərinə apararaq”: qəzetdə çayın adı təhrif edilmişdir.

Erməni Cümhuriyyətində:

İrəvan və erməni hökumətinin hali

səh. 320. “kisəyi”: çox nazik, şəffaf parça növü; əsasən pərdə hazırlamaqda istifadə edilir.

Erməni Cümhuriyyətində:

İrəvan və ətrafında

səh. 338. “qaxtaqan”: ermənicə “qaçqın” deməkdir.

Səmimiyyət lazım

səh. 340. “xantəkinskilər”: Azərbaycanın Ermənistandakı diplomatik nümayəndəsi Məhəmməd xan Təkinski nəzərdə tutulur.

Cəmiyyəti-Xeyriyyədə

səh. 345. “Edisson”: Bakıda kinoteatr. Birja (indiki Üzeyir Hacıbəyli) və Bolşoy Morskoy (indiki Bülbül) küçələrinin kəsişməsində, indiki Sahil metrosunun olduğu yerdə 1913-cü ilin aprelində açılmışdır. 1000-2000 arası tamaşaçı tutumu olmuşdur.

“Sartlar”: Orta Asiyada yaşayan bir əhali qrupu.

Azərbaycan-Ermənistan

münasibəti

səh. 352. “sofizm”: başdan yanlış prinsiplərə söykənən və məntiqli görünməklə

birgə, həqiqətdən uzaq olan, insanları qəsdən yanıltmaq məqsədi güdən hiyləgər iddia.

Azərbaycanda:

Zəngəzurda yeni hadisələr

səh. 355. “Çıxar suzişli ahın övci-ərşə eyləsən nalə / Səmada ərzə əksəndaz olan fəryad lazımdır”: “Nalə çəksən, ürək yandırən ahın göyün ən yüksək nöqtəsinə çıxar; Səmada əks-səda verib təzədən yerə qayıdan fəryad lazımdır.”

Azərbaycanda:

Zəngəzurdan

səh. 366. “bir matəmzara döndərən”: qəzetdə “matəmzara” yerinə “matəmzədə” getmişdir.

“Anan ke xakra benəzər kimiya konənd / Aya bovəd ke quşeye çeşmi be ma konənd”: “Onlar ki, baxışları ilə torpağı tutiyyə edirlər / Olarmı gözlərinin bir qırağı ilə bizə baxsınlar?” (farsca, beyt Hafizindir)

Kitab üzlüyü və tərtib: Fikrət Məlikov

Nəşriyyat direktoru: Rəhilə Soltanqızı
Mətbəənin direktoru: Zöhrab Vəlibəyli
Texniki redaktor: Ruslan Mahmudov

Çapa imzalanmışdır: 21.06.2025
Formatı 70x100¹/₁₆ . F.ç.v 9
Ofset kağızı, Ofset çapı. Səhifə sayı: 376
Tiraj: 300, Bakı-2025

Hazır materiallar əsasında
Çaşıoğlu Eİ-MMC
mətbəəsində çap edilmişdir.

Bakı ş., Mikayıl Müşfiq küç. 2A

ISBN 978-9952-8425-7-9

